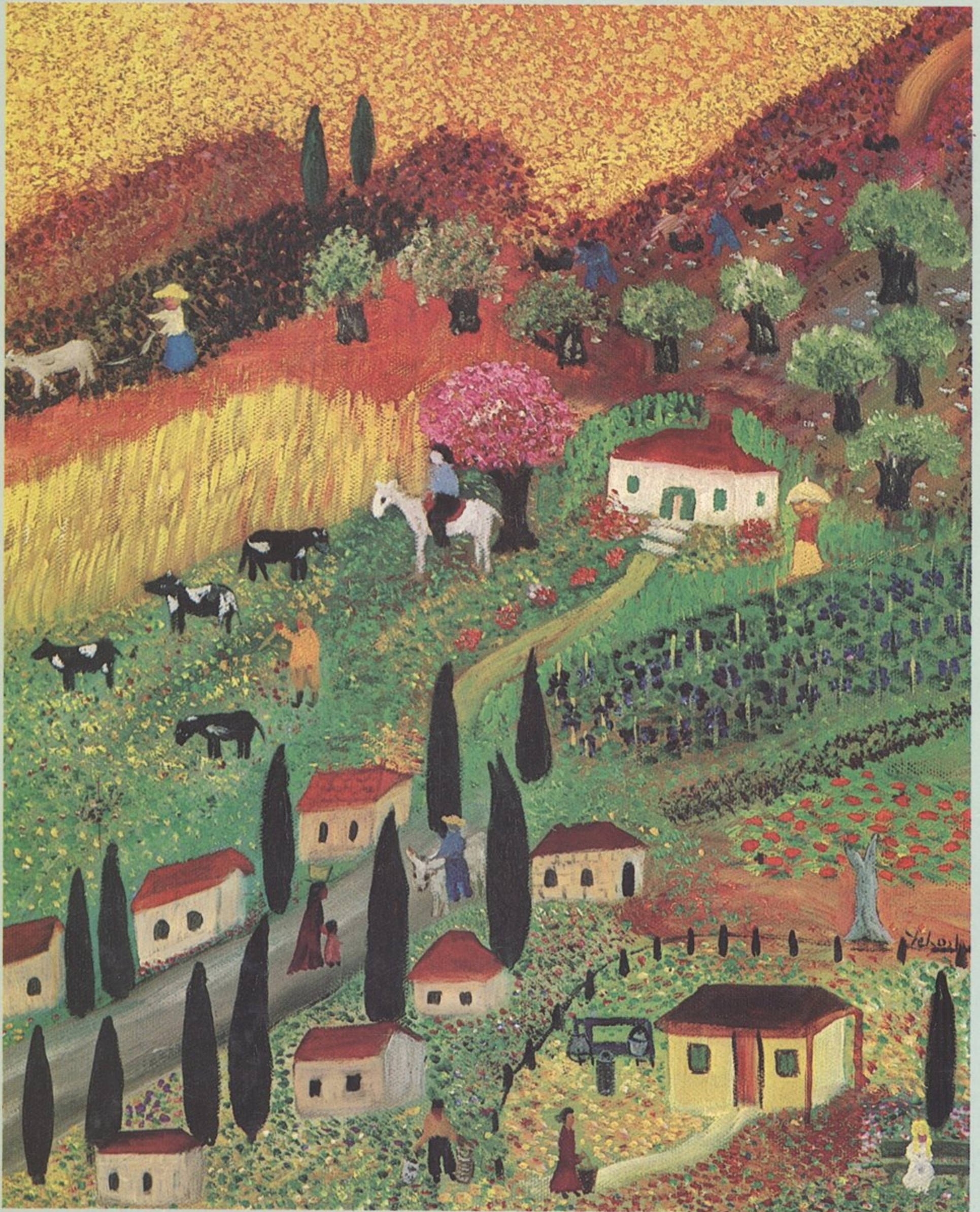

העלייה השנייה

مدونة المسلم

<http://muslimblog1.blogspot.com.eg/>

1903
1914

העלייה השנייה, 1903-1914

מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר

העורך: מרדכי נאור

סידרת עידן

מרכז רחל ינאית בן-צבי ללימודי ירושלים

הוצאת יד יצחק בן-צבי • ירושלים תשמ"ח

ועדת מערכת: מיכאל גרינצווייג, רות יצהר, צבי צמרת, אלחנן ריינר
ייעוץ מדעי: פרופ' יהושע בן-אריה, ד"ר ישראל ברטל, ד"ר יהושע קניאל
מזכירת המערכת: שלומית משולם

העטיפה: המושבה סג'רה (אילניה) בגליל התחתון בימי העלייה השנייה
ציור של יהושע ברנדשטטר

עיצוב הסידרה והעטיפה: רות בית-אור

כל הזכויות שמורות © ירושלים 1984

אין להעתיק מפות, מאמרים או קטעים מספר זה בשום צורה שהיא ובשום אמצעי, או לעבדם בדרך כלשהי,
לרבות צילום והקלטה, ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור

סדר-צילום: יד יצחק בן צבי • צילום ולוחות: טפשר בע"מ • הדפסה: דפוס אחווה

תוכן העניינים

1	אל הקוראים
2	אנשי עלייה שנייה / נתן אלתרמן
4	כלכלה וחברה בתקופת העלייה השנייה / דן גלעדי
26	התגבשות מנהיגותה של העלייה השנייה / זאב צחור
37	מורשת העלייה השנייה / אליעזר שבייד
44	ארתור רופין וההתיישבות הציונית / מרגלית שילה
58	ההתיישבות בעמק הירדן בתקופת העלייה השנייה / יהושע בן-אריה
71	חלוצים מאושרים, או קורבנותיה של החלוציות?
76	חמישה אשר שאפו ציונה / מוסיה ליפמן
84	גורדון וברנר / צבי צמרת
101	'השומר' – המיתוס נולד כבר בעלייה השנייה / מרדכי נאור
111	השאלה שאיננה נעלמת / אלוף הראבן
120	מאבק האיתנים בין האיכרים לפועלים, פתח-תקוה 1906 / דניאל אופיר
131	עולי תימן בעלייה השנייה / ניצה דרויאן
145	פועלות וחלוצות בעלייה השנייה – תקוות ואכזבות / דבורה ברנשטיין
164	החזון השלישי – פרשת 'בצלאל' / שלמה שבא
177	העלייה השנייה בראי ספרותה / אהוד בן עזר
191	חובבי ציון שאיחרו לעלות / שלמה שבא
198	מעמדה של העברית בימי העלייה השנייה / מיכאל גרינצווייג
213	'הוי המקוננים, הוי המתאוננים' / אליהו הכהן
219	מסע בעמק הירדן / מוקי צור
233	העלייה השנייה – תאריכון
236	מושגים ואישים בעלייה השנייה / מיכאל גרינצווייג
244	העלייה השנייה – ביבליוגרפיה מוערת

- בסידרת 'עידן' הופיעו עד כה
- עידן 1 – עלייה ב'
- עידן 2 – ירושלים בתש"ח
- עידן 3 – תל-אביב בראשיתה, 1909-1934
- עידן 4 – העלייה השנייה, 1903-1914
- עידן 5 – המלך הורדוס ותקופתו
- עידן 6 – יישוב הנגב, 1900-1960
- עידן 7 – גוש-עציון מראשיתו עד תש"ח
- עידן 8 – עולים ומעברות, 1948-1952
- עידן 9 – ימי חומה ומגדל, 1936-1939
- עידן 10 – שנה ראשונה לעצמאות, 1948-1949

אל הקוראים

חוברת זו, רביעית בסידרת 'עידן' מוקדשת כולה לתקופה בת עשור שנים, מדצמבר 1903 עד קיץ 1914 – תקופת העלייה השנייה. זוהי אחת התקופות הקובעות בתולדות היישוב היהודי שבטרם-מדינה, ומקרב העולים לארץ באותם ימים, אנשי 'ארץ-ישראל העובדת', יצאו מנהיגי היישוב והמדינה במשך שנים ארוכות.

בחטיבת **המחקרים וסיכומים** נכללו אחד-עשר מאמרים, שעניינם פניה הרבות של העלייה השנייה, מנהיגיה ואנשיה: כלכלה וחברה בתקופה האמורה; התגבשות הפעילים שהפכו למנהיגים, ראשיתה בעלייה השנייה – דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון, יצחק בן-צבי וחבריהם; מורשתה של העלייה הזו ומידת השפעתה עד ימינו אלה; הדמויות שהטביעו את חותמן על התקופה ובעקבות זאת גם על התקופות הבאות: ד"ר ארתור רופין, י"ח ברנר, א"ד גורדון; ראשיתה של ההתיישבות השיתופית בעמק הירדן; 'השומר' – מתי וכיצד החל המיתוס של ארגון זה להכות שורש ושורה של נושאים נוספים – יחסי יהודים-ערבים, היקלטותם ומעמדם של יהודי תימן בזמן ההוא, מאבקן של חלוצות ופועלות, ומקומם של 'חובבי ציון' שאיחרו – ובמקום לעלות בעלייה הראשונה, הגיעו רק בשנייה.

החטיבה השנייה היא חטיבת **התעודות וזכרונות**. ממנה נוכל ללמוד על איפיוניהם של העולים הצעירים דאז, כפי שהם באים לידי ביטוי ב'הסכם' יוצא דופן, המתפרסם בחוברת לראשונה, שחתמו חמישה מהם ב-1913; נתוודע אל אחד המאבקים הראשונים – והקשים ביותר – שניהלו באי העלייה השנייה עם איכרי פתח-תקוה, אנשי העלייה הראשונה; ונשתף עצמנו בוויכוח מעניין שנערך בשנת 1929, בין משה ביילינסון, מעורכי 'דבר', למשוררת רחל על השאלה: האם היו אנשי העלייה השנייה קורבנותיה של החלוציות (כהנחת ביילינסון), או חלוצים מאושרים בחלקם, על אף הקשיים (כפי שסברה רחל, בעצמה בת העלייה השנייה)?

החטיבה השלישית היא חטיבת **הספרות, התרבות והאמנות**, המוקדשת לסופרים שפעלו ויצרו בעלייה השנייה, כמו י"ח ברנר, ש"י עגנון, א' ראובני ואחרים – על מה ועל מי כתבו, מה עמד ברום עולמם, ועוד; אי-אפשר, כך נדמה, לעסוק בעלייה השנייה מבלי להזכיר את היצירה האמנותית והאומנותית הגדולה של התקופה – בית-הספר 'בצלאל' בירושלים; גם העברית לא יוצאת מקופחת ומאמר מיוחד מוקדש להתפתחותה בעשור השנים האמור; ולבסוף, על שירי התקופה ובמיוחד על שיר אחד היוצא נגד ה'מקוננים' וה'מתאוננים' של אותם ימים.

החטיבה הרביעית – חטיבת **חומר העזר** – נועדה לסייע בפרטים, בנתונים ובהפנייה אל מקורות.

ואחרון חביב – ציור השער. הפעם זוהי יצירתו של יהושע ברנדשטטר (1891-1975). איש העלייה השנייה שבגיל מבוגר מאוד החל לצייר, והעלה על הבד את חוויות נעוריו. בשער – סגירה של הימים ההם, מתוך אלבום ציוריו. 'כמו לרבים אחרים מבני עלייתי הכל התחיל בסגירה', סיפר ברנדשטטר, 'אותה חוות-לימוד... שסימלה הרבה יותר מאשר הכשרה חקלאית: אנשיה האמינו בתיקון העולם... כשאני מסתכל בציורי המוגמר אני שואל את עצמי: האמנם היו הימים ההם כה צבעוניים ועליזים? איה הלבטים? עד שנתברר לי, כי בציור אני מעלה את המשאלות והתפילות דאז, את חלומות בראשית אשר דירבנו אותנו וציינו את דרכנו, בה החזון ממלא את מקום המציאות'.

מרדכי נאור

הם אמרו: אין זה די לדבר
על ציון ועל ארץ אבות.
כי צריך לסקל ולחפור באר
ולחרש ולזרע. צריך לעבד.

זאת אמרו ועשו. בין בזים ושונאים
הם עמלו עד בלי כח בשדות קמשונים.
וכל רואיהם
אמרו עליהם:
איזה מין בני-אדם משנים!

אומרים ועושים,
ויוצאים לעבד.
באמת, בני-אדם משנים מאד.

אנשי עליה שניה

נתן אלתרמן

הם היו עלמים צעירים,
הן היו עלמות צעירות.
בעולים חדשים, עם צרורות זעירים,
התהלכו ביהודה ובבקעת כנרות.

הם אמרו: לא צריך שנירא
משודד ומצר ורודף.
יש לקום ולצאת לשמירה
על סוסה עם רוֹבָה על כתף.

זאת אמרו ועשו. בלל התנים
הם שמרו בלילות על שדות וגנים.
וכל רואיהם
אמרו עליהם:
איזה מין בני-אדם משנים!

מיסדים 'השומר'
ומשחים שיח סוד.
באמת, בני-אדם משנים מאד.

הם (בערך לפני חמשים שנים)
ארצה באו, להיות חלוצים ראשונים.
וכל רואיהם
אמרו עליהם:
איזה מין בני-אדם משנים!

עולים ארצה,
אל ארץ בצות ושממות.
באמת, בני-אדם משנים מאד.

הם אמרו: בלשונות נכר
מדברים היהודים. נחליט
מהיום (אל נאמר: ממחר...)
לדבר ולכתב עברית.

ובעברית שרדמה בספרים ישנים
הם זמרו, התנבחו וערכו עתונים.
וכל רואיהם
אמרו עליהם:
איזה מין בני-אדם משנים!

מדברים הם עברית
(אזניכם השומעות!) —
באמת, בני-אדם משנים מאד.

הם אמרו: ניסד קבוצה
ונהיה אנשים אחים
ובכל, משרוך נעל ועד חלצה,
נתחלק בלכבות שמחים.

כך אמרו ונטו אהלים לבנים
ובכנרת ודגניה התחילו חונים.
וכל רואיהם
אמרו עליהם:
איזה מין בני-אדם משנים!

מיסדים קבוצת-דגניה —
על איזה יסוד? —
באמת, בני-אדם משנים מאד.

לא היו נביאים הם ובני נביאים
אך ידעו הם: בארץ תקום האמה
אם בארץ יהיו פועלים עבריים
ושומרים עבריים ועובדי אדמה.

הם אמרו: עם עברי פה ברבות השנים
יזרע ניר, יבנה עיר וסדנות-אמנים.
וכל רואיהם
אמרו עליהם:
איזה מין בני-אדם משנים!

מפליגים בדמיון
וחולמים חלומות.
באמת, בני-אדם משנים מאד.

הם כיום את הארץ עוברים ורואים
בה סדנות ונירים וגנות פוריות,
אכרים, פועלים, חילים עבריים,
מושבות וקבוצות וערים עבריות.

הם אומרים: עם חורשים וזורעים ובונים.
מי פלל? מי חלם? מה שונים הזמנים!
וכל רואיהם
אמרו עליהם:
איזה מין בני-אדם משנים!

הדברים כה פשוטים...
מה לרגש ולתהות?
באמת, בני-אדם משנים מאד.

כלכלה וחברה בתקופת העלייה השנייה

דן גלעדי

מבוא: הגדרת התקופה ונתונים דמוגרפיים בסיסיים

מקובל לקבוע את תחילתה של תקופת העלייה השנייה בשנת 1904, ואת סיומה – עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914. אין ויכוח לגבי השנה המציינת את סיומה של התקופה, אולם יש מקום לפקפק, אם אכן שנת 1904 היא ראשיתה של תקופה חדשה. קביעה זו הינה תוצאה של גישה, הנוטה לזהות את 'העלייה השנייה' עם קבוצה מסוימת של עולים, שהקימו את תנועת הפועלים הארץ-ישראלית המאורגנת, שלימים תמלא תפקיד מכריע וסגולי בהתפתחותה ובעיצובה של החברה היישובית. ראשוני קבוצה מיוחדת זו אכן הגיעו לארץ-ישראל על סף 1904, ולפיכך הורגלנו לראות בתאריך זה פתיחה של תקופה חדשה.

אין בידינו נתונים מדויקים על מספר האנשים בקבוצה זו. לפי מיפקד, שערכה בארץ ההסתדרות הכללית בשנת 1922, מנו האנשים שעלו בתקופה 1904-1914, ושניתן לשייכם לאותה קטגוריה, כאלפיים.¹ הם מהווים פחות מעשרה אחוזים מכלל הגידול של היישוב באותן שנים, כלומר קבוצת מיעוט קטנה. רובם הגדול של העולים אותה עת נמנו עם שתי קטגוריות חברתיות שונות לחלוטין: א. עולים בעלי הון זעיר, דוגמת מייסדי מושבות העלייה הראשונה, שהשתקעו במושבות או בערים יפו וירושלים; ב. עולים מן הטיפוס של 'היישוב הישן'. קשה יותר לשייך את עולי תימן, שמנו כ-2,500 נפשות, לקטגוריה טוציאלית מוגדרת. חלקם נוספו ל'יישוב הישן' והגדילו את אוכלוסיית ירושלים, וחלקם הצטרפו לפועלי המושבות, ואף השתייכו לתנועת הפועלים.

יהודה סלוצקי² הבחין הבחנה, הנראית לי מועילה להגדרת העלייה השנייה: 'מבחינה כרונולוגית קוראים אנו "עלייה שנייה" לתקופת השנים 1904-1914 ולכל העולים שבאו

המחבר הוא מרצה באוניברסיטת תל-אביב.

1 יוסף גורני, שינויים במבנה החברתי והפוליטי של העליה השנייה בשנים 1904-1940, הציונות, א', תל-אביב תש"ל.

2 מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית, תל-אביב, 1973, עמ' 146.

בשנים אלה. מבחינה סוציולוגית-אידיאולוגית מציין המונח "עלייה שנייה" שכבה מיוחדת של עולים, רובם ככולם צעירים, שעלו בשנים אלה לארץ-ישראל והביאו עימם השקפות חברתיות ולאומיות מיוחדות. הם מתחו ביקורת חריפה על קודמיהם, אנשי העלייה הראשונה, וחיפשו דרכים לשנות את המציאות במושבות.

לפי חישובי מרדכי אליאב,³ גדל היישוב היהודי בשנים 1904-1914 בשלושים ושלושה אלף נפשות בקירוב — מ-55 אלף ל-88 אלף. בסוף התקופה היוו היהודים כ-12 אחוזים מכלל אוכלוסיית הארץ, שמנתה כ-700 אלף נפשות. כשליש מכלל גידול זה יש לייחס לריבוי הטבעי, ושני-שלישים — למאזן ההגירה. חשוב להדגיש, כי אחוז העוזבים את הארץ מקרב חלוצי העלייה השנייה (במובן הסוציולוגי) היה הרבה יותר גבוה מאשר האחוז מקרב הקבוצות האחרות. אין בידינו נתונים מדויקים על היקף הירידה, אך לפי הערכות רבות הגיע מספר היורדים מאנשי 'העלייה השנייה' (שוב — במובן הסוציולוגי) לתשעים אחוזים בקירוב.⁴

שנת 1904 אינה מהווה כל נקודת-מפנה לגבי הרוב הגדול של התושבים היהודים בארץ. בערי הקודש ובערים יפו וחיפה, שבהן התגוררו קרוב לתשעים אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית, לא התרחש כל אירוע מיוחד. לגבי המושבות, לעומת זאת, אירעה נקודת-המפנה בשנת 1900, כאשר הברון רוטשילד העביר את הטיפול בהן לחברת יק"א, שנקטה מדיניות שונה לחלוטין מזו שלו. גם מבחינת התנועה הציונית וקשריה עם מפעל הבנייה בארץ-ישראל לא קרה אותה שנה דבר (חוץ ממותו של ד"ר הרצל); המפנה האמיתי חל בשנת 1908, כאשר נוסד ביפו 'המשרד הארצישראלי', בראשותו של ד"ר ארתור רופין.

שנת 1904, אם כן, היתה נקודת-ציון לגבי ראשית תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, ולא לגבי מיגזרים אחרים של היישוב היהודי. העובדה שמייחסים לה משמעות כה מרחיקת לכת רק מוכיחה, עד כמה הצליחה תנועה זו להטביע את חותמה על היישוב היהודי בארץ-ישראל ולהשפיע על ההיסטוריוגרפיה היישובית השפעה כה בולטת. במאמר זה לא אעסוק ב'יישוב הישן', שהמשיך להוות רוב באוכלוסייה היהודית, ומרכזו היה בירושלים, שמנתה בסוף התקופה כ-44 אלף יהודים (כשני-שלישים מכלל תושבי העיר). מובן שלא כל תושבי ירושלים נמנו עם 'היישוב הישן'; היו בה אלפי פועלים, מורים, סופרים, אנשי-רוח ועסקני-ציבור, שראו עצמם — ובצדק — כחלק מהיישוב החדש. אולם במאבק על הבכורה ביישוב החדש, שהתחולל בין יפו לבין ירושלים, תפסה יפו את המקום הראשון.⁵

חשוב להדגיש, כי רוב המגבלות מטעם השלטונות, שהיו מוטלות על יהודי ארץ-ישראל מראשית התחדשות היישוב היהודי בכפרי הארץ, נשארו בעינן. מקובל לעסוק במדיניות נגד ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בהקשר לתקופת העלייה הראשונה, ונוטים לשכוח, כי שום דבר לא השתנה שינוי עקרוני גם בעשור האחרון של השלטון

3 ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1917-1777, ירושלים, 1970, עמ' 335.

4 גם בן-גוריון וגם ב' כצנלסון נוקטים מספר זה.

5 יהושע קניאל, המאבק בין ירושלים ליפו על ההגמוניה ביישוב היהודי בתקופת העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914), שלם, ג', ירושלים, תשמ"א.

התורכי. רוב הגזירות, שהוטלו על היישוב בסוף המאה הקודמת, התמידו גם עתה — למעט תנודות כלשהן, פרי האופי ומצב-הרוח המתחלף של שליטים מקומיים או מרכזיים. גם הציפיות, כי מהפכת 'התורכים הצעירים' (1908) תהווה נקודת-מפנה חיובית — היו לתקוות שווא.

הרקע הכלכלי⁶

בשנים 1904-1914 עמד המשק הארץ-ישראלי בכללותו בסימן של התפתחות כלכלית מהירה למדי, בהשוואה לתקופה הקודמת, ומוכן שהיישוב היהודי השתלב בתהליך זה. צמיחה זו היתה נעוצה במספר גורמים:

ראשית, היתה זו תקופה של גיאות בכלכלה הבין-לאומית, שהצטיינה בנטייה חזקה להגדלת היקף יחסי המסחר בין המדינות ולהרחבת ההשקעות; אוכלוסיית הארץ גדלה במהירות; חל שיפור ניכר בקשרי התחבורה של ארץ-ישראל עם העולם, הן כתוצאה מעליית מעמדה הגיאופוליטי של הארץ בעיני המעצמות והעניין הרב שהיא עוררה בהן, הן בשל הגברת התיירות והעלייה לרגל לארץ. מדינות רבות פתחו קווי ספנות קבועים לנמלי הארץ. גם דרכי התחבורה הפנימית השתפרו מאז סלילת מסילת-הברזל מיפו לירושלים וחיבור חיפה לקו הרכבת החיג'אזית. כמו-כן הותקנו מספר דרכים למהלך מרכבות, בעיקר בידי הטמפלרים הגרמנים. למושבות הגרמניות המועטות היתה השפעה כללית חשובה כמודל לחקלאות אירופית מתקדמת.

עולים יהודים מגיעים לנמל יפו

6 נחום גרוס, בנקאי לאומה בהתחדשותה; תולדות בנק לאומי לישראל, רמת-גן, 1977.

לבסוף יש להזכיר את הגברת הביטחון הפנימי ברחבי הארץ ואת צמצום פגעי שודדים, שהטילו מוראם על הכפרים ועל הדרכים. בסוף התקופה עלה עודף היבוא על היצוא של ארץ-ישראל פי ארבעה בקירוב, והדבר מעיד על יבוא הון רב ממקורות שונים, יבוא שהיה, כמובן, גורם מדרבן מרכזי לצמיחה כלכלית ולעליית רמת הצריכה והשירותים. מובן שלא כל חלקי ארץ-ישראל נהנו שווה בשווה מהתפתחות זו. היו אזורים כפריים, שכמעט לא חל בהם שינוי של ממש. לעומתם עבר האזור סביב יפו תהליך צמיחה מהיר במיוחד, בין השאר בשל התפתחות ענף ההדרים ליצוא. כמו בארצות דומות בשלבי התפתחותן הראשונים, התבטאה התמורה יותר בערי המסחר מאשר באזורים חקלאיים טהורים.

הכפר והאידיאולוגיה הציונית⁷

היישובים החקלאיים המשיכו בתקופה זו – כמו בשנות העלייה הראשונה – לזכות במירב תשומת הלב של הציבור היהודי-לאומי, חרף העובדה שרק כעשרה אחוזים מן היהודים בארץ ישבו בכפרים. עבודת-האדמה נודתה עם יישוב הארץ, והיחס אליה היה לא רק כאל אחד ממשלחי-היד אלא גם כאל מייצגת רעיון התחייה הלאומית. העדיפות המוחלטת, שהעדיפו מנהיגי הציונות את הכפר בבניינה של ארץ-ישראל, לא היתה תוצאה של מחקר מעמיק במבנהו הכלכלי הרצוי של משק לאומי. דימויים על ענפי כלכלה, שבהם חבויה עוצמתה של האומה, שמהם צומחת דמות האדם הרצויה, או שהם מקור צמיחתה של תרבות לאומית – השפיעו השפעה מכרעת. איש לא חלק על הדעה, כי הכפר הוא יסוד בניינו של היישוב היהודי. הרומאנטיקה של עבודת-האדמה מילאה תפקיד נכבד במיתוס הציוני, ובשאיפה לשוב אל הקרקע נשתלבו הצרכים הפסיכולוגיים של הפרט היהודי בצרכים ההתיישבותיים של התנועה הציונית, והדחפים למהפכה אישית-פנימית נשתלבו בשאיפות לפתרון בעיית ההמונים היהודיים.

המושבות

בשנת 1904 טרם התאוששו רוב המושבות מן הזעזוע שעבר עליהן בשנת 1900, כאשר הועברו בניגוד לרצונן מן החסות הנוחה של הברון רוטשילד לידיה הקשות של חברת יק"א. תהליך המעבר היה מלווה בכמה גילויים, שנראו תחילה קשים מנשוא. החמור מכולם היה המעבר ממערכת ההתייחסות הפילאנטרופית של פקידות הברון אל חברה שהונחתה בראש וראשונה על-ידי שיקולים כלכליים. המתישבים נוכחו מיד לדעת, כי מי

7 ראה ישראל קולת, אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה הארצישראלית (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית).

שלא יעמוד בהתחייבויותיו הכספיות — יאלץ לפנות את משקו. העיקרון החדש היה, כי הלוואות יש להחזיר, ובזמן — בניגוד למקובל בתקופת הברון. הביטוי הנוקב של מדיניות זו היה בהורדת המחיר, שקיבלו הכורמים בעד ענביהם. יק"א החליטה, כי ענף היין, שהיה הבסיס הכלכלי של רוב המושבות, חייב להתאים עצמו למחירי השוק הבין-לאומי. המסקנה המעשית מכך היתה, כי כרמים שאינם יכולים לעמוד בתנאי השוק — דינם עקירה. כך הלך והצטמצם במהירות השטח הנטוע כרמים.

ביקב בראשון-לציון

שביתה ראשונה ביקב (1907). במרכז התמונה — דוד גרין (בן-גוריון) הצעיר

נוסף על כך צימצמה חברת יק"א בהוצאות ציבוריות. החברה לא הסכימה לקיים מנגנון מנופח של פקידים ושל עובדי-ציבור, ומספרם של אלה פחת באורח קיצוני, בהשוואה לתקופת פקידות הברון. נקיטת קו זה הביאה לאובדן מקומות עבודה של אנשים רבים, ויש להניח כי בין אלה שעזבו את הארץ בשנים הראשונות של המאה היו לא מעטים מקרב מובטלים אלה. ההרגשה הכללית בשנים אלה היתה של חיסול ההישגים שהושגו בעבר, ודבר זה מסביר את העובדה – הנראית ממבט ראשון תמוהה – שרבים מאנשי המושבות היו חסידי תוכנית אוגאנדה.⁸

אולם התייחסות ליק"א רק דרך עיניהם הביקורתיות של האיכרים ושל ראשי התנועה הציונית תהיה חד-צדדית ומעוותת. בטווח הארוך הוכיחה עצמה מדיניות החברה כמתאימה לצורכי המושבות ותרמה רבות לביסוסן ולהצלחתן. בראש ובראשונה הפכה אותן לעצמאיות, במקום להיות סמוכות אל שולחן הברון. החברה ערכה חוזים עם כל מושבה, לפיהם נקבע התקציב, והשאירה בידי הוועד המקומי מידה רבה של אחריות לניהול העניינים. כך למדו המושבות להתנהל על-ידי נציגים, שנבחרו בבחירות דמוקרטיות (לתושבים שאינם איכרים לא היו בתחילה זכויות מלאות, והם השיגו אותן רק לאחר מאבקים פנימיים ממושכים).

שנית, חברת יק"א – בניגוד לשמה הרע כמתנכלת להתפתחות היישוב – עודדה יוזמות כלכליות חיוביות של מתיישבים. הדוגמה הטובה ביותר היא התארגנות הכורמים עד להקמת הקואופראטיב ('הסינדיקאט') 'אגודת הכורמים השיתופית של יקבי ראשון-לציון וזכרון-יעקב'. תחילה הסכימה החברה להפקיד בידי הכורמים את שיווק היין בארץ-ישראל ובארצות המזרח ('כרמל מזרחי'), ואחרי משא-ומתן ממושך, שבו היה זאב גלוסקין מרחובות נציג הכורמים, הסכימה יק"א, בשיתוף עם הברון רוטשילד, לממן את הקמת הקואופראטיב (1906). במחיר סמלי קיבלה האגודה החדשה את היקבים המשוכללים על ציודם וכן סכום נכבד לתפעולם, לתקופת מעבר של חמש שנים. כספים אלו יוחדו בחלקם לפיצוי הכורמים על עקירת כרמים בלתי רווחיים. הניסוי הצליח מעל למצופה; תוך כמה שנים הפך הענף, שגרם לברון הפסדים כה גדולים בעבר, לגידול חקלאי מצליח, המבטיח רווח נאה לכורמים.

גם אגודות האשראי שקמו במושבות נעזרו על-ידי יק"א ועל-ידי בנק אפ"ק (אנגלו-פלסטיין קומפני). נוסף על כך המשיכה חברת יק"א בהרחבת המפעל ההתיישבותי.⁹ למושבות שנוסדו בגליל התחתון בראשית המאה נוספו שתי מושבות קטנות, מצפה וכנרת; כמו כן נוספו בשומרון עתלית וגבעת-עדה. החברה גם המשיכה ברכישת אדמות בפילות שונות של הארץ.

ולבסוף, יק"א קיימה מערכת של הדרכה ושל מחקר חקלאי, ובחוות סג'רה ואחר-כך בביתניה נעשו ניסויים חקלאיים שונים. המסקנה מכך היא, שפעולות חברת יק"א בארץ-ישראל ראויות להערכה חיובית הרבה יותר מזו המקובלת בהיסטוריוגרפיה היישובית.

8 שלמה צמח, שנה ראשונה, תל-אביב 1952.

9 חשוב לציין, כי המקור הכלכלי לפעילות יק"א היה קרן, שהעמיד הברון רוטשילד לזכותה בעת חתימת ההסכם על המעבר.

שני טיפוסים מושבות

בהתפתחות הכפר העברי יש להבחין בין שני טיפוסים שונים של מושבות, שההבדלים ביניהם גדלו עם השנים — מושבות המטעים ומושבות הפלחה.

מושבות המטעים היו לאורך שפלת החוף, מגדרה עד זכרון-יעקב. מושבות אלו התפתחו במהירות, אוכלוסייתן גדלה, ואיכריהן הגיעו לביסוס כלכלי וחלקם אף לאמידות. סוף-סוף, לאחר שנים של תלות משפילה בפקידות הברון וביק"א — השיגו עצמאות כלכלית.

הבסיס להתפתחות זו היה ענף המטעים, שצמח במהירות. יכולי המטעים נועדו רובם ככולם ליצוא, כלומר המדובר בחקלאות מסחרית, השונה לחלוטין מן החקלאות המקומית המסורתית. המטעים היו, אומנם, כשליש מסך השטח היהודי המעובד, אך מבחינת ערך התפוקה היו למעלה מ-80 אחוזים מסך תפוקת המשק החקלאי היהודי. שלושה היו סוגי המטעים: הדרים, גפנים ושקדים, כפי שמעידה הטבלה הבאה:

נתונים על שטחי המטעים (בדונאמים)¹⁰

1914	1912	1900	1890	
14000	12000	26000	11000	גפנים
34000	19500	3300	900	שקדים
9500	7500	2000	180	הדרים
10500	5000	4500	780	זיתים
3000	3000	3000	800	שונים
71000	47000	38800	13660	סך הכל

שונה לחלוטין היה מצבן של מושבות הפלחה, רובן בגליל ומיעוטן באזורים אחרים (עתלית, הר-טוב, באר-טוביה). מושבות אלו לא התפתחו, וחלקן היו שרויות בקיפאון משקי עד כדי סכנה להמשך קיומן. שתי סיבות עיקריות לכך, האחת משקית והאחרת חברתית. מושבות אלו התבססו בעיקר על גידול תבואות ומעט בעלי-חיים. ענפים אלה סיפקו לאיכר את עיקר תצרוכתו העצמית והותירו מעט עודפים לשיווק. עקב תנאי השוק, לא הביאו להם המחירים רווחים של ממש. גורם חשוב נוסף היה הזדקקותם של משקי פלחה לשטח אדמה גדול (כ-250 דונאם ליחידת משק), והדבר גרם לכך, שמספר המשקים בכל מושבה היה מצומצם (כעשרה במצפה ובכנרת, כעשרים בהר-טוב ובבאר-טוביה). התוצאה היתה מושבה בעלת אוכלוסייה מועטת, שהתקשתה לקיים שירותים ציבוריים. גם האיכר האופייני למושבות אלו היה שמרני ונטול יוזמה, בניגוד לאיכרים בפתח-תקוה ובמושבות גדולות אחרות.¹¹ עובדה היא, כי דמותן של מושבות הפלחה

¹⁰ המקור: ספרים של ק' נורצקי (גרמנית).

¹¹ דן גלעדי, איכרי פתח-תקווה — יזמים כלכליים ושמרנים חברתיים, קתדרה 16, ירושלים, תמוז תש"ם.

כמעט שלא השתנתה לאורך שנות דור, לא בגודלן ולא בדפוסי החיים והמשק, כאשר מושבות המטעים הגדולות הפכו מעט-מעט לעיירות קטנות.

יבנאל בגליל התחתון, 1911

לסיכום, קשה מאוד למצוא בשנת 1914 קווי דמיון בין פתח-תקוה לבין הר-טוב, בין רחובות לבין באר-טוביה או בין זכרון-יעקב לבין משמר-הירדן, פרט לעובדה, כי בכולן ישבו איכרים יהודים, שהעסיקו פועלים ערבים וקיימו חיי קהילה כפרית. בסופו של דבר זכו להצלחה המושבות בעלות התנאים הטבעיים הטובים, שאיכריהן פעלו ביוזמה, תוך כדי ניצול יתרונות יחסיים, העסקת עבודה שכירה ונטילת סיכון בקבלת אשראי.

פועלי העלייה השנייה ומאבקם על כיבוש העבודה במושבות

עד כה עסקנו במושבות ובאיכרים. נעבור עתה לסקטור הפועלי. מי היו פועלי העלייה השנייה (או אנשי העלייה השנייה במובן הסוציולוגי של המונח)?

כתבה על כך אניטה שפירא:¹²

אנשי העלייה השנייה באו מן העולם הרוחני הסוער של מזרח-אירופה בראשית המאה העשרים. עלייה זו נולדה באקלים של תנועות מהפכניות, של סוציאליזם

12 א' שפירא, המאבק הנכזב; העבודה העברית, 1929-1939, תל-אביב 1977, עמ' 20-21.

מארקסיסטי ולא-מארקסיסטי, מודע ובלתי-מודע, ושל תנועות לאומיות. השאיפה לגאולת-עולם נסמכה לשאיפה לגאולת-עם. תנועת פועלי-ציון ומנהיגה בר בורוכוב, שנתנו בידי הצעירים הציונים כלים לניתוח סוציולוגי כלכלי של המציאות היהודית בגולה ופרוגנוזה [חיזוי] על ההתפתחות היהודית בעתיד, העגינו את הציונות בדטרמיניזם היסטורי ובעולם המושגים המארקסיסטי, בהתאם לרוח התקופה. גם צעירים יהודים, אשר לא נכבשו לקסמו של המארקסיזם, הושפעו מרעיונות סוציאליסטיים למיניהם. האידיאולוגיה בדבר המון עובד, שיהא בסיס לבניין אומה ומדינה, היתה משותפת לבני העלייה השנייה, על חוגיהם ומפלגותיהם. השאיפה לעבודה פיסית – ורצוי בחקלאות – חברה להכרה, שמקורה בימי המהפכה הצרפתית ואשר הגיעה למזרח אירופה עם תנועות התיקונים במאה התשע-עשרה, שהאדמה שייכת לעובדיה, ולפיכך העבודה על הקרקע היא המקנה את הזכות המוסרית עליה, ולא הזכות ההיסטורית המתבססת על התנ"ך, או הבעלות החוקית. אנשי שתי המפלגות המרכזיות בעלייה השנייה, הפועל הצעיר ופועלי-ציון, הסכימו ביניהם כי מטרת הציונות היא לבנות עם יהודי עובד. חילוקי-הדעות ביניהם ניטשו על הדרך להשגת מטרה זו – אם על-ידי פעולה וולונטארית או על-ידי תהליך סטיכי [הכרחי] אובייקטיבי. אלה ואלה עמדו מול בעיית העבודה הערבית במושבות, ותוך כדי התחככות בבעיה זו נתגלו הנטיות הסוציאליסטיות של חברי הפועל הצעיר ונחשפו המניעים הלאומיים של חברי פועלי-ציון.

חברי פועלי-ציון ראו עצמם כאוונגארד של עלייה סטיכית של פועלים, שתבוא ארצה מן הרזרבואר הגדול של יהדות מזרח-אירופה; ואילו אנשי הפועל הצעיר ראו עצמם כחלוצי התמורה הלאומית, שבקרבנם האישי – הפיכתם הוולונטארית לפועלים – יסייעו לברוא אומה טבעית.

העימות של אנשים אלה עם העבודה הערבית במושבות היה טעון מטען כבד של רגשות. כך מתאר בן-גוריון את רשמיו בבואו ארצה: 'הכובשים הראשונים נהפכו לסרסורים וחנוונים העושים סחורה בתקוות עמם, ויצירת המולדת נתחללה ב"עבודה זרה".'

אי-אפשר להבין את החוויה הטראומאטית שבמפגש עם העבודה הערבית אלא על רקע המטען הרוחני של הצעירים, עם האידיאליזם הלוהט שלהם ועם תמימותם ביחס למציאות הארץ-ישראלית המצפה להם, מצד אחד, ועל רקע תגובתם של האיכרים על תכונות אלה של הבאים, מן הצד השני. הלעג שלעגו האיכרים לחדשים מקרוב-באו הכאיב יותר מן המחסור. היה זה לעג לסיכוי של היווצרות אומה יהודית נורמאלית בארץ-ישראל.

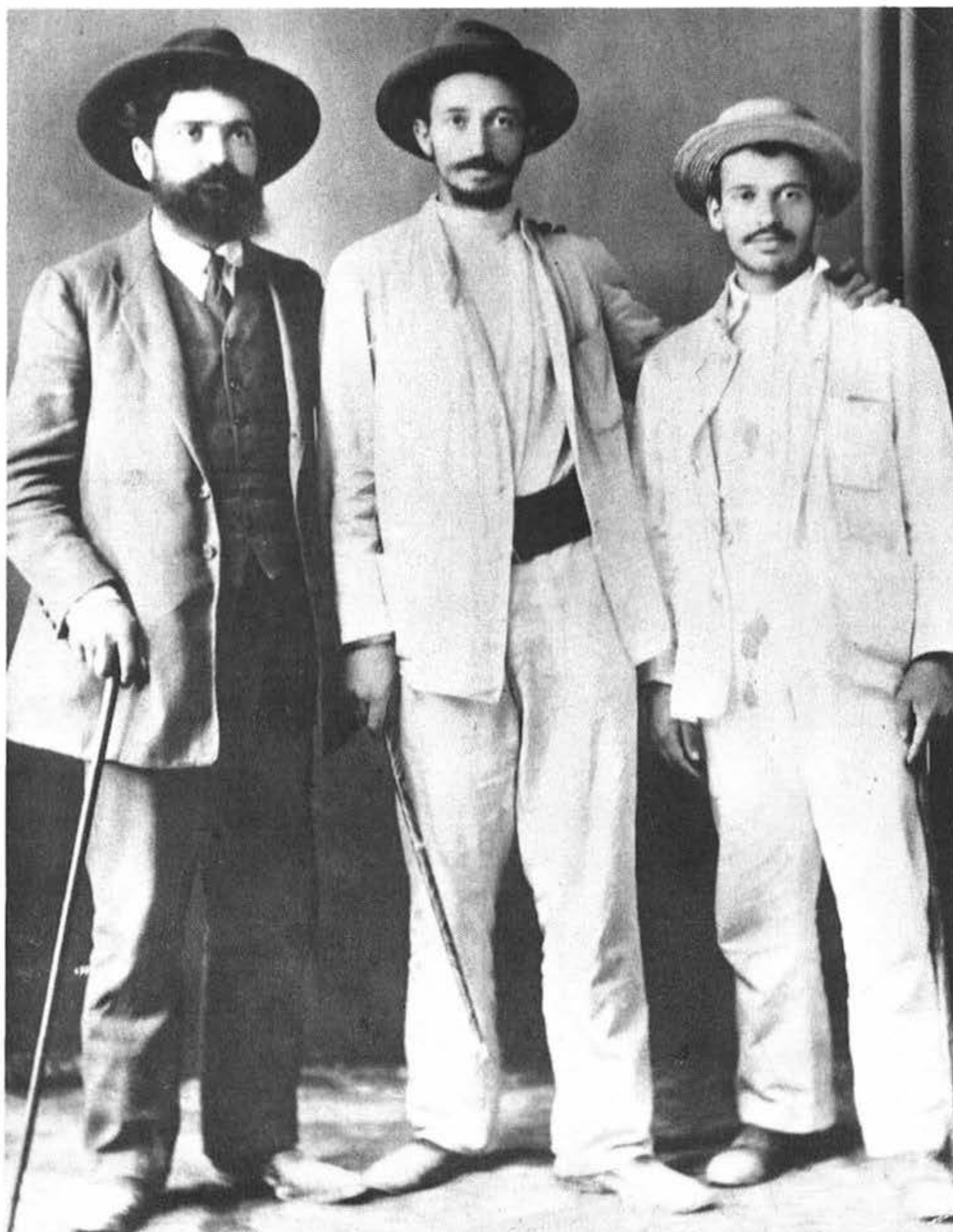
צדק, לדעתי, י' קולת¹³ בקבעו, כי:

תביעת העבודה העברית הושמעה בתוקף אידיאולוגי רב, וממילא הושמעה

13 י' קולת, ראה הערה 7 לעיל.

כתביעה כוללת ומכלילה, מבלי לשים לב לתנאי הזמן והמקום ומבלי לבחון כהלכה את הנתונים המשקיים, אשר הרבו או המעיטו את השימוש בעבודה עברית וקבעו את שכרה.

מנהיגי הפועלים דיברו במנותק מהמציאות ובלי לנסות כלל להבין את הצד השני, בהיותם משוכנעים בכל לבם בצדקתם, ולכן נדון מאבקם מראש לכישלון. ניתן לקבוע, כי הצעירים העולים לא הצליחו להגשים את המטרה האחת והיחידה, שאותה העמידו מול עיניהם כאשר עלו לארץ; שהרי העבודה במושבות בסוף התקופה, כמו בראשיתה, נעשתה בעיקרה בידי פועלים ערבים. אין בידינו נתונים מדויקים, אך ברור כי חלקם של הפועלים היהודים במושבות היה זעום לאורך התקופה כולה, כלומר מספרם של הפועלים הערבים שהעסיקו האיכרים הלך וגדל ככל שהתרחבה החקלאות היהודית.

מדמויות העלייה השנייה — יצחק בן-צבי (במרכז), אחיו אהרן ראובני (מימין) ויעקב זרובבל. — 1910

מדמויות העלייה השנייה — רחל ינאית (באמצע), אמה ואחותה הצעירה בתיה לישנסקי

כישלון זה מזדקר ביתר שאת, אם נזכור כי הפועלים היהודים ניסו לכבוש את העבודה על-ידי הורדת רמת החיים עד מתחת למינימום המאפשר קיום, תוך סיכון בריאותם, ויותר מזה — תוך נכונות לוותר על הקמת משפחה. גם כאשר הצליח פועל יהודי להשיג עבודה אצל איכר, היתה זו, לרוב, עונתית, ולא היה אפשר לסמוך עליה כמקור הכנסה קבוע.

לעומתם היה הפועל הערבי מותאם לתנאים הקיימים ומסוגל לעמוד בהם בלא קושי. ההכנסה מעבודה שכירה אצל האיכר היהודי השלימה את הכנסותיו הוא בכפר הערבי הסמוך, מה גם שלעתים קרובות הוסיפו בני-משפחתו להכנסתו על-ידי עבודות שירות שעשו בחצר האיכר ובביתו.¹⁴ מבחינה כלכלית ברור, כי בנסיבות שבהן קיים 'צבא מילואים' כמעט בלתי מוגבל של פועלים ערבים, המוכנים לעבוד ברצון בתנאים שמציעים להם האיכרים, אין כל סיכוי להעלאת שכר העבודה. אך הפועלים היהודים אף לא ניסו להבין מציאות כלכלית אובייקטיבית זו, ולכן המשיכו להיאבק על הגשמת סיסמתם, כאמור, בלא כל סיכוי להצלחה.

העובדה שהאיכרים העדיפו את הפועל הערבי הזול, הצייתן, המנוסה בעבודה והניתן לניצול מרבי על פני הפועל היהודי, לא נבעה בשום פנים ואופן אך ורק מתוך מערכת שיקולים כלכלית. טעות מקובלת היא להציג את המאבק בין שני הצדדים, כאילו הפועלים ביטאו אידיאולוגיה וערכים, ואילו האיכרים פעלו אך ורק מתוך רדיפת בצע והתעלמות מוחלטת מציוויים לאומיים וציבוריים. גם להם היו דוברים, כמו הסופר משה סמילנסקי והאגרונום אהרון אהרונסון, שהעלו את הוויכוח לרמה עקרונית וערכית.

לדוגמה, אי-אפשר להסביר תופעה כמו 'החרם' על פועלי פתח-תקוה ב-1906 כמונחים כלכליים בלבד. וכך מתאר הרב יצחק ניסנבוים, ממייסדי 'המזרחי', את ביקורו במושבה, כאשר דרש בבית-הכנסת מן האיכרים להעסיק את הפועלים היהודים:

אז זינק כארי ראש הוועד יהושע שטאמפר וקפץ על הכמה והחל להרעים אש וגפרית על הפועלים העברים. הדורשים אתם ממנו, פנה אלי, כי ניתן לפועלים האלה דירות כבתינו ועבודה בפרדסינו, והם, הפושעים הללו, מחללים את קודשינו לעינינו ומקללים את בנינו.¹⁵

מה היו הטענות של ראשי האיכרים ודובריהם נגד העיקרון של עבודה עברית טהורה, נוסף על העימות על רקע דת ואמונה, שאותו ראינו, למעשה?

א. עתיד ההתיישבות מותנה במשק רווחי, וכלי כוח-אדם ערבי זול אין סיכוי להגיע לביסוס כלכלי.

ב. האינטרס הפוליטי-בטחוני אוסר על החרמת הפועל הערבי. יחסי הרעות עם הערבים, שהם רוב בארץ, ייפגמו אם יוחרם.

ג. הפועל היהודי דיבוריו רבים ויכולתו מעטה. רוב היהודים אינם פועלים של ממש, ומעטים מביניהם הסתגלו לתנאי העבודה הקשים. החזון האידיאלי יכול לעשותם לגיבורים לאומיים, אבל לא לפועלים טבעיים.

ד. הפועלים מתייחסים אל האיכרים כשנאה, המתבטאת במאמרי שיטנה בעיתונות הפועלים ובדברי מנהיגיהם. נוכח התעמולה שלוחת הרסן נגד 'הפועזים',¹⁶ הבוז והזלזול

14 מכאן ההסבר לעובדה, שחצרות האיכרים היו מלאות בבני-משפחתו של הפועל הערבי — תמונה שהסבה את תשומת לב המבקרים מבחוץ.

15 י' סלוצקי (ראה הערה 2), עמ' 195.

16 כינוי הגנאי המקובל לאיכרים האמידים בספרות הפועלים.

בכל המפעל ההתיישבותי של המושבות — מה פלא אם הפועלים והאיכרים נפגשו כשני מחנות אויבים?

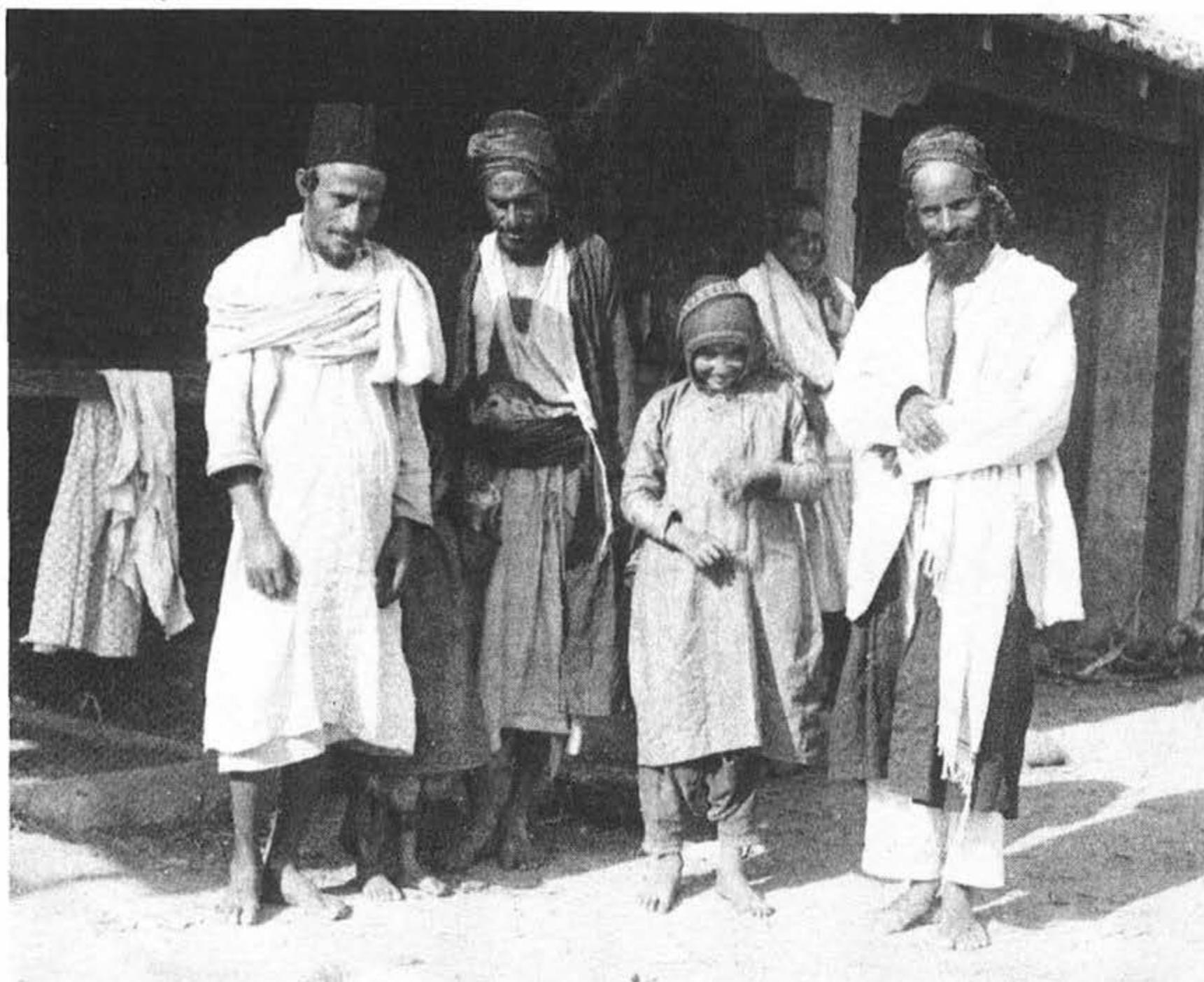
ה. יצר הנדידה של הפועלים, שהארעיות שלטה בכל מעשיהם והתנהגותם. הם לא שאפו להשתקע ביישוב אחד וללמוד את העבודה, אלא לעבור ממקום למקום. רבים מהם עזבו את הארץ ואחרים מצאו פרנסות אחרות.

התוצאה היתה התנגשות חזיתית בין שתי קבוצות של אנשים, השונות זו מזו כמעט בכל: בגיל, בהשקפת-עולם ובהלך-רוח, בשאיפות אישיות ובראיית עתיד הארץ, במצב כלכלי וביחס לרכוש. השוני הוליד איבה הדדית והקשה על הנסיונות לגשר על פני התהום בין שני הצדדים. רק איכרים יחידים סטו מן הכלל.

מבחינה היסטורית, אין לראות במאבק על כיבוש העבודה במושבות מאבק סיוזיפי. תוך כדי חיפוש דרכים להגשמתו, ובמידה רבה בשל הקשיים שלא הצליחו להתגבר עליהם — נולדה ההתיישבות העובדת, שאחד מעקרונותיה היה עבודה עצמית.

עולי תימן — 'פועלים טבעיים'

בין פועלי העלייה השנייה נודע מקום מיוחד לעולי תימן. קבוצות קטנות של עולי תימן הגיעו לארץ החל משנת 1882. רובם מצאו דרכם לירושלים והשתלבו בקרב 'היישוב

עולי תימן בעלייה השנייה

הישן'. רבים מהם נשאו נפשם להתיישבות חקלאית, אך לא היה מי שיתמוך בהם בארגון ובאמצעים, ולכן לא יצאו נסיונותיהם אל הפועל.

משנת 1908 גדל מספר העולים התימנים, שעברו לגור במושבות כפועלים חקלאיים. היחס אליהם הן מצד האיכרים והן מצד עסקני מפלגות הפועלים היה מורכב ולא עקבי. מצד אחד, היותם מסתפקים במועט וחרוצים הפך אותם לפועלים רצויים אצל האיכרים; מאידך, התייחסו אליהם לעיתים קרובות בזלזול ולפעמים היו אף גילויי התעללות בהם. מנהיגי הפועלים ראו בהם יסוד חשוב לכיבוש העבודה וכינו אותם 'פועלים טבעיים', בניגוד לפועלים האשכנזים, שהיו זקוקים לתהליך של חינוך עצמי כדי לסגל עצמם לחיי עבודה פיזית; אך ב־בזמן לא ראו בהם, בדרך כלל, שותפים שווי מעמד וזכויות ליוצאי אירופה, אלא פועלים מסוג מיוחד. האופייני לגישה זו הוא, כי ברוב המיפקדים שנערכו בתקופת העלייה השנייה מציינים את הפועלים התימנים בקטגוריה נפרדת. היתה הסכמה כמעט כללית, כי שכרם נמוך מזה של הפועלים האשכנזים, בלי כל קשר לתפוקתם. רק כמה מראשי מפלגת 'הפועל הצעיר' קירבו את התימנים וביקשו — בלא הצלחה יתרה — להבטיח להם מעמד שווה בקרב מחנה העובדים.

בשנת 1911 החליט המשרד הארץ-ישראלי לעודד בואם של עולי תימן נוספים למושבות. שמואל יבנאלי נשלח לצורך זה לתימן והצליח לעורר מאות מהם לעלות. עם עלייתם, הם הופנו למושבות הגדולות.

על אף הקשיים, הצליחו יוצאי תימן להיאחז כפועלים במושבות. הם הקימו לעצמם שכונות מגורים נפרדות ליד חדרה (נחליאל), פתח-תקוה (מחנה-יהודה), רחובות (שעריים) וראשון-לציון (שיבת-ציון). מצוקת הדיור שלהם היתה חריפה מאוד, בהיותם מטופלים במשפחות גדולות, וסבלם היה רב. הם נודעו כפועלים מסורים וחרוצים, אך, כאמור, נחשבו לבעלי מעמד נמוך מזה של הפועלים האחרים.

בתגובה על יחס זה לא הצטרפו הפועלים התימנים למפלגות הקיימות וניסו להתארגן בנפרד. רק בשנת 1914 השתתפו לראשונה בוועידת פועלי יהודה וקבלו מרה על כי הם מופלים לרעה בשכרם. הוועידה החליטה על השוואת שכר ועל הכנסת התימנים לכל מקצועות העבודה, אך היתה זו משאלת-לב בלבד. הפער בשכר נשאר בעינו, וגם המחיצה החברתית לא בוטלה. (יש לציין את התפקיד החשוב שמילאו פועלים תימנים בחיי העבודה בירושלים הן במלאכת הצורפות, בבתי-המלאכה של 'בצלאל', הן בכמה ממקצועות הבניין והחציבה.)

ראשיתה של ההתיישבות השיתופית

ראשיתה של 'ההתיישבות העובדת' השיתופית קשורה בהצטלבותם של שני תהליכים: תחילת הפעילות ההתיישבותית של התנועה הציונית בארץ-ישראל, והמבוי הסתום, שאליו נקלעו אנשי העלייה השנייה בעקבות אי הצלחתם לכבוש את העבודה במושבות. כל עוד עמד הרצל בראש ההסתדרות הציונית, בשנותיה הראשונות (1897-1904), לא עסקה זו בעבודה מעשית בארץ-ישראל. כל מעייניהם של מנהיגיה ושל עוזריו היו נתונים

להשגת הזיכיון על ארץ-ישראל מידי ממשלת תורכיה, בזלזלם בפעולות ההתיישבות שנעשו על-ידי הברון רוטשילד. אמנם, בקונגרסים הראשונים הוחלט על הקמת שני מוסדות, שצריכים היו למלא בעתיד תפקיד מרכזי במפעל יישוב הארץ — אוצר התיישבות היהודים (והחברה-הבת שלו — בנק אפ"ק) וקרן-קיימת-לישראל, אולם אלה טרם התחילו בפעולה של ממש בימי הרצל, בין השאר בשל מיעוט הכספים שהצטברו בקופותיהם.

בניגוד להסתדרות הציונית, המשיכה תנועת חיבת-ציון בפעולותיה היישוביות בארץ. הוועד האודיסאי, שהיה הגוף המנהל של התנועה, היה מיוצג בארץ על-ידי 'הוועד הפועל ביפו', ואלה עשו כמיטב יכולתם לעודד את ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל; אולם בשל מיעוט האמצעים שבידיהם ובשל ארגונם הלקוי היו תוצאות מאמציהם דלות.¹⁷ אחרי מותו של הרצל גברה בקרב יורשיו הנטייה להתחיל בעבודה מעשית בארץ-ישראל, בלי לחכות להשגת הזיכיון. בשנת 1907 הוחלט על הקמת סניף של ההסתדרות הציונית בארץ, שנקרא המשרד הארץ-ישראלי, ומקומו נקבע ביפו, מרכז היישוב היהודי החדש. המשרד החל לפעול בשנת 1908, ולמנהלו התמנה ד"ר ארתור רופין, יליד גרמניה. מאז, במשך למעלה משלושים שנה, מילא איש זה תפקיד מכריע בהתיישבות החקלאית באמצעות משאבים לאומיים בארץ-ישראל. כאשר קיבל לידי תפקיד זה, היו לו כבר ניסיון בעסקי מסחר והשכלה גבוהה במדעי החברה, והוא קנה לו שם בחקרו את הסוציולוגיה ואת הדמוגרפיה של העם היהודי. הוא הצטיין במזיגה נדירה של חוש מעשי ושל שאר-רוח וראייה למרחוק, והיתה לו תחושה נכונה לעודד את היוזמות והדרכים, שהוכיחו עצמן ברבות הימים. בזכות תכונות אלה ואף בזכות שיתוף הפעולה, שזכה לו מכל הגורמים שבא אתם במגע, הצליח להניח את היסוד להתיישבות לאומית רחבת ממדים, חרף העובדה שהתקציב שניתן לו היה מצומצם ביותר.

באותה שנה רכשה הקרן הקיימת את שטחי הקרקע הראשונים בארץ-ישראל (כפר חיטין, חולדה, כנרת ובן-שמון), והתעורר הצורך ליישב אותם (לפי החוק התורכי, עוברת אדמה בלתי מעובדת אחרי כמה שנים לרשות הממשלה).

שתי הפעולות הראשונות של רופין היו: א. הקמת 'חברת הכשרת היישוב', שעסקה ברכישת קרקעות ובהעברתן לידיים יהודיות, כאשר לקרן הקיימת זכות עדיפות; ב. ייסוד 'חוות לאומיות' על שטחי הקרקע השונים של הקרן הקיימת. בהקמת החוות ראה רופין (נוסף על ההכרח ליישב אדמות) פתרון למצוקת הפועלים היהודים, שרק מעטים מהם הצליחו להשיג עבודה, לרוב זמנית, במושבות. רופין האמין, כי בחוות יהפכו הפועלים — שרובם ככולם היו חסרי ידע בחקלאות — בהדרגת אגרונומים לעובדים מקצועיים, וכך יוכלו להשיג עבודה אצל האיכרים. כמו כן קיווה, כי חלקם 'יתאכרו' (כלומר יקבלו משקים חקלאיים) במושבות חדשות שתקים יק"א (דוגמת שבע המושבות שהוקמו בגליל התחתון בשנים 1900-1908).

המפתח להבנת ההתרחשויות בחוות הלאומיות, בעיקר העימותים שבין הפועלים לבין

17 התרומה ההתיישבותית העיקרית של הוועד האודיסאי היתה העזרה בהקמת מספר 'מושבי פועלים': עין-גנים, באר-יעקב ועין-חי. יישובים אלה נועדו לעזור לפועלים להתקיים מעבודה שכירה במושבות הסמוכות, על-ידי כך שיפתחו להם משקי-עזר קטנים.

האגרונומים, אשר הביאו להקמת קבוצות התיישבות, טמון באופי היחסים ההדדיים בין הפועלים. הפועלים בחוות, רובם צעירים ומיעוטן צעירות, לא חיו כבודדים אלא בקומונות. ההתארגנות במסגרת קומונאלית, אמנם בהיקף מצומצם מאוד (לרוב פחות מעשרה איש), היתה טיפוסית לאנשי העלייה השנייה כבר מראשיתה.

ניתן לקבוע כי בתנאים החמורים, שבהם נאלצו להיאבק על כל יום עבודה, לא יכול היה הצעיר הבודד להתקיים. רק כאשר חברו הצעירים יחדיו לחבורות קטנות, שחיו בצורה זו או זו של קומונה, היה להם סיכוי להחזיק איכשהו מעמד, כאשר אלה שהשיגו עבודה מקיימים את חבריהם המובטלים, שכן 'משק הבית' היה משותף. בדרך זו גם הצליחו לפעמים לקבל עבודה בקבלנות, דבר שהיה נמנע מהם לולא התארגנותם. לא היתה כל אחידות בצורת חיי הקומונה של החבורות הקטנות, כיוון שלא היה קיים מודל כלשהו שניסו לחקותו או ליישמו. התקיימו קומונות שהיה בהן שוויון מוחלט, ובאחרות היתה דרגת השיתוף חלקית בלבד.

אולם חיי הקומונה לא נבעו אך ורק מקשיי השעה. הם עלו בקנה אחד עם השקפותיהם החברתיות של אנשי העלייה השנייה ועם משאת-נפשם לחיות בצורת חיים שונה לחלוטין מזו המקובלת בעולם הקפיטאליסטי. בקרב החוגים המהפכניים בעולם בראשית המאה העשרים היו מקובלים הלכי-נפש, הרואים בחיי הקומונה אידיאל, ואנשי העלייה השנייה היו ספוגים בשאיפות אלו, בלא שנתנו לכך ביטוי מוגדר. רק השילוב בין נסיבות אובייקטיביות, שנבעו ממציאות חיים מיוחדת במינה של הפועלים בארץ-ישראל, לבין הלכי-נפש של מאמינים בתיקון העולם ברוח הסוציאליזם — יכול היה להוליד את התופעה המקורית של הקומונה אצל אנשי העלייה השנייה.

נכונותם של אנשי העלייה השנייה ללכת לחוות הלאומיות לא היתה מובנת מאליה. יש לזכור, כי מטרתם העיקרית בבואם לארץ היתה לכבוש את העבודה במושבות מידי הפועל הערבי, כלומר להפוך לפרולטריון חקלאי. לכן אין להתפלא על שהתנהל ביניהם ויכוח חריף אם להיענות להצעת רופין ולעבוד בחווה או אם לסרב לו. רבים התנגדו בהתחלה למפנה זה, מאחר שראו בו סטייה מן המטרה המקורית שלשמה באו.

לחברי מפלגת 'פועלי-ציון', שהיו קבוצה מנהיגה בקרב פעילי העלייה השנייה, היתה סיבה נוספת, שהקשתה עליהם להשלים עם עבודת חבריהם בחוות הלאומיות. נאמנים להשקפתם הסוציאליסטית-מארקסיסטית, דגלו בבניין הארץ תוך כדי מלחמת מעמדות, ושיתוף פעולה עם הון לאומי לא עלה בקנה אחד עם עקרונות אלו. במשך השנים שינו את דעתם, בהכירם בכך שההון הפרטי לבדו לא יבנה את הארץ ולא יבטיח תעסוקה לפועלים, ולכן הסירו התנגדותם לפעולת 'ההון הלאומי' ולהתיישבות פועלים הממומנת מקרנות לאומיות.

הקמת דגניה

גורם חשוב, שעודד את הגישה החדשה בכיוון של התיישבות עצמית של פועלים על אדמת הלאום, היה 'הסתדרות הפועלים החקלאיים' ביהודה ובגליל. גופים אלה לא היו

דוגמאטיים כמו המפלגות, והם פעלו לחיפוש אפשרויות עבודה וקיום לפועלים. זמן קצר לאחר התחלת העבודה בחוות הלאומיות (1908), פרצו בהן סכסוכים בין העובדים לבין המנהלים. הסיבות לכך היו שונות בין מקום למקום ובין מקרה למקרה, ואין ספק כי לאישיותו, להשקפותיו וליחסו של המנהל אל הנתונים לפיקוחו היתה השפעה לא מעטה. אך ניתן למצוא מכנה משותף, שעמד ביסוד התנגשויות אלו – העובדים, שהיוו קבוצות קטנות ומלוכדות למדי מבחינה חברתית ואידיאית, שאפו לניהול עצמי, והרגלם בחיי קומונה חיזק את נטייתם זו.

אחד הסכסוכים הקשים פרץ בחוות כנרת בשנת 1909, והפועלים הממורמרים דרשו את פיטורי המנהל. ד"ר רופין, שהוזעק כדי למצוא מוצא לבעיה, הציע פתרון מקורי: מאחר שהחוזה היתה מחולקת לשניים, כשהירדן מפריד בין שני חלקיה, תקבל קבוצת פועלים על עצמה למשך שנה את ניהול חלקה המזרחי של החווה (שנקרא אום-ג'וני), והמנהל יישאר בתפקידו בחלק שנותר. הקבוצה, שחבריה חיו כמקובל בקומונה, עבדה במשך שנה את אדמת אום-ג'וני, ולהפתעת הכל סיימה את העונה בלא הפסדים.

הצלחת קבוצה קבלנית זו עשתה לה כנפיים, שכן הדעה המקובלת היתה, שרק מומחה מסוגל לנהל חווה חקלאית. אז הציע רופין הסדר דומה לקבוצה אחרת (שכונתה הקבוצה החדרתית, כיוון שחבריה עבדו קודם לכן כקבוצה קבלנית-שיתופית בחדרה). הקבוצה השנייה עמדה לסיים את החוזה כעבור שנה, וחבריה חשבו לעבור לעבודת כיבוש חדשה (בגולן), כפי שהיה מקובל על הקבוצות הקומונאליות – לנדוד ממקום למקום.

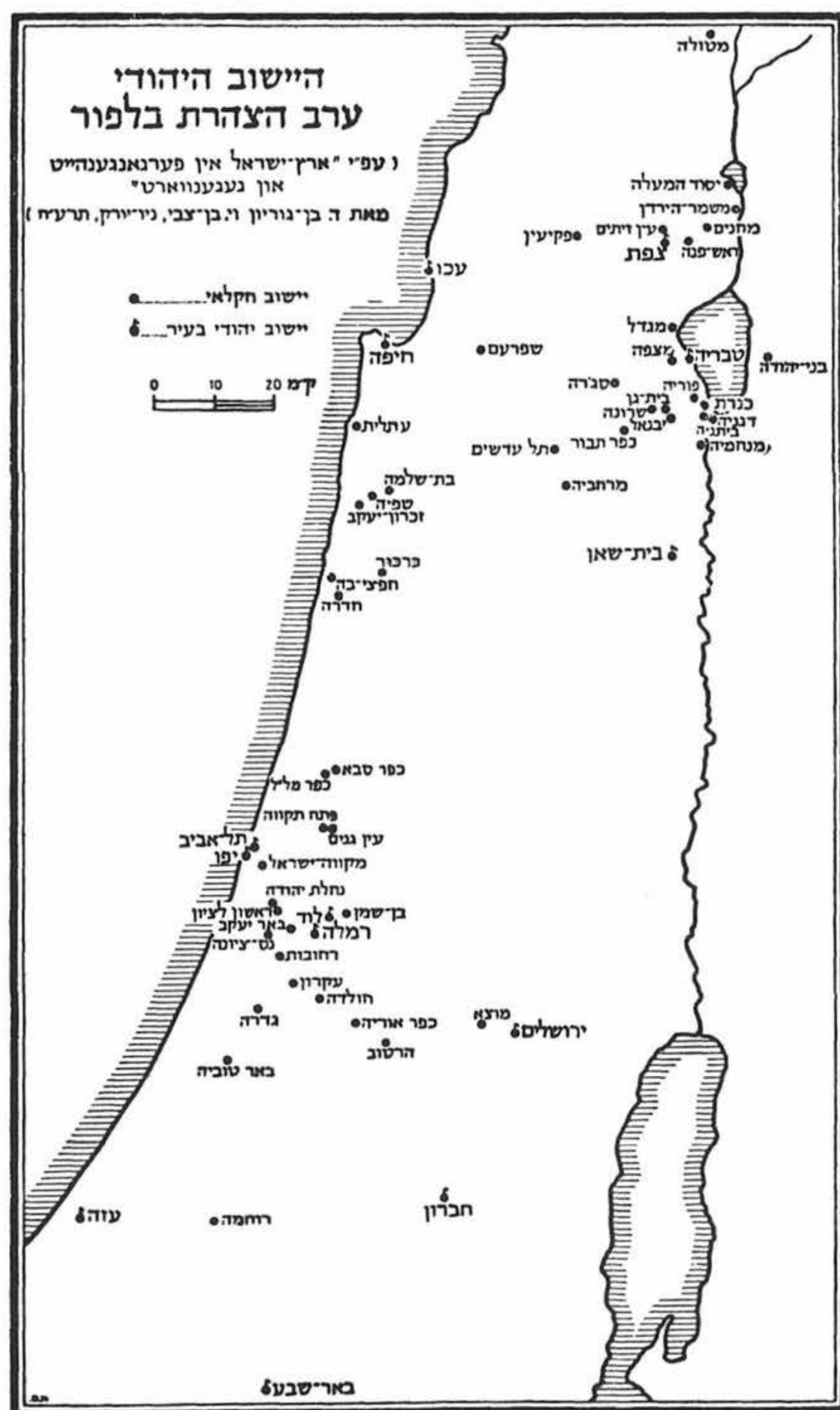
בנקודה זו השפיע אחד החברים, יוסף בוסל, על חברי הקבוצה שיישארו במקום כיישוב קבע. טענתו היתה, כי השתרשות במקום אחד חשובה לא פחות ואף קשה מכיבוש עבודה כתהליך המחייב מעבר ממקום למקום. אחרי שהצליח לשכנע את חבריו (כמניין במספר, כולל שתי חברות) להישאר על אדמת אום-ג'וני (ששמה הוסב לדגניה), המשיך להשפיע עליהם שיקבלו דפוסים מוגדרים יותר של חיי שיתוף ושוויון. בוסל חונן בכשרון לראיית ההתפתחות העתידה של הקבוצה צעד אחד קדימה מחבריו, שקיבלו את הדרכתו. (חיי קופחו, בעודו איש צעיר לימים, באסון טביעה בכנרת). העובדה שחברי הקבוצה הורגלו קודם לכן לחיי שיתוף, הקלה עליהם את אימוץ חיי הקומונה כאורח-חיים של קבע ולא רק כצו השעה.

חשוב להדגיש, כי כאשר החליטו המייסדים לראות בדגניה את ביתם לאורך זמן, לא ידעו מה צורה תהיה ליישוב זה. רק שני עקרונות היו ברורים להם: שאיפתם לחיי קומונה ורצונם בניהול עצמי. כל שאר יסודות הקבוצה, כפי שעוצבה ברכות השנים, לא היו ברורים מלכתחילה, והם נוצרו בדרך של ניסוי ושל טעות, תוך כדי התלבטויות ומאמצים בלתי-פוסקים להתמודד עם בעיות, שהמציאות החדשה הולידה לבקרים. הם לא העתיקו דוגמה כלשהי מקומונה זו או זו, שהיתה קיימת בעולם, אף לא סיגלו לעצמם תיאוריה חברתית מוגדרת.

כאמור, היו המייסדים קבוצה קטנה של רווקים ושל רווקות. תחילה לא העלו על הדעת, כי הקבוצה מתאימה לחיי משפחה ולגידול ילדים. אך תוך כמה שנים התקשרו זוגות, נולדו ילדים ראשונים, ונתגבשו שיטות חדשות של חינוך משותף. גם דפוסי השוויון הלכו ונוצקו.

בשנים הראשונות התנהל עדיין חשבון מיוחד לכל חבר לפי מספר ימי העבודה שנתן, עד שנוכחו כי התחשבות זו חסרה משמעות ומיותרת, וחדלו ממנה. כך הכתיבו הניסיון והמאמץ למצוא תשובות לבעיות, שהציבה המציאות, צורות התנהגות חדשות ומקוריות, שהפכו את הקבוצה בהדרגה לאב־טיפוס של יישוב בעל יסודות שיתופיים מקיפים ביותר.¹⁸

מפת ההתיישבות היהודית בסוף ימי העלייה השנייה

18 הנרי ניר, אידיאולוגיה ואנטי־אידיאולוגיה, קתדרה 18, ירושלים, טבת תשמ"א.

בעקבות דגניה נוסדו בשנים 1912-1914 קבוצות נוספות על בסיס דומה. רובן לא הוציאו את שנתן והתפוררו תוך זמן קצר. אחת הקבוצות המעניינות, שהתקיימה כשנה, היתה זו שבמגדל, שעם חבריה נמנו יוסף טרומפלדור וצבי שץ, 'המשורר של הקבוצה הקטנה'. היו כמה סיבות לכך שהקבוצות הראשונות לא החזיקו מעמד:

א. כאמור, טרם התגבש דפוס מוגדר של צורה התיישבותית זו, וקשה היה לקיים לאורך זמן צורת חיים, שעקרונותיה וכללי ההתנהגות שלה כה רופפים.

ב. קשיים כלכליים — הקבוצות נתמכו מתקציב דל של המשרד הארצישראלי, ולא היה בו כדי להבטיח מקורות קיום הולמים למתיישבים. הידע של רוב הפועלים בעבודה חקלאית ובניהול היה מועט, התפוקות של ענפי המשק היו נמוכות, והגרעונות הצטברו.

ג. בעיות חברתיות-פנימיות — כל קבוצה היתה מבוססת על גרעין של מייסדים, שהיווה יחידה חברתית סגורה למדי, וקשה היה להתקבל אליה. כדי להצטרף לקבוצה כחבר מן השורה היה צורך בהתאמה נפשית-רוחנית. ספרות הימים ההם מלאה תיאורים על הסבל הנפשי הרב שנגרם לחברים, שלא יכלו להתקבל לקבוצה שהיו מעוניינים בה. סיבה זו, נוסף על קודמתה, צמצמה את ממדי הקבוצה והקשתה על התרחבותה. היו גם סיבות עקרוניות להתנגדות להרחבת הקבוצה. המשורר צבי שץ דיבר על 'קבוצה אינטימית', שצריכה לתפוס את מקום המשפחה המסורתית.

ד. שאיפת הנדודים של אנשי העלייה השנייה (פרי מסורת מהפכנית, שהביאו עימם מרוסיה) היתה מלווה ביצר הרפתקנות של צעירים חסרי דאגות והתחייבויות משפחתיות וכן ברצון להכיר את הארץ. אותה קלות של מעבר ממקום למקום, שפגעה גם במאמצים לכיבוש העבודה, היתה בעוכרי ההשתרשות ביישוב קבוע.

הנסיונות בכנרת ובמרחביה

התפתחות הקבוצות הראשונות (המושג קיבוץ לא היה מקובל בשנות העלייה השנייה) לא היתה רק בכיוון של קבוצה אינטימית נוסח דגניה. קבוצת כנרת (להבדיל מקודמתה בחווה ומן המושבה בשם זה, שהקימה יק"א), היתה אחת הקבוצות היחידות מאלו שנוסדו בימי העלייה השנייה, שהצליחה לעבור את חבלי הבראשית ולהתקיים קיום רצוף. בכנרת נעשו נסיונות לעצב צורה שונה של קומונה רחבה יותר ופתוחה לקבל חברים נוספים, נוסף על הגרעין המייסד. גם בתחום המשקי היתה כנרת חממה לניסויים חקלאיים חשובים, כמו שימוש במי הירדן להשקיית שטחים ולגידולי שלחין, בניגוד לדגניה, שבה עסקו באותן שנים רק בגידולי בעל.

בכנרת התנהלו ויכוחים בלתי פוסקים על הדרך הטובה ביותר להתיישבות שיתופית, ולא כולם רצו להמשיך בדרכה של דגניה. הוויכוח שהסעיר את הרוחות היה סביב 'קבוצה קטנה ואינטימית' נוסח דגניה, או 'קבוצה גדולה', שתוכל למלא יעדים נוספים על חיי הקומונות כשהם לעצמם. לכן אין זה מקרה, כי שתי התוכניות להתיישבות, שהתממשו אחרי מלחמת העולם הראשונה — הקיבוץ הגדול ומושב העובדים — נרקמו בידי שניים מן הבולטים בקבוצת כנרת — שלמה לביא ואליעזר יפה (הראשון יהיה ממייסדי עין-

חרוד, והשני – בין מקימי נהלל). נכון אפוא לומר, כי כנרת – תחילה החווה ואחר-כך הקבוצה – שימשה כעין מעבדה ליצירת דפוסי התיישבות חדשים. ניסיון התיישבותי, שמשך תשומת-לב מיוחדת, נעשה במרחביה, היישוב היהודי הראשון שהוקם על אדמת הקרן הקיימת בעמק-יזרעאל. ניסיון זה קשור בתוכניתו של מומחה יהודי בעל שם עולמי בקואופרציה חקלאית, פרופ' פראנץ אופנהיימר מגרמניה, שהרצל קירב אותו לציונות. ההסתדרות הציונית החליטה ליישם את תורתו ולממן הקמת חווה קואופרטיבית על אדמת מרחביה. לפי תוכניתו צריכה היתה החווה להתנהל תחילה בניהול אגרונום, כאשר הפועלים מקבלים שכר בהתאם לכישוריהם. במרוצת השנים, כאשר יתמחו בעבודות המשק, יקבלו על עצמם הפועלים את ניהול החווה על בסיס קואופרטיבי.

תחילת העבודה היתה ב-1911-1912, בד בבד עם הצעדים הראשונים של דגניה, ועיני הכל היו נשואות דווקא למרחביה, בזכות הפרסום שניתן לה בשל המוניטין של אופנהיימר. במהרה פרצו גם במרחביה סכסוכים בין המנהל לבין הפועלים על רקע דומה לזה שבחוות הלאומיות.

העובדה שניסו להוציא אל הפועל תוכנית מפורטת, המשולבת בתיאוריה מקיפה, לא היה בה כדי לקדם ניסיון זה. במרחביה התגלו בזה אחר זה משברים, תחלופת העובדים היתה רבה, והגרעונות הכספיים ניכרים.

אם נשווה את מרחביה לדגניה, נראה שהיתרון היה דווקא ליישוב שצמיחתו לא היתה פרי תוכנית מיובאת של מומחה והוגה-דעות חברתי מפורסם, אלא לניסיון שהצטיין במקוריותו.

מרחביה, 1912

לסיכום, ערב מלחמת העולם הראשונה הונחו היסודות להתיישבות שיתופית באמצעים לאומיים. הפועלים נוכחו לדעת, כי ניתן לכבוש את העבודה ואת האדמה על-ידי התיישבות על אדמת הלאום, ולא על-ידי עבודה שכירה במושבות. אמנם, במושגים כמותיים היו ההישגים בשלב הראשון דלים מאוד, וקשה היה להצביע על הצלחות בתחום החקלאי-כלכלי. מספר הנפשות בכל החוות והקבוצות לא עלה על אלף (מתוך שנים-עשר אלף שמנה כל היישוב הכפרי היהודי בשנת 1914), והגרעונות הכספיים היו ניכרים; עם זאת היה לניסיון ולידע, שנרכשו בשנים הללו, ערך מכריע לעתיד.

'השומר'

אחד ההישגים החשובים והמקוריים של תנועת הפועלים היה ארגון 'השומר'. מראשית ההתיישבות היתה השמירה במושבות נתונה בעיקר בידי תקיפים ערבים מקומיים. אמנם, במושבות הופיעו שומרים יהודים עזי-נפש — כמו אברהם שפירא בפתח-תקווה — שקיבלו על עצמם את האחריות על השומרים הערבים, אבל זה היה היוצא מן הכלל. יק"א, כמו פקידות הברון לפניה, העדיפה שמירה ערבית, ותופעה זו נעשתה מקובלת לא פחות מעבודה ערבית.

בשנת 1907 התכנסה קבוצת פעילים מקרב מפלגת 'פועלי-ציון', ובראשם ישראל שוחט ויצחק בן-צבי, והחליטה על ייסוד ארגון חשאי ושמו 'בר-גיורא', שתפקידו יהיה לכבוש את השמירה במושבות. מרכזם היה בחוות סג'רה, וזה היה היישוב הראשון, שבו התנסו חברי הארגון בשמירה, תוך כדי התנגשויות עם שודדים ועם השומרים הצ'רקסים הקודמים, שלא הסכימו לוותר על תפקידם בלא התנגדות אלימה.

בשנת 1909 הקימו חברי 'בר-גיורא' את ארגון 'השומר', שתפקידו — שהיו נסתרים מעיני השלטון התורכי העוין — היו מרחיקי-לכת הרבה יותר משמירה על הנפש ועל הרכוש במושבות. זה היה גוף פוליטי-יישובי, שנשא נפשו להקמת כוח-מגן רציני, אשר יוכל בבוא העת לבצע משימות לאומיות נועזות. הם ראו עצמם חלק בלתי-נפרד ממחנה הפועלים המאורגן והזדהו עם האידאולוגיה הסוציאליסטית. כמו כן נשאו נפשם להתיישבות וחלמו על שילוב השמירה בעבודת האדמה.

תפקיד נוסף שלקחו על עצמם היה כיבוש הקרקע. קבוצות כיבוש של חברי 'השומר' נשלחו לאדמות חדשות שנרכשו, לשם הכשרת השטח, החריש הראשון, אחזקת המקום עד חיסול הסכסוכים עם השכנים והבטחת זכויותיהם המלאות של המתיישבים.

'השומר' היה מאורגן היטב ותיפקד באורח מחתרתי-צבאי. מספר חבריו היה מוגבל (פחות ממאה), לא רק מסיבות טכניות אלא גם מתוך רצון לכלול בו רק חברים מהימנים מבחינת השקפתם הפוליטית-אידאולוגית.

הארגון נאבק קשה על כיבוש עמדות שמירה בכל רחבי הארץ; חלק מן המושבות לא מיהרו להתקשר עם גוף זה, הן מחשש לתגובת הערבים בעלי האינטרסים, הן משום שלא הסכימו עם שיטותיו. תוך כדי ביצוע תפקידיו נפלו חללים לא מעטים מקרב חברי 'השומר', ובהם כמה ממייסדיו ומראשיו.

ההצלחה היתה רבה — אם כי לא מלאה; תוך זמן קצר שינה 'השומר' במידה רבה את מעמדו של היישוב העברי החדש בעיני שכניו — לא עוד 'ולאד אל-מיתה' (בני מוות), אלא אנשי כבוד, המגינים על חיי היהודים ועל רכושם. עקרון השמירה העברית נקלט ביישוב הרבה יותר מאשר עקרון העבודה העברית (על 'השומר', ביתר פירוט, ראה בחוברת זו, עמ' 101-110).

מחנה רב כמות ועוצמה

התפתחות מואצת ציינה גם את המיגזר היהודי העירוני בשנות העלייה השנייה. מספר יהודי יפו הוכפל מ-1904 עד 1914 — מ-5,000 ל-10,000 נפש, מהם כ-1,500 בשכונה החדשה תל-אביב. בחיפה גדל היישוב היהודי בעשור זה פי שלושה — מ-1,000 ל-3,000. גם בירושלים, העיר הראשית בארץ-ישראל, חלה התקדמות רבת-משמעות. עם זאת, העלייה השנייה נקשרה יותר למפעלי ההתיישבות, והשאלה היא: מדוע? התשובה היא, שבניגוד לנתונים הסטטיסטיים-דמוגרפיים, שלפיהם השתייכו רוב יהודי ארץ-ישראל בתקופה זו למעמד הפורגני-אזרחי, הן בערים והן במושבות, הטביע דווקא המיעוט הקטן של הפועלים המאורגנים את חותמו הפוליטי והאידיאולוגי על המשך ההתפתחות של היישוב. תהליכים כלליים הכרוכים בתנועה הציונית ובאופי ההגירה היהודית לארץ — בדור שאחרי מלחמת העולם הראשונה — השפיעו בכיוון זה. אך נוסף על כך פעל כאן הגורם של דמות המנהיגות, שאותה הצמיחה תנועת העבודה ושלא היה לה מתחרה בקרב קבוצות חברתיות אחרות. דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין וחבריהם הפכו במרוצת השנים לאישים הבולטים ביותר בהנהגת היישוב והצליחו להפוך את התנועה שבראשה עמדו לכוח המרכזי והמכוון של המפעל הציוני. הם, שבתקופת העלייה השנייה ייצגו גורם חלש, שנאבק על קיומו והתלבט בחיפוש אחרי דרכי הגשמה של שאיפות בלתי-מגובשות — התחשלו למחנה רב כמות ועוצמה, בעל אידיאולוגיה ברורה ושאיפת שלטון. מעל לכל היתה להם תחושת ביטחון, כי הם מזדהים עם הרעיונות האמיתיים של הציונות ומוכנים ליטול על עצמם את יישומם.

(הרשימה מבוססת על מאמר שהופיע ב'סקירה חודשית')

פלשתינה המודרנית —
הסברה נוסח תקופת העלייה השנייה

„Edition de la Palestine Moderne“
B. Ruhimovitz à Jaffa
הוצאת פלשתינה החדשה

נלוות מצודות כמראות מושבות יהודה והגליל, והערים: יפו, חיפה וצפת, הנכנסים העברית, בית-חרשת עתידיעוד ועוד.
נמצאות למכירה בכל החנויות בארץ-ישראל.
הממכר הראשי אצל ב. רוחימוביץ יפו.

התגבשות מנהיגותה של העלייה השנייה

זאב צחור

דוד בן-גוריון, ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, משה שרת, ראש הממשלה השני, לוי אשכול, ראש הממשלה השלישי, יצחק בן צבי, נשיא המדינה השני, זלמן שז"ר, הנשיא השלישי – כל אלה היו אנשי העלייה השנייה. חלק גדול מהאנשים הכולטים בהנהגת היישוב בשנות המנדאט הבריטי היו מאנשי העלייה השנייה, ואלה שזכו להאריך ימים היו למעצביה של מדינת ישראל.

משקלה של העלייה השנייה בהנהגת היישוב בתקופה המכרעת של המאבק למען הקמת מדינה יהודית מרשים במיוחד על רקע המספר המועט של המנהיגים שצמחו מגלי העליות האחרים. התופעה בולטת מאוד, משום שהעלייה השנייה היתה הקטנה שבכל גלי העליות לארץ. בניגוד לגלים האחרים, היא לא זכתה לאהדה ברחוב היהודי בחוץ-לארץ. לא היתה בת-טיפוחים של גורמים מקורבים כמו התנועה הציונית (או חובבי ציון בתקופת העלייה הראשונה) ולא הצטרפו אליה אישים נודעים מהציבור היהודי. כן לא היה לה גרעין מנחה, שעורר את העלייה והוביל אותה. היא לא שאבה את כוחה מאידיאולוגיה מגובשת, ועל כן לא היתה לה בראשיתה מנהיגות פנימית מוסכמת, שיכלה לעורר תנועת עלייה מאורגנת. והנה, מתוך ראשית דלה כל-כך, צמחה הנהגה רבת עוצמה, שעם אישיה נמנו ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, דוד רמז, שמואל יבנאלי, יוסף שפרינצק, אליהו גולומב ואהרן דוד גורדון. אפילו גדולי הסופרים של ארץ-ישראל, ש"י עגנון ויוסף חיים ברנר, באו משורותיה. צמיחתה של גלריה מרשימה כזו של הנהגה מעצבת, ודווקא מתוך קבוצה אחת, שולית למדי, של היישוב היהודי, מחייבת דיון בנסיבות המיוחדות שברקע התקופה ובמאפיינים הקבוצתיים של אישיה.

תמצית שבתמצית

בין השנים 1903-1914 עלו לארץ ונקלטו בה כ-30,000 איש. לכאורה כולם עלו בתקופת העלייה השנייה, אולם קבוצת אנשי העלייה השנייה איננה כוללת את אלפי העולים

המחבר הנו ראש המחלקה להיסטוריה באוניברסיטת בן-גוריון, כתב את הספר 'בדרך להנהגת היישוב' (הוצאת יד יצחק בן-צבי, תשמ"ב).

שהגיעו בתקופה זו לארץ ופנו ליישוב הישן, בעיקר לירושלים. גם העולים שהצטרפו למושבות, ואפילו אלה שהיו בין בוני תל-אביב, שקמה בתקופת העלייה השנייה, לא נחשבו לקבוצה המאפיינת של העלייה השנייה. זו כוללת, למעשה, רק את אלה שעלו לארץ-ישראל במגמה מפורשת להיות פועלים. היו להם כמה מאפיינים משותפים. הם היו בדרך כלל צעירים, רווקים, חילונים, שדבקו מצד אחד ברעיון הציוני ומצד שני הושפעו במידה זו או זו מרעיונות סוציאליסטיים. הם התנגדו להתפרנס מכספי 'החלוקה' ושאפו לחברה שונה מזו שראו בגולה.

יצחק בן-צבי (משמאל), דוד בן-גוריון (באמצע) וישראל שוחט בשנת 1913

אין בידינו מספרים מדויקים על מספר האנשים שניתן להכלילם במסגרת מאפיינים אלו. ההנחה היא, שבשנים האמורות הגיעו לארץ כ-10,000 איש כדי להיות פועלים, אולם הסיכויים שלהם להיקלט היו מועטים. דוד בן-גוריון טען לימים, כי לא יותר מעשרה אחוזים מאנשי העלייה השנייה שבאו לארץ במשך עשר השנים מתרס"ד ועד פרוץ המלחמה נשארו בארץ; כתשעים אחוז חזרו כלעומת שבאו. הסיבה לכך היתה פשוטה — היישוב היהודי בארץ-ישראל היה ברובו 'יישוב ישן' הנתמך מכספי 'החלוקה'. לפועל צעיר, במיוחד אם אינו מקפיד על קיום מצוות הדת, לא היה שם כר קליטה; גם האיכרים במושבות לא ששו לקלוט את הצעיר החילוני, המרדן, הנוטה לרעיונות סוציאליסטיים. הם העדיפו על פניו את הפועל הערבי הזול, המיומן

והממושמע. על כן, כדברי ברל כצנלסון, מה שנשאר בארץ מן העלייה השנייה היה רק תמצית שבתמצית. גם אם נניח שנשארו בארץ יותר מ-10%, מדובר בסך הכל במספר הנע בין 1200 ל-1600 איש. אלה הם כל אנשי העלייה השנייה. מתוכם צמחה המנהיגות. לפנינו, אם כן, סיבה ראשונה להבנת צמיחתה של הנהגת העלייה השנייה: הסלקציה. אותה 'תמצית' הורכבה, מבחינה אנושית, מאנשים נחושים בדעתם, שעמדו במבחנים אישיים קשים מאוד של דחייה על-ידי היישוב, חוסר עבודה, רעב, מחלות קשות ופיתוי טבעי לעזוב את הארץ. הם ראו לנגד עיניהם את מרבית חבריהם מתיאשים; רבים אחרים מתו. הנשארים היו קבוצה נבחרת.

'בראשית היה המעשה'

בתנאים חמורים כל-כך לא היה די בנחישות. בית-הקברות שליד כנרת מלמד על עשרות צעירים שגוועו מחולשה, ממחלות ואפילו מרעב. לפעמים היו שנמצאו מתים ואיש לא ידע את שמם; אחרים שלחו יד בנפשם בשל עומק המצוקה, והמצבה שעל קברם מציינת, במקום שם, 'אלמוני'. היה ברור לאותם עיקשים שהחליטו להישאר ויהי-מה, שתנאי הכרחי להישרדות בארץ — היערכות משותפת. הנה כי כן, הגורם השני להסברת צמיחתה של העלייה השנייה היא ההתארגנות.

שנים רבות אחר-כך היו הארגונים שהקימו אנשי העלייה השנייה דוגמה וסמל. כאלה הם ארגון 'השומר', שהיה הניסיון הראשון בארץ להקים כוח עברי, צבאי למחצה; דגניה, שהיתה ל'אם הקבוצות'; המושב הראשון — נהלל (שאמנם קם בתקופת העלייה השלישית אולם הרעיון והביצוע הם של אנשי העלייה השנייה); 'המשביר'; מפלגות הפועלים והסתדרויות הפועלים, שהיוו את הבסיס להסתדרות הכללית; 'קופת-חולים', מטבחים, ספריות, עיתונות, מועדונים, לשכת עבודה, וכדומה.

אולם ההצלחה המרשימה הזאת, שרבים בעולם מבקשים ללמוד ממנה, ראשיתה היתה דלה והססנית. מייסדי דגניה, שעלו על אדמת אום-ג'וני שממזרח לירדן ב-1910, לא ידעו שהם הולכים להקים קבוצה. עניין זה התברר להם כמה שנים אחר-כך, כשהשקיפו לאחור על מה שעשו וגילו, כאילו מבלי משים, שהתיישבותם כקומונה, נסיונותיהם להיבנות מעבודה חקלאית, החינוך המשותף שנתנו לילדיהם, חדר-האוכל המשותף שהקימו, דרך המגורים שלהם והתחושה העמוקה שהם הצליחו — הם שכנו אותם, בדיעבד, כקבוצה. היה לכך גם צד אחר: כשהתברר, במאוחר, שדגניה היא צורה מגובשת של דרך חיים חדשה ולא מוכרת, היו בתוכה חברים שאמרו שלא לכך התכוונו, וקבוצה מרכזית מתוך חבורת המייסדים פרשה והקימה את מושב העובדים הראשון — נהלל. נהלל היה אף הוא ניסיון מיוחד במינו שנבנה אט-אט, מתוך מודעות לאפשרות של טעות ואולי אף של כישלון. הדרך מדגניה ונהלל ועד לתנועות הקיבוציות והמושבות, שבהן מאות יישובים, נבנתה על הניסוי והטעות, הניסוי והתיקון, שראשיתם בחיפושי הדרך הארגוניים של הצעירים, שביקשו למצוא מסגרות שיאפשרו להם להישאר בארץ בימי העלייה השנייה. ברל כצנלסון, ממורי-ההוראה של העלייה השנייה, הדגיש את העובדה ש'בראשית היה

המעשה'. המעשה קדם לתיאוריה ולגיבוש ההנהגה. הפועלים בראשון-לציון גילו שכמה מתוכם חולים בקדחת, ולאחר שאחד מהם נמצא מת בכוקר, הם הטילו על עצמם תורנות של ביקורים בכל מגורי הפועלים, במגמה לאתר את החולים (בעיקר בקדחת) ולטפל בהם. זה היה מעין בסיס ראשוני שעליו הוקמה, כמה שנים אחר כך, 'קופת-חולים'. פועל אחר בעל יוזמה, שלמה צמח, שהיה אז בפתח-תקוה, החליט לנסות להתמודד עם חוסר הנכונות של ועד המושבה להעסיק פועלים יהודים. הוא הקים עם כמה מחבריו מעין חברה קבלנית קטנה לחפירת בארות מים, והציע לאיכרים שנזקקו לבארות מים בפרדסיהם מחיר שהיה נמוך מזה שתבע קבלן ערבי מומחה. החברה שהקים צמח אכן התמודדה בהצלחה, משום הדחף הפנימי להצליח ובשל השותפות באחריות שקיבלו על עצמם החברים. ספק אם הם היו מודעים לכך שבזה הם הקימו בסיס למה שיתפתח לאחר שנים בדמות הקואופרציה היצרנית המיוחדת במינה של ישראל, הכוללת כיום בתוך 'חברת העובדים' קונצרנים ענקיים כמו 'כור' ו'סולל בונה'.

אותם גופים וארגונים ראשוניים קמו על רקע המצוקה. אותם צעירים ביקשו לאפשר לעצמם תנאי קיום מינימאליים במצב שבו לא היתה להם משפחה, לא מקום עבודה, לא מגורים, לא מערכת בריאות ולא כר קליטה. כל ארגון כזה קם מתוך יוזמה מקומית. נראה שרוב ההתארגנויות הללו התפוררו, ואך מעטות היו לגורמי קבע. צעירי העלייה השנייה עשו זאת מתוך הסתגלות ערנית לתנאים המיוחדים של ארץ שהיתה נתונה לשלטון תורכי עויין ומושחת ושל יישוב יהודי שלמעשה דחה אותם. ההדגשה של הסתגלות לתנאים ונכונות להיערך על-פיהם נועדה כדי להבהיר את הסיבה השלישית שברקע צמיחת הנהגת העלייה השנייה: פרגמאטיזם.

חלומות נועזים ומשונים

העלייה לארץ בשנים האמורות ביטאה מעין מרד במוסכמות: היא היתה מרד בתפיסה הדתית ששלטה אז, אשר ביקשה שלא לדחוק את הקץ; וגם מרד בתביעה הציונית נוסח הרצל, שביקש להקדים את המעשה המדיני למה שהוא קרא 'הסתננות' לארץ-ישראל. מנהיגי התנועה הציונית שלאחר הרצל ביקשו אמנם לאחד את הציונות המדינית עם זו המעשית, אולם גם הם רצו שהעלייה תהיה מבוקרת. היה בעלייה לארץ גם מרד באידיאולוגיה הדוגמאטית של המפלגות הסוציאליסטיות. אפילו מפלגה כ'פועלי-ציון' ברוסיה, שממנה צמחו אישים כמו בן-גוריון, התנגדה לעלייה מתוך יוזמה פרטית של החבר במפלגה.

המרד הזה לא היה מאורגן. כל אחד מהעולים מרד במסגרת שלו וביטא בעלייתו איזו-שהיא אמונה פנימית עמוקה, שהיתה בעלת אופי אישי מאוד. אמונה זו היתה מורכבת משני פנים. האחד הוא השלילה: שלילת המסגרת או אורח-החיים שהוצע לו בעיירה או אפילו בהגירה לאמריקה. השני הוא החיוב, וכאן יש לפנינו קשת מפתיעה של אידיאות: אהרן-דוד גורדון יגבש אידיאולוגיה של העבודה כדרך להתחדשות היהדות; אליעזר שוחט יתבע את כיבוש הקרקע כמעשה ראשון במעלה; אחיו, ישראל שוחט, יחלום על

מפעילי העלייה השנייה:
ברל בצנלסון (מימין) ויוסף ברץ

איור: נחום גוטמן

הקמת כוח יהודי לוחם; יחזקאל חנקין ידבר על מהפכה סוציאליסטית בארץ-ישראל. צצו גם רעיונות מוזרים במקצת, אולם גם בהם התבטאו הלהט של הדור והרבגוניות המרתקת של האישים. כך, לדוגמה, האמין אלכסנדר זייד ביצירת דמות אדם חדשה, שתהיה מורכבת משילוב קווי-האופי של הקוזאקים הרוסים, הפדוויים והלוחמים העברים הצעירים. לצורך זה העלה רעיון בדבר הקמת יישוב במקום מרוחק במיוחד, שיחיה על שמירה, מרעה, דיג ופלחה, שיושפע מהדרוזים ומהפדוויים, ושיקים חברת מופת. ואכן, אלכסנדר זייד היה בין מקימי כפר-גלעד, שמיקומו בקצה המרוחק של הגליל העליון, רומז על שאיפה לממש את הרעיון. דוגמה מסוג אחר לחלומות מוזרים הוא חלומו של נח נפתולסקי, ששאף להקים בארץ-ישראל חברה חדשה, שתהיה כל-כולה צמחונית-טבעונית.

והנה, דווקא הרבגוניות האידיאולוגית הזו של אנשים עקשנים וקשוחים הולידה את הפרגמאטיזם, שהוא ההתרכזות במעשה תוך דחיקת האידיאולוגיה. הפרגמאטיזם היה פועל יוצא של תמונת המצב, שלפיה כל אחד חולם על רעיון משלו בתנאים של ארץ קשה. רק מי שהיה מוכן לוותר על המיוחד שבחלום שהוא נושא ולמצוא מכנה משותף עם חלומותיהם של האחרים, יכול היה לקחת חלק בהתארגנויות החדשות. בתוך כך ביקש הפרט המצטרף להתארגנות למצוא לו חברים הקרובים אליו בתחום האידיאולוגי ושהיו

מוכנים גם הם לוותר על חלק ממשאת-נפשם. נמצא, אם כן, שדווקא אותם אנשים בעלי עוצמה ועקשנות ביטאו את עוז-רוחם בנכונות לוותר ולהתפשר עם המציאות. תכונה זו, שהפכה לתכונה קבוצתית, תעמוד להם בהמשך, בעיקר בהתמודדות עם קבוצות שיבואו בתקופות אחרות, כשיש להן כבר ארגון משותף, מנהיגות משותפת ואידיאולוגיה ברורה. לדוגמה: קבוצות בעלייה השלישית כמו 'גדוד העבודה' ו'השומר הצעיר', שהגיעו מחוץ לארץ במסגרות גדולות יחסית, מלוכדות ושאפתניות, התקשו להתמודד עם המציאות המיוחדת של הארץ, שלא התאימה לדגם האירופי שבו עוצבה האידיאולוגיה שלהן. זו אחת הסיבות לכך שתרומתן של קבוצות אלו להנהגת היישוב היתה קטנה בהרבה מתרומת העלייה השנייה.

הפרגמאטיזם הוליד יתרון נוסף לאותם מעטים שהקימו את הארגונים הראשונים. גם הוא מוגדר במלה השאובה ממילונם של בני התקופה — הקונסטרוקטיביזם. מאחורי מלה זו טמון שורש אידיאולוגי חדש, שנבנה מנכונותם הקודמת של האנשים לוותר על משאת-הנפש שהביאו עמם לארץ וניזון מהצלחתם היחסית של הארגונים החדשים שהקימו. הקונסטרוקטיביזם פירושו — יצירה, בנייה, חידוש. הפועלים הדלים, שקיבלו על עצמם לבנות את הארץ בדרך חדשה, היו חייבים לקבל סיוע כלכלי לצורך זה. כיוון שהם פסלו מראש סיוע בנוסח 'החלוקה' או הברון רוטשילד וכיוון שממילא לא נמצאו תומכים מסוג זה, הם גיבשו הסכמה לסיוע בנוסח לאומי, היינו התיישבות על קרקע לאומית, בעיקר אדמת הקרן הקיימת, ומימון באמצעות הון לאומי, ברובו משל ההנהלה הציונית. וכך, שוב בלא כוונה מוצהרת מראש, הנכונות של אנשים שעברו סלקציה חריפה לבנות דגמי ניסוי ארגוניים וחברתיים, תוך ויתור על אידיאולוגיה קודמת, הולידה אידיאולוגיה חדשה. מושגים כמו 'עבודה עברית', 'שמירה', 'כיבוש הקרקע', ו'התיישבות עובדת', שהיו תחילה ביטוי לצרכים ארגוניים, הפכו לסיסמאות אידיאולוגיות ונוסחו בידי דפרי העולים החדשים כהצעה חדשה לתנועה הציונית.

אידיאולוגיה ופילוג

השלב הבא הוא, אם כן, התוודעותם של אותם מעטים ובודדים לעובדה, שמכוח הארגונים הקטנים שהקימו — יש בידם מפתח לדרך חדשה. תחושה זו, שהפתיעה אפילו את עצמם, צמחה על רקע המבוי הסתום שנקלעה אליו התנועה הציונית שלאחר מות הרצל. עתה היה ברור שהרעיון שהעלה הרצל, שיש להקדים את ההישג המדיני (או, לפי הנוסח שלו, 'צ'ארטר' על ארץ-ישראל) לפעולה המעשית — נדון לכישלון. מצד שני, הדרך המעשית כפי שחוללה אנשי העלייה הראשונה איננה פתרון, שהרי עתה לא נמצא איש בדמותו של הברון אדמונד דה-רוטשילד, שיקצה את ההון הרב הנדרש למבנה ההתיישבותי כפי שנוצק בשנים 1882-1900. העתודה הממשית של העולים לארץ היו אותם צעירים, חסרי מקצוע וחסרי ממון, שלא יכלו להרשות לעצמם לרכוש נחלה כמושבות. להם הציעו עכשיו ראשוני העלייה השנייה דרך שיש בה אפשרות למימוש הרעיון הציוני. הארגונים שהקימו כללו אכסניות, מטבחים, לשכות-עבודה, מועדונים,

קבוצות קבלניות וקומונות. בראשיתם הם היו קטנים ודלים מאוד, אבל הצעיר בגולה שנדחף לעבר ארץ-ישראל יכול היה להניח, שיש מערך כלשהו שאליו הוא יכול להגיע ובאמצעותו הוא יכול להיקלט. יש להדגיש שזה היה המערך הארגוני היחיד שניתן היה לסמוך עליו. הוא נבנה מתוך המצוקה, ביוזמה עצמית של אנשי העלייה השנייה, אבל כיוון שהוא הוצע עכשיו כדרך לרבים — הפך לבשורה חדשה. בשורה זו, אף-על-פי שהציעו אנשים עלומי-שם, בשולי החיים הארץ-ישראלים, הנמצאים בראשית דרכם הציבורית, בלטה בשל התחושה שרווחה אז, שהדרכים האחרות להגשמת הציונות הגיעו למבוי סתום.

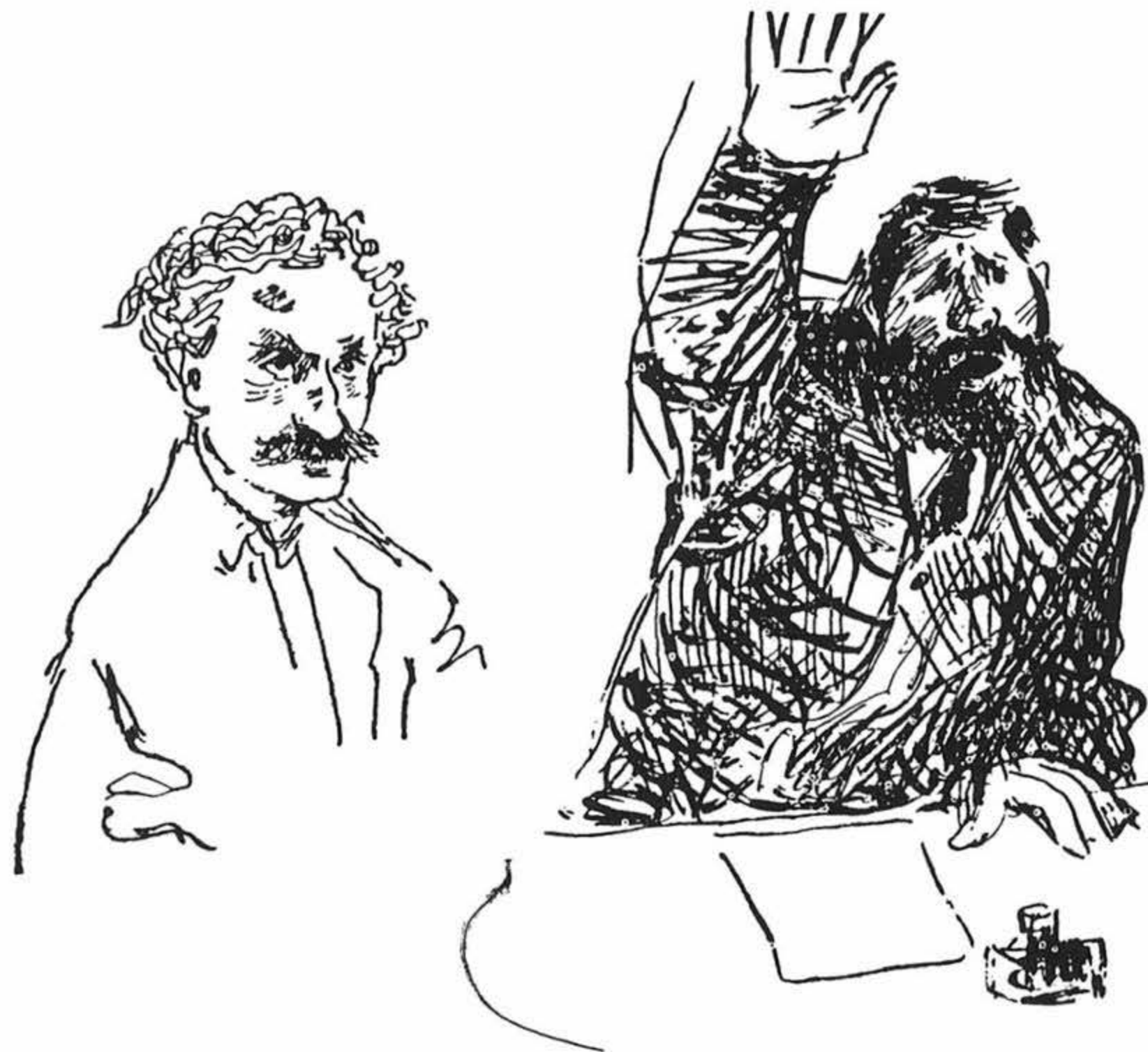
וכך, תוך זמן קצר, היו הצעירים שהגיעו לארץ בראשית העלייה השנייה לנושאי בשורה. ואולם מרגע שגילו שיש להם הצעת אלטרנטיבה לדרכם של התנועה הציונית ושל אנשי העלייה הראשונה, שב וכבש את מרכז חייהם הוויכוח האידיאולוגי. הפעם התרכז הוויכוח בתוכם — בין המגמות השונות והארגונים הקטנים שהקימו. כיוון שחשו שיש להם מסר, ביקשו להעלות אותו בכלי המתאים להעברת בשורה אידיאולוגית, היינו מפלגה. מרגע שהועלה הרעיון להקים מפלגה, הפך הוויכוח הפנימי בתוכם לקרע. וכך, ליד ערש הקמתה של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, ב-1905, נולד הפילוג. בעת ובעונה אחת קמו שתי מפלגות. האחת, 'פועלי-ציון', ביקשה להדגיש את המשמעות הסוציאליסטית של הדרך שמציעים צעירי העלייה השנייה. המפלגה השנייה, 'הפועל-הצעיר', טענה לייחודיות ארץ-ישראלית, לניתוק מהשפעות זרות וכן לבלעדיות השפה העברית והעבודה העצמית. יש להדגיש שמדובר במפלגות זעירות, שבתקופת העלייה השנייה מנתה כל אחת מהן לא יותר מ-300-400 חברים. יתר על כן: תחת המשטר התורכי העוין, לא היה מקום לפעילות מדינית ואידיאולוגית מקובלת. המפלגות הללו נאלצו לעסוק בתחומים שעסקו בהם מייסדי המפלגות לפני הקמתן — בניית מערכת ארגונית של עזרה הדדית. אבל כיוון שקמו שתי מפלגות, התעורר ויכוח והיתה תחרות. התחרות התפרסה על פני מרחב מצומצם מאוד של כמה מאות צעירים ובתחום ארגוני מוגדר: הפעלת מטבח, לשכת-עבודה, מכבסה, מלון. הלהט שאפיין אותם, האמונה והרצון להוכיח את יתרון המפלגה האחת על פני האחרת — הפכו את התחרות לגורם חיובי. אם מפלגה אחת יזמה הקמת מטבח בנס-ציונה, מיהרה השנייה והקימה שם ספרייה. מפלגת 'פועלי-ציון' טיפחה את 'השומר'; 'הפועל-הצעיר' פרש חסותו על דגניה. שיאה של התחרות היה ייסוד העיתונים.

כשהתחרות בין שתי המפלגות נעשתה חריפה, הן לא הסתפקו עוד בתורנות החברים בנמל יפו כדי לתפוס בשרוולו של העולה החדש ולשכנעו להצטרף למפלגה 'הנכונה'. השאיפה היתה להעתיק את המאבק על נפש העולים הפוטנציאליים לחוץ-לארץ. כיוון שלא ניתן היה לשלוח שליחים, נשלח המסר באמצעות כתב-עת. על כן ייסדו המפלגות שני כתבי-עת: 'הפועל הצעיר' הוציא עיתון ששמו כשם המפלגה; 'פועלי-ציון' הוציאו את 'האחדות'. ראוי לשים לב לכך שעורכי העיתונים יהיו, לימים, אישים מרכזיים בתולדות היישוב והמדינה: מערכת 'הפועל הצעיר' כללה את יוסף שפרינצק, לימים מזכיר ההסתדרות ויושב-ראש הכנסת; את יוסף אהרונוביץ', ממייסדי בנק הפועלים ומנהלו. סביב העיתון התלכדו מיטב הסופרים והוגי-הדעות של העלייה השנייה, ובהם

י"ח ברנר, ש"י עגנון, דבורה פארוך וכמובן א"ד גורדון. מערכת 'האחדות' כללה את יצחק בן-צבי, רחל ינאית, דוד בן-גוריון ויעקב זרובבל. כולם יהיו לימים אנשים מרכזיים ביישוב ובמדינת ישראל.

שתי המפלגות עברו שינויים. הן לבשו צורה ופשטו צורה, בייחוד 'פועלי-ציון' שב-1919, לאחר איחוד עם גורמים בלתי-מפלגתיים, הפכה ל'אחדות העבודה', אבל הן המשיכו בקיומן הנפרד ומתוך תחרות עזה ביניהן 25 שנה! רק ב-1930 עלה בידי מנהיגיהן להתאחד ואז קמה מפא"י, שהיתה המפלגה המרכזית ביישוב ובמדינה במשך עשרות שנים. לענייננו חשוב דווקא הפירוד כגורם מדריך לתחרות עזה, לבניית מוסדות פנימיים ועיתונות ולהעתקת המאבק עד למרחבי הגולה. דווקא המחלוקת היא שגרמה להעברת תודעת הקיום של העלייה השנייה. כל מפלגה ביקשה לשבח בעיתונה את מפעליה, ובאמצעותם הפכו דגניה ו'השומר', 'קופת-חולים' ומרחביה למושגים שנישאו כבשורה חדשה ברחוב היהודי בגולה. העיתונים העבירו לחוץ-לארץ שמות חדשים, שיהפכו למורי ההוראה של הדור. עורכי העיתונים והאישים המתבטאים בהם נעשו לשמות מוכרים, לפחות בקרב העתודה הקרובה לעלייה. כך התחיל עיצוב מנהיגותם של בן-גוריון, בן-צבי, שפרינצק, ברל כצנלסון, שמואל יבנאלי, ולאחר זמן לוי אשכול, דוד רמז, יצחק טבנקין. אנשי 'השומר', ובהם מנדל פורטוגלי, ישראל גלעדי ואלכסנדר זייד נודעים כגיבורים, וראשוני הנופלים בארץ מקבוצה זו זכו לתהילה.

י"ח ברנר ויוסף שפרינצק. איור: נחום גוטמן

מפתיחות לקנאות

המנהיגים שנזכרו כאן נעשו במרוצת שנות העשרים והשלושים לאישים המובילים של התנועה הציונית, היישוב והמדינה. תחילת ההיכרות עמהם חלה אמנם במהלך ימי העלייה השנייה, אולם הם לא היו מנהיגיה של עלייה זו. ניתן לומר שהם היו אנשי השורה השנייה מבין מנהיגי העלייה השנייה. המנהיגים הבולטים של העלייה השנייה, בשנים 1904-1914, שעתה הם מוכרים פחות — היו מייסדי הארגונים ומנהיגי המפלגות. דמות מרכזית בתקופה זו היה ישראל שוחט, ממייסדי 'השומר' ומנהיגו הנערץ. 'השומר' התקיים כעשר שנים. למרות שהצטרפו אליו רק כמה עשרות חברים, הוא זכה לתהודה רבה ברחבי העולם היהודי, בעיקר משום החידוש המרתק שבעצם הקמת ארגון יהודי לוחם. מכוח המוניטין וההערצה שאב 'השומר' עוצמה. חבריו ומנהיגו, ישראל שוחט, ביקשו להפוך את הדגם בתקופת הניסוי לכלי יחיד ובלעדי, ואת הרעיון הגלום בו — לאידיאולוגיה מנחה. במקרה שלפנינו מדובר בקבוצה קטנה של צעירים עזי-נפש, הרואים עצמם כלוחמים מקצועיים העומדים לשירות הכלל, אבל מכוח מקצועיותם ומסירותם הם תובעים מהכלל להפקיד בידיהם את המפתח לבטחון היישוב. כאשר תקום, לאחר שנים, הצעה בנוסח שונה, כמו רעיון 'ההגנה', שגובש בידי אליהו גולומב, אשר ביקש לבנות מערך צבאי-למחצה הבנוי על כלל התושבים ולא על לוחמים מקצועיים — יתחולל עימות מר בינו לבין ישראל שוחט. דוגמה זו של עימות משמעותית לנושא גיבוש ההנהגה, משום שהיא עשויה להקנות מפתח להבנת צמיחתם של אנשי השורה השנייה בתקופת העלייה השנייה להנהגת היישוב, וזאת כאשר השתנו הנסיבות ההיסטוריות לאחר הכיבוש הבריטי ב-1918. נמצא אז כי מי שהיה מזוהה ארגונית, אידיאולוגית ובעיקר רגשית עם קבוצה ארגונית מצליחה בתקופת העלייה השנייה, התקשה להסתגל לשינוי ההיסטורי ונותר כבול במסגרת, ששוב לא התאימה או לא יכלה להיות בלעדית.

דוגמה אחרת לקשר העמוק שבין מעצבי הארגון והאידיאה לקושי להסתגל לשינוי המפליג היא של יוסף בוסל ויוסף בָּרֶץ, אנשי דגניה, שהיו דמויות בולטות בתקופת העלייה השנייה אולם התקשו לקבל רעיונות התיישבות חדשים כמו מושב העובדים. הם הלכו והסתגרו בתוך הקבוצה שהקימו, ובכך ויתרו על מקומם הראוי בהנהגה הלאומית. תהליך דומה עבר על הנהגת המפלגות: ראשי 'הפועל-הצעיר' ובהם אליעזר שוחט ואליעזר יפה ראו במפלגתם חזות הכל וסברו שרק היא מציעה דרך אפשרית לבניין הארץ. הם התנגדו עד חורמה ליריבתם, 'פועלי ציון'. כשהשתנו הנסיבות והחלה להגיע העלייה השלישית, לא עלה בידם להבין כיצד מעוזם העולים החדשים, שזה עתה הגיעו לארץ, להציע את איחוד הכוחות הפוליטיים. המעטים מקרב מפלגה זו שהבינו והסכימו שכדאי לבחון דגם חדש הם אלה שהקשר שלהם למפלגה היה פחות רגשי ועמוק, ובהם לוי אשכול ויוסף שפרינצק (שפרינצק היה אמנם מזכיר המפלגה וחבר מערכת העיתון, אולם ייחודה המבני של 'הפועל-הצעיר' גרם לכך שהמזכיר היה בעיקר מעין אדמיניסטרטור של המנהיגות המובילה). בד-בבד חלה התרחשות דומה במפלגה היריבה — 'פועלי-ציון'. מנהיגיה של המפלגה בתקופה זו היו אפרים בלוך-בלומנפלד ושלמה קפלנסקי. במאבקם במפלגה היריבה הם הרבו להדגיש את השוני הרעיוני והמנטאלי שבין שתי

המפלגות, ובתוך כך הם הקצו מאמץ רב לטיפול ייחודי קבוצתי, שהדגיש את השוני שביניהם לבין האחרים. דוד בן-גוריון, שהיה תחילה מראשי המפלגה ומעורכי עיתונה, יצא ב-1911 ללימודים בתורכיה. עמו יצא גם יצחק בן-צבי. התרחקותם ממוקד הפעילות המפלגתית איפשרה להם זווית רחבה יותר של התייחסות אל תפקידה של המפלגה, בשעה שמנהיגי המפלגה שנשארו בארץ נמצאו לכודים בנאמנותם הקיצונית לארגון שבראשו עמדו.

בשעה שהארגונים הלכו וצברו יוקרה ועוצמה ומנהיגיהם עברו תהליך של מעבר מהפתיחות לניסוי שהוליד את הארגון לנאמנות קנאית לעצם קיומו של הארגון — נמצאו שני אישים מחוץ למסגרת המחויבויות הקבוצתית: יוסף חיים ברנר ואהרן דוד גורדון. ברנר היה בין היחידים שיכול היה, בתקופה סוערת זו, לעבור לסירוגין מעיתון לעיתון ולהיות פעם חבר מערכת 'הפועל-הצעיר' ומיד אחר-כך להשתתף במערכת 'האחדות'. גורדון, למרות זיקתו ל'הפועל הצעיר', שמר על עצמאות רעיונית ולמעשה, פרט לפרק זמן קצר, לא היה חבר מפלגה או ארגון. אפילו בדגניה, שבה עשה את פרק חייו האחרון ובה נפטר ב-1922 — לא היה חבר. השפעתם של ברנר וגורדון על אנשי העלייה השנייה היתה גדולה במיוחד. הם כאילו נתנו הרשאה להמשיך בחיפוש הדרך, כאשר בסיס הכוח הוא אמנם הארגון, אולם עליו להיות נתון לביקורת מתמדת ולהשתנות בהתאם לצורכי הזמן. חיפוש הדרך מתוך שיתוף וביקורת פירושו עידוד קיומם של ארגונים אבל ערעור על קדושתם; נאמנות הדדית עמוקה מבלי להשתעבד למסגרות.

הגיוס לגדוד העברי כנקודת זינוק

התהליכים שהביאו מצד אחד לצמיחת הארגונים והתבססותם, ומצד שני לגיבוש קבוצות נאמנות לכל ארגון שנאבקו זו בזו, עברו שינוי מפליג בתקופת מלחמת העולם הראשונה. תקופה זו היתה הקשה בתולדות היישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל. האוכלוסייה היהודית הצטמקה מכ-85,000 נפש לכ-55,000. אלפים נעקרו מבתיהם, נפטרו מרעב וממחלות או גורשו מהארץ. האימה הנוראה התבטאה גם בחלוקת הארץ, בעת היותה קו-חזית במשך חודשים ארוכים, כאשר בדרום נמצא הצבא הבריטי המסתער צפונה ומולו ניצבו התורכים ובעלי-בריתם הגרמנים. תקופת בין-המשמשות זו היתה אמנם נוראה, אולם היא הולידה תחושה שמשו חשו עומד להתרחש. הארגונים של אנשי העלייה השנייה, שהתמקדו בעת המלחמה בעזרה הדדית, נערכו בכמיהה למה שברל כצנלסון כינה כנאום פרוגרמאטי 'לקראת הימים הבאים'. השאלה האידאולוגית הראשונה שעלתה על הפרק במהלך שנת 1918, כאשר הארץ מחולקת בין המעצמות, היא האם להתגייס ככוח ארץ-ישראלי מאוחד, ולהילחם לצד הצבא הבריטי על כיבוש הארץ, או להתנגד לגיוס.

פרשה זו של הוויכוח על הגיוס לצבא שייכת לתחום דיוננו, בהיותה ביטוי חשוב לשאלת עיצוב ההנהגה שתנהיג את היישוב בשנים הבאות. הרוב מבין כ-900 המתגייסים לא היו מבני העלייה השנייה, אולם אנשי העלייה השנייה הם שעמדו בראש המחייבים את הגיוס כמו גם בראש שולליו. הוויכוח המר בסוגיה זו התחולל בקרבם, וכיוון שכל היישוב

היה מעורב בו נמצא שהם היו עתה פה ליישוב כולו. בסופו של הוויכוח התברר, שראשי המפלגות והארגונים לא התגייסו. רובם התנגדו בתקיפות לגיוס ותבעו 'לשמור על הקיים', ואילו חברים מאותם מפלגות וארגונים שלא היו מבין ההנהגה המובילה — לא קיבלו את מרות מנהיגיהם והתגייסו.

עצם הגיוס לגדוד העברי, תוך ויתור על הנאמנות למסגרת הארגונית הקטנה, מבטא פתיחות ותודעה ציבורית ערה. המתגייסים היו אלו שהבינו נכונה את תמורות הזמן. הם שידעו לשקלל את מערכי הכוח החדשים ומשמעותם המדינית. אמנם המשמעות המעשית של הגיוס לגדודים העבריים איכזבה מאוד. השלטונות הבריטיים לא איפשרו להם להילחם על הארץ, ורוב המתגייסים בילו את תקופת הכיבוש בשמירה על שבויים תורכיים בחולות חלמיה שבמצרים. לענייננו חשוב, שהמתגייסים נחשפו להלכי-רוח חדשים מצד אחד, ומהצד השני הם העמידו את נסיונם מתקופת עיצוב המסגרות הקטנות של העלייה השנייה לצורך הקמת מסגרות חדשות. המפגש עם גדודים עבריים מארצות שונות העמיד אותם על הצורך לוותר על הקבוצה האינטימית ועל הנאמנות הפנימית שלה למען רעיונות אחרים, גדולים הרבה יותר, המתאימים למציאות שונה לחלוטין.

שומרי השבויים בחולות מצרים כאבו בוודאי את העובדה שניטלה מהם הזכות להשתתף במלחמה על כיבוש הארץ, אולם היתה לכך ברכה מזווית אחרת. הזמן הרב שנותר בידיהם איפשר להם להתכנס, להתווכח, להיפתח אל רעיונות המיובאים על-ידי צעירים נלהבים, שחוו מקרוב את המהפכות ברוסיה ואת הדראמה של מתן הצהרת בלפור. על סף שערי הארץ, שמעתה תהיה שונה לחלוטין, הם ישבו ודנו על הקמת מסגרת חדשה וגדולה, שתיבנה על המסגרות הקטנות שהם עצמם הקימו לפני עשר שנים ויותר. לא כל הרעיונות שהעלו התגשמו. כמו תהליכי הניסוי והנכונות להסתכן בטעות שציינו את תקופת העלייה השנייה, נכוננו להם שנים קשות של גישושים וכשלונות. הבולט שבהם הוא נסיון הקמתה של המסגרת המאוחדת הראשונה — 'אחדות העבודה'.

הדיון על הקמת 'אחדות העבודה' נערך בחולות חלמיה. נטלו בו חלק חיילי גדודים מיוצאי העלייה השנייה ובהם בן-גוריון, בן-צבי, רמז, יבנאלי, כצנלסון, טבנקין, גולומב, הוז, וכן לוי אשכול (שלא הצטרף לבסוף ל'אחדות העבודה'). עצם הדיון והנכונות לוותר על מסגרות קודמות למען ניסוי מחודש — חשוב יותר מהעובדה שבסופו של דבר לא קם האיחוד המלא. 'אחדות העבודה' הפכה לעוד מפלגה, אולם על-פי רוח העלייה השנייה הכישלון הוליד ניסיון נוסף לאחר מכן — את ההסתדרות הכללית, שהולידה גם היא נסיונות רבים. חלקם נכשלו; אחרים שימשו יסוד להקמת מדינת ישראל. המתגייסים לגדודים העבריים היו אלה שהובילו עמהם את המורשה המורכבת של העלייה השנייה: נחישות עם נכונות לפשרה; טיפוח רעיונות אוטופיים תוך הדגשת היצירה הממשית; הכרת חשיבותו של הארגון ובמקביל מודעות לחולשותיו; מתן ביטוי לרוח היוצרת של הפרט ותביעה ממנו לקבל את מרות הכלל. מקרב קבוצה זו קמה המנהיגות המעצבת, ששאפה לבנות את מדינת ישראל על-פי אמות-מידה אלה.

מורשת העלייה השנייה

אליעזר שבייד

המאמר שלפנינו התפרסם בשנת 1954, בעיתון 'שדמות', בטאון 'התנועה המאוחדת' – תנועת-נוער חלוצית, שהיתה מקורבת ל'איחוד הקבוצות והקיבוצים'. מחברו היה אז בראשית שנות העשרים לחייו. הדברים נכתבו בעקבות ההתרחשויות הגדולות בשדה ההתיישבות וקליטת העלייה בשנותיה הראשונות של המדינה, ועל אף שלוש העשורים שחלפו מאז, הם שרירים וקיימים גם בימינו. המאמר מובא כאן בלא שום שינוי.

לכל תנועה יש תקופת גיבורים; צורך המעשה המוטל עליה יוצר אותם, והוא יוצר אותם תרתי-משמע: הוא חושף צדדי גדלות באדם מתוך שהוא תובע ממנו הרבה, והוא מתעלם, ביודעים ובלא יודעים, מרגעי השפל, כדי להעמיד את ראשוניו על מרום פיסגת ההישג. אך לכל תנועה יש גם רגעים של נסיגה; יש רגעים שבהם היא שוללת, מתוך בולמוס של בחינה עצמית, גם את הילת הגיבורים העוטה על ראשונה; היא חושפת לעין כל את מדווייהם הנאמנים ואת מומיהם הרבים, ואנו נוכחים לפתע כי לפנינו אנשים כמונו, חטאים כמונו; לעתים מתגברים – אך לעתים גם נכשלים ומובסים. ומפתיעה היא ברגעים כאלה ההרגשה, שדווקא התגלותם של גיבורים בכל מראיתם האנושית והכושלת לא קיפחה דבר מגדולתם. אדרבה, היא נתנה בידינו אמת-מידה להעריך אותם כאנשים שיש לנו עימם שפה אחת ודברים אחדים.

העלייה השנייה היתה עד ימי הקמת המדינה אחד הפרקים החשובים ביותר באגדת ההתיישבות העברית בארץ; היא היתה, לפחות בעיני בית-הספר ותנועת-הנוער, בבחינת מופת חינוכי. כל תנועה נוטה להפרזה יתירה כשהיא מעמידה לפני חניכיה דמויות מופת, ותנועת-הנוער שלנו לא יצאה מהכלל הזה. אבל הקמת המדינה חלה בתקופת נסיגה נפשית. דומה שההישג המדיני הגדול הקקה את זיוו של האדם אשר נלחם עליו והגשים אותו. שוב איננו אוהבים גיבורים. איננו אוהבים אותם אולי משום שנזכרותם מעיקה יותר מדי על מצפוננו, ואולי משום שאיננו מאמינים עוד באפשרות היותם כאלה, ואנו אומרים בלבנו: גם הם לא היו אלא אנשים כמונו, מהם דחופי הכרח ומהם סחופי שיגרה, ורק עמידתם בשעה מסוימת ובמקום מסוים עשתם אבן-פינה לבניין גדול. ואז אנו מושכים את חוט-מחשבתנו הלאה, ואומרים: אכן, הם לא היו אלא

המחבר הוא כיום פרופסור לפילוסופיה יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים.

אנשים רגילים, דחופי הכרח וסחופי שיגרה, אבל למרות זאת, ואולי גם דווקא משום כך, היתה בהם גדלות, ודווקא משום כך – כי הגדלות הזאת היתה אנושית, ושוכנת בתוך חולשות רבות; גדלות שאינה עושה את הבלתי־אפשרי ואת הנשגב מכוח אדם, ואיננו משתאים לה פעורי־פה כקהל מעריצים סביב לוליין מופלא – אבל אם רק עשיית הבלתי־אפשרי גבורה היא – אפשר שלא היו גיבורים בבני־אדם מאז ומעולם. גם עשיית האפשרי קשה היא ומחייבת גבורת נפש, גם היא מחייבת את נצחון האדם על חולשותיו ועל חסרונותיו יום־יום ושעה־שעה. משום כך דווקא היא רצופה כשלונות וחטאים. אם נחזור ונתבונן בעיניים אלה, שאינן נוחות להתלהב אך גם אינן נוחות להתאכזב, במפעלה של העלייה השנייה – אולי נמצא בה מה שיכולנו למצוא בה תמיד: נסיון חיים שאפשר ללמוד ממנו הרבה.

יצר עז של חיים עצמאיים

ברם, ערכה של העלייה השנייה לנו, כדור שקיבל לידיו, ברצון או שלא ברצון, את מורשת מעשיה, איננה מתמצה בלקח שאנו יכולים ללמוד ממנה. מעשיה מונחים ביסוד מציאותנו, כשם שמונחים בו מעשיהם של דורות רבים, רחוקים וקרובים – והכרת עצמנו מחייבת התבוננות ולימוד גם בה, בין אם נקבל את מורשת העלייה השנייה כמתת יקרה, ובין אם נישאנה על שכם כעול מכביד – ודאי נמשיך אותה בחיינו מן ההיום אל המחר; ועל כן הבנת המורשה שהופקדה בידינו מחייבת את הכרת עולמה של העלייה השנייה, אם מותר בכלל לדבר על עולמו של ציבור גדול ובו יוצאי מקומות רבים וחניכי סביבות תרבותיות שונות זו מזו מאוד.

ואמנם, הערה זו כבר מכניסה אותנו להכרת העלייה השנייה. זו לא היתה עלייה שנבעה ממקור אחד. היה זה ציבור מלוקט של פרטים, שכל אחד ואחד בתוכו עבר גלגולים רבים, עד שהגיע לארץ־ישראל. גם לא היה זה ציבור שנצטרף על נקלה לעולם רוחני אחיד ומגובש. הוא היה יליד תקופה של תסיסה רוחנית עזה, שנסחפו בה למערבולת אחת זרמים רוחניים שונים זה מזה וסותרים זה את זה: יהדות המסורת הצרופה מצד אחד, ההשכלה מצד שני, והסוציאליזם מצד שלישי, והעלייה השנייה ייצגה בצירופה את הפסיפס הרב־גוני של תרבות תקופתה; והיתה זו תופעה גורלית, שקבעה את עולמו הרוחני של העם היהודי שבארץ־ישראל לדורות. העלייה השנייה שייכת לדורות המעבר, שחוללו את אחד המפנים המכריעים בתולדותינו. זהו דור שנתחנך על ברכי היהדות המסורתית – אבל עם זאת הוא כבר יצא מעולמו של בית־המדרש לחפש לא רק ארץ מולדת – אלא גם אורח־חיים אחר ואולי גם תרבות רוחנית חדשה. היה זה, אפוא, עולם רוחני עמוס מורשה, אך גם משופע בסתירות טראגיות מצד שני. היו בו כאלה שיצאו את עולם המסורת כניצולים מן המפולת לקראת אורו של מחר גדול, והיו שיצאו ממנו כבנים שגלו מעל שולחן אביהם בלב דווי ובתחושת גורל אכזר. והיו גם כאלה שתרבות ישראל כבר היתה זרה להם מכל ומכל. כל הנטיות הללו בהשלמתן זו עם זו ובסתירתן זו את זו יצרו את עולמם של בני העלייה השנייה, ואין תמה שגם בתוכם היתה הרבה זרות ואי־הבנה, אבל למרות הזרות הזאת היו כמה דברים ששיתפו אותם זה עם זה: היתה קודם כל האחריות לגורלה של אומה; היתה עמידה של אנשים בודדים שהוטל עליהם, בתוקף המקרה או בתוקף חוק נחרץ בדברי־

ימיה של אומה – להיאבק בגורל אחד, והיו גם תכונות אופי ודרכי מחשבה משותפות: יצר עז לחיים עצמאיים ללא מפקח וממונה (מורשת העיירה היהודית שבגולה); רגישות מוסרית ערה והתעוררות כנגד עוול חברתי; רצון לחיות חיים במהרה, ללא אבק ניצול, ואולי גם רוח רומאנטית של אנשים צעירים שטרם עמסו על עצמם את עול הדאגה לקיומה של משפחה.

עולם זה של תכונות אופי והלכי מחשבה נתקל במלוא תנופתו במציאות הארץ-ישראלית של הימים ההם, והיתה זאת מציאות קשה ומפרכת – אך גם נוחה מכמה בחינות. בין באי העלייה השנייה לבין היישוב היהודי הישן, אפילו זה שהגיע ארצה עם עליית הבילויים – היתה כרויה תהום של זרות. העולם החדש ראה בוותיק, שהגיע אל המנוחה והנחלה בחסדי נדבת הברון ובכוח עבודתם של שכירים ערבים זולים – סמל התנוונות והתכחשות לחובה הלאומית. הוותיק ראה בעולה החדש, הצעיר והבלתי-מנוסה – מבקר חצוף ומזכיר עוון. המשק היהודי באותם הימים היה דל מאוד, ואם לא נביא בחשבון כמה סוחרים ביפו העיר וכמה אומנים בירושלים וביפו ובעוד מספר מועט של עיירות שנתרכזו בהן קהילות יהודיות, הרי בעיקרו הוא עמד על איכרי המושבות, שנזקקו, כאמור, לעובד הערבי הזול והיעיל ודחו את האינטליגנט הצעיר, איש העלייה השנייה, שנפתל עם המעדר שבידיו והעלה יותר אבעבועות על כפותיו מתלמים בשדה. קשה היה, אפוא, מאוד למצוא פרנסה בארץ-ישראל. אך למרות זאת אמרנו שהיו אלה תנאים נוחים מבחינה מסוימת. העולים החדשים שהגיעו ארצה לאחר הקמת המדינה לא נתקלו באותה חומה של חוסר מקורות-קיום; למרות האבטלה, רואה המדינה כחובה להעסיק אותם בעבודות שונות, אבל עם זאת עליהם להשתלב בלא טענות ומענות בתוך משק כלכלי קיים – שלא הם קבעו את מבנהו ואת מגמותיו. מרחב היצירה החופשית, בהתאם להרגליהם ולשאיפותיהם, נשלל מהם כליל, והם מקבלים מן המוכן לא רק משק כלכלי אלא אפילו במידה ידועה גם דרך ארגון חברתי. לא כן היה גורל העלייה השנייה. כבר אמרנו שזאת היתה עלייה בעלת יצר עז של חיים עצמאיים. ראינו גם שהיא היתה ברובה משוחררת מעול הדאגה למשפחה, ועל כן נוספו האפשרויות ליצור יצירה כלכלית וחברתית חדשה, שתהיה מתאימה למאווייהם ולסגולותיהם של יוצריה.

ייאוש ותקווה

מצד שני לא היה מפעלה של העלייה השנייה מסקנה של שיטה רעיונית מושלמת. העולה, שהועמד מיד עם רדתו מהאונייה בנמל יפו לפני בעיית פרוסת לחמו, פשוטה כמשמעה, לא היה יכול לתכנן את מפעלו, ומעשיו היו בבחינת תגובה מיידית למציאות שנתקל בה. עובדה זו קבעה לא מעט את גורל העלייה השנייה ואת טיב מורשתה. מצד אחד לא היתה זאת עלייה מאורגנת, אבל מצד שני לא היתה זאת הגירה שנסחפה ארצה בכוח חוקי כלכלה וחברה. באי העלייה השנייה, למרות חוסר התארגנותם, ידעו היטב לשם מה באו. זאת היתה עלייה מתוך הכרה לאומית וגם חברתית ברורה. היא שחייבה את באיה ללמוד ממעשיהם לא רק לפי צורכי היחיד אלא גם לפי תביעות הרעיון. עמידתם של בעלי ייעוד ציבורי בבדידותם, בלא ארגון ובלא תנועה, בתקופה שבה התארגן מעמד הפועלים העולמי כדי לתפוס בידיו את השלטון, לא היתה חזיון רגיל

ביותר, והיו לו מסקנות כבדות-משקל מדעת העולים או שלא מדעתם. אנשים בודדים אינם יכולים לשנות הלכות-חיים של ציבור גדול — הם יכולים לשנות רק את אורח-החיים שלהם עצמם. חידושה של העלייה השנייה היה בכך שבאיה הפכו את הייעוד החברתי לייעוד אישי; הם הוציאו אותו מרשות התנועה הגדולה, השואפת לשלטון, והחזירו אותו לרשות חייו היום-יומיים של היחיד, החותר לקראת אורח-חיים טהור. אכן, היה זה מפנה מתוך ייאוש. היו צעירים שנאשו מהסיסמאות הגדולות שיצאו בהן גם הסוציאליזם העולמי וגם הציונות. דומה היה כי הסיסמה הגדולה היתה רק אמתלה לחיים קטנים, לחוסר מעשה או למעשים שאינם מקרבים אל המטרה. העלייה השנייה התגדרה בייאוש, התגדרה בו עד לידי אופנה שכל אדם המכבד עצמו ראה חובה להתגדר בו בציבור, אך מאחרי ההוויה החיצונית עמדה חויית אמת של אחרונים על פני חומה אבודה: האם לא נענה לקריאת הציונות? בסוציאליזם העולמי לא היתה תשובה ליהודי צעיר המבקש פתרון לעמו הנרדף והעקור, לא היה מפלט אלא במעשה של ייאוש שיתן לאדם את ההרגשה שהוא עשה כמיטב יכולתו ולא התכחש למצפונו. ברם, מעבר לייאוש רמזה תקוות הנאשים שלא נאשו מהיאבקות; בסיסמת ה'אף-על-פי-כן' שהשמיע י"ח ברנר באוזני העלייה השנייה היה הרבה מן הייאוש אך היה בה הרבה יותר מן התקווה, אם כי ייתכן שלא היתה זו המלה המביעה חוויה זאת. היכולת להתמסר להגשמתו של רעיון בחייו היום-יומיים של היחיד — זוהי יותר מתקווה; זוהי התגשמות, לפחות לגבי היחיד, ומתוך ענוות הוויתור על ההיקף הציבורי הגדול הוא מגיע לגיאות האמונה באפשרות הגשמתו שעה שהיא תבוא מתוך החיים היום-יומיים של הרבה אנשים. התקווה שמתוך ייאוש והגאווה שמתוך ענווה — יום הגדולות הנבנה בעמל יום קטנות הוא האופייני להלך-רוחה של העלייה השנייה.

הצריף באום-ג'וני (דגניה) — מסמליה הידועים של העלייה השנייה

אכן, ייתכן שהרחקנו בדברים אלה מאוד ממה שהיה באמת בדעתם של אנשי העלייה השנייה. הם נאספו לכאן מתוך בקשת תיקון לחיי עצמם. הם הרגישו את התמוטטות קרקע הגולה מתחת לרגליהם והם ראו בארץ-ישראל את החוף האחרון, קודם כל להם עצמם כאנשים פרטיים. הם באו לחיות כאן בלא התיימרות יתרה ובלא תקוות מסחררות-ראש. כל השאר לא היה פרי המחשבה אלא פרי החיים, פרי התמודדות מייגעת של אדם נושא מורשה רוחנית כבדה עם תנאי חיים מפרכים.

הדאגה ליחיד

בהפיכת הגשמת הרעיון הלאומי ממצע של תנועה לאורח-חיים אישי לא נתמצה המפנה שהתחולל עם עלות העלייה השנייה, ועלינו לעמוד עתה גם על הצד השני של המטבע — על מקומו המיוחד של האדם הזה בשורותיה. המסקנה, דומה שהיא מובנת כמעט מאליה: אם היחיד הוא נושא התמורה הלאומית והחברתית, כי אז הוא המטרה העיקרית של הרעיון החברתי עצמו. אכן, לאמיתו של דבר, לפנינו תפיסה מוסרית שאיננה מחידושיו של דור מסוים בלבד. היתה זו נחלת המחשבה המוסרית בישראל מזה דורות, זו שראתה את בריאת האדם ביחידותו עדות לשוויון ערכם של בני-האדם ועם זאת לייחודו החד-פעמי של כל אדם ואדם. 'לפיכך חייב כל אדם ואדם לומר: בשבילי נברא העולם' — אמר המחוקק הקדום במסכת סנהדרין, ומסורת מחשבה זו עברה דור אחרי דור והיתה יסוד לעיצובו של אורח-חיים מפורט, אורח-חיים שגם איש העלייה השנייה קיבל ממנו את הרגליו, ושלא מדעת — גם את רוב דעותיו. מצד שני גם הרעיון הסוציאליסטי שהשתלט על מחשבת בני הדור היה נוח לקלוט, לו אך להלכה, את הרעיון הזה. אמת היא שהסוציאליזם השואף להגשמת מתכונת חברתית בעלת ממדים מדיניים נטה לדלג על היחיד למען הציבור הגדול, אבל האידיאולוגיה הסוציאליסטית ודאי לא יכלה להתכחש לאדם פרטי, העומד בסופו של דבר מאחורי כל ציבור גדול — וכך נתהוותה סתירה בין ההלכה לבין המעשה, ששברה לא תנועה סוציאליסטית אחת משהגיעה לשלטון.

לעלייה השנייה היה, אפוא, מהיכן לשאוב את הלך-המחשבה המעמיד את האדם כתכלית החברה הנכספת. אבל מקומו של אדם במסגרת חברתית אינו נקבע, כפי שראינו, לפי המצע הרעיוני, אלא לפי היחסים האישיים השוררים בין הבריות — ותנאי עלייתה של העלייה השנייה שימשו מצע נוח גם להגשמתם של יחסים כאלה. כאמור, היתה זאת עלייה של אנשים בודדים. נוסף עוד ונאמר, שזאת היתה עליית אנשים גלמודים, שעזבו מאחוריהם בית ומשפחה ויצאו לארץ חדשה שאין להם בה לא קרוב ולא גואל; וכאשר ירדו מן האוניה, בעבור סערת הרגשות הראשונה — ראו עצמם אנשים נוכריים בארץ זרה: זה הנוף העירום והיוקד בחמסיניו, אלה יישובי הערבים המתחרים והעוינים, וזו השממה הגדולה והרחבה — שממת-נוף ושממת-אדם; ואז החלו לכרסם בלב הגעגועים הביתה. אנשי העלייה השנייה, ברובם, לא היו יוצאי בתים עשירים. אדרבה — רובם בני אביונים, שבקושי מצאה ידם לתת מזון לילדיהם הרעבים. הם עזבו את ביתם כמי שנמלט מספינה טובעת, אבל כאשר הגיעו לחוף המולדת החדשה — ראו והנה אין להם כאן בית. רק עתה הרגישו במה שהיה להם בעיירתם הסחופה והדווייה — חמימות של קירבת אנשים דואגים ואוהבים. חותם הווייתה של

העלייה השנייה היתה נהייה זו הביתה, אל קירבת אנשים, אל רכותם וחרדתם של אב ואם טובים, ובאין קרוב וגואל באה הידידות למלא את מקומם. בדרך כלל קובעים אורחות-חיים של חברה מסודרת סייגים רבים בין הבריות. יש סייגי נימוס ויש הסתייגות שמתוך רצון להצניע מן הזולת או להתחרות בו. אבל כל הסייגים הללו נעלמים שעה שציבור אנשים גלמודים נקלע לארץ חדשה. אדם שכמעט לא הכיר את שכנו בארצו – נעשה קרוב לו קירבת-נפש בהיפגשו עמו בארץ בה שניהם זרים ונוכרים לכל. לפתע מגלה האדם את זולתו – והנה הוא אדם כמותו, סובל כמוהו, נכסף כמוהו, חלש כמוהו, וכמוהו זקוק לרחמים וידידות, והגורל המשותף קושר ביניהם ידידות של לב ונפש. אין כאן ההתגלות המוסרית הפאנאטית, המכריזה את הערצתה לאדם בראש כל חוצות; יש כאן רק קירבה אנושית, היודעת לחשוף בכל אדם את גרעינו המיוחד מבעד לתלי-תלים של חולשות וחסרונות; ומרגע שאדם פוגש את זולתו לא כדי לחולל מעשים מופלאים, לעלות על בריקדה או לכבוש את השלטון, אלא פשוט כדי להימצא עמו ולחוש את חמימות קירבתו של רע – שוב אין חסרונותיו וחולשותיו מרחיקות אותו ממנו – וזוהי אולי הסיבה העיקרית לכך שהדאגה ליחיד הונחה ביסוד מפעלה של העלייה השנייה. לא אידיאולוגיה – אלא עצם החיים יחדיו, מתוך הרגשת ערכו חסר התמורה של כל יחיד ויחיד.

חותם בל יימחה

היום כבר יודע כל נער שהקבוצה הקטנה – יצירתה האופיינית ביותר של העלייה השנייה – לא היתה אלא אוטופיה. תנועה המבקשת לפתור את בעיותיה של אומה שלמה לא יכלה ליישב ארץ על-ידי קבוצות של שלושה-ארבעה אנשים, ואפילו לא בקבוצות של עשרים ושלושים; אבל הגיונה האכזרי של ההיסטוריה יש שהוא מבטל במחיקה קולמוס גם את גרעינו האיתן של רעיון שקליפתו החיצונית הושלכה. אמת, רעיון הקבוצה הקטנה לא יכול היה להתבצע כנתינתו, אך החלום שיצר אותו לא בטל עם ביטול קליפתו. מה היתה הקבוצה הקטנה? – זו היתה שאיפה להחזיר לאדם את מהלך החיים הטבעי, להחזיר אותו אל חיק חברה פשוטה, שבה אין הוא מתבטל בתוך מאות אנשים ונעשה בורג זעיר בתוך מנגנון ענק, בורג שבהשתתפותו ניתן להשליך אותו אל גל הגרוטאות ולהחליף אותו בבורג אחר כמוהו – חסר ערך וחסר חשיבות בפני עצמו. הקבוצה הקטנה ביקשה ליצור חברה שבה יהיה ערך לכל אדם, שבה לא יוכל להיות אדם מיותר, ושאי-אפשר שלא לחוש בה בחסרוננו; היא באה להחזיר לאדם את החיים השאובים – מן הטבע ובתוכו, בלא מחנק הכרך וצמצומו, לפתוח לפני כל אדם את הדרך, לפתח את כל תכונות נפשו, בתוך סביבה אוהדת ואוהבת – והאדם היחיד היה בעיניה המטרה העיקרית של הרעיון החברתי; היה זה חלום אנושי יפה ומהפכני במידה רבה – כי היתה אז העזה להעמיד את הצמיחה החברתית האיטית מתוך אהבת החופש של היחיד כדרך אפשרית ואולי גם יחידה להגשמת הסוציאליזם; וחלום זה – אף-על-פי שלא נתגשם כנתינתו, הטביע חותם בל יימחה על מפעלה של תנועת העבודה העברית מאז ועד עתה; התנועה הקבוצתית והסתדרות העובדים נבטו וצמחו מן הגרעין שהניחה העלייה השנייה.

אנו חיים כיום בתקופה שאין בה כמעט ולא כלום ממה שהיווה את המסורת לעלייה

השנייה. כאמור, היתה העלייה השנייה פרי שליחותם של בודדים בארץ בלתי-נושבת, ואילו אנו – שוב איננו בודדים והארץ כבר אינה עומדת באותה שממת נוף ואדם; הנהייה הרומאנטית של העלייה השנייה, שגם בשעתה היתה רחוקה מריאליות, כיום אין היא יכולה לעורר אלא חיוך של רחמים. היום עלינו ליישב אלפי בני-אדם על הקרקע וברשותנו כלי-ביצוע אדירים, אבל גם לשכרון האפשרויות המדיניות הבלתי-מוגבלות יש אחרית של יקיצה ופיקחון. בסופו של דבר אולי נגלה שגם כשיש מדינה ויש שלטון – אין רעיון חברתי מתגשם התגשמות אמת אלא כשהוא הופך להיות אורח-חיים אישי, וכי גם כשיש תנועת פועלים ענפה ורבת סמכויות ונכסים, הרי בניינה של חברה צודקת אפשרית רק מתוך האחריות לאדם היחיד, שלמרות חסרונותיו חד-פעמי הוא ואינו נשנה לעולם. אולי יתברר בסופו של תהליך, שהאפשרות המדינית הרחבה צופנת בחובה סיכון גדול, ממש כגודלו של הסיכוי שהמעשה יחניק את הרעיון אשר חולל אותו והמנגנון ישתלט על השאיפה האישית החיה; ואולי לא תהיה זאת הגזמה אם אומר שכבר עתה איננו רחוקים ביותר מן התופעות הללו; אולי גם אז יהיה, אפוא, צורך בתקוותם של נואשים שיהפכו את הרעיון החברתי לאורח-חיים אישי וילכו להגשים אותו לא למען הציבור הגדול, אלא למען עצמם בראש וראשונה? שום דור אינו יכול ללמוד פתרונות לבעיותיו מדורות שקדמו לו. את ההיאבקות להגשמת רעיונותיו חייב הוא לערוך בפני עצמו, אבל עם זאת מקבל כל דור מקודמיו מורשת מעשים שנעשו ומעשים שבתוך התהוותם; ואת בעיותיו עליו לפתור בתוך המציאות הזאת שקיבל מאבותיו. אפשר מאוד שהוא ישנה אותם תכלית שינוי, אפשר שיקיים הרבה ואפשר שיתכחש להרבה, אבל בין אם יקבלנה באהבה ובין אם ידחה אותה – הוא ימשיך את המורשה הזאת ויניחנה ביסוד חייו. ומורשתה של העלייה השנייה – רעיונותיה ומפעליה – ישמשו גם הם יסוד לבניין חיינו בעתיד.

כך הם נראו – כינוס של חברי 'הפועל הצעיר' ביפו, 1907

ארתור רופין וההתיישבות הציונית

מרגלית שילה

‘מקריות’ — כך הסביר ארתור רופין ביומנו את שלשלת המקרים שהביאוהו להחלטה לעלות לארץ-ישראל כנציגה של התנועה הציונית, ב־1908.

‘מקריות’ — או הרגשת שליחות וייעוד?

רופין, שנולד במזרח גרמניה ב־1876, היה הבן הבכור למשפחה שירדה מנכסיה והגיעה בשנות ילדותו למצוקת רעב ממש. חוויות ילדות קשות השפיעו בלא ספק על חוסנו וכושר עמידותו של רופין. בשל המצוקה בביתו פרש בגיל 15 מבית-הספר התיכון והחל לשרת כמתלמד בבית-מסחר לתבואה. לכאורה הושמו לאל תוכניותיו לרכוש השכלה וידע, ועם זאת כתב ביומנו: ‘סיכוי זה של חיים ללא תהילה — יש בו משום ביעות. בעניין זה דעתי כדעתו של קיקרו. כל עמלי ושאיפותי אין להם אלא תכלית אחת — מוניטין בדורות הבאים’.¹

הרהורים בדבר ייעודו, כגון: ‘אדם בלא אידיאלים הריהו כצמח בלא תפוח. אדם שהגיעה שעתו להיפנות לעולמו ועדיין לא עשה כלום לטובת הכלל, הריהו כאילן סרק שאינו נותן פירות’² — לא פסו עם התבגרותו. ממחשבות על קידום האנושות בכללותה עבר להתעניינות מעמיקה בעם היהודי ובגורלו. האנטישמיות ששררה בגרמניה היתה בלא ספק הגורם שעוררו יותר מכל להתעניין בעם היהודי. תחושת יהדותו לא פגה אף לאחר שפרק מעליו בנערותו את עול מצוות הדת, שהורגל בהן בביתו. בהתאם להלך מחשבתו השיטתי, החל באיסוף נרחב של עובדות סטטיסטיות על מצבו של העם היהודי, וב־1904 פרסם את המהדורה הראשונה של ספרו ‘היהודים בזמן הזה’ (מהדורה שנייה ניתרגמה לעברית בידי ברנר ויצאה לאור בתרע"ד).

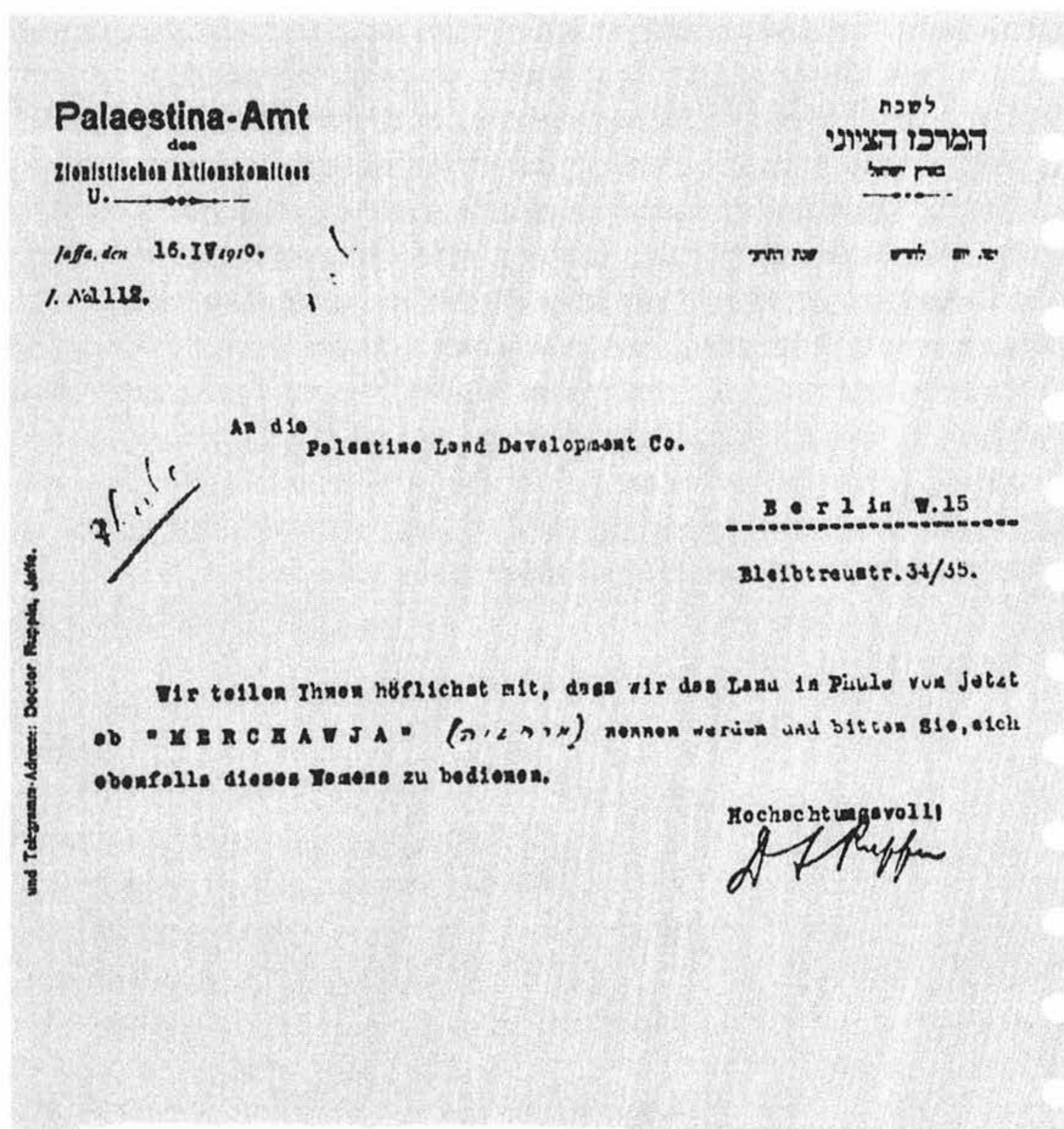
התעמקות במצבו של העם היהודי בתחילת המאה העשרים הבהירה לרופין כי עם זה ניצב בפני סכנת הכחדה מפאת ממדי ההתבוללות. לעומת הרצל, שראה באנטישמיות את הצל הכבד המאיים על העם היהודי בגלות, הצביע רופין על סכנת ההתבוללות כעל האיום

המחברת היא תלמידת-מחקר בחוג לתולדות עם ישראל, באוניברסיטה העברית בירושלים.

1 ארתור רופין, פרקי חיי, תל-אביב 1968, כרך א', עמ' 108.

2 שם, עמ' 147.

הממשי על המשך קיום העם. בציונות ראה רופין את הזהות היהודית עבור יהודים שנטשו את דתם. רופין לא נרתע והעלה בספרו שאלות נוקבות וקשות ביותר: האם הציונות היא הפתרון להמשך קיום היהודים? האם הציונות בת-ביצוע? האם היהודים יסכימו לבוא לארץ כאשר תינתן להם רשות חוקית לעשות כן? האם הארץ מתאימה להתיישבות?

רופין טיפל בכל — אפילו בשמות היישובים. כאן נראה מכתבו (בגרמנית) המודיע על נתינת השם למרחביה, היישוב היהודי הראשון בעמק יזרעאל

החלטתו לעלות לארץ-ישראל ב-1908, ארבע שנים לאחר שהעלה את הרהוריו על הכתב, מורה על רצונו העז לענות על שאלות נוקבות אלו בחיוב. אם נאמר שדכקות בחזון הציוני, או מוטב לומר בכל חזון שהוא, מצריכה מידה לא מעטה של תמימות, המלווה כל

אמונה בבלתי קיים, הרי אמונתו של רופין ינקה את עיקר חוסנה מאופטימיות כמעט אין-סופית ומכושר ראייה אל מעבר לאופק.

החלטתה של התנועה הציונית להתחיל בעבודה מעשית בארץ-ישראל נפלה בקונגרס אוגאנדה המפורסם, בשנת 1903. בספרו 'מדינת היהודים' ('אלטנוילנד') שרטט הרצל את התפתחותה של ארץ-ישראל לפרטי-פרטים — אכן תוכנית זו היתה מכוונת להתגשם לאחר שהמעצמות תכרנה בזכות היהודים לשוב לארצם ולאחר שיצטבר ההון הדרוש לשם כך. ואולם, העבודה המעשית החלה לפני שהושגו התנאים המוקדמים שהציב הרצל. הקונגרס התיר לקרן הקיימת להתחיל לקנות קרקע בארץ-ישראל, ואף מינה ועדה ארץ-ישראלית, ובראשה הבוטנאי פרופ' אוטו ורבורג, שתכוון את העבודה המעשית, והעמיד לרשותה תקציב קטן אבל קבוע. בקיץ של אותה שנה פתח זלמן דוד לבונטין את הסניף הראשון של בנק אפ"ק (אנגלו-פלשתינה-קומפני) ביפו.

עבודתה של התנועה הציונית בארץ-ישראל החלה בלא תוכנית יישובית ובלא תקציב מתאים. האדמה שקנתה הקק"ל ב-1904-1905 בגליל התחתון, אדמת דלייקה ואוס-ג'וני (6500 דונאם) — לא נודע מה ייעשה בה והיא הוחכרה לערביי הסביבה, כדי למנוע את שממתה.

זלמן דוד לבונטין, שציפה לתנופה יישובית שתיעשה בעזרת הבנק, לא זכה לתמיכת התנועה בתוכניותיו, ועל כן קיווה לפתח את יישוב ארץ-ישראל באמצעות היוזמה הפרטית. התנועה הציונית, שהיתה אמורה להביא תנופה חדשה ליישוב היהודי בארץ, עסקה בקטנות.

אוטו ורבורג, שמקום מושבו היה בברלין, תכנן את ייסודן של חברות יישוביות שתעסוקנה בתעשייה, בתחבורה ובמסחר; אך הציבור הציוני בגולה לא נענה לו וגם התשתית היישובית בארץ-ישראל לא תאמה לכך. הנסיונות המעטים לפתח את היישוב היהודי בארץ העלו מעל לכל ספק את הצורך בנציג מיוחד של התנועה שישב בארץ-ישראל ויכוון את מעשיה במקום ההתרחשות.

ארתור רופין, שהיה אישיות בלתי-ידועה עד אז בתנועה הציונית, נשלח על-ידי ראשיה בקיץ 1907 לארץ-ישראל, כדי לסקור את הארץ ולהציע תוכנית יישובית מפורטת, שתהלום את אמצעיה של התנועה. בקונגרס השמיני, שנערך באוגוסט 1907 בהאג, בירת הולנד (ובעת שרופין שהה ביפו), הוחלט כי יש לייסד בארץ נציגות ציונית ארץ-ישראלית ('המשרד הארץ-ישראלי'), כדי לקדם את המעשה הציוני בארץ-ישראל. 'המעשיים', שתמכו בצעד זה בכל לב, קיוו שעבודה יישובית מוצלחת תקדם את השגת הצ'ארטר (זיכיון) על ארץ-ישראל.

עם שובו מן הארץ חיבר רופין תזכיר ארוך ובו ניתח את מצב היהודים בארץ-ישראל והציע תוכנית פעולה מפורטת. בואו של רופין לארץ כמייצג התנועה הציונית בישר עידן חדש הן לתנועה והן ליישוב היהודי בארץ. התנועה הציונית, שעד 1908 ריכזה את כל האינטרסים שלה במגעים מדיניים עם מדינות שונות וביהדות הגולה, החלה מסיטה אט-אט את מרכז הכובד שלה לארץ-ישראל. לעומתה, היישוב היהודי בארץ-ישראל, שעד אז היה תלוי בכל עניין קטן וגדול במנהיגים ובמוסדות בגולה, החל לכוון — בהנהגתו של רופין — את הפעילות היישובית. החל מראשית 1908, עת הגיע לארץ, ועד לאוגוסט

1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, טוה רופין חוטי פעולה רבים, שהצמיחו את השלד והבסיס לתוכניות יישוב הארץ משנות העשרים ועד לקום המדינה.

ד"ר ארתור רופין בשנת 1913

קניות הקרקע

כבר בתוכנית היישובית הראשונה שהציע, העלה רופין את הרעיון של קניית שטחי ארץ-ישראל כאמצעי ראשון במעלה להשתלטות יהודית עליה. בעוד שב-1907 חשב כי מן הראוי שיהודים יתיישבו בעיקר באזורי יהודה ובגליל, הרי תוך כדי עבודתו בארץ-ישראל שינה את השקפתו וחתר בכל מאודו (קרי: ממון התנועה הציונית) לקנות את כל שטחי הארץ בצפון ובדרום. לשם השגת המטרה הציונית, דהיינו השגת רוב יהודי דומיננטי בארץ-ישראל, היה צורך בהתפרסות יהודית על פני הארץ כולה. בעלות על קרקע חקלאית היתה מותנית, בהתאם לחוק התורכי, בעיבודה, ועל כן כל רכישת קרקע חייבה עבודה חקלאית בצידה. בהתאם לתפיסה, שהיתה משותפת לרופין ולפועלי העלייה השנייה, התיישבות חקלאית יהודית תשפיע על יצירת חברה יהודית בעלת איכות חדשה. 'ועוד זאת: אם בארץ-ישראל אנו יוצרים רק את "יציר כפינו" ואין אנו באים לנצל עבודת נוכרים, אנו קונים לעצמנו על-ידי כך זכות מוסרית על הקרקע, שרכשנו אותה בכוח

החוק'³ (ההדגשה שלי). קניית קרקע בארץ-ישראל הפכה לצו ראשון בחשיבותו בבניין הארץ.

הקשיים שעמדו בפני רופין בעת רכישת האדמה היו מרובים. רוב הקרקע בארץ היתה בידי הערבים, והללו מיעטו למכרה. האדמות שהוצעו למכירה היו לרוב שטחי קרקע גדולים, שהיו שייכים לאפנדים ערבים אשר עיבדום על-ידי אריסים – פלחים ערבים. שטח גדול אמנם היווה אתגר ממשי להתיישבות, אך הצריך סכומים גדולים לרכישתו. רופין לא יכול היה לברור את שטחי הקרקע שנראו לו כחיוניים במיוחד, ואף לא ניתן היה לתכנן תוכניות רכישה. האפשרות היחידה היתה לקנות קרקעות שהאפנדים ביקשו למכור. חוסר אפשרות לתכנן את קניית הקרקע היווה את המכשול הקטן ביותר שעמד בדרך החתחתים של הקונים. בהתאם לחוק התורכי, ניתן היה לרשום קרקע כמעט אך ורק על שם נתין תורכי, וכל קנייה צריכה היתה לקבל את אישור השליט המקומי. הדבר היה כרוך בבאקשיש (מתן מענקים ושוחד) ובטרחה מרובה. ואולם, גם לאחר שתהליך המכירה הסתיים פורמאלית בכי טוב, לא פסו הקשיים. האריסים שישבו על הקרקע ועיבדוה לא אבו לעבור למקומות אחרים. השכנים הערבים לא הכירו תמיד, בין בשוגג ובין בזדון, את גבול קרקעותיהם ולא היססו לפלוש לעבר שכניהם. מעל לכל אלה היה שריו קושי קבוע נוסף – חסרון כס. אמנם התנועה הציונית יצרה כבר ב-1901 קרן כספית לשם קניית קרקע עבור העם היהודי – הקרן הקיימת לישראל – אך ראשי הקרן נרתעו במידה מרובה מלרכוש קרקעות בארץ-ישראל. הדילמה שעמדה בפניהם היתה קשה: מטרת הקרן היתה להעמיד לרשות העם היהודי אדמות לקניין עולם – אך מה ייעשה באדמות אלה? לא ניתן היה למכור, בהתאם לתקנון הקק"ל. לפי החוק התורכי, קרקע חקלאית שלא עובדה – תאבד לבעליה; ועל כן היה צורך בתכנון יישוב הקרקע, בד-בבד עם קנייתה. נוסף על כך, אמצעיה של הקרן לא הספיקו להתיישבות בקנה-מידה נרחב, ובארץ לא נמצאו יהודים שהיו מעוניינים לחכור קרקע חקלאית לתקופות קצרות. לפיכך הוחלט שאדמות הקרן תשמשנה לצורכי ציבור בלבד. יתרת כספי הקרן יועדו לשם מתן הלוואות קצרות-מועד לקניית קרקע. לשם כל קנייה עבור הקרן נזקק רופין לאישור מפורש מטעם דירקטוריון הקק"ל, שישב בגרמניה, ועובדה זו עיכבה את מהלכיו. הנהלת הקרן התנגדה לתוכניותיו המרובות והעדיפה עבודה איטית וזהירה.

רופין וורבורג יסדו ב-1908 חברה חדשה – 'חברת הכשרת היישוב', מתוך תקווה שיזמים פרטיים ישקיעו בה ממון, שיאפשר לרופין לקנות קרקע ולמכרה לאנשים פרטיים שירצו להתיישב בארץ. כיוון שאדמת הקרן הקיימת, שהיתה קרקע הלאום, לא יועדה למכירה, סברו השניים שחברת הכשרת היישוב תהווה את המכשיר העיקרי לרכישת קרקע עבור מתיישבים פוטנציאליים וכי תוכל להיעזר מדי פעם בהלוואות של הקק"ל. תוכניתם לא נתמשה כמצופה, ובשנתיים הראשונות לייסודה לא צברה החברה סכומים שיאפשרו לרכוש אדמות באמצעותה.

הרכישה הראשונה והחשובה ביותר שנעשתה בידי רופין נערכה בתחילת 1910, הלוא היא רכישתה של אדמת מרחביה, והיא היוותה את תחילת רכישתו של עמק-יזרעאל.

3 ארתור רופין, שלושים שנות בניין, דרכנו בהתיישבות, ירושלים תרצ"ז, עמ' 50. להלן: שלושים שנות בניין.

העמק הפורה ביותר בארץ-ישראל. היתה זו אף תחילתו של שיתוף-פעולה פורה ביותר בין התנועה הציונית ליהושע חנקין, רוכש הקרקעות הראשון במעלה בארץ. 8600 הדונאמים שנרכשו בעמק, למרות היסוסי הקק"ל ולמרות קשיים מרובים הן מצד השלטונות ומצד האוכלוסיה הערבית השכנה, היוו פריצת-דרך בדרכו היישובית של רופין. חברת יק"א, שנמנעה מקניית שטח זה בשל היותו 'יקר מדי', הכירה לאחר זמן בערכו היישובי הרב של המקום וניאותה כמה שנים לאחר מכן לשתף פעולה עם התנועה הציונית בקנה-מידה נרחב ולרכוש עשרות-אלפי דונאמים בעמק-יזרעאל. (הקנייה, שאושרה בהנהלת יק"א ואשר הכסף תמורתה נשלח לארץ, סוכלה לבסוף בשל פרוץ מלחמת העולם הראשונה.) קניית קרקע בקנה-מידה גדול ובשטח שלא היה מיושב עד כה ביהודים הוכיחה את אומץ רוחו של רופין וכוח עמידתו.

כ-67,000 דונאם רכש רופין בשנים 1910-1914 בעמק-יזרעאל, בגליל התחתון (פוריה ושרונה), בשרון (בסביבות כפר-סבא) וביהודה (בסביבות ירושלים). כן תקע יתד בצפון הנגב — ברוחמה.

היה זה רק חלק קטן מהמגעים המרובים, שלא פסקו כל אותה עת ולא הניבו פירות, לקניית קרקע באזורים אחרים: עבר-הירדן, הגולן, אדמות חבל רפית, הנגב. לא היתה הזדמנות לרכוש קרקע שרופין לא ניצל, אך היו מקרים לא מעטים שבהם נסוג ממשא-ומתן על רכישת קרקע לטובת חברת קרקע פרטית, שהביעה נכונות לרכוש את המקום בכוחות עצמה. החברות הקרקעיות של התנועה הציונית לא היו יחידות במאמציהן, ורופין ראה את אחד מתפקידיו החשובים בכך שישכיל להנהיג שיתוף-פעולה בין כל הגורמים היהודיים החפצים לרכוש אדמה. קו פעולתו היה, כי על התנועה הציונית לרכוש קרקע שאחרים אינם מעוניינים בה ואשר מתאימה לעיבוד בידי קבוצות עבודה, או לקנייה בידי איכרים המתעניינים בהתיישבות כפרית בארץ. רופין היה משוכנע כי למרות הקשיים שעמדו בפני הקונים, אין לדחות את הקנייה, מתוך תקווה לבואה של שעת כושר. שלושים שנות התיישבות יהודית בארץ הוכיחו, כי מחירי הקרקע עולים ללא הרף, מורת-רוח הערבים מההתיישבות היהודית מתגברת והולכת, ועל כן ראוי להחיש את הקניות ככל שרק אפשר. כדי לזרז את קצב הרכישה, קשר רופין קשרים הדוקים עם חברת יק"א ואף נסע בשנת 1913 לרוסיה, כדי לעורר את עשירי הציונים לעשות למען גאולת אדמת-ארץ-ישראל. בערה בו ההכרה כי הזמן דוחק: 'כל המיליונים שיעלה בידינו לצבור לא יוכלו לתקן אחר-כך בהתפתחותה המתקדמת של ארץ-ישראל מה שאנו מאחרים בימינו, ומיליונים לא יהיו אולי מספיקים אז, במקום שעכשיו די במאות-אלפים'.

ההתיישבות הכפרית

מהי הדרך המתאימה ביותר ליישובם של יהודים, לאור תנאי ההתיישבות והארץ בשנת 1908? שאלה זו היתה הקשה ביותר שעמה התמודד רופין — והצליח. הניסיון היישובי שהצטבר — התיישבות בהתאם לשיטת הבארון ויק"א — לא תאם את אמצעיה של התנועה הציונית, ומעל לכל, לא הצמיח תוצאות הראויות לחיקוי. 'הזדקנות בטרם עת' —

כך כינה רופין את הלך-הרוח ששרר במושבות העלייה הראשונה טרם עלייתו. לאור המצב, בהסתמכו על ניתוחים סוציולוגיים, קבע רופין שהקושי העיקרי ביישוב ארץ-ישראל נעוץ דווקא בגורם האנושי: הפיכת יהודים עירוניים למעמד חקלאי. הפתרון היישובי הראשון שהציע היה ייסוד חוות-הכשרה לפועלים, כדי ללמדם עבודה חקלאית. להרגילים לתנאי הארץ, ולהעמיד לרשותם הון יסודי קטן, שיצטבר מרווחי החווה, למען יוכלו לייסד משק חקלאי חדש בכוחות עצמם. תוכניתו של רופין ענתה, לכאורה, על כל השאלות שעמדו בפני המתיישב החדש בארץ-ישראל, והתחשבה בעובדה שחלק ניכר מהמתיישבים הפוטנציאליים היו חסרי-כל. רופין התבסס על תחשיביו של אגרונום התנועה הציונית בארץ-ישראל, משה ברמן, שצפה כי משק חקלאי בארץ יניב רווחים מעת היווסדו. החווה המיועדת היתה מענה לצורכיהם של פועלי העלייה השנייה, שההתמודדות על מקום עבודה מתוך התחרות עם הפועל הערבי במושבות היתה עבורם קושי חמור. בסיוון תרס"ח (1908) עלתה קבוצה קטנה של פועלים ובראשם המנהל יעקב ברמן, לאדמות דלייקה-אום-ג'וני והקימה את היישוב הראשון של התנועה הציונית: כנרת. כנרת, שהתנאים הבראשיתיים בה היו קשים ביותר, זכתה להיות כור-ההיתוך לנסיונות היישוביים של התנועה הציונית בארץ והצמיחה את היצירה היישובית הישראלית המפוארת ביותר – הקבוצה.

החיים בחוות כנרת לוו תהפוכות. תחלופה גדולה של פועלים, הפסדים כספיים ניכרים, התנגשויות המלוות בתגרות-דמים עם ערביי הסביבה וסכסוכים קשים בין הפועלים להנהלה – כל אלה לא מנעו בעד רופין מלראות כמה עובדות בעלות חשיבות ראשונה במעלה לתכנון התיישבות בארץ: לא ניתן לצבור רווחים בשנים הראשונות של יישוב חקלאי, שכן חוות-לימוד אינה יכולה לצבור רווחים בכל מקרה; אך ההישג שבעיצוב פועל חקלאי בעל ניסיון הינו בעל ערך יישובי בפני עצמו. נוסף על כך, פועלי העלייה השנייה מתקשים לקבל את מרותו של מנהל ומבקשים להוכיח את עצמאותם ויוזמתם; משק חקלאי באזור יישובי חדש מהווה גורם ממריץ לייסוד יישובים חקלאיים נוספים בסביבה.

נוסף על עובדות-ייסוד אלה, הוכיחה כנרת עקרונות יישוביים כלליים, שהתוו את דרך ההתיישבות כולה. רופין היה הראשון שהצביע עליהם ועל חשיבותם. יכולתו זו של רופין לחדור בעד הקליפה ולראות את הגרעין במיטבו איפיינה אותו במשך כל עבודתו בארץ-ישראל. בניגוד למבקרי הרבים, בעיקר בקרב מנהיגי התנועה בחוץ-לארץ, עמד רופין על חשיבותה של כנרת ועל העיקרון, שאין ערוך לחשיבותו בתכנון ההתיישבות בארץ-ישראל: יש לנהל את ההתיישבות לא מתוך אמות-מידה של סוחר, אלא מתוך אמת-המידה של טובת התעודה הלאומית.

בכנרת אירע לראשונה 'נס העלייה השנייה': המפגש בין היהודי הגרמני, שעדיין אינו דובר עברית, דוקטור למשפטים ומומחה לכלכלה, עם הצעירים, היחפנים, התוססים לפי מיטב המסורת הרוסית, הוליד שיתוף-פעולה מיוחד, שבו נשוא-הפנים מכיר בעולים כנזר ההתיישבות. 'בלעדי הפועלים מתה ההתיישבות, ועמהם קמה לתחייה', אמר. רופין קבע את הכלל היישובי, כי יש צורך בשוויון מלא בין המתיישבים המממנים לבין המתיישבים, וכלל זה סלל את הדרך ליצירה החשובה – דגניה. לאור קשייה המנהליים והכספיים של

כנרת, הציעו הפועלים עוד בקיץ 1909 כי יטלו חלקת אדמה על אחריותם וינהלוה ניהול עצמאי על חשבון התנועה הציונית. בדצמבר 1909, לאחר שקיבל את אישור הקק"ל, מסר רופין לרשות הפועלים את אדמת הקרן הלאומית (אוס-ג'וני), כלי-עבודה, זרעים ומשכורת חודשית קבועה, והם נתנו בתמורה את כוחם ונכונותם. היה זה ניסיון נועז ראשון להעמיד לרשות הפועלים את כל האמצעים הדרושים, בלא השגחה מתמדת ובלא כל ערבות כספית, ולהטיל עליהם את האחריות לרכוש האומה. הפועלים, שיזמו את הרעיון, כמעט שנרתעו מגודל האחריות, אך נענו לאתגר שאפשר להם רופין וסיימו את שנת עבודתם הראשונה גם בהישג כלכלי. צניעותו של רופין, שהשכיל וראה את גודל רוחם של הפועלים, סללה את הדרך להכרה בדבר חשיבות החלוציות, כגורם יישובי בעל השפעה מרובה על תכנון ההתיישבות החקלאית.

הישגיה היישוביים הגדולים של כנרת, בצד הפסדיה, שכנעו את רופין כי עדיפה עבודה חפוזת ומלאת סיכונים על הליכה איטית בדרכים סלולות. הצורך בהעזה ובחדשנות חייב לדעתו הליכה בדרך חתחתים, שעלולה לסכן את ממון האומה. הוא הכיר בעצם העשייה כצורך דחוף, העומד מעבר לשיקולים אחרים. היהודי המתון והמאופק הזה, שהיטיב לתכנן כל פרט בסדר יומו ובסדר חייו, ואשר כבר בהיותו בן חמש-עשרה תכנן את הכנסותיו, תמיכתו במשפחתו וחסכוניותו למשך שבע השנים הבאות של חייו, מוכן היה לאלתר ללא לאות, כשהדבר נראה לו חיוני לעבודה היישובית. באישיותו של רופין חברו ניגודים רבים: בצד 'יקיות' ושמרנות עמדו העזה, חוש הרפתקנות וסקרנות, שעיצבו אישיות הרמונית, בעלת סגולות המכשירות אותה הכשרה מעולה לעבודה החלוצית בארץ-ישראל.

כנרת — המושבה והחוזה בסוף ימי העלייה השנייה

דגניה מול מרחביה

כנרת היתה עשייה ראשונה בשרשרת לא-קטנה של 'עשיות ראשונות' בתחום היישובי הכפרי, בין השנים 1908-1914. לאחר ייסוד החווה החקלאית הראשונה והקבוצה הראשונה, נוסדה ב-1910 במרחביה 'קבוצת הכיבוש' הראשונה. לאור הניסיון בכנרת בדבר הקושי לעבד אדמה שנוצלה יתר על המידה בידי הפלחים הערביים, ולאור קשיי ההתיישבות הראשונים, הוחלט על יישוב טרומי שייעשה בידי 'קבוצת כיבוש', אשר תכבוש את השטח ותכשירו להתיישבות. 'קבוצת הכיבוש' היתה מורכבת ממספר פועלים שניהלו חייהם בעצמאות ותוך שיתוף. דגם זה, שראשיתו במרחביה, נוסה לאחר מכן במקומות יישוב אחרים, על שטחים שנקנו על-ידי התנועה הציונית ויועדו להתיישבות של בעלי-בתים, שלא יכלו לעמוד בקשיים הראשונים. 'קבוצת הכיבוש' היתה מורכבת ממספר פועלים, שעסקו בעבודות חקלאיות ראשונות ובשמירה על המקום. במרחביה היו אלה חברי 'השומר', שהתנדבו להבטיח את השטח בשביל היישוב היהודי.

ב-1911 נוסדה על קרקע הלאום שבעמק-יזרעאל הקבוצה הקואופרטיבית הראשונה, בהתאם לתוכניתו של פראנץ אופנהיימר, רופא שהיה לסוציולוג מתוך רצון לרפא את תחלואי החברה האנושית כולה. אופנהיימר, שהתוודע להרצל והרשימו ברעיונו, הציע להקים יישוב שיתופי שבשלב הראשון לייסודו ינוהל בידי אגרונום ויכשיר פועלים להתיישבות עצמאית. הוא קיווה שתוכניתו תהווה דגם יישובי עבור פועלים חסרי-כל, ואולם תוכניתו, על כל מרכיביה, לא תאמה את מאווייהם של פועלי העלייה השנייה. הצלחתה של דגניה, לעומת כשלונה של מרחביה, הוכיחה כי דגמי התיישבות מצליחים חייבים לצמוח צמיחה טבעית על אדמת ישראל ועל-ידי המתיישבים עצמם.

נסיונות חקלאיים מגוונים נערכו החל משלהי 1909 גם בחוות הלאומיות בן-שמן וחולדה ביהודה. חוות-לימוד אלה התפתחו כענף-משנה לתוכנית ייעור הארץ באמצעות עצי זית. יער הרצל היה היער הראשון שניטע בארץ על-ידי הקרן הקיימת, ולצדו פותחו לראשונה רפת ולול בהשגחה חקלאית-מדעית. (היה בכך משום פתרון לבעיית מושבות העלייה הראשונה, שהיו ברובן מבוססות על ענף חקלאי אחד, מטעים או פלחה, ולכן הסיכון הכלכלי היה רב, בעוד שהעיסוק החקלאי בו הצריך כוח-עזר מרובה.) ההישגים החקלאיים של בן-שמן וחולדה יחד עם הישגיה של 'חוות העלמות' בכנרת (וראה על כך במאמרה של ד' ברנשטיין בגיליון זה, עמ' 145-163) תרמו תרומה מכרעת לפיתוחו של המשק החקלאי המעורב בארץ-ישראל. יתרונו היישובי הברור היה בכך שסיפק את צורכי המשפחה החקלאית בזול ובתמידות והיה פחות פגיע לסיכונים. יתר על כן, המשק המעורב הבטיח בסיס חקלאי למשק המשפחתי, כפי שהתפתח לאחר מלחמת העולם הראשונה במושב. הגיגים על יצירת מושב הועלו כבר בתקופת העלייה השנייה, אך הוגשמו בתקופת העלייה השלישית.

הקמת ה'אחוזות'

עוד טרם עלייתו סבר רופין, כי אין לבסס את ההתיישבות על אמצעי התנועה בלבד וכי יש

לנסות לרתום לעגלת ההתיישבות כל גורם יהודי המעוניין בכך. בעלי-בתים במזרח אירופה ובמערבה, ואף מהגרים שזה מקרוב באו לארצות-הברית, היו מעוניינים לתקוע יתד בארץ-ישראל, ואם אפשר – גם להבטיח את עלייתם אליה. אנשים אלה, שדומים להם היוו את רוב מניינה ובניינה של העלייה הראשונה, התארגנו עוד לפני ייסוד המשרד הארץ-ישראלי, וביתר שאת והיקף לאחר ייסודו, לקבוצות שמטרתן היתה לקנות קרקע בארץ, לטעת עליה, ולהכין לעצמם משקים חקלאיים בה. רופין, שנחלץ לקראת כל יהודי שהביע התעניינות ורצון להטות שכס לעבודה היישובית בארץ, עודד מצדו יוזמה זו. הוא הפיץ ברחבי התנועה חוברות המפרטות את האפשרויות השונות להכנת נחלה בארץ-ישראל.

הקבוצה הראשונה שהזדרזה וקנתה נחלה בארץ-ישראל ב-1910 ואף הקימה עליה התיישבות היתה קבוצת האחווה מסנט-לואיס שבארצות-הברית, שבראשה עמד שמעון גולדמן, והיא שיסדה את אחוזת פוריה. צורת התיישבות זו היוותה חיקוי לרעיון חברת 'מנוחה ונחלה' מימי העלייה הראשונה. ההתיישבות התבססה על נטיעות שניטעו בידי פועלי העלייה השנייה ותחת השגחת נציגי המשרד הארץ-ישראלי עבור בעלי המטע, שהיו אמורים לעלות ארצה לאחר שהעצים יניבו פירות. עשרות אגודות לשם הקמת אחוזות הוקמו בקרב קהילות ציוניות, אך רק חמש אחוזות נוסדו עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. העובדה שהקמת אחוזת היוותה תהליך כה ממושך, החל מאיסוף הכספים ועד להתיישבות, והעובדה שהמשק נוסד בלא נוכחות הבעלים – היוו מכשולים קשים מנשוא. האפשרות, שנראתה בראשיתה כמבטיחה גדולות להתיישבות של המעמד הבינוני, הצמיחה אכזבות למישיבים ולמתיישבים. המסקנה שעלתה מניסיון זה בקרב המוסדות המישיבים היתה, כי ראוי להשתית את ההתיישבות על המתיישבים שכבר מצויים בארץ ושנאמנותם ליישוב ולארץ-ישראל הוכחה בצורה שאין עליה עוררים. שלל צורות ההתיישבות החקלאית שנוצרו במשך תקופה כה קצרה ובאמצעים כה מעטים מוכיח על הדינאמיקה, ההתעמקות והעבודה בלא לאות שצינו את רופין, שניווט את כל העשייה הזאת על פרטיה וכלליה. בהתיישבות החקלאית ראה רופין את גולת הכותרת של העשייה הציונית, מאחר שהבטיחה השתלטות על מרחבי ארץ-ישראל וייסוד חברה יהודית חדשה, שהגורם החלוצי הינו הכוח המניע שלה.

ההתיישבות העירונית

בעוד שאת ההתיישבות החקלאית ראה רופין כנזר היישוב, לא חדל מלעודד גם את ההתיישבות העירונית וליזום עבודה מרכזים חדשים. גישתו הממלכתית של רופין היא שקבעה את יחסו המעמיק והרציני לכל צורות החיים בארץ. רופין לא היה איש של סקטור מסוים – הוא שאף במודע ליצור קשרים עם כל חלקי היישוב, וכנותו ויושרו היו לשם-דבר. פעילותו העירונית שאותה העלה על נס יותר מכל, היתה השפעתו על ייסודה של 'אחוזת-בית', היא תל-אביב.

בעת ביקורו בארץ ב-1907, פנו אליו כמה מראשי אגודת 'אחוזת-בית', סיפרו לו על

יוזמתם וביקשוהו כי ישפיע על הקק"ל להעניק להם את ההלוואה המיוחלת, שתאפשר להם להגשים את חזונם. רופין היטה אוזן לתוכניתם, התרשם מרצינותם ומיכולתם ותמך תמיכה מלאה ברעיון של הקמת מרכז יהודי עירוני עצמאי. רעיון זה תאם להפליא את תפיסתו בדבר הקמת אוטונומיה יהודית בארץ-ישראל, דהיינו הקמת חברה יהודית עצמאית ונפרדת בארץ.

רופין השכיל להשפיע על הקק"ל להעמיד לרשות הקבוצה הלוואה כספית גדולה, שאפשרה להם להוציא את תוכניתה אל הפועל. ואולם, בכך לא תמה מעורבותו. רופין היה שותף להתייעצויות מרובות על אופן תכנון הבנייה ועל דרכי הקמתה של שכונה יהודית מודרנית ראשונה בארץ. בעקבות המפעל ביפו קיווה רופין ליצור שכונות יהודיות חדשות ביתר ערי ארץ-ישראל. הוא היה מעורב בתכנונה של שכונת הדר-הכרמל בחיפה ואף קיווה לייסד מרכזים עירוניים חדשים בטבריה, בעזה ובעוד ערים.

ראש המשרד הארץ-ישראלי היה מעורב גם בענייני ארגון היישוב ומערכת החינוך. מעמדו בקרב מנהיגי היישוב החדש בארץ לא היה מובן מאליו. בואו של רופין, האיש ש'הוצנח' על-ידי הנהלת התנועה לנהל את ענייניה בארץ, לא התקבל בברכה על-ידי מנהיגי היישוב. העובדה ששוב נשלח איש 'מבחוץ' לנהל את ענייני ארץ-ישראל התקבלה מתוך תחושת עלבון. תוכניתו היישובית הראשונה של המשרד הארץ-ישראלי, כנרת, זכתה לביקורת חריפה. למרות כל זאת היה רופין, תוך זמן קצר, לאישיות מקובלת על חוגי היישוב החדש בארץ. את הישגו זה של רופין יש לזקוף בעיקר לאישיותו החזקה

רופין סויע גם להתיישבות העירונית.

כאן, נראים ה'מריצנים' המפורסמים, שיושרו את גבעות החול של 'אחוזת-בית'

ולתחושה שהקנה כי לא קידום מעמדו האישי אלא קידומו של היישוב הוא העומד במרכז מאווייו. רופין הפך מצב של עימות לשיתוף-פעולה מלא, שבו היה הוא הנותן את הטון. תוך כדי פעולתו בארץ נתעלה רופין ממדרגת פקיד ציוני למדרגת 'מנהיג ציוני', כהגדרת פרופ' י' קולת. המועצה הארץ-ישראלית, הגוף שניסה לייצג את היישוב החדש בשנים 1907-1908, הצמיחה, בהשפעתו של רופין, את מוסד 'משפט השלום העברי'. היתה זו המסגרת השיפוטית היהודית-חילונית הראשונה בארץ, ורופין עמד בראשה. נסיונות חוזרים ונשנים לארגן את היישוב זכו לתמיכתו, אך הצמיחו הישגים חלקיים בלבד. בכל שנות עבודתו היה רופין ער לכך שתמיכה והכוונה של ההיבטים הכלכליים של ההתיישבות אין די בהם, והוא עמד על הצורך בהשפעה על רוחו הלאומית של היישוב ועל הצורך בטיפוח חינוך עברי בעל תודעה לאומית.

ירושלים, שבה היה רובו של היישוב היהודי בארץ-ישראל (55,000 יהודים מתוך 85,000 שהיו בארץ ב-1914), זכתה להתעניינות מיוחדת מצדו של רופין, אם כי הישגי המשרד הארץ-ישראלי בה היו מעטים. לאחר ביקורו הראשון בארץ, תיאר רופין את מצב היישוב הישן במלים אלה: 'ירושלים, צפת וטבריה הן ערים יהודיות ברובן, בין לפי מספר תושביהן ובין לפי הרכוש הקרקעי, ואף על פי כן אין היהודים שם היסוד המכריע והמכוון, מפני שהם שקועים בתרדמה ואין להם הרצון לאבטונומיה. את הרצון הזה יש לעורר ביהודי ארץ-ישראל'.⁴

במשך שש שנות פעילותו של רופין נוצרו מגעים מעטים בלבד בינו לבין בני היישוב הישן, ועיקר קשריו עם בני ירושלים היו עם אנשי היישוב החדש שביניהם, שהיוו מיעוט קטן.

הפעילות הציונית בירושלים לפני בואו של רופין התבטאה בייסוד 'בצלאל', שהיווה מקור פרנסה יותר מאשר מקור השראה. בשנת 1910 נוסדה בירושלים הגימנסיה העברית, שזכתה לתמיכת התנועה הציונית ואשר היתה בראשיתה מוסד חינוכי קטן ביותר. מעורבותו של רופין בירושלים היתה קשורה גם בתחום הפוליטי. עקב מהפכת התורכים הצעירים ב-1908, נפתח פתח להשתתפותם של יהודים עות'מאנים בבחירות לפרלמנט התורכי. רופין, שעמד על החשיבות המדינית של הנושא, ניסה להשפיע על המהלכים, אך היהודים נחלו מפלות חוזרות ונשנות בזירה הפוליטית. עיקר מאמציו של רופין היו מכוונים לקניית אדמות סביב ירושלים, בניסיון להקים יישובים חקלאיים שיתבססו על מטעים ושיספקו את תנובת הרפת והלול לעיר הגדולה. לרופין היו מגעים עם כמה קבוצות של צעירים ירושלמים מבני היישוב הישן, שביקשו להתיישב בקרבת העיר. הוא קיווה שהתיישבות חקלאית תשפיע מרוחה על בני היישוב הישן. מאמציו הרבים הניבו פירות חלקיים בשנים 1913-1914, עת הושלמה קנייתם של דילב (לימים קרית-ענבים) וקלנדיה (עטרות) שבסביבות ירושלים, ועת נקנתה אדמת תלפיות מדרום לעיר. מאווייו של רופין להשפיע על אופיו של היישוב הישן בירושלים לא הוגשמו. המגעים, שהחלו עוד לפני המלחמה, לשם קניית אדמות סיר גריי היל (הר הצופים) בשכיל האוניברסיטה העברית, הצביעו על כיוון תחומי פעולתו התרבותית העתידה של היישוב החדש.

4 שלושים שנות בניין, עמ' 7.

בית-ספר למוסיקא ביפו

הלמודים: כנור, פסנתר, זמרה, אבוב (Flöte), קלרניט, הרמוניום, מקהלה, תזמורת, נגינה-משותפת, זמרה ע"פ קריאה ראשונה, תיאוריה, תורת ההרמוניה, קומפוזיציה ותולדות המוסיקא

שכר-הלמוד: במחלקה I—120 פר' לשנה; במחלקה II—180 פר'; במחלקה III—240 פר'.

פרוספקטים לכל דורש.

לפנות אל מנהלת בית-הספר ע"פ המען:

Frau S. Ruppin, Jaffa.

שולמית רופין, רעייתו של ד"ר רופין, תרמה להעשרת חיי המוסיקה

למרות שלהילה מיוחדת זכה רופין דווקא עקב פעילותו במגזר החקלאי, אין למעט בחשיבות פעליו בתחום המגזר העירוני. הקביעה שא"ל לה לתנועה הציונית לצמצם את אופקיה לעבר ההתיישבות הכפרית בלבד ועליה לתמוך בכל חוגי היישוב — קביעה זו הטביעה את חותמה על התפתחותה של ארץ-ישראל.

היחס לערבים

בהתאם לאידיאולוגיה הציונית, שראתה בהתיישבות היהודית בארץ-ישראל אמצעי להפצת תרבות המערב במזרח, לא נצפתה סכנה מכיוון יחסי יהודים וערבים. להפך, התפיסה הציונית המסורתית היתה כי הערבים יוקירו את היהודים על כי הם מביאים ברכה לארץ. תפיסה ציונית זו תאמה גם את השקפתו של ארתור רופין בזמן עלייתו. שהותו בארץ ומגעיו עם האוכלוסיה הערבית והכרותו את העיתונות הערבית, באמצעות פקיד ציוני מיוחד שתרגם את החומר היהודי שהודפס בהם, הביאו לרוויזיה בתפיסתו. במכתבים שלא נועדו לפרסום, שכתב למנהיגי התנועה שישבו בגרמניה, הודה רופין על חששותיו מפני העוינות הערבית הגוברת. ב-1914 היה רופין שותף לנסיונות להגיע להידברות עם כמה מנהיגים ערביים, מתוך הכרה שיש צורך למצוא נקודות מגע והידברות. הפגישות המעטות שנערכו רק הגבירו את תחושתו בדבר רצינות הבעיה וחריפותה. התגובה היחידה לשנאה הערבית היתה, לדבריו, הגברת הנוכחות היהודית בארץ-ישראל והאצת קצב הפעולה ככל הניתן. את הדחיפות שביסוד היישוב היהודי בארץ-ישראל לא נימק רופין בצורכי הגולה, אלא בצורכי הארץ.

מהתיישבות פילאנטרופית להתיישבות לאומית

שש שנות פעילותו של המשרד הארץ-ישראלי הטביעו את חותמן על ההתיישבות בארץ-ישראל. אזורי התיישבות חדשים נפרשו בפני יהודים. צורות התיישבות חדשות הבטיחו דרך יישובית חדשה, אשר תבטיח עתיד לפועלים ותהווה פתרון וייעוד לאדמות הקק"ל. גרעיני יישוב יהודי בערים הבטיחו כי גם מי שאינו רואה את עתידו בחקלאות יכול להיות חלוץ בארץ-ישראל. מעבר לכל אלה, המשרד הארץ-ישראלי הפיח רוח חיים ותקווה ב'יאוש' ששרר בארץ טרם בואו של רופין והצביע על הכיוונים שיש ללכת בהם. רופין הוכיח כי החזון הציוני אינו אוטופיה, אלא מציאות שיש להקימה טיפין-טיפין. סגולתו הנדירה היתה יכולתו לתרגם את החזון למציאות האפורה של דונאם, עץ ובית, אך יחד עם זה לא לאבד, ולו לרגע, את המבט הכולל, את היעד הסופי. באלפי מכתבים הוא פירט מדי יום ביומו את העבודה היגעה ולעתים הקטנוניות שהיה שרוי בה. אכן, מעולם לא סרה ממנו התחושה שהוא עוסק בבניין פסיפס אדיר ונפלא, המורכב מאלפי אבנים קטנות. היישוב היהודי בארץ-ישראל היה עד בואה של העלייה השנייה יישוב נתמך, שתודעתו העצמית אינה מפותחת והרגשת החזון שלו פגומה (רבים מבני המושבות תמכו ברעיון אוגאנדה והביעו בכך את אכזבתם מהאפשרות להקים יישוב יהודי חזק בארץ-ישראל). בעלי-הבתים שעלו בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה עם רכוש-מה הפכו ליעד לפילאנטרופיה. יישוב יהודי 'עייף' זה קיבל תנופה מהותית על-ידי המשרד הארץ-ישראלי, שנתן לחלוצי העלייה השנייה מסגרת ואמצעים להפיח אווירה ציונית חדשה בארץ. בעוד שבואם לארץ של אנשי העלייה הראשונה ומפגשם עם פקידות הברון גזל מהם את גאווה ועצמאותם, הרי פועלי העלייה השנייה שהגיעו לארץ בחוסר כל מצאו בד"ר ארתור רופין שותף ותומך, שראה את אחד מהישגיו הגדולים בכך ששמר על 'אש התמיד' של התלהבותם. רופין הוכיח כי הרוח הלאומית והחזון הם הקובעים את אופיו של היישוב יותר מאשר המצב הכלכלי של המתיישבים.

ההתיישבות בעמק הירדן בתקופת העלייה השנייה

יהושע בן-אריה

המושבות הראשונות, שהוקמו מאז ראשית ההתיישבות היהודית ועד סוף המאה התשע-עשרה, התרכזו בשלושה אזורים: בדרום הארץ ('יהודה' בלשון הימים ההם), בצפון השרון ועל הרכסים הדרומיים של הכרמל ('השומרון'), ובגליל העליון המזרחי. בראשית המאה העשרים החלה חברת יק"א בהקמת גוש מושבות חדש – בגליל התחתון. במסגרת זו הוקם גם יישוב ראשון בעמק הירדן – המושבה מלחמיה (לימים מנחמיה). בתקופת העלייה השנייה אנו עדים לכיבושו ההתיישבותי של חבל-ארץ נוסף, בדרום-מערב הכינרת, סמוך למוצא הירדן מן הימה. הצלחתה של מלחמיה להיאחז בקרקע הבזלתית, על אף הריחוק, תנאי האקלים הקשים של עמק הירדן ואיומיהם של השכנים הבדווים והערבים, עודדה את ד"ר ארתור רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי (הנציגות של התנועה הציונית בארץ), להרחיב את מפעל ההתיישבות בעמק הירדן. בשנים 1908-1914 מוקמים כמה יישובים ומפעלים באזור זה, שהיתה להם השפעה שחרגה בהרבה מן התחום הצר של עמק הירדן. ביניהם נזכיר את הקמתן של החווה הלאומית הראשונה בדלייקה (כנרת) והקבוצה הראשונה – דגניה.

ראשיתן של מושבת כנרת וחוות כנרת

אחר כיבוש מלחמיה, פנתה יק"א צפונה ורכשה את אדמת מלאחה, מול מוצא הירדן מן הכנרת. כאמור, באותו זמן לערך החליט המשרד הארץ-ישראלי, וד"ר רופין בראשו, להתחיל במעשה התיישבותי חדש בארץ. לשם-כך רכשה הקרן-הקיימת מאת יק"א את מחצית שטחה של כנרת, כ-1000 דונאם מישור ועוד כ-2000 דונאם אדמה הררית, ומסרה אותם בחכירה לחברת הכשרת-היישוב. נוסף על כך, הצליחה הקרן-הקיימת לרכוש שם אף את מחצית השטח של הכפר אום-ג'וני שבעבר-הירדן. על השטח המצורף הוחלט

המחבר הוא דיקאן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים. החומר מבוסס על פרק בספרו: עמק-הירדן התיכון, תל-אביב תשכ"ה.

להקים את חוות כנרת, ועל המחצית הנותרת של אדמת יק"א קמה המושבה כנרת. בשנים 1908-1909 התיישבו שמונה איכרים יהודים בשטח זה, ובכך הניחו את הבסיס להקמתה של מושבה זו. כל מתיישב קיבל כאן שטח של 250 דונאם, מהם 80 דונאם אדמת מישור והשאר — אדמת הרים. בשטח ההררי זרעו חימצה ושעורה. את היבול הובילו לאחר הקציר בגמלים אל הגורן שליד המושבה. בשטח המישורי ניסו לפתח עיבוד שלחין. לגבי מושבה זו, שישבה ליד הכנרת ואשר חלק ניכר מאדמתה היה שטח מדרוני וסלעי, הבינה אף הפקידות של יק"א שאין לדבר על פלחה חרבה בלבד, ושיש להעניק לאיכר אפשרות השקיה. לפיכך הוחל בהספקת מים לחמישה דונאם השקיה לכל מתיישב. ואם בימיה הראשונים של המושבה הוצרכו להביא מים בטומברה (עגלה דו־אופנית וחבית עליה) מהכנרת לחצרות ולבית, הרי לאחר שהותקנה משאבה אחת יכלו כבר לנטוע עצי לימון ואף הביאו שתילי הדורים אחדים מפתח־תקוה ונטעו פרדסים קטנים, כדי שבעה דונאם לכל אחד. בתחילה אמנם לקו המטעים, אך מכל מקום היתה זו ראשית הדרך לפיתוחם.

ב־8 ביוני 1908 (א' בסיוון תרס"ח) החלה העבודה בנקודה השנייה שהוקמה באזור — היא חוות דלייקה. שמונה צעירים וצעירה אחת, הידועים כ'קבוצת הפועלים של בן־שמן', הגיעו למקום, ובהנהלתו של האגרונום ברמן הקימו את החווה הלאומית הראשונה להכשרה חקלאית. בתחילה נתקלה פעולה זו בהתנגדות אגודת פועלי הגליל, 'החורש', ששללה בתוקף מינוי מנהל לחווה לאומית, ובמיוחד להנהלתו של האגרונום ברמן, שהיה ידוע בהעסקה קודמת של פועלים ערבים. חרם חלקי אף הוכרז על החווה, אך לאחר־מכן, משנתבררה חשיבות קיומה והצלחתה של החווה, הוסר חרם זה, ביולי 1908.

מקום מגוריהם הראשון של הפועלים שהגיעו לחווה היה החאן הערבי ההרוס למחצה, שבו שיכן השיח' הערבי, בעליה הקודם של החאן, את סוסתו, ואשר שימש גם מקום חניה לעוברי־אורח. את החורבה הזאת התקינו הפועלים והפכוה למטבח, לחדר־אכילה ולבית־חולים. 'חדר־השינה' היה על הגג השטוח בחום הלוהט, ללא צל ומחסה. מים היו מביאים בפחים מהכנרת. לחם ומצרכי מזון אחרים — ממלחמיה ומטבריה. לאחר חודשים מספר הורחב החאן הישן עד לשישה חדרים. כן הוקף חומה. שם החווה הוחלף אף הוא, ואת מקום השם הערבי הישן דלייקה החל תופס השם העברי החדש: כנרת. השם הוצע על־ידי הסופר ש"י עגנון לר' בנימין (יהושע רדלר־פלדמן), אשר שימש אז כמזכיר החווה, ונתקבל על דעת המתיישבים והמשרד הארץ־ישראלי.

שלוש סיבות היו לבחירת מקום החאן בדלייקה כמקום החווה הלאומית הראשונה: (א) מציאותו של חאן גדול, שיכול היה לשמש כמקום מגורים ראשון לאנשי החווה, וחסך את הצורך לבקש רשיון מאת השלטונות התורכים לבניית בית לחווה; (ב) דלותו של התקציב, שלא היה גדול דיו כדי בניית נקודת יישוב חדשה, אך הספיק להתקנת החאן לתעודתו החדשה; (ג) קירבת החאן למקום המושבה כנרת, שעתידה היתה לקום על־ידי יק"א במחציתו השנייה של השטח, עובדה שנתנה ביטחון־מה נגד הפדוים הרבים שנמצאו בסביבה.

בסוף שנת 1908 נוספו כמה פועלים לעבודה בחווה, ובפברואר 1909 הגיע כבר מספרם ל־43 איש. מדי יום ביומו היו יוצאים הפועלים לעבודה בשטח החווה. בהתחלה היתה זו

עבודת סיקול, בִּירוא השטח מִסְדְּרִיּוֹת (סבכי עצי שיזף) והכנת קרקע לחריש ולזריעה. חלק מהפועלים אף עברו את הירדן והחלו חורשים את אדמות אום-ג'וני. 3000 דונאם היו שם, רכוש הקרן-הקיימת, אך גשר על הירדן לא היה עדיין בנמצא. האזור קסם בשקט האין-סופי ובמרחבי השדות הישרים שלו, ובו משכו תלם באורך של קילומטר אחד ולמעלה ממנו.

10/12/2018

[illegible]

הקטין חתולו אצלו, כי לזר החתולים העזרים בעולם שני חתולים
אברהם וזואד חיה של פאר וא חזקה: הנה מנסה אמר
אברהם שיש אמרם. כי רק האם כזה עשה למחרת את חסד
וד מעלה פיסה, אכן חתול כזה עשה אקולו למעלה של
אצל את החתול המ רן. חתול" אלו רן מה "פיר", ואז את חתול
כי הפעם בלתי. כי את החתול וחתולו חתול חתול חתול
חמו חתול שיש, אלו חתול חתול חתול. אלו חתול
חזק חתול חתול חתול חתול חתול חתול חתול חתול
אם אחרת לו. חתול חתול חתול חתול חתול חתול חתול חתול

‘אנחנו מוצאים שהוא [ברמן] איננו האיש המתאים למשרה הזאת’ כתבו פועלי הגליל לד"ר רופין

הניסיון החקלאי של החווה לא היה פשוט, לא רק משום חידושו, אלא בעיקר בזה שניטל עליו להוכיח, כי מעשה התיישבותי-לאומי אינו כרוך בהפסדים וכי אפילו בשנת העבודה הראשונה ניתן כבר לאזן את ההוצאות בהכנסות. אולם שנת העבודה הראשונה בחווה נסתיימה ועד מהרה הוברר, כי הפסדי החווה מרובים מהכנסותיה. אמנם, ניתן היה להסביר כישלון זה הן בגורמים אופייקטיביים, כגון קשיי הקליטה של הפועלים, שבחלקם הגדול חלו בקדחת, והן בתנאים האקלימיים הגרועים במיוחד באותה שנה, שגרמו ליבולים נמוכים וגם להתפרצויות-שוד של שבטים בדווים, אך היחסים החברתיים המתוחים ששררו בין מנהל החווה לבין הפועלים גרמו להאשמות הדדיות בדבר סיבות הכישלון. האשמות אלו הגיעו לשיאן בריב גלוי, שפרץ בין הפועלים והמנהל ב-11 באוקטובר 1909. הגורם האחרון לפרוץ הריב היה נסיונו של מנהל החווה להביא קבוצת פועלים ערבים מהכפר עובדיה לעבודה בחווה, שעה שערימות תבואה היו על הגורן והגשם ממשמש ובא, והיה חשש שהתבואה תירטב. מעשהו זה של המנהל הגדיש את הסאה, וכתוצאה ממנו הודיעו אחדים מן הפועלים שהם עוזבים את החווה והאחרים הכריזו שביתה.

המאורע היכה גלים. ועד פועלי הגליל שיגר מכתב לרופין — מנהל המשרד הארץ-ישראלי, וזומנה פגישה בטבריה בין מנהל המשרד לבין נציגי ועד הפועלים. בסיכום פגישה זו הציע רופין למסור חלק משטח החווה, לניסיון, לניהולם העצמי של הפועלים. היה זה השטח שבעבר-הירדן — שטח אום-ג'וני. ההצעה הובאה לפני האסיפה הכללית של ארגון פועלי הגליל, ולאחר ויכוחים הוחלט לקבלה. נבחרו שישה פועלים לביצוע הניסיון. ב"ח כסלו תר"ע (1 בדצמבר 1909) עלו שישה מפועלי הגליל ופועלת אחת לעבד את אדמת הקרן-הקיימת-לישראל באחריותם העצמית.

הנחת היסוד לקבוצה הראשונה — דגניה א'

השטח החקלאי שהועמד לרשות קבוצה זו היה בן 1300 דונאם. הפועלים חרשו שטח זה וזרעוהו תבואה. התבואה הצליחה ועלתה יפה. הקציר נתבצע בשתי מכוונות: מערמת ומאלמת. ההובלה לגורן נמשכה זמן רב. הקושי העיקרי היה בדיש. מכוונות דישה לא השיגו, והם נאלצו לדוש, כערבים, במורגים.

בעזרת חברים ובמאמץ עליון נסתיים הדיש בזמן. ברכת האדמה היתה רבה וההכנסה, למרות שיטת העבודה הפרימיטיבית, היתה גדולה מן ההוצאות.

הקבוצה הוכיחה אפוא, כי ייתכן קיום משק חקלאי בכוחות עצמיים. לרוע המזל, נתברר בסוף השנה כי החברים אינם נוטים להישאר במקום; על-כן הוחל כמשא-ומתן עם חברי קבוצה אחרת, הקבוצה השיתופית אשר בשומרון, היא 'הקומונה החדרתית', כדי שיקבלו הם עליהם את עיבוד השטח של אום-ג'וני ויתיישבו בו ישיבת קבע. אלה אכן נאחזו בהצעה, ובכ"ה תשרי תרע"א (21 באוקטובר 1910) באו עשרה חברים ושתי חברות מקבוצה זו לאום-ג'וני וקיבלו את האינזונטר מידי קבוצת הכיבוש הזמנית, שהחזיקה עד אז במקום.

השטח החקלאי שהועמד לרשות מתיישבי קבוצה זו היה בן 3000 דונאם. כן ניתנו לכל אחד מן המתיישבים שתיים-שלוש פרות ערביות. למגורים העמידו שני צריפי עץ, בין בתי החימר של אום-ג'וני: האחד לבהמות והשני לאנשים. האחרון היה בן שתי קומות, 'עם רעפים אדומים אשר התנוססו והכריזו על הכיבוש', כעדות התושבים הראשונים. לאחר זמן הוחל בבניית הבניינים החדשים, במרחק עשרים דקות הליכה מהכפר אום-ג'וני ובקרבת מקום מוצא הירדן מן הכנרת.

כאן נבנו בנייני אבן: בית בן שתי קומות למגורי האנשים, ובית בן קומה אחת שיכיל מטבח, מקלחת ומחסן לחומרי המטבח. בנייני הקבע הוקמו במקום הזה, שנקרא בערבית באב-א-תום (שער הפה) או תום-א-סמך (פי הדג), כיוון שברשיון הממשלה היה כתוב שהבתים ייבנו במקום הזה... בדיעבד נתברר, כי הבחירה הולמת ביותר מבחינת יפי הנוף. הוחלט כי הבניינים יעמדו ופניהם אל הכנרת, ושער החצר יכוון אל מול הכפר הערבי סמח' (צמח). שם היישוב נקרא דגניה, על שם חמשת מיני הדגן הצומחים במקום זה ועל שם פרח הדגניה, הנפוץ בעמק-הירדן.

עם המעבר לנקודת הקבע ניטעה שדרה ראשונה לצל ולנוי, והותקנה משאבה קטנה על שפת הירדן, שהיתה מונעת על-ידי ריס (מאניאז), כשפרדה מסובבת אותו. משאבה זו סיפקה מים לשתייה ולהשקיית השדרה. באותו קיץ אף ניטעו בקירבת הבניינים פרדס קטן של תפוחי-זהב ולימונים, וחלקות קטנות של תפוחים, אגסים, שזיפים וחבושים, וכן ניטע כרם זיתים ושקדים — במורדות הצפוניים-מערביים, היורדים אל הירדן.

'תמונת המחזור' של מייסדי דגניה. יושבים (מימין לשמאל): צבי יהודה, יוסף אלקינד, יוסף בוסל, ישראל בלוך, מרים ברץ. עומדים: חיים צדיקוב, שרה מלכין, תנחום, יוסף ברץ

מבחינה חקלאית, היה משקה של דגניה בראשיתו משק של פלחה חרבה, עם ניסיון־מה להוסיף עליו גם ענפי משק אחרים. בסיס חקלאי זה עורר לבטים כבר בראשית התפתחותה החקלאית של הקבוצה.

יוסף בוסל, מהוגיו הראשונים של רעיון הקבוצה, הדגיש כבר בימים הראשונים כי המצב הגיאוגרפי של אזור עמק־הירדן התיכון, שהגשמים מועטים בו, אינו מאפשר קיום מחזור זרעים, אלא במידה מצומצמת בלבד, מאחר שרק החיטה והשעורה מצליחות יפה בשטח האזור. על־כן, יש להרחיב את ענפי המשק ולהתחיל בנטיעות, בפיתוח משק חלב, בגידול בהמות, ירקות ומספוא. כן עמד כבר אז על כך, שלו היו מים בנמצא להשקיית השדות, היה אפשר לזרוע אספסת, שהיא מספוא מצוין לפרות חולבות, ולגדל ירקות, בדומה לכפריים הערכים בסביבה, המרוויחים מכך יפה. הוא אף כתב, כי נוסתה השקיה בשטח, וכי למרות הגרעון ברור לו, שאם רוצים להעמיד את המשק בשטח זה על בסיס בריא, יש לסדר כאן השקיה על שטח גדול למדי.

יוסף בוסל,
האיש המרכזי בדגניה
בשנים הראשונות

יוסף ברץ, ממייסדי דגניה, מספר אף הוא כי בפיתוח המשק נתקלו בקשיים רבים ושגו לא במעט. המתיישבים חסרו ניסיון חקלאי ולא ידעו בדיוק למה מתאימה האדמה; אך דבר אחד היה ברור לכולם – הם לא ימשיכו במשק הערבי החד-גוני של פלחה; החברים רצו בנטיעות, בירקות ובבעלי-חיים. על-יד הבית נטעו פרדס, והתברר שתפוח-הזהב אינו מתאים לאזור. לאחר זמן עקרו את עצי-הפרי ואת תפוחי-הזהב ונטעו במקומם שקדים, אך גם אלה לא עלו יפה. או-אז נטעו זיתים, ולאחר שנים התברר שהזן אינו מתאים ולא כדאי לטפל בעצים. רק לאחר כשלונות ומאמצים רבים הגיעו למשק השלחין והמטעים המטופח והפורח של היום.

עובדה מעניינת, העולה מתוך התיאורים של ראשוני דגניה, היא התופעה ש-14 השנים הראשונות למגורי המתיישבים במקום היו בדרך כלל שנים משופעות בגשמים, וכל אשר נזרע הניב יכול ברכה. נראה הדבר כאילו מצב זה הוא אשר דחף את המשרד הארץ-ישראלי להעז ולהשקיע כספים בנסיונות השקיה באקלים. הקשה ובאדמה שטיבה טרם נודע. תופעה אקלימית זו השפעתה היתה מכרעת לגורל ההתיישבות העברית בעמק-הירדן, ואולי אף לגורל הקבוצה והתנועה הקבוצתית בארץ כולה. עם המעבר מאום-ג'וני לנקודת הקבע, הוחלט על גיוון המשק במקום, וכך הלך ונתלבן עקרון המשק המעורב, אשר כלל רפת, לול, ירקות, מטעים ועוד. תוכנית העבודה במשק לשנת 1913, המובאת להלן, מצביעה על כיוון זה.

תוכנית העבודה במשק דגניה א' לשנת תרע"ג, 1913

הגידול	דונאם	הגידול	דונאם
חיטה	1230	אספסת	25
שעורה ושיבולת-שועל	560	סלק מספוא	15
תירס	200	תפוחי-אדמה	30
פולים	100	ירקות חורף	45
בקיה	100	ירקות קיץ	10
חימצה	60	גן עצי-פרי	10
אבטיחים ודלועים	50	זיתים ושקדים	50
תלתן	25	אדמת כרם	540
		סך-הכל דונאם	3050

לתומם חשבו המתיישבים באותם ימים, שאפשר לגדל הכל על אדמתם. הם טרם ידעו, כי באקלים עמק-הירדן אין לגדל ירקות ועצי-פרי שלא בהשקיה, וזאת אף בשנים גשומות, וכי המשאבה הקטנה שהתקינו על שפת הירדן תספיק אך בקושי למילוי בריכת השתייה בת 12 המ"ק. גם לאחר שקנו לוקומוביל (מנוע קיטור) להנעת מכונת הדיש והשתמשו בו גם להנעת המשאבה, עדיין היתה כמות המים הנשאבת מועטת מאוד, והם לא יכלו להרחיב את שטחי ההשקיה, זולת הפרדס הקטן ליד הבית ומספר ערוגות ירקות. בינתיים פרצה מלחמת-העולם הראשונה, וניטלה כל אפשרות להגדיל את מכון המים, להרחיב את שטחי השלחין ולגוון את המשק.

במאזן 1912 אין זכר להכנסות מענפי הצומח, פרט לפלחה. לא היתה בענפים אלה כל התקדמות עד לשנים 1920-1921. במידת האפשר השתדלו לפתח את הרפת והלול, ובמחצית השנייה של 1915 הניבו הפרות 10,000 ליטר חלב וההכנסה מהלול הגיעה ל-629 פראנק. בשנים אלו אף נעשו עסקי חליפין עם הכפרים הערבים, לקניית זבל תמורת פסולת גרעינים וקש גס משדות התבואה של הנקודה. כן תוכננו תוכניות שונות לפיתוח משקה של דגניה. תוכנית אחת, בשנת 1912, הציעה ששטח המשק צריך להיות בן 1800 דונאם ליישוב המונה 25 חברים, הווי אומר: 70 דונאם לחבר. בתוך זה — שליש אחד בהשקיה — 600 דונאם. תוכנית שנייה, בשנת 1920, היתה מהפכנית יותר וכבר הביאה בחשבון השקיית כל אדמת דגניה, ועל-כן מחויבת האוכלוסייה לגדול עד 100 משפחות, שהן 500 נפש, על שטח של 2400 דונאם — 24 דונאם למשפחה. תוכנית זו נמצאה בלתי מעשית. הבאת מים לשטחים המרוחקים הצריכה השקעת הון רב, וזה לא היה בנמצא, וכן לא היו כל סיכויים סבירים לשווק את רוב התוצרת הצפויה. סיכום שנותיה הראשונות של דגניה א' מורה, כי למרות הקשיים והלבטים החל היישוב מתבסס במקום, וכי יש בהן, בתוכניות השונות לפיתוח המשק, משום ציון וסימן לחיים ששקקו בנקודה זו.

לבטיה וגלגוליה של חוות כנרת

בניגוד להצלחתה של קבוצה דגניה א', הלכה החווה בכנרת בראשיתה מדחי אל דחי. בד בבד עם הפיכתה של אוס-ג'וני מקבוצת כיבוש לקבוצת קבע — דגניה א', נמשכה התסיסה בחוות כנרת, וכל זאת בשל אורח הנהלת החווה בידי האגרונום ברמן. בשנת 1910 נעשו אמנם מספר פעולות חיוביות בשטח החווה: הותקנו צינורות השקיה לשאיבת מים מהכנרת בכוח מנועי כדי השקיית 300 דונאם גידולי שלחין (ירקות, אספסת, כותנה). כמו כן מסרה חברת הכשרת היישוב בשנה זו, בהתאם להצעתו של ברמן, לקבוצת פועלים, בקבלנות ועל אחריותם, את ההכשרה והסיקול הראשון של ה'כֶּרֶךְ', אשר אבני חורבות כיסו את כל שטחו. לאחר-מכן מסרה החברה לקבוצה שישים דונאם מאדמת החווה לשם גידול ירקות, כותנה וחיטה בהשקיה. היה זה הניסיון הראשון של עיבוד אינטנסיבי במשק עברי בארץ כולה.

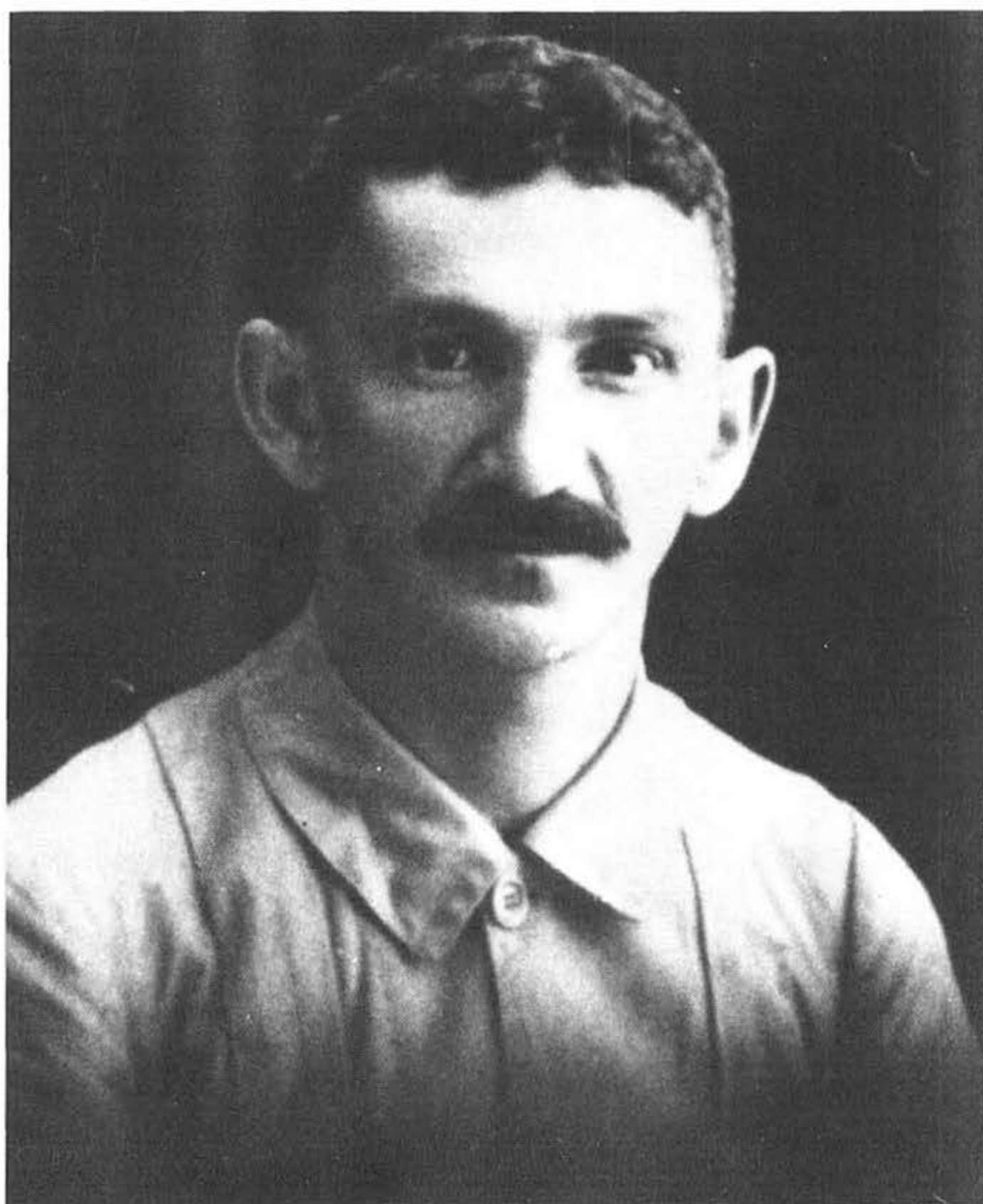
פרט לפעולות החיוביות היחידות הנזכרות, גדל והלך הפער החברתי בין מנהל החווה לבין הפועלים. פער זה מצא את ביטויו החיצוני בהקמת בית המנהל, שנשלם בתחילת פברואר 1911. היה זה בית מרווח בן שתי קומות ועשרה חדרים, שכלט בניגודו המשווע למעונותיהם הדלים של הפועלים בחווה — דירות שבהן הגגות דולפים והזוגיות שכורות, והדבר השפיע השפעה רעה על רוח הפועלים. משמת אחד הפועלים ממחלה שלקה בה מחמת התנאים ההיגייניים הקשים ויחסו הקשוח של המנהל, הוגדשה הסאה ופרצה שביתת פועלים.

משהגיע למקום מנהל המשרד הארץ-ישראלי, הד"ר רופין, החליט לפטר הן את מנהל החווה הן את הפועלים השובתים ולמנות אגרונום חדש למנהל. היה זה האגרונום גולדה.

עד לבואו של האגרונום החדש, הזמין ד"ר רופין את אחד מחברי אוס-ג'וני ובחר בעזרתו כעשרה פועלים, שהוטל עליהם הניהול הזמני של החווה.

משהגיע האגרונום גולדה למקום, ניסה להכניס שכלולים בחווה. במיוחד שאף לעודד את חיי החברה. כך הוקם על פני חירבת אל-כרך (בית-ירח) גלעד לזכרו של הרצל. חנוכת הגלעד נחוגה בכנס גדול, מלווה טקסים חגיגיים, ביום הזיכרון לפטירתו של חוזה הציונות.

מן הבחינה המשקית המשיכה החווה להביא גרעונות, ועד מהרה נתגלעו סכסוכים גם בין המנהל החדש לבין הפועלים. האחרונים דרשו בכל תוקף כי ניהול החווה יימסר לאחד מהם. לבסוף הוחלט, בנובמבר 1911, לחתום על הסכם עם הקרן-הקיימת, שלפיו תקבל היא עליה את האחריות ליישובים דגניה וכנרת ותעביר לאדמות אלו את קבוצת ההתיישבות השיתופית ממרחביה. התוכנית היתה לאחד קבוצה זו עם קבוצת דגניה א' וליצור מהן קבוצה אחת גדולה. אך קבוצת דגניה א' החליטה לדחות איחוד זה, מתוך הרצון להישאר עצמאית ולהוכיח את הצלחתה. כך הופרה התוכנית והקבוצה השיתופית נשארה במרחביה.

ברל כצנלסון בעת שעבד בעמק הירדן בתקופת העלייה השנייה

עתה הוצע לכנרת פתרון אחר — יישובה בידי קבוצת 'האיכר הצעיר', שהתכוננה לעלות אותו זמן מארצות-הברית. ב-1 באוקטובר 1912 קיבלה חבורה זו את חוות כנרת בכירה לשנה אחת. מן הקבוצה באו ארבעה חברים בלבד. אלה צירפו אליהם פועלים מקומיים והעבודה במקום החלה להתארגן. מכונות חדשות הגיעו, והחברים החדשים שבאו מאמריקה ניסו לפתח זנים חדשים של צמחים.

על חוף הירדן, בגן הירקות, הקצו שטח גדול למדי לניסויים של סיגול צמחים חדשים. המחלבה במקום נשתכללה גם היא, אך תנאי המקום והאקלים היו גם בעוכרי המתישבים. בצורת חמורה שפקדה אותה שנה את עבר-הירדן והחיג'אז גרמה לנחשול התפרצויות של שבטים בדווים (שבטי ארויאלה, ובני צ'חר), שהתנפלו ושרדו את התבואה בשדות. גם בני שבטים צ'רקסים ניסו לבצע מעשי שוד. כל אלה הביאו בסוף השנה לסיכום שלילי של ההכנסה ולהתפוררותה הגמורה של הקבוצה. היה כנראה גם גורם נוסף — נטיית חברי הקבוצה להתיישבות אינדיבידואלית. תנאי הקרקע במקום, שלא התאימו להתיישבות כזו, סייעו אף הם לעזיבתם של חברי קבוצה ולהצטרפות חלק מהם, לאחר-מכן, למושב העובדים הראשון בארץ — נהלל.

בשנה שבה הוחזקה החווה בידי חברי קבוצת 'האיכר הצעיר', שנת תרע"ג, נעשו במקום שני ניסיונות התיישבות נוספים: בשנה זו נוסדה בחצר כנרת, בידי חנה מיזל, חוות-פועלות העומדת ברשות עצמה, לצורך הכשרת פועלות חקלאיות. הבניין הגדול של הפקידות, שנזכר לעיל, והשטח העיקרי של אדמת הגן — 70 דונאם — נמסרו לרשות חוות-הפועלות, ואילו בתוך החצר שכנה קבוצת 'האיכר הצעיר'.

בחורף של שנה זו אף נשלחו מדרום הארץ לעמק-הירדן 16 משפחות של יהודים תימנים, שבאו עם העלייה שהחלה מתימן עקב השליחות של שמואל יבנאלי. מחצית המשפחות נתקבלו לקבוצת דגניה, והשאר — לחצר כנרת. המגמה היתה, שעולי תימן אלה יהיו פועלים שכירים בחוות כנרת, ולאחר מכן גם בחוות שקמו בקירבתה — ביתניה ופוריה.

סמוך לבואם הם גרו זמן-מה בחצר כנרת, אולם אחר-כך עברו לבית המוטור הישן, שליד הכנרת. בשנות המלחמה נבנו בשכילם חמישה בתים בני חדר אחד ומטבח קטנטן. מסביב לכל בית הוקצה שטח בן שני דונאם בלבד, וזאת מתוך כוונה מובהקת שיעסקו בעיקר בעבודה שכירה. כאשר בוטלה חוות פוריה, באו הם בתביעה לאדמת הגן. מצבם היה קשה ונאלצו על כן למסור להם מדי פעם שטחי קרקע לגידול ירקות, שמחיריהם בשוק היו טובים. לבסוף הגיעו עד לשמונים דונאם בחוף הירדן. אך גם שטח זה עדיין לא הספיק לכלכלתם. על כן הוחלט, בראשית תרצ"ו (1935/6), להעבירם מן האזור וליישבם יישוב קבע בכפר מרמורק, על-יד רחובות.

ראשית סיפורה של קבוצת כנרת

עם התפרקותה של קבוצת 'האיכר הצעיר', בשנת 1913, הוחלט למסור את חוות כנרת לקבוצת פועלים אחרת, שגרעינה כלל את חבורת הפועלים אשר עבדה ב-1910 בחווה

בהנהלתו של ברמן, וערכה את הנסיונות הראשונים במשק אינטנסיבי. קבוצה זו פעלה בשנת 1912 כקבוצת כיבוש בכפר-אוריה, באזור השפלה, אך בתום שנת העבודה דרש המשרד הארץ-ישראלי מאת הקבוצה, כי תחזור לחוות כנרת, אחרת יאלצו לסגרה. בנובמבר 1913 חזרה קבוצה מגובשת זו מכפר-אוריה לחוות כנרת: 13 חברים ו-3 חבורות. אליהם הצטרפו עוד מספר חבורות וחברים, ויחד ייסדו את הקבוצה, אשר נקראה לאחר זמן 'קבוצת כנרת'.

קבוצה זו ישבה לראשונה גם היא בחצר החווה. למקומה החדש, על הגבעה שעליה היא בנויה כיום, יצאה רק לאחר 16 שנות ציפייה, בשנת 1929. אחריה ישבו בחצר קבוצות יסוד של משקים קיבוציים נוספים — אפיקים, עין-גב ומעגן, אך זה היה כבר בתקופות מאוחרות הרבה יותר.

חוות כנרת בראשיתה — מראה מבית-ירח

חוות ביתניה

מפעל נוסף שהוקם באזור ערב מלחמת העולם הראשונה היתה חוות הנסיונות החקלאית של ביתניה. 500 הדונאם שליד נקודה זו היו שייכים לאיכרי מלחמיה, ונכללו ב־270 הדונאם שניתנו לכל איכר מאיכרי המושבה, לצורכי משק הפלחה שלו. כאשר ביקר הברון רוטשילד בגליל התחתון, ב־1914, ביקש מאיכרים אלה שיחזירו לו את אדמת הסחנה (ביתניה), תמורת אדמה אחרת שיתן להם, מאחר שיש בדעתו להקים על אדמה זו תחנה נסיונות חקלאית בשביל כל האזור. משהסכימו אנשי מלחמיה לעשות כן, הוקמה במקום חוות נסיונות חקלאית, בהנהלתו של האגרונום בן־צור. מטרת התחנה היתה לגדל את זני עצי־הפרי והירקות המתאימים לתנאי עמק־הירדן.

הירקות שבהם נערכו הניסויים היו ארטישוק, אספרגוס ועגבניות; המטעים — האשכולית מעוטת הגרעינים והקלמנטינה (אלה הצליחו), והתפוז (נכשל). כן בוצע כאן לראשונה הגיפור נגד מחלות הירקות ונוסו מספר זני זיתים וגפנים. לפועלים במקום נבנו בניינים מלבני חימר ותבן. היחסים ביניהם ובין מנהל העבודה היו בתחילה תקינים, אך לאחר מכן פרצה קטטה חריפה, על רקע השימוש בשפה העברית, עד שהפועלים במקום החליטו לעזוב את החווה. זה היה עם פרוץ מלחמת־העולם, והחווה נסגרה.

תקופת מלחמת־העולם הראשונה

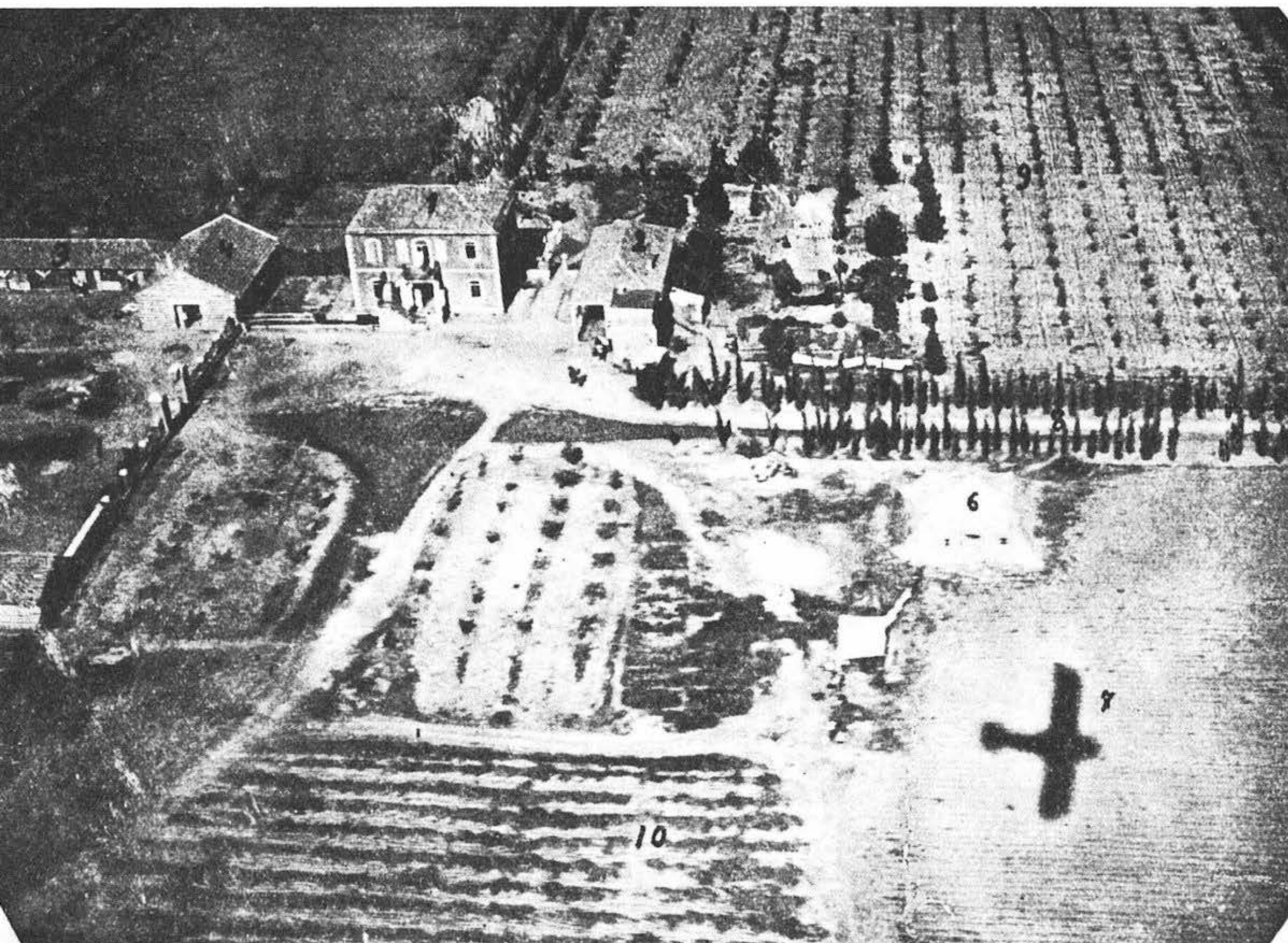
שנות מלחמת־העולם הראשונה היו שנים קשות גם באזור זה. ב־1914, עוד לפני פרוץ המלחמה, נרצחו באזור שניים מבין המתיישבים היהודים בידי ערבים. ב־1915 ירד ארבה כבד על האזור, נח עליו שלושה חודשים תמימים, עד שכילה כל ירק. בחודש טבת של אותה שנה (1915), באה פורענות נוספת על המושבה מלחמיה — קטטת־דמים עם ערביי הכפר עובדיה, שפרצה על רקע קצירת עשב על חוף הירדן. בתגרה נפל אחד מאיכריה הראשונים של המושבה. סכסוך דמים זה דלדל את המושבה וכמה שנים לא יכלה להתאושש ממנו, עד אשר נזקקה לעזרת אחיותיה המושבות.

המלחמה עצמה היתה מלווה, מצד התורכים, בגירושים ומאסרים. בנייני דגניה א' נתפסו בידי טייסים גרמנים, בעלי־בריתם של התורכים, שהפעילו את המטוסים בשדה־התעופה הסמוך של צמח. המתיישבים היהודים נאלצו לגור במחסני התבואה, בעליות הרפתות ובמחסנים, אך עם זאת השתדלו לשמור על יחסים טובים עם אנשי־הצבא. הדבר אמנם עלה בידם, אך במחיר גבוה: החיילים הגרמנים השתלטו על כל המשק ונטלו מתוכם כל מה שנראה להם. אנשים ובהמות נתפסו והוכרחו לעבוד חנם אין־כסף לצורכי הצבא הזר, והמשק נתדלדל.

בשנה האחרונה של המלחמה נתפסו גם רוב בנייני־הציבור שבחצר כנרת בידי הצבא הגרמני־תורכי, והוקם בהם בית־חולים. עם זאת, לא פסקה הפעילות החקלאית באזור משך כל תקופת המלחמה.

יבול התבואה של האזור אף שימש מקור הצלה וישע ליישוב היהודי הקטן בארץ

כולה. מושבות יהודה והשומרון גידלו בעיקר כרמים ופרדסים, בעוד שגידולי אזור זה היו בעיקר חיטה ושעורה, שהצליחו יפה דווקא בשנים אלו. בדרכים-לא-דרכים, בין מערכות הצבאות הלוחמים, הובאה תבואה זו בעגלות ליישוב הרעב אשר בדרום הארץ. בתקופת המלחמה הגיעו יהודים רבים מכל הארץ לאזור זה. במלחמה התיישבו 15 משפחות מאלו שגורשו מיהודה, וגם לחצר כנרת הגיעו פועלים מכל קצות הארץ. למענם אף סודרה בשנת 1915 עבודת ייבוש הביצה הגדולה, שהשתרעה בשטח אפיקו הישן של הירדן. האזור כולו שקק חיים אף בתקופה קשה זו.

חצר דגניה, צילום-אוויר מתקופת מלחמת העולם הראשונה

חלוצים מאושרים או קורבנותיה של החלוציות?

בשולי ויכוח אחד על תרומתם האישית של חלוצי העלייה השנייה

באביב תרפ"ט (1929), במלאת 25 שנה לתחילת העלייה השנייה, פרסם משה ביילינסון, מעורכי 'דבר', מאמר קצר, שכותרתו 'המורדים במציאות', ובו הדגיש את הגבורה של חלוצי העלייה השנייה, נכונותם להקרבה עצמית, וכללית – ייחודה של העלייה השנייה בתנועה הציונית ואף בתולדות התנועות 'הדתיות והציבוריות אצל עמים אחרים'.

מאמרו של ביילינסון זכה למענה חריף מעטת השנן של בת העלייה השנייה רחל בלובשטיין, היא המשוררת רחל. ברשימתה 'קרבנות?' היא סותרת אחת לאחת את הערכותיו של ביילינסון ומציינת שהיא עושה זאת כאחת שנמנתה לא עם ה'קרבנות', אלא עם 'הכובשים', מעפילים... מאושרים'. המאמר ורשימת התגובה מובאים בזאת, בקיצורים קלים.

המורדים במציאות

— — — אנו, הרוב המכריע של ציבור הפועלים הארץ-ישראלי, אלה שבאו הנה עשר וחמש-עשרה ועשרים שנה אחרי התחלת העלייה השנייה ואלה שנולדו וגדלו כאן בארץ, כולנו מרגישים על כל צעד ושעל את אוירת העלייה השנייה. בתוכה חונכנו, חותמה מוטבע על כל מה שנעשה מאז ביישוב כולו ובציבור הפועלים בייחוד. חלק רב יש בחיזיון זה לעובדה, שהגרעין היסודי של העלייה השנייה הוא עד היום הזה גם הגרעין היסודי של משקי העובדים ושל הסתדרות העובדים. ואולם לא עובדה זאת היא המכריעה. הכוח המכריע היא רוחה של העלייה השנייה. רוח זו גם אנו, בני העליות המאוחרות, וגם חניכי העלייה בחוץ-לארץ שואפים להידבק בה.

אין זאת שאלת ההשקפות המסוימות ואף לא שאלת המעשים הקונקרטיים; גם בני העלייה השנייה היו 'בשר ודם', ובכל אלה עלולים לטעות ולשגות ונתונים במסגרת היסטורית ארעית. גם העלייה השנייה לא היתה — בשטח ההשקפות והמעשים הקונקרטיים — חטיבה אחת ללא זרמים, ללא ניגודים; וציבור הפועלים החי עתה בארץ נתון במסגרת היסטורית ארעית שונה מזאת של העלייה השנייה, וגם לו זרמים שונים, העומדים לעתים בניגוד אחד לחברו. אין משום כך לדבר על 'קבלה' פשוטה של דעות והשקפות ומושגים. דור דור ומלחמתו. לא כן בשטח הרוח, בשטח הסגולה הנפשית

היסודית של העלייה השנייה, על כל זרמיה ועל כל ניגודיה, כי הרוח הזאת (הפעם לא נישמע לקול הזהירות ולשנאת המליצה ולא נבוש להגיד את המלה ההולמת), היתה רוח הגבורה, והסגולה הנפשית הזאת – סגולת גבורה.

לעזוב ארצות בעלות תרבות, בעלות ציבוריות מפותחת, ספוגות חוש ההתקוממות והבטחת התחדשות סוציאלית ולאומית; לעזוב יישובים יהודיים בני מיליונים, יישובים מושרשים מדורות רבים, יישובים בעלי מוסדות ומפעלים גדולים; לעזוב את מנוחת הבעל-הביתיות שבהווי ושבמושגים; לעזוב את הדברים היקרים ביותר: שפת-אם, תרבות-אם; לעזוב את כל זה לא מתוך ארגון צעיר ועליו, לא בקבוצות וקיבוצים, לא מתוך תהילות העיתונות ותשבחות נואמי-האסיפות, לא מתוך ביטחון גמור שכוח גדול עומד מאחורי גבם של העוזבים, אלא לעזוב את כל אלה כיחידים, זעיר פה זעיר שם, מתוך בדידות ציבורית, ללא תהילות וללא תשבחות, על פי רוב מתוך לעג ההמונים העובדים, מתוך שוויון-נפש של 'בעל-הבית', גם זה ש'לבו לציון', מתוך אי-הבנה, ולעתים איבה, של גדולי העולם, בין שהם לורדים אנגלים, בין שהם מנהיגים סוציאליסטיים: ללכת מתוך מרי ומבוכה, כמעט מתוך ייאוש, ללא ביטחון כי 'ראשונים לציון' אלה לא יהיו גם האחרונים לה; לעתים ללא אמונה בכך שמהו יזוז, שמישהו יקום וילך בעקבות אלה, ש'שבירת החיים' הזאת תועיל לדבר-מה; לעזוב את הארץ אשר שורשים ממשיים בה, למען הארץ הרחוקה החיה רק בחלום והלב הספוג מכות אינו מרשה לחלום הזה להיות שמח יותר מדי; להתחיל כאן חיים חדשים לגמרי, גם בחומר וגם ברוח, בשפה אשר אינו מדבר בה, וספרים ועיתונים חדלו להדפיס בה;

אנשי העלייה השנייה – האמנם 'קרבנות'?

להתחיל כאן בעבודה גופנית ללא ידיעה והרגל, בארץ השממה אשר הרוב המכריע של תושביה זרים, כמו שמעולם לא היו זרים האיכר הרוסי והפולני, ואל הרוב הזה אין גשר כלשהו; בארץ העומדת תחת שלטון בלתי-תרבותי, בלתי-ציבורי, פראי ורקוב, אשר אין שום אפשרות לגשת אליו גישה כלשהי; לחיות כאן בתוך יישוב עברי ישן ונחשל, בעל מושגים משונים והווי סוציאלי עוד יותר משונה, בתוך יישוב חדש מדולדל, שאבדה לו כל שאיפה לעצמאות, שכאילו שכח למה בא הנה, ולא רק אינו שמח לבאים החדשים, אלא מתנכר להם ומעמיד מכשולים על דרכם, על-כל-פנים אינו מבין לרוחם ולנפשם; לחיות כאן יחידים, עשרות, מאות, לא יותר מכך, פזורים על פני כל הארץ, לחיות כאן שנים אחרי שנים, עשר שנים אחר עשר שנים, ללא שמחה וללא חג, במלחמה בלתי-פוסקת עם האקלים החדש; לחיות כאן כדי להשמיע קול במדבר ואין עונה לו, לחיות כאן ותמיד לשאת עין לחוף-הים, שמא תופיע בו האונייה, ואחים לגורל, שותפים למפעל בה, והאונייה הזאת איננה; לחיות כאן ללא תקווה כמעט, שישתנה דבר-מה, שלא לשוא יהיה הקרבן, ללא תקווה כמעט, יען כי חדלה לכאורה הרוח לפעם בתנועה הציונית והיא הולכת במדרון ואינה רואה את המוצא, המנהיג הגדול איננו יותר ויורשיו ממשיכים בדרכו ללא כשרון, ללא אמונה וללא חזון; כך לחיות כאן בדלות, בעוני, מתוך מחלה, מתוך סכנת-נפש ממש, ללא ארגון חזק, ללא מוסדות עזרה הדדית, ללא ועדת-התרבות והמשביר וקופת-חולים, ללא מושב עובדים וקבוצה וקיבוץ, ללא סיכויי ההתיישבות העובדת ובהתחלה גם ללא רעיון זה, אלא ככל מבקשי עבודה שכירה, ולעמוד על המשמר כל השנים האלה, להישאר נאמנים, בחיים ובמושגים, ויחד עם זה להקים יצירה ענקית, להקים גרעין, את כל מה שיש עתה ליישוב ולציבור הפועלים: השפה המדוברת, משק העובד, קבוצה, קיבוץ, עיתון, ספר, מוסדות השותפות; ליצור יותר מזה, הרבה יותר מזה: את טיפוס הפועל העברי, הטהור, הישר, המסור, הנאמן ביחסים בין חבר לחבר, ביחסים בין גבר ואשה, ביחסים הציבוריים; ליצור את טיפוס הפועל היהודי הגאה בחייו, אשר הם חיי עוני ועבודה, הבז – לא רק שונא, אלא בז – לפרזיטיות, לפיליסטריות [בטלנות, הדיוטות], לבצע, הפרטי והציבורי – לכל זאת נצרכה גבורה, אשר תולדות עם-ישראל מכירות כמותה לעתים רחוקות, תולדות התנועה הציונית אינן מכירות כמותה כלל וכלל, ובתולדות התנועות הדתיות והציבוריות אצל עמים אחרים יש לחפש הרבה כדי למצוא דבר דומה לחיזיון הזה. בפני הגבורה הזאת של קומץ המורדים במציאות היהודית, אשר אם מתוך הכרח ואם מתוך אינסטינקט מפליא, ידעו מה נחוץ לעם היהודי ברגע היסטורי ידוע ובאיזו דרך על המהפכה העברית ללכת, עומד ציבור הפועלים של היום הזה – אשר רכושו כה רב בהשוואה לרכוש האנשים ההם – ביראת הכבוד, בחרדה, ומתוך השאיפה להיות ראוי לירושה היקרה הזאת אשר בשמירתה תלוי גורלנו.

מ' בילינסון

ניסן תרפ"ט (1929)

קרבנות?

משונים מאוד נראו לי דברי מ"ב על העלייה השנייה. בצבעים כה טראגיים מתאר הוא את גורלם ההירואי של האנשים הללו, עד כי הלב מתכווץ מרחמים: קרבנות חיוורים שעלו לגרדום בשם המולדת. ואני לא כך ראיתם. לא קרבנות, אלא כובשים, מעפילים, כאותם ההררים-אלפיניסטים, אשר תהום פעורה לרגליהם והם צועדים צעוד ועלה, ונושמים אוויר פסגות, וחוזים בשחר הבוקע, ולמענם פורחים פרחי אדלוייס [פרח מרהיב בעל תפרחת בצורת כוכב, המשמש לנוי ולסמלים, במיוחד באירופה המרכזית]. אבל ביתר פרטות: 'לעזוב ארצות גדולות'... לא ארץ גדולה, כי אם אותה העיירה האחת, או אותה עיר-מחוז נידחת אחת (שהרי 90 אחוז מן האנשים שובקים חייהם במקום שראו בו את אור העולם), אותה עיר עלובה, שאווירה אפור מאבק ומשעמום-דורות, שדבר אין לה ול'ארצות הגדולות בעלות תרבות עצומה', ואשר ספרות האומות מלאה וגדושה תיאורים על כוחות צעירים המתלבטים בין חומותיה ויורדים לטמיון.

רחל בלובשטיין
בתצלום משנת 1911
(לידה אברהם כהנוביץ')

'לעזוב מנוחת הבעל-ביתיות' – מלים אלה מובנות מאוד בפי יהודי בעל-הבית, הרואה במנוחה אחד הערכים החיוניים; אבל למה זה למ"ב לעמוד על נקודת-ראות לא לו, למה הוא בא להציג את ערך המנוחה מול ערך הרעיון הציוני, לאחר שבעיניו הרי המנוחה הבעל-ביתית מפלצת מחרידה היא, והנס מפניה – על נפשו ינוס? 'לעזוב כל אלה מתוך אי-הבנה של גדולי העולם'... לא ידע מ"ב מה מעט דאגו חלוצי העלייה השנייה לדעת 'גדולי העולם', אם משום קלות-ראש מבורכה של בני שמונה-עשר אביבים, ואם משום שה'פוליטיקה' (נעימת זלזול נלוותה אז למלה זו) היתה טפל לגבי עיקר.

'לעזוב את הארץ, אשר שורשים ממשיים בה, הארץ הרחוקה החיה רק בחלום'... האמנם נעלם ממ"ב כי השורשים המקשרים את בני-הנעורים אל אדמת החלום ממשיים הם מאוד, אם יש בכוחם להניע ולהפעיל?

'להתחיל כאן חיים חדשים לגמרי' – אך זו רעה חולה!... כאילו אין הלב הצעיר (אם הוא רק צעיר באמת) צמא לחידוש, וכאילו שינה על הגורן או באורווה, לצלצול שרשרות הפרדות, לא תערב שבעים ושבעה משינה במיטה רכה, למי שצעיר באמת? 'בארץ אשר רוב תושביה זרים'... אבל, הרי גם כל הכרח של מגע בתושביה אלה לא היה וממילא לא דיכאה 'אי האפשרות לגשת גישה כלשהי', כמו שדיכא בארץ-המוצא חוסר שריון לרגשיות הלאומית החולנית.

'לחיות כאן שנים אחר שנים ללא שמחה וללא חג'... להשכים בבוקר לא להוראה, לא להנהלת חשבונות – מסגרת פעולה מסורתית לגבי עלם יהודי – כי אם לשדות, לגן, למגע המטהר, המחדש, המרומם, באמא-אדמה, לזרוע ולטעת, להיות שותף להקדוש ברוך-הוא במעשה בראשית, לשבת שבת אחים עם מספר נערים ונערות המחוננים כמורך את המולדת הזקנה, ולהאמין ולחלום ולייחל – הלזה ייקרא חיי חולין? ומחולות על הגורן בלילות-ירח, ודהירה על סוס ערבי לוחט, וטיולים באביב בהרי הגליל – האלה הם חיים ללא שמחה? והזיקה הנפלאה בחידושה אל בעלי-החיים, הרגשת קירבת-דם אליהם, הרגשת משפחה קוסמית?

לא השגתי על הנחתו העיקרית של מ"ב. אכן רוח גבורה היתה זו, רוח של העלייה השנייה. אלא בשעה שהוא רואה את גבורתם בויתור על שפע הטוב בגולה ובהכנעה מרצון למרי החיים במולדת השוממה, רואה אני אותה בהעזה להיות מאושרים, ובנכונות לשלם במחיר חייהם בעד האושר הזה במולדת השבה לתחייה.

רחל

.....

חמישה אשר שאפו ציונה

מוסיה ליפמן

מה היתה דמותם של אנשי העלייה השנייה? מאיזה חומר קורצו? מה היה בית גידולם? על שאלות אלו ואחרות, דומות להן, משיב מסמך מעניין, המתפרסם כאן לראשונה. זהו 'חוזה' יוצא-דופן, שנעשה ברוסיה הצארית בשנת 1913, בשלהי תקופת העלייה השנייה בארץ-ישראל.

חתמו עליו חמישה צעירים, כבני 18-21, מהעיר בריסק-דליטא (ברסט-ליטובסק) — מרדכי גימפל יפה, גרשון חנוך (רוטפלד), שמואל פלחוביץ', שמואל צמח וישראל רבינוביץ'.

החמישה התכוונו לעלות לארץ כחלוצים בעלייה השנייה, אם כי, כפי שנראה, הדבר לא היה מחוור דיו לכל החמישה.

ה'חוזה' ומה שבעקבותיו מאפשר לנו להציץ לעולמם של צעירים יהודים ברוסיה, דומים לאלה שהיוו את עיקר מניינה ובניינה של העלייה השנייה העובדת. עיקרו: התחייבות לעלות לארץ-ישראל ולהיפגש בירושלים בעוד עשר שנים, כלומר בשנת 1923. התשובות לשלוש השאלות, שכל אחד מהחמישה התבקש לענות עליהן, מעמידות אף הן לרשותנו מידע מעניין על עולמם של צעירי הזמן ההוא. מי ומי בחמישה?

המבוגר בחבורה היה מרדכי גימפל יפה, יליד 1892, בן משפחת יפה המסועפת בארץ, ביניהם אליעזר יפה ממייסדי נהלל, בצלאל יפה ממייסדי תל-אביב, ואחרים. ייחוסו — צאצא של הרב 'בעל הלבושים' מראשי 'ועד ארבע ארצות'; קיבל חינוך מסורתי ב'חדר' ובישיבה. סבו היה איש אמיד, סוחר ועסקן ציבורי חרדי תקיף, וקיבל רק את מרותו של הרב המתנגד לציונות.

מאורע אשר נחרת עמוקות בזכרוננו של מרדכי הצעיר היה — אסיפת אזכרה ביום מותו של הרצל.

היה זה סבו של מרדכי אשר מנע את קיום האזכרה. למרות קהל האלפים שהתאסף באותו מעמד, נעל הסב ביום ההוא את בית-הכנסת — המקום שבו היתה צריכה להתקיים

המחברת היא ארכיונאית ראשית בארכיון העבודה בתל-אביב.

האזכרה, ונעלם עם המפתחות. בהתפרצות זעם ערכו כמה עסקנים ציונים ביקור בביתו — שברו חלונות, דלתות ורהיטים. המשטרה הוזעקה ואסרה שניים אשר עמדו בראש הפעולה; אחד מהשניים היה אביו של מנחם בגין...

באוירה זו של התנגדות לציונות גדל מרדכי. שני חברים, שהיו צעירים בשנתיים ממרדכי, ילידי 1894, היו גרשון חנוך-רוטפלד ושמואל פלחוביץ'-שמואלי. גם הם יוצאי בתים אמידים. שניהם קיבלו חינוך מסורתי ב'חדר' ובישיבה. אביו של גרשון היה סוחר עצים והתנגד לציונות. כשנודע לו על הכנות בנו לעלייה, אמר: 'אתה רואה את המקום הזה', והראה על חלקת ידו בצד הפנים; 'כשם שכאן יצמחו שערות כך תסע אתה לארץ-ישראל'. הרביעי והחמישי — ישראל רבינוביץ' ושמואל צמח — הצעירים שבחבורה, כבני 18, התעניינו במדע ואמנות. ישראל הצטיין במתימטיקה ובמקצועות מדויקים ושאף להמשיך בלימודי רפואה או מקצוע דומה. בפיהם של החברים נקרא 'רציונליסטאן'. שמואל למד לנגן בכינור ועז היה רצונו להשתלם בנגינתו. בחלק הראשון של ה'חוזה' מתגלה לפנינו סיפור המעשה — הנסיבות שבהן הגיעו לרעיון.

שמואל צמח

ישראל רבינוביץ'

מרדכי יפה

שמואל פלחוביץ'

גרשון חנוך

היה זה בפגישה אצל ישראל רבינוביץ' אשר חלה וחבריו באו לבקרו. כרגיל בין צעירים התגלגלה שיחה, שבה עלו נושאים 'נצחיים' כמו אהבה. תוך כדי השיחה עברו לפסיכולוגיה ומטאפיזיקה ושמואל פלחוביץ' הציע לעשות ניסיון ספיריטואליסטי – להרים שולחן על-ידי הנחת ידיים עליו. חבריו התנגדו לרעיון, ובמיוחד ישראל הרציונליסטאן, והוא הציע רעיון אחר שקיבל את הסכמת כל החברים. הרעיון – פגישת החברים אחרי עשר שנים, 'כדי לעמוד על השינויים אשר יבואו במשך הזמן'...

מקום הפגישה היה מובן מאליו – ירושלים. באותו מעמד נרשמו שאלות – 'שרטוטי החוזה'. אחרי כמה ימים כתבו כולם את התשובות.

השאלות והתשובות של החברים משקפות את הרהורי לבם וחזונם ומגלות את מחשבותיהם הנסתרות, של מי שאפשר לכנותם 'אנשי העלייה השנייה'. השאלות:

(א) מהן השקפותיך על האומה, השפה והארץ?

(ב) מהן השקפותיך על האשה והאהבה?

(ג) מהן מטרותיך שהתווית לך בחיים ובאילו דרכים אתה אומר להגיע אליהן? ברשימתנו נתייחס רק לתשובות על השאלה הראשונה והשלישית. אשר לשאלה השנייה, יש עניין רב בתשובה, אך נראה לנו שהיא מסיטה אותנו לנתיבים צדדיים, הקשורים לחייהם הפרטיים ולדעותיהם האישיות של צעירים יהודים בראשית המאה העשרים.

אחרי שלוש השאלות באה הערה: 'השאלה החשובה ביותר – השקפה על החיים בכלל – חסרה כאן לגמרי, מפני שאין השאלה ברורה לנו כל כך עד כדי שנוכל להשיב עליה בשורות אחדות. לכן גמרנו מכלי להציגה כלל ולהסתפק בשאלות האמורות...' בפגישה בירושלים כעבור עשר שנים התחייבו החמישה לתאר מה שעבר עליהם במשך הזמן – 'כל המכשולים מלבד אלו שכל החברים יכירו בחשיבותם אינם צריכים לעכב בעדנו מלהוציא לפועל התחייבותנו זו'...

כל אחד מהחמישה התחייב לשמור את דבר ה'חוזה' ב'סוד גמור'. אחר-כך חתם כל אחד מהם, ולשם זיהוי צירפו גם תצלומיהם. סדר התשובות מופיע ב'חוזה' לפי גיל החברים.

הראשון ענה במלים קצרות מאוד מרדכי גימפל יפה, המבוגר שבחבורה. הוא חיבר את השאלות הראשונה והשלישית. מטרותו היא:

לבנות לי בית בישראל, ואז כשאהיה תלוי בדעת עצמי להתאמץ שביתי יעמוד על בסיס נכון בארץ-ישראל.

גם תשובותיו של שמואל פלחוביץ' היו קצרות:

אני מאמין שהאומה הישראלית תקום לתחייה רק בארץ-ישראל ואז, כתוצאה הכרחית, השפה העברית תהיה שגורה על פיה.

אשר למטרותיו בחיים, רב הסתום אצלו על הגלוי:

מטרה ברורה קבועה ומסוימת אין לי. שאיפות, תקוות, מאווים באים חליפות בסך וממלאים את הריקניות שבלבי. הזיות, דמיונות, חלומות מקסימים פוקדים אותי לעיתים קרובות. הם משפרים את דרכי בחיים. גירויים מיוחדים במינם אני מרגיש אז. לי נדמה שאת היופי שבחיים השגתי. נפשי תובעת שינוי-ערכין בי, בעצמי ובעמי. אדיר חפצי הוא שגם אני אתפוס מקום בין שורת החלוצים המקריבים את חלבם ודםם בעד תחיית האומה והמחישים את הגאולה. אי-אפשר לנטות הצדה בעת שההיסטוריה שלנו הולכת ומתעשרת בדפים מזהירים, שיפיחו רוח-חיים בדורות הבאים.

לעומתו, גרשון חנוך כתב את תשובותיו בהרחבה:

אוהב אני את עמי יותר מדי, לאומי או גם שוביניסטי הנני יותר מדי בכדי שאוכל לתת — ואפילו רק לי לעצמי — השקפה ברורה אובייקטיבית ואי-משוחדת על אודות עמי, תרבותו, סגולותיו, מידותיו וכן הלאה. את התכונות השליליות שישנן בו ושגם אני מכיר בהן, רגיל אני לזקוף על חשבון הגלות והשפעתה על עמנו במשך אלפי שנים; אבל אם רק ישתחרר אף במעט מן הגלות — עלולה להשתנות גם 'הפסיכולוגיה הגלותית' שלו. ובזה שישתחרר, יותר נכון, שהוא הולך ומשתחרר מן הגלות, והעיקר מן הפסיכולוגיה שלה — הריני בטוח. תנועת התחייה שהתחילה עוד לפני שלושים שנה הולכת ומתחזקת ע"י הציונות — זהו הפרק הראשון של 'ההיסטוריה החדשה' שלנו. סוף כל סוף יתהווה ע"י התנועה הזאת בא"י מרכז רוחני ולאומי שבכוחו יהיה להשפיע על כל הגולה, ועל אודות השפה העברית הלא הכל כבר מודים שהיא הולכת ושבה לתחייה בארצנו. אך אני חושב שכשתגבר השפעת הארץ על הגולה וכשתרחב ותתחזק התנועה העברית בגולה עצמה — אז עתידה השפה העברית לתפוש מקום חשוב גם בגולה ולא רק בספרות, אלא גם בחיים: היא יכולה מעט מעט להיות — גם בעתיד הקרוב — אם לא לשפת העם, על כל פנים, לשפתן של השדרות העליונות של העם, כלומר: לשפת האינטליגנציה העברית.

אשר למטרתו בחיים, אצל גרשון חנוך הדברים ברורים ואין לו שום ספקות והרהורים:

המטרה היחידה שהתוויתי לי מיום עמדי על דעתי ושנתקיימה אצלי עד היום הזה — אמנם בשינויים ובקבלת צורות שונות היא — לעבוד בכל כוחותי לטובת האומה. ובכדי שאוכל להשתתף גם בכל גופי ובמעשי בתנועת התחייה הריני נוסע תיכף, בעוד שבועות אחדים לא"י, בכדי לעבוד שם בתור פועל עבודה חקלאית. מטרת אחרות אינדיבידואליות, רציניות, כלומר — שאשתדל להתקרב אליהן — אין לי. ישנם רק דמיונות והזיות שונות אודות עתיד, שאני משתדל להשתחרר מהם. מצבי החמרי בעתיד — כמעט שאינו מעניין אותי כלל. מעניינת אותי יותר אישיותי הרוחנית בעתיד. היו וישנן גם היום שאיפות שונות לאיזה אידיאל של

אישיות או לאישיות אידיאלית, וע"י השאיפות הללו הספקתי גם, כפי שנדמה לי, לשנות מעט את אופיי. אך גם האידיאל הזה אינו ברור לי עוד כל צרכי וגם הוא משתנה חליפות ע"פ מצבי-הנפש שבהם אני נמצא (ופה אתי מקום להעיר שעל פי רוב שולטים אצלי הרגש והרצון על השכל וההכרה) ובכלל שואף אני להשתחרר, כמה שיהא בכוחי, מן הקטנוניות ומן האינסטינקטים הקטנוניים שבאדם ולהתקרב אל החזק, המוצק והטבעי...

[illegible]

: ৯৫৭

[illegible]

12/12/1912
 1912/12/12
 1912/12/12

חלקו האחרון של ה'חוזה' בין החמישה

ישראל רבינוביץ' מכריז על עצמו כציוני, וציונות — תחיית העם — היא בשבילו הפתרון היחיד. מטרידה אותו השאלה אם הארץ צריכה להיות מרכז רוחני או 'מקלט בטוח':

ציוני אני: אידיאלי הוא תחיית העם, השפה והארץ. באיזו צורה: בצורת מרכז רוחני או 'מקלט בטוח'? התשובה על שאלה זו אינה ברורה לי כל צרכה. המאמין אני בהתגשמות האידיאל הנשגב הזה? על שאלה זו אני עונה בחיוב: הן, בזכרי תמיד את המימרא הידועה: אין דבר עומד בפני החפץ והרצון. והרצון הזה בא ובא, הוא מוכרח לבוא, כי פתרון אחר לשאלת היהדות אין אני רואה...

למרות הכרזתו על השקפותיו הציוניות, 'הרציונליסטאן' שבו מתגבר על האידיאלים והוא מחליט לעלות לארץ בדרכים עקיפות — דרך ארצות-הברית, שם ללמוד ורק אז לעלות בתור רופא או כיוצא בזה. והוא מפרט בתשובתו:

מטרתי בחיים היא להתיישב בארץ-ישראל ולהשתתף בפועל בהגשמת אידיאלינו. מובן מאליו שלו יכולתי לעבוד שם בתור פועל, הייתי שבע-רצון מאוד. אך אין אני חושב את עצמי למסוגל לקרבן רב-אחריות שכזה. בכדי להיעשות פועל חקלאי בא"י צריך אני להקריב את חיי הפרטיים על מזבח התחייה, ואני אינני בטוח, שאמצא בקרבי די כוח לזה. ובכן, איזו הדרך בה אגיע אל מטרתי באופן, שגם שאיפתי לאושר פרטי תמצא את סיפוקה? דרכי היא דרך אמריקה. חושב אני לעקור לארץ זו ולגמור שם בית-ספר גבוה, אחרי כן להתיישב בא"י בתור רופא או כיוצא בזה. הסיבה העיקרית, שבשבילה אני חפץ לנדוד לאמריקה היא שאיפתי להשכלה גבוהה, שאותה אני חושב להשיג באמריקה. יש גם סיבה שלילית בדבר: אי-היכולת לסדר את חיי פה ברוסיה באופן כזה, שאוכל אחר כך להתיישב בא"י...

שמואל צמח ניבא בדבריו את הטמיעה והכיליון של העם היהודי בגולה:

העם העברי אין לו שום בסיס תחת רגליו בגולה והוא צפוי לכיליון ולטמיעה גמורה בין העמים. אע"פ שחי אלפי שנה בגלות אין זה צריך כלל להבטיח לנו את קיומו גם להבא. לקיומו היו כל העת סיבות רבות שבימינו הן עוברות או כבר עברו. העם העברי היה ברובו כלוא בגיטאות. לא היו לו חיים משלו וקולטורה משלו והוא לא בא בשום מגע ומשא עם העמים. אולם התהום שבין ישראל לעמים אינו עמוק כבר בימינו כל כך, ובמקומות אחרים כבר נתטשטש לגמרי. אם לא נעצור בידינו בעד טשטוש גבולים זה, תבואנה התוצאות, התבוללות גמורה, בעתיד לא רחוק כלל. לעצור יכולים אנו ע"י מה שניצור לנו בא"י, ארצנו ההיסטורית, המוכשרה לזה ביותר, רוב יהודי שיהא חי חיים נורמליים על אדמתו, שפתו, ספרותו, אמנותו וכו'. אנו צריכים לברוא לנו חיים כאלה שצעירינו לא יצטרכו לבקש להם את השכלתם בגימנסיות ובאוניברסיטאות זרות, שקוראינו לא יצטרכו לנוע לספרויות זרות וסופרינו וכל שאר אמנינו לא ידברו ולא יכתבו בשביל קהל זר. חיים כאלה אפשרים רק בארץ שתהיה לא רק להלכה עפ"י השם לבד, ארץ-ישראל, אלא גם למעשה. אמנם יכולים אנו לאסוף בא"י לכל היותר מיליון יהודים. כל השאר בגולה יהיו כמקודם מחוסרי בסיס ויתבוללו בין העמים. אולם בא"י יהיו לנו אז הכוחות היותר גדולים והיותר יפים של העם העברי, הגרעין הבריא שבו, השואף לחיים לאומיים ברשות עצמו. מתוך עשרת-אלפים איש בחר גדעון שלוש מאות, ובהם הכה את חיל מדין. מיליון היהודים בא"י יהיו העם העברי וממנו תתחיל תקופה חדשה, יותר מזהירה לעם. באלה תיוושע יהודה.

מה שנוגע לשפה, הנה, אם בגולה אנו צריכים להשלים עם המציאות המרה ולהסתפק רק בתעמולה לעברית ולספרותה, בא"י החובה ללחום בכל תוקף נגד כל ניסיון קל להרכיב עלינו איזו שפה חוץ מהעברית, שרק היא יכולה להיות שפתו הלאומית של העם העברי בא"י. העברית צריכה שם לשלוט בבית, בבית-הספר, בשוק ואפילו בבתי-המרזח. זוהי השקפתי על האומה. זהו האידיאל שאליו צריך לשאוף כל אחד מאתנו, ושלהגשמתו אני מתחייב לסייע בכל כוחי.

ובאשר למטרת חייו:

מטרתי והדרכים אשר אני חושב להגיע אליה. — חפצי הראשון הוא, כמובן, לסדר את חיי בא"י ברשות עצמי, וכמדומני שהדבר יעלה בידי בלי קושי גדול. קשה הרבה יותר יהיה לי חפצי השני: להשתלם בנגינה. אני איני מתעה את נפשי כלל להאמין בגודלו וביוקר מציאותו של כשרוני; ובכל זאת אני רוצה לפתחו עד לגובה הראוי לו, מפני שאיני מרגיש בעצמי שום נטייה לאיזה עניין אחר חוץ מלנגינה. כבר נוכחתי לדעת כי נטייה זו אינה נטייה עוברת, ויודע אני שלעולם ארגיש את עצמי לא-מאושר כשאהיה מוכרח לעסוק בעניינים אחרים. טוב שאהיה מנגן בינוני משאהיה סוחר גרוע. המכשול הראשי העומד על דרכי הוא הכסף הרב הנחוץ לזה, שאי-אפשר וגם לא מן היושר לדרשו מאבא. אפשר יעלה בידי לקבץ בעצמי את הסכום הנחוץ ואז אשתלם על דעת עצמי. לדאבוני ברורה לי המטרה יותר מהדרכים שבהם אגיע אליה. ובכל זאת מקווה אני שלא אעמוד באמצע דרכי בידיים רפות. ואני מקווה — כי לאחר עשר שנים בירושלים, במסיבת החברים שחתמו על החוזה הזה, אוכל לקרוא בגאון: 'יגעתי ומצאתי'...

חמשת החברים חתמו על ה'חוזה' במקום שהיה למוקד פעילותם — הספרייה, 'הביבליותקה' העברית המקומית; כל חבר קיבל גיליון של ה'חוזה' ועובדה זו צוינה בעמוד האחרון: 'על כוס יין "כרמל", במעון הביבליותקה העברית בבריסק-דליטא, ביום ט' סיוון תרע"ג, נמסרו גליונות החוזה לכל החברים'...

מה עלה בגורלם של הצעירים? ההתקיימה הפגישה בירושלים? ההתממשה המשאלה שהחברים יוכלו לקרוא: 'יגעתי ומצאתי'!?

הגורל רצה כנראה שהפגישה לא תתקיים; רק שלושה מהם עלו ארצה. זמן קצר אחרי חתימת החוזה, עוד בשנת 1913, עלו שניים — גרשון חנוך ושמואל פלחוביץ'. לפני עלייתם הצטלמה החמישיה. הצילום הוא מיוחד, מבטא את מטרתם בחיים: 'ציונה'! כל אחד הצמיד לבגדיו אות אחת, וכולן יחד הצטרפו, בזמן שניצבו בשורה, למלה 'ציונה'. (ראה תצלום בעמוד הבא).

אחרי עלייתם עבדו השניים כפועלים חקלאיים, היו פעילים בחיים הציבוריים והצטרפו למפלגת 'הפועל הצעיר'; גרשון חנוך היה תקופה ארוכה חבר מרכז המפלגה, ציר במוסדות היישוב והקונגרסים הציוניים, שליח בארצות-הברית, וכן עבד כעיתונאי ועורך. שמואל פלחוביץ' היה פועל חקלאי, עבד בכבישים ומ-1933 חי ברמת-גן והיה מזכיר המועצה המקומית. הוא שלח ידו בכתיבה, בין השאר לילדים.

מרדכי גימפל יפה הוא היחיד מבין החמישה שהיה למתיישב ולחקלאי. הוא עלה לארץ-ישראל אחרי מלחמת העולם הראשונה, הצטרף כחבריו ל'הפועל הצעיר' והגיע לקבוצת גניגר שבעמק יזרעאל. במשך שנים פעל בקבוצתו ומחוצה לה בתפקידים ציבוריים. הוא נפטר בשנת 1970.

ישראל רבינוביץ' ושמואל צמח, הצעירים שבחבורה, לא זכו לעלות. הם גם הלכו לעולמם בגיל צעיר מאוד. ישראל, שרצה כזכור לעלות לארץ-ישראל דרך ארצות-הברית, לא הספיק אפילו לצאת מרוסיה. הוא שירת כחייל בצבא הרוסי ונהרג בשלבים הראשונים

של מהפכת 1917. שמואל צמח נפטר בתקופת מלחמת העולם הראשונה באחת מערי אירופה. פרטים נוספים עליו לא ידועים לנו. הפגישה בירושלים, כאמור, לא התקיימה. ב-1923 היו השלושה שעלו עסוקים בענייניהם ולא התפנו להיפגש ולחגוג.

האותיות אומרות: ציונה

גורדון וברנר

לדמותם של שניים מ'נותני התורה' של העלייה השנייה העובדת

צבי צמרת

'האישיות היא מקור מתן תורה שאיננו פוסק'
ברל כצנלסון

לו היו שואלים את מרבית אנשי העלייה השנייה העובדת על שני 'נותני התורה' העיקריים שלהם, אין כל ספק כי התשובה היתה בדרך כלל כוללת את אהרון דוד גורדון ואת יוסף חיים ברנר.

לא היו בעלייה השנייה שני מנהיגים השונים כל-כך ביניהם כגורדון וברנר. הבדל מכריע ראשון היה קשור לגילם: א"ד גורדון, יליד 1856, עלה מרוסיה כשהיה בן ארבעים ושמונה (!), ואילו ברנר, הצעיר ממנו בעשרים וחמש שנה, שהיה לערך בגיל בתו של גורדון, סיים את חייו הסוערים כאשר היה בן ארבעים בלבד. הראשון היה מוכר באותם ימים בכינויו 'הזקן'; השני היה בן-גילם של מרבית אנשי העלייה השנייה העובדת, שרובם עלו ארצה בשנות ה-20 לחייהם, ונהג לחתום על דבריו בין היתר בפסבדונים 'י' חבר'. לכאורה, מבוגרים תמיד פסימים ו'ריאליסטים' יותר — והצעירים, ששנותיהם לפנייהם, אופטימים וטוויים חלומות בלתי-ריאליים. אך לא כך היו פני הדברים בין השניים: לא היו בעלייה השנייה רבים הצעירים ברוחם ומאמינים בעתיד מבטיח יותר מגורדון, ומעטים בלבד היו כה קודרים, פסימים ונושאים את כל מצוקות העם על כתפיהם, כברנר. המשורר נתן אלתרמן, במחזהו 'כנרת כנרת', כינה את ציבור החלוצים בעלייה השנייה העובדת 'בית-יתומים אחד גדול'. במובנים אחדים צדק — היה זה ציבור של צעירים, שניתק עצמו במרדנות חריפה מבית הוריו, וחש עצמו כאן 'יתום': תלוש מאוד ואפוף קשיי קיום. ציבור כזה, מטבעם של דברים, נמשך למנהיגות שתהיה מעין דמות-אב וניתן יהיה 'להיאחז' בה. השניים שסימלו עבור רבים מצעירי העלייה השנייה את ה'צדיקים' החסידיים, שהיו להם תחליפי אב, דוגמה ומופת, היו גורדון וברנר: שניהם אנשי רוח ואנשי הגשמה ומוסר; שניהם אנשי מופת אישי בדרך חייהם; שניהם, דרך חייהם שיקפה עיקשות נמרצת, לחימה בכל צביעות, בכל זיוף, בכל שקר; שניהם חתרו חתירה נוקבת

המחבר הוא מנהל יד יצחק בן-צבי.

לאמת אנושית, יהודית וארץ-ישראלית מחודשת. וכל אחד מהם — דרכו הפוכה ושונה מדרך רעהו.

הבעת פניו — 'זורחת אצילות יהודית'

ה'זקן', א"ד גורדון, נולד ברוסיה בחג השבועות של שנת תרט"ז (1856).¹ הוא גדל בכפר בפודוליה כבן יחיד להורים שארבעת ילדיהם הראשונים נפטרו בילדותם בזה אחר זה. כבר בצעירותו היה אוטודידאקט גדול ולמד בעצמו עברית, רוסית, גרמנית, צרפתית, מדעי הטבע ומדעי הרוח והחברה.

הוא שוחרר מן הצבא הרוסי בשל בריאותו הלקויה (ללא כל שוחד או משוא פנים, כפי שיהודים רבים נהגו באותם ימים) והפך, באמצע שנות העשרים לחייו, לגזבר באחוזה כפרית בארץ הולדתו. משך עשרים ושלוש שנים שירת בתפקיד פקידותי זה וטעם היטב את טעם היותו יהודי בגלות: בעקבות חוק רוסי שגירש יהודים מן הכפרים, חויב להגיע יום-יום ברגל למקום עבודתו בכפר, מרחק של קילומטרים רבים מן העיירה הסמוכה. על חייו עד שעלה ארצה ידוע לנו אך מעט. הוא המעיט לספר על כך — ואפשר שהדחיק פרק זה במודע — והמחקר ההיסטורי כמעט שלא העלה דבר. ידוע בעיקר שהיה בעל משפחה, שהתייסר מאוד בחיי משפחתו וכי משבעת ילדיו נותרו בחיים עם עלייתו לארץ שניים בלבד: יעל ויחיאל.

אהרון דוד גורדון עלה ארצה ב"א אדר תרס"ד (1904). בתו, יעל, עלתה בעקבותיו ארבע שנים אחריו ואשתו באה לארץ רק בתרס"ט.² בעת שגורדון טיפל במסמכים הדרושים להבאת אשתו ארצה, הותקף על-ידי שודדים ערבים — נדקר ונורה על-ידיהם ונפצע פצעים אנושים. הוא הצליח להחלים מפצעיו וסייע לקליטת אשתו בארץ (אך האשה לא עמדה בתנאי הארץ, חלתה ונפטרה אחרי ארבעה חודשים להיותם בעין-גנים). גורדון קנה את לב בני הדור הצעיר בנועם הליכותיו, בפשטותו, בנכונותו להקשיב ולשוחח עם רבים. הוא היה להם מופת בכוח עבודתו המיוחד, בעוצמת אמונתו, בקנאותו המוסרית. עם זאת, מעטים בלבד הכירו את הפילוסופיה הכוללת שגיבש.

מעניין לציין כי את בטחונו העצמי בראשית כתיבתו רכש גורדון בעזרת ברנר. את המאמר הראשון שבו ניסח את עקרונותיו שלח גורדון 'הזקן', כנראה ב-1905, דווקא לברנר הסופר הצעיר, שהיה באותה העת בלונדון. הוא המשיך והוסיף לכתוב רק אחרי שקיבל את מחמאותיו של האחרון.

מספר על כך בזכרונותיו יעקב האפט:³

באותם הימים שלח את מאמרו הראשון לברנר. איני זוכר עתה, אם לשם הדפסתו,

1 מקור עיקרי לפרטים ביוגרפיים ולניתוח מעמיק של תורתו של א"ד גורדון הוא ספרו של א' שביד, היחיד — עולמו של א"ד גורדון.

2 הבן, יחיאל, היה אדוק במצוות יותר מאביו, ובחר לגלות למקום תורה בישיבות ליטא — בניגוד לדעתו של א"ד גורדון.

3 'האפט, ברוך כוכבי ערב, עמ' 420.

או שהוא התעניין בחוות־דעתו של ברנר. באותו זמן כבר התכונן גורדון לכתיבה, והרבה היה לו מה להגיד. בשעות הבטלה בפרדסים, בציפייה לקטיף... בטיילו בפרדס, היה מוציא מפעם לפעם מהכיס העליון של מעילו פנקס קטן וזנב עיפרון והיה רושם ורושם, באותיות זערורות ובשורות צפופות. היו לו ספקות ביכולתו לכתוב, להתבטא, להתבטא כולו, ולכן גדולה היתה שמחתו כשקיבל את תשובתו של ברנר ובה דברי שבח למאמרו ולדרך כתיבתו בכלל, ובקורת־רוח קורנת נתן לי לקרוא את מכתבו של ברנר.

ברנר חיזק, אפוא, את הערכתו העצמית של גורדון והוא, רק בגיל חמישים לערך, החל יותר ויותר להעלות על הכתב את עקרונותיו ואת פילוסופיית החיים אשר הגה. בקרב רוב בני הדור הנוכחי מתמצית תורת גורדון בצירוף 'דת העבודה' – מושג שלא הוא טבע ומעולם לא השתמש בו. אולם יש, כמובן, יסוד מוצק לצירוף המקובל שבין גורדון ובין העבודה: העבודה היתה במרכז חייו והוא עסק בה כעובד בקודש. את כל גישתו לציונות, ליהדות ולחיים בכלל ניתן לתמצת במשפטו המפורסם 'לקינו בעבודה' – ובעבודה נירפא'. לפי גורדון, לא רק זכותנו על ארץ־ישראל קשורה בכך שנעבוד אותה ונעבד את קרקעותיה, אלא גם כל הוויית חיינו – כיחידים וכקיבוץ לאומי – תלויה בהתקשרותנו הישירה לטבע באמצעות העבודה, ובעיקר בעבודה החקלאית שלנו. על השפעתו האישית הגדולה של גורדון וסיבותיה מעידים כמה מתלמידיו. כתב עליו שלמה לביא מעין־חרוד, אבי רעיון 'הקיבוץ הגדול':

הבעת פניו היתה זורחת אצילות יהודית ועל שפתיו היה מרחף חיוך של פיוס כלפי כל מי שפונה אליו. דומה היה שלא שפתיו בלבד מחייכות, אלא כל פניו מחייכים כנגד האדם שהוא מדבר בו. קימוטי מצחו ואור עיניו מעידים על עמקות של מחשבה, וכולו אומר אחווה ואהבה לכל שנברא בצלם.⁴

והוסיף נתן חפשי, איש נהלל, שהיה צמחוני ופציפיסט כגורדון:

כמה פעמים נזדמן לי להיות נוכח בשיחתו של גורדון עם צעירים מקרוב באו, כשהוא מעורר בהם את הרצון, ההכרה והאהדה למעדר. כמה נתעודדו צעירים אלה מדבריו. ואני מאושר הייתי לעבוד בחברתו. אותם הימים היו לי ימי התעוררות המחשבה, ביקורת פנימית והתחדשות.⁵

על השפעת האיש וכתביו הוסיף, לאחר מותו של גורדון, הסופר אליעזר שטיינמן:

לא מורה מורינו היה לנו האיש, אלא חבר גדול בחייו כבמותו... הולכים אנו אל ספריו כאל קונכיות, שמתוכן מללה אלינו רוחו הגדולה בהמיית קול חי, משל ממעמקי עולה הקול.⁶

4 ש' לביא, עלייתו של שלום ליש, עמ' 201.

5 נ' חפשי, בברית עם הארץ, ספר העלייה השנייה, עמ' 243.

6 מתוך המאמר 'גורדון ומלואו', בקובץ: במעגל הדורות.

כי לעורך אני בא, אחי, לעורך לאמר:
שאל, בן-אדם, לנתיבות-עולם, שאל: אי הדרך, אי? —

יאנואר 1907.

א.

שנה שניה.

פאָעזיר

קונטרס למחשבה ולפיוט.

נערך וייל בכל חורש עיי י. ח. בֶּרְנֶר.

התכן:

א. ביילין.	—	—	כאותם הימים השחורים.
ח. ב. צלאל.	—	—	מענדעלי (ליוכל-חשבעים שלו)
בר-טוביה.	—	—	זערו של עולם.
ז. שניאור.	—	—	בליל-חשק (שיר)
נ. שופמן.	—	—	רשימות.
יעקב כהן.	—	—	מרגע (שיר)
י. ח. ברנר.	—	—	מעבר לנבולין. מערכה ראשונה.
ר. בנימין.	—	—	עכ"ם. האדם כתור מלהוח.
ס. לחובר.	—	—	עוד קצת על אחד-העם.
			שונות.

לונדון.

ברפוסו של י. גוריצקי, 48 מיל ענר רייד, מזרח.

המעורר, בעריכתו של י"ח ברנר

כאמור, גורדון קיים באדיקות רבה את אמירותיו — ובראש וראשונה את אלה שנגעו לעבודה. סיפר עליו, למשל, האיכר משה סמילנסקי:

א"ד גורדון איננו רוצה בעבודה קלה, כי אם בעבודת אדמה ממש. הוא בא לרחובות. הצעתי לו לקבל עבודה חלקית בהנהלת חשבונות ביקבנו הקטן ועבודה חלקית במזכירות ועד המושבה. הוא דחה את הצעתי וכל הצעות דומות אחרות, באמרו כי מחוץ לעבודת כפיים אין שום עבודה כשרה בעיניו...⁷

מספרים⁸ על מפגש במושבה מגדל בינו ובין הפרופסור המפורסם להיסטוריה ולספרות עברית יוסף קלוזנר. גורדון אמר לקלוזנר בנימה של התנשאות וביקורת: 'גם אני מטייל בארץ. אתה בדיליז'אנס — ואני במעדר'. .. והוא קרא לו להניח את הטפותיו ולבוא לעבוד במגדל עבודה של ממש. קלוזנר, כמובן נפגע מכך מאוד ולא שכח זאת כל ימיו.

חיפוש העצמיות

ומכאן לעקרונות הפילוסופיה שגיבש א"ד גורדון: לפי גורדון, מותר האדם מכל יתר בעלי-החיים בעיקר בשני יסודות: בעבודה ובאחריות. "יתר בעלי-החיים", קבע גורדון, "יודעים רק להתפרנס מן המוכן או מן הטרף: ליצור דבר חדש, או יותר נכון ליצור בכלל יודע רק האדם, ורק האדם יודע את טעם היצירה, את שמחת היצירה ואת אורה העליון של היצירה". .. והוא ממשיך: 'רק האדם יודע את טעמה ואת אורה של האחריות העליונה, את הגבורה ואת החיים שבאחריות העליונה. העבודה בתור ערך חיוני אנושי והאחריות כרוכים זה בזה'.

גורדון חזר וקרא לתלמידיו לעמול על שני סוגים של התחדשות: על התחדשות פנימית של כל יחיד ועל התחדשות ציבורית של הסביבה, שכל פרט נתון בתוכה. שתי ההתחדשויות, לפיו, 'מתחילות מהעבודה וגומרות בפנים הנפש'. אלא ש'התחדשות הפרטים מתחילה בעצם העבודה וגומרת בחינוך העצמי, וההתחדשות הציבורית מתחילה בסדרי העבודה וגומרת בקשר הנפשי עם העובדים'.

למרות שהניף את דגל העבודה, א"ד גורדון לא היה סוציאליסט כפי שהיו רבים מחבריו ומתלמידיו. יתר על כן: הוא לחם בסוציאליזם והיה יוצא לעבודה כל אחד במאי בהפגנות מרובה.

על יחסו של גורדון לאחד במאי — ולסוציאליזם הבינלאומי — מעיר דב מטוס, איש כפר-יחזקאל, המספר את האירוע הבא אשר התרחש בתל-עדשים:

התקרב התאריך של האחד במאי. אנשי 'השומר' באופן רשמי היו שייכים למפלגת 'פועלי ציון'. היתה מסורת שעבודה רשמית לא מסדרים באחד במאי. כמובן שאני

7 לפי הספר: א' רמבה, קריניצי, דיוקנו של איש רב-פעלים, עמ' 31.

8 כנ"ל, וכן גם בספר: מ' שניר, בני הדור ומוריו, עמ' 144.

9 מתוך המאמר 'הסופרים והעובדים' בתוך הכרך: האומה והעבודה.

נהגתי כך [דב מטוס שימש אז כ'סדרך עבודה' – 'חצרן' במינוח דאז – צ"צ]. רשימת עבודה רשמית בכתב לא היתה, אך היו כל מיני עבודות הכרחיות, שמסרתי בעל-פה לחברים שיעשו. יום לפני האחד במאי הופיע גורדון הזקן ועוד חבר ושמו ברקוביטש ודרשו ממני שאסדר אותם בעבודה כמו שהייתי מסדר כרגיל בכתב. הסברתי להם כי כך הנהוג של המקום. בישיבת הוועד האחרונה החליטו לנהוג כך ואני מוציא לפועל מה שהוחלט. הוספתי דעתי הפרטית שזהה אתם. בתפקיד שאני ממלא איני יכול לנהוג אחרת. ניסו לשכנע אותי וכשלא הועיל יצאו מהחדר בטריקת דלת חזקה. באותו לילה הרבה שעות לא יכולתי להירדם. חשבתי על כך. לא יכולתי להבין את זה שגורדון יתנהג כך. למחרת, באחד במאי, קמתי כרגיל. היו לי הרבה סידורים. חסרו לי אנשים. ומה השתוממתי כשראיתי את גורדון הזקן יחד עם ברקוביטש מטאטאים את החצר. ניגשתי ואמרתי שלום. הם כעסו עלי ולא ענו לי. וכך המשיכו כל היום...¹⁰

יש הטוענים כי בעקבות תקרית זו, של האחד במאי, החליט גורדון לנטוש את תל-עדשים.¹¹

לאפיזודה המתוארת היו, כמובן, שורשים עמוקים ביותר. בין טענותיו של גורדון כנגד חבריו הסוציאליסטים: הסוציאליזם הוא ההפך הגמור של הלאומיות. אין הסוציאליזם אלא צירוף של 'התנ"ך והברית החדשה בכריכה אחת'. הסוציאליזם טועה ומדגיש את תיקון הסדר החברתי בעוד שהלאומיות, כפי שגורדון ראה אותה, צודקת ומעמידה במרכז את תיקונה וחידושה של רוח האדם. העיקר בסוציאליזם – ההכרה המעמדית – הוא עיקר מעוות. ואילו רק עיקרי הלאומיות – יצירה ואחריות של האישיות הפרטית והקיבוצית – הם הפתח לגאולה.

הסוציאליסטים היו עבור גורדון דוגמה של התבטלות וכריעת ברך בפני התרבות האירופית – שהיא תרבות זרה הראויה, לכל היותר, לבני עמים אחרים. הוא האשימם ב'היפנוז של התבלטות' – אחד מכינויי הגנאי היחידים והקשים ביותר שהיו באמתחתו. בהקשר אחרון זה סיפר לי לפני שנים אחדות יהודה יערי, הסופר איש העלייה השלישית, כי הלך בירושלים בראשית שנות העשרים עם 'כאפייה' ערבית. לפתע נתקל בדרכו בגורדון. האחרון, שהכירו היטב והיה עימו בידידות מרובה, התרחח עליו וצעק: 'זה היפנוז! זו פוזה. זה מחייב תיקון', פנה לו עורף והסתלק במהירות מעליו.

כן – ללאומיות, לא – ללאומנות

גורדון נלחם בכל חיקוי וחיפוש את העצמיות. כך גם הגיע לגישתו המטפחת את הלאומיות. הוא האמין כי לאומיות איננה מוכרחה להתגלגל ללאומנות. לדעתו, ההפך הוא הנכון: לאומיות של אמת מולידה יצירה אנושית מוסרית. המלחמות בעולם, שגורדון

10 הדברים לקוחים מחוברת בשם 'קורות חיי', עמ' 17, אשר הוציא דב מטוס בסטנסיל, בעיקר לצורכי משפחתו, בלא שנת הוצאה.

11 ראה, למשל: ש' גרודז'נסקי, אוטוביוגרפיה של קורא, עמ' 77.

שוחר השלום כל-כך התקומם נגדן. מקורן היה לדעתו אחד: דיכוי הלאומיות ודיכויים של לאומים חיים. רק חופש, עצמאות וייחודיות תרבותית-רוחנית לכל לאום – יולידו שלום.

הצירוף של לאומיות ומוסריות התבטא אצל גורדון ביחסו לעם הערבי היושב בארץ. בטחוננו על זכותנו לשבת בארץ – היה מוצק. הוא טען:

על ארץ-ישראל יש לנו שטר כזה שכוחו לא פסק עד היום ולא ייפסק לעולם – הלא הוא התנ"ך, ולא באותו המובן שבתנ"ך הובטחה זכותנו על ארצנו, כי אם באותו המובן שאנחנו בארץ-ישראל יצרנו את התנ"ך, ולא רק את התנ"ך.¹²

או במקום אחר:

יש לנו זכות היסטורית על הארץ, והזכות הזאת נשארה בידנו, כל זמן שכוח חיים ויצירה אחר לא קנה אותה קניין שלם. ארצנו, שהיתה לפנינו ארץ זבת חלב ודבש, בכל אופן מוכשרת לתרבות גבוהה, נשארה שוממה, ענייה מכל הארצות התרבותיות וגם ריקה – זהו כעין אישור זכותנו על הארץ, כעין רמז, כי הארץ מחכה לנו.¹³

כלומר: זכותנו על ארץ-ישראל ברורה ובהירה. אבל, זכות היסטורית זו חייבים לרכוש בעבודה וביצירה תמידיים. לגבי הצורך שנהיה רגישים מוסרית הוא חזר וקבע:

צריכים אנחנו להיות זהירים מאוד ביחסנו אל הערביים, ברכישת קרקעות וכדומה, לבלי לנגוע בזכותם האנושית אף במשהו, ובלי לנשל את העובדים בפועל מאדמתם וכדומה.¹⁴

או במאמר נוסף:

היחס החיוני, האנושי בינינו ובין הערבים ייקבע מתוך החיים ובכוח החיים, ולא במשא-ומתן בדיבור או בדפוס, לא בפוליטיקה, אם פוליטיקה בורגנית או פוליטיקה על פי התורה הסוציאלית. במידה שנברא בארץ חיים אנושיים, במידה שנברא את עצמנו, את היחידים ואת העם, אדם, בה במידה ייבראו מסביב לנו גם ערבים עומדים על הגובה של חיים אנושיים ויחסים אנושיים. אז ייברא גם היחס האנושי בינינו ובין העם הערבי.¹⁵

כאמור, גורדון טען כלפי העם היהודי כולו וכלפי חבריו בתנועה הציונית נגד כל התבטלות עצמית:

לא רק במובן הכלכלי אנו פאראזיטים כי אם גם ברוח, במחשבה, בשירה, בספרות, וגם במידות טובות, באידיאלים, בשאיפות אנושיות אחרות. כל זרם חייהם של

12 מכתבים מארץ-ישראל, ב, עמ' 291-294.

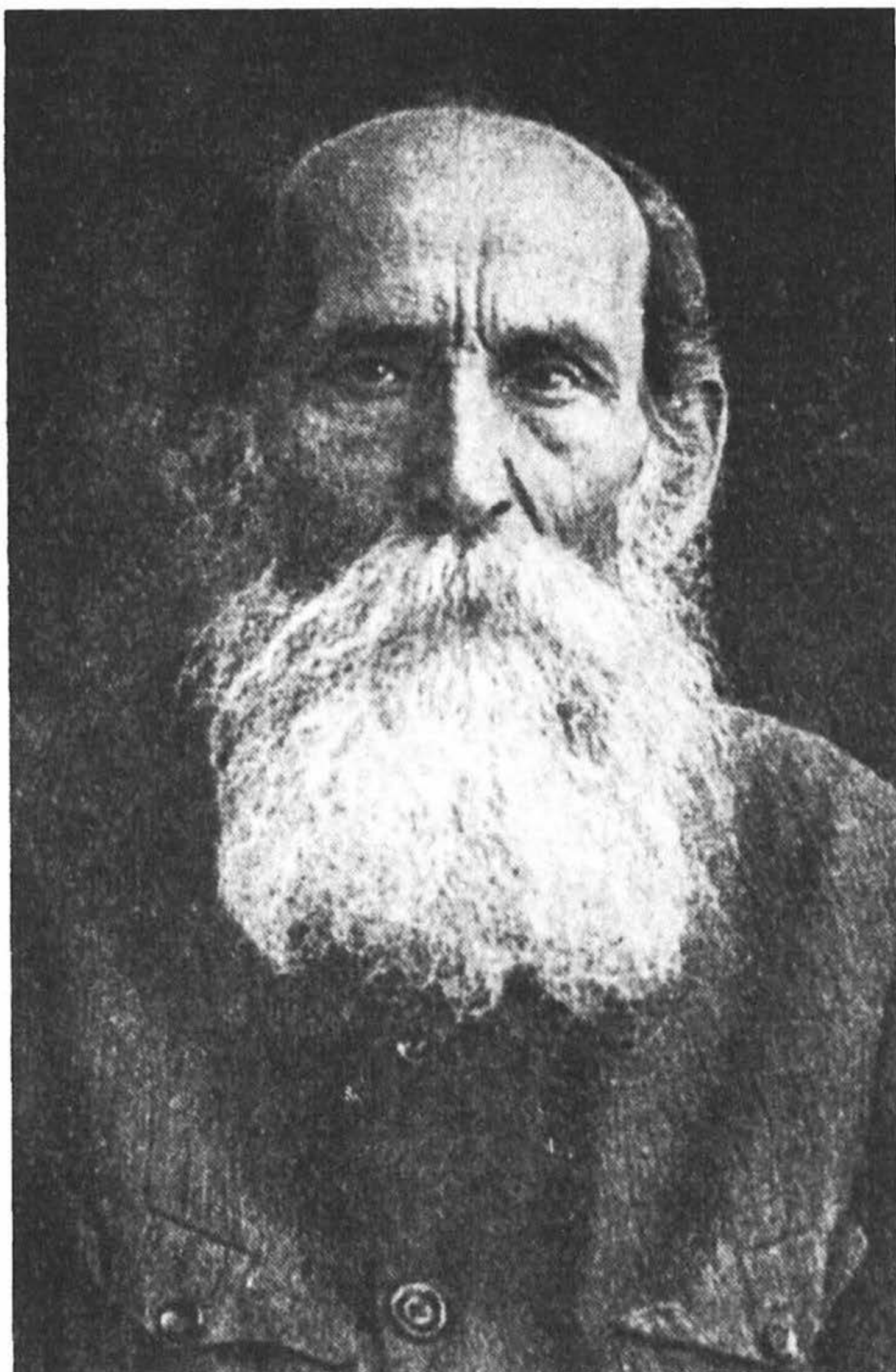
13 האומה והעבודה, עבודתנו מעתה, עמ' 244.

14 האומה והעבודה, עבודתנו מעתה, עמ' 245.

15 האדם והטבע, לברור רעיונו מיסודו, עמ' 205.

אחרים סוּחב אותנו, כל רוח מנשב בעולמם נושא אותנו. אנו לעצמנו כאילו איננו — וממילא איננו כלום גם בעיני יתר העמים.

גורדון תבע מכל יחיד להיות הוא עצמו. ואנו כעם — עלינו להיות אנו־עצמנו. עלינו להיות עם עובד, החי אך ורק מיציר כפיו, החי את תרבותו הלאומית וממשיך כל העת את תהליך יצירתה. ורק כאשר נהיה 'אנו עצמנו' — נזכה גם להכרה עולמית. כאשר נהיה יהודים בשלמות נהיה גם בני־אדם שלמים יותר.

א"ד גורדון

דרש שמחה על ערש הדווי

א"ד גורדון נפטר ממחלה ממארת בשנת תרפ"ב (1922), בהיותו בן 66. בחלק חייו שחי בארץ — קבע במידה רבה את מחשבת העלייה השנייה, ואפשר שגם את מחשבת רבים בדורות שלאחריה. הוא, ללא כל ספק, היה מן המשפיעים על יתר אופטימיות כלפי הציונות וכלפי בניין היישוב בארץ-ישראל. על רגעיו האחרונים של גורדון סיפרה חברת דגניה מרים זינגר:

היום אחר הצהריים דרש שנבוא כולנו אל חדרו להיפרד ממנו. כשנכנסנו בפסיעות חרישיות ובדממה, מצאנוהו שוכב במיטת הברזל שלו כשפניו מופנים אלינו, שמאלו תחת רקתו וימינו אוחזת במרפק היד השמאלית. עיניו היו כעצומות ונדמה היה כאילו ישן. עמדנו ביראת כבוד ובדממת אלם עד שהשגיח בנו, התעורר ופקח את עיניו. הוא ביקש להושיבו, וכולנו נפרדנו ממנו. בדמעות בעיניו דרש מכולנו להיות שמחים ולא ליפול ברוחנו. 'אלו דמעות גיל', אמר, 'על אשר מונה לי למות בארץ ובדגניה, בין בני משפחתי'.¹⁶

הדרישה לשמח בארץ — על ערש המוות — מעידה על גדלותו של א"ד גורדון ועל תמצית אישיותו והשקפותיו. גם בדקות חייו האחרונות הוא אופטימי, מעודד, מחנך ודואג לעתיד חבריו-תלמידיו. גם על סף מותו הוא מאמין גדול בארץ-ישראל ובציונות החלוצית והמגשימה.

ב'רשימות אחרונות', בעת מחלתו הקשה, כתב כמה הערות-בקשות הקשורות להתנהגויות שלאחר מותו. בין השאר כתב:

הרוצים לכבדני — יכבדוני בשתיקה. לפחות שנה אחת לא ידברו ולא יכתבו עלי כלום... לאחר שנה — מילא! זה כבר יהיה דבר שנתיישן. ידברו בי כמו שמדברים בדבר שנתיישן... כמה שכתבתי צריך לדבר, רק אם נשאר בהם וכאותה המידה שנשאר בהם עוד ערך חי, כלומר לא ערך ספרותי או פובליציסטי, כי אם ערך חיוני בשביל החיים המתחדשים.¹⁷

מעיוננו בתורת גורדון עולה כי עדיין יש בה ערך חיוני רב. דבריו היו ונשארו משמעותיים לגבי חיינו המתחדשים. ולכן: על אשר כתב עדיין צריך וצריך לדבר.

ברנר וארץ ישראל

'נותן התורה' השני בעלייה השנייה, יוסף חיים ברנר, נולד באוקראינה בשנת 1881 — שנה שבה גורדון היה, כאמור, כבר בן עשרים וחמש. אולם רק ב-1909, בהיותו קרוב לגיל

16 הדברים מובאים בספר: אנשי נבו, פרקי עלילה של אנשי העלייה השנייה, מאת ש' קושניר, עמ' 207.

17 בתוך הכרך: מכתבים ורשימות, עמ' 231.

שלושים, עלה ארצה והצטרף לחבריו אנשי העלייה השנייה העובדת, שחלקם הגדול ציפו לבואו כבר משנת 1904 (מעט בריחתו מן הצבא הרוסי שנלחם אז ביפאן).

עלייתו של ברנר לארץ היא לכאורה סיום פרק של התלבטויות לגבי קשריו עם ארץ-ישראל בפרט ועם הציונות בכלל – אך למעשה לא כן היו הדברים.

עוד יותר מרבים מבני דורו היה ברנר האיש המתלבט הנצחי, המיואש התמידי, איש התהפוכות ומצבי-הרוח, או כפי שהגדירו אחרי מותו הסופר, הפילוסוף והעיתונאי הלל צייטלין – ה'רצון'. והרחיב צייטלין: 'הוא היה... רצון על-ידי הספקנות הטבעית, החיטוט והניקור הבלתי פוסק, הייסורים הפנימיים וביטול ה"אני" לגבי כל הקדוש ונשגב בעיניו'¹⁸ – וכל אלו חלו כמובן, גם באשר לארץ-ישראל, ואפילו אחרי שהחליט להתיישב בה.

בתחילה התלבט ברנר אם בכלל לעלות ארצה: למשורר יעקב פיכמן כתב מלונדון ב-4.9.1906, כאילו כל עלייתו תלויה רק בעבודה שימצא בארץ: 'בדבר ארץ-ישראל כמדומני שדברי ברורים: אילו הייתי יודע, שיעלה בידי לעשות שם איזה דבר הגון, הייתי נוסע לשם'.

כחודשיים אחרי כן, באמצע נובמבר 1906, הודיע בהודעה פומבית לנאמני העיתון 'המעורר' שערך בלונדון ו'לאחי ורעי ולכל הבאים עמי בחליפת מכתבים' – שהוא דוחה את מועד עלייתו: 'הנני מודיע כי ההחלטה שלי לנסוע לארץ-ישראל נדחתה, לפחות, למשך של שנה שלמה'. אולם, לא חלפו אלא ארבעה חודשים, וב-19.3.1907 כתב במכתב אישי לעיתונאי והסופר ר' בנימין דברים של ייאוש באשר לארץ: 'אני ירא את הארץ. ירא אני את חורבננו הנצחי. ירא אני לראות גם שם רק חנוונים ולא עובדי-אדמה. מצב-רוחי הולך ורע מיום ליום'. ולאותו אדם, לר' בנימין, כתב כחלוף ארבעה חודשים נוספים, ב-20.7.1907, שהוא אינו מתכוון לעלות. 'לפלשתינה לא אסע עוד; שונא אני את העם הנבחר, ושונא אני את הארץ המתה, את "ארץ-ישראל" כביכול, פֶּעַל!'.¹⁹

כאמור, פחות משנתיים אחרי-כן, ב-1909, למרות כל חששותיו והצהרותיו – עלה ברנר ארצה.

שבעה ימים כפועל

על טראומת המיפגש המדהימה של ברנר עם הארץ, סיפר איש נחלת-יהודה, יעקב כהן, שעלה עימו ארצה באותה אונייה:

חוויה מזעזעת, שלא אוכל לשכחנה, היתה אותה שעה שהאונייה קרבה לחוף, וברנר מרגע שנתגלה לו חוף הארץ מרחוק געה פתאום בבכי. זו היתה התפרצות מוזרה, בלתי רגילה. כל גופו התייפח בצורה שלא ראיתי מעודי... בשעת בכיו עמדו הנוכחים ותהו עליו במין תימהון של טירוף.¹⁹

18 בתוך: ח' ברנר, מבחר דברי זכרונות, בעריכת מ' קושניר, עמ' 30.

19 בתוך הקובץ הנ"ל, עמ' 180.

יעקב כהן, שסייע לברנר להישאר אנונימי בשעת בכיו, המשיך לנהוג כך בימיו הראשונים של ברנר בארץ — אך סיוע זה עמד לו כשבוע ימים בלבד. כבר אחרי שבוע נתבטלה אלמוניותו של ברנר והכל ידעו שהסופר המפורסם עלה ארצה. שבעה ימים היה גם משך הימים שברנר היה פועל של ממש...
על חוויית היות ברנר פועל חקלאי שבוע אחד הרחיב וסיפר יעקב כהן:

יצאנו לעבודת 'בורות' בפרדס ושנינו מצוידים בטוריות. קשה למסור את עינויי ברנר באותו יום עבודה ראשון. כל בור שלו — לא תואר לו ולא דמות. פעם בפעם הייתי חש לעזרתו בטוריה שבידי, הייתי צר במקצת את הריבוע של הבור המשונה שלו. למחרת יצאנו שנית לאותה עבודה וגופו מפורך מעבודת היום הקודם. בקושי יכול היה לסיים בור אחד. לאחר שעה קלה אני נושא את עיני ורואה אותו רבוץ בלב הבור השני שלו, שלא נשלם וכולו שקוע בהגות כבדה. המתנתי קצת ולבסוף אמרתי לו: ברנר, צריך לעבוד! הוא התגבר, קם והמשיך להניף באפס אונים את הטוריה שבידיו, וכך סיים בעינויים גדולים את עבודת היום. לפנות ערב פנה אלי ואמר: כהן נלך מכאן. מה יש? שאלתיו. זה לא 'הולך' אצלי — ענה. ניסיתי לעודדו. עייפים ומיואשים ניטלטלנו אותו לילה במושבה, תוהים על העתיד הקרוב שלנו. איש לא ידע מיהו האיש המהלך עמי. לאחר ימים מועטים יצאנו לעין-גנים, ושוב ברגל. כאן נודע לפועלים בשמו הנכון ולא יספ להמשיך בניסיון להיות פועל.

המנהיג הבלתי-רשמי של הנוער

ברנר נכשל אפוא בנסיונו להיות אחד הפועלים החקלאים בארץ-ישראל — ואף-על-פי-כן היה למבטאו של ציבור הפועלים ולאחד מנושאי דברו הבולטים. הוא רכש במהירות את מעמדו כראש וראשון מבין אנשי מצפונה של תנועת העבודה וכאחד מבכירי מצפניה. עדות על מעמדו זה של ברנר הביא הסופר ליאו קניג: 'כל מי שנודמן לו להיפגש עם ברנר חש מעין בושה בפניו על עצמו; כמצפון שנתלש בדמות אדם תעה ברנר בארץ וכן בגולה, הכביד על מי שהכביד ומשך בכוחו את מי שמשך'.²⁰
ברנר היה אפוא מעין מראה ניידת בפניה של ארץ-ישראל העובדת: מראה מייסרת. מראה החובטת בשבט תמידי. מראה שאיננה נותנת מנוח ואיננה מרפה. מראה שבכל עת חוזרים ומסתכלים בה!
לכאורה, מדמות זו — ממראה פסימית, תוקפנית, המקיפה עצמה ב'הוויה של קוצים' — צריך להתרחק. הסופר ש"י עגנון מעיד כי המציאות היתה הפוכה: 'תמה אני אם היה סופר עברי חוץ מביאליק שמשך אחריו עדה כברנר'.
ונחזור לדברי הסופר ליאו קניג — המחזק את דברי עגנון וסבור כי ברנר היה המנהיג הלא-פורמאלי של חברות הצעירים באותו הדור:

הוא היה נחבא אל הכלים לגמרי, ואולי בזכות זאת היה הדמות המעניינת ביותר

בימים ההם בארץ ובעל ההשפעה הגדול ביותר על הדור הצעיר. שלא במתכוון נעשה המנהיג הבלתי רשמי של הנוער הארצישראלי העובד'.

כיצד הגיע ברנר לכוח השפעתו הרב? קודם כל בכוח הדברים שכתב. מספרים כי רבים מצעירי העלייה השנייה התהלכו בארץ עם פתקים ועליהם אמרות, משפטים ואפילו סיפורים שלמים ומאמרים שפירסם. כל הופעה של כל סיפור או ספר משל ברנר היתה 'חג' לארץ-ישראל העובדת — ועילה לשיחות, לדיונים, לוויכוחים ולהתכנסויות.

י"ח ברנר בצעירותו

את סיפוריו בנה ברנר על ה'ריאליה': הוא היה, כביכול, הסופר-המצלם את אותם ימים. בעיתון 'האחדות' מתרע"ב (1912) כתב על כך: 'בשבילי, סופר וקורא יהודי פשוט, אין אמנות מחוץ למציאות המוחשית ומחוץ לתוכן הקונקרטי'. ואת המציאות המוחשית, הקונקרטית, תיאר ברנר ללא כחל וסרק ומתוך ביקורת נוקבת. אין צל של ספק שגם הוא ידע היטב שהוא מגזים מאוד בתיאורה הגס. דרך משל, עוד בהיותו בלונדון, במסגרת מדור בעיתונו 'המעורר' פירסם קטעים תחת הכותרת 'מתוך פנקס', בחתימת 'בר יוחאי'. בין השאר כתב שם את הדברים החריפים הבאים על העם היהודי:

הן עם של יהודים אין בעולם. הן הגלות, סוף-סוף, יכול יכלה לנו. אין כבר עם. יש בהולים מטומטמים ומפולגי תורה בליטא, טיפשים ופראים בפולניה, הדיוטים ונבזים בגליציה, נרקבים ומעלי באשה בהונגריה ורומניה, גסים וכהים באנגליה ובאמריקה, שנוררים ומזוהמים בפלשתינה, צבועים — אנוסים ודשנים — כרסנים בגרמניה ובפרנציה ובאיטליה, וכולם, כולם ספחת הם לעצמם ולעם אשר בתוכם הם יושבים, אבל לא עם.²¹

משוכנעני כי גם בדבריו אלו, ובדברים רבים אחרים שכתב, האיר ברנר תחלואים אמיתיים של העם היהודי. הוא עשה זאת ללא כל רחמים, אך לעתים בקול זעקה כה אדירה ומוגזמת, שדרך הבניין והתיקון נמנעה.

יש להניח כי בעקבותיו רבו בארץ גם המתיאשים, ואולי אף רבו הכופרים בעיקרים רבים. ללא כל ספק היו באותם ימים צעירים אשר לקחו ברצינות גמורה את כל אמירותיו — ולא היה בהם הכוח להפריד ולמיין טפל מעיקר.

מוקי צור, בספרו 'ללא כתונת פסים',²² מביא סיפור, בוודאי אחד מני רבים, על ברנר 'המייאש'. הוא מספר על חלוץ מן העלייה השלישית שבא ארצה ופגש בשני מורי הדור: ברנר וגורדון. ברנר רצה מיד לכבות את התקוות של החלוץ ולקח אותו לחדר באחת הקבוצות. הוא סיפר לו כי בחדר הזה גרים ארבעה בחורים, אך מזה כמה חודשים לא היתה בחדר בחורה. אחר-כך לקח ברנר את החלוץ הצעיר לבית-הקברות שבכנרת, הצביע על המצבות, באמרו: 'אחד-עשר קברים לפניך, רק אחד מהם מת מוות טבעי. כל השאר נרצחו או התאבדו'. זו היתה האמת מארץ-ישראל, שאותה ביקש 'להטיל' על העולה החדש.

החלוץ המזועזע פנה לגורדון. הלה התאמץ מאוד לנחם אותו. הוא דיבר באהבה על ברנר בסבלו, אך הוסיף: 'כך הוא עושה לכולם'...

ברנר — שולל פעיל של הדתיות היהודית

ביקורתו הנוקבת של ברנר יסודה בכך שהיה, לפי אליעזר שבייד, 'אתאיסט אדוק'. ושבייד מפרט:

21 מתוך כל כתבי ברנר, כרך שני, עמ' 129.

22 עמ' 80.

אתיאסט אדוק, אמרנו, מפני שהיתה בו שלילה פעילה של הדת ולא רק יחס של חוסר אמונה. הדת, ובייחוד הדת היהודית המחייבת תלמוד תורה וקיום מצוות, קוממה אותו. הוא מרד בה והתפרץ מפניה. תביעותיה כלפי האדם התנגשו ביסוד הרגשת החיים שלו.²³

למרות שיחסו למסורת ולתרבות היהודית היה מורכב ביותר, הוא לא היסס להתבטא כלפי הדת היהודית בקיצוניות מרובה ומשך אליו לעתים תכופות תגובות נזעמות²⁴ של חוגים רבים, לא רק של חרדים. בין ביטויי שעוררו התקוממות:

אנחנו היהודים החופשיים, אין לנו וליהדות ולא כלום; רגש האדם בנו יכול להתייחס בשנאה גמורה לכל העבר שלנו, לכל ההיסטוריה שלנו, באי כבוד לבעל הרעיון 'המשיחי' בכבודם ובעצמם, שלא הורישו לדורות הבאים אחריהם מלבד ספרי הבל בדרוש ובפלפלא אורייתא; העבר שלנו הוא מחפיר, העבר של אמונה במשיח רוכב על חמור והתעסקות בהבלי ה'זוהר', בספרות הרבנית ובכל אותן המצוות המעשיות, תפילין דרבנו תם עד שמירת שבת ועד בכלל...

ועוד כהנה וכהנה.

דוד כנעני מספר,²⁵ כי כאשר ראה ברנר את ש"י עגנון לומד דף גמרא אמר כלפיו בלגלוג מופגן: 'ממה שוטה זקן זה מוצא קורת-רוח'... ועגנון היה אז בן עשרים ושתיים שנה...

כשם שיחסו של ברנר ליהדות היה דיאלקטי ומורכב, כן היה יחסו לסוציאליזם. בספרו 'שכול וכישלון', עמ' 108, אומר יחזקאל חפץ, שכל המבקרים מזהים אותו עם ברנר עצמו, את הדברים הבאים:

לא סוציאליזם, חס ושלום! פה — סוציאליזם! הכל מדוד וספור וחשוב. — פה! כראוי לא יסדרו לעולם — דברים בטלים! המסדרים יקחו את הדייסה תמיד להם — ודאי...

אבל, עם זאת ידוע, כי ברנר התקרב אל מפלגת 'אחדות העבודה' הסוציאליסטית — ואף על פי שלא היה חבר מפלגה (לא במקרה) ראו חברי מפלגה זו בו את מורם הגדול. ומעיד אז"ר (הוא הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ') כי ברנר, בשיחה עימו כנגד התנגדותו של גורדון לסוציאליזם, אמר לו:

ראה כמה הוא משתדל ללכת סחור-סחור, ולהראות התנגדות גלויה אל הסוציאליזם, וסוף-סוף הלא בכל דבריו טבוע העיקר הסוציאליסטי. ואם אנחנו לא

23 במאמר: 'שלילת הגולה' — שתי דרכים, סקירה חודשית מס' 8, אוגוסט 1981.

24 אחת התגובות המפורסמות ידועה בשם 'מאורע ברנר' ותחילתה בהזדעקות של 'חובבי ציון' באודיסה, בראשות אחד העם ואוסישקין, בעקבות ביטויים קשים כנגד המסורת היהודית שברנר פירסם בתוך מאמר ב'הפועל הצעיר' מתרע"א (גיליון 3).

25 ד' כנעני, העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, עמ' 91.

נקרא אותו בשמו הפשוט והגלוי, הלא הוא מבצבץ ונגלה מאליו.²⁶

וברנר, כך נראה, העיד כאן גם על יחסו שלו לעיקרי התורה הסוציאליסטית: הם טבועים בתמצית של כל דבריו.

ברנר והעם הערבי

מטוטלת הדעות והעמדות התנדנדה גם באשר ליחסו של ברנר לערביי הארץ. ייאוש מוחלט, ביקורת מוגזמת וחרדה גדולה איפיינו כמה מתגובותיו באשר להתיישבות היהודית לצד העם הערבי בארץ.²⁷ במכתב לר' בנימין (שהיה אחר-כך איש 'ברית שלום') כתב ברנר:

שנאה בינינו [ובין הערבים — צ"צ] כבר יש ומכרחה להיות — והיא תהיה. הם חזקים מאתנו בכל המובנים ובידם לשימנו כעפר לדוש. אבל אנו, בני ישראל, כבר התרגלנו לגור חלשים בתוך חזקים, ועלינו אפוא להיות נכונים פה לתוצאות

י"ח ברנר בחברת סופרים (מימין לשמאל): ש"י עגנון, ד' שמענוביץ וא"ז רבינוביץ'

26 אז"ר, יוסף חיים ברנר — חייו ותכונתו האישית והספרותית, עמ' 23 (הוצאת הספרים 'אחדות העבודה', יפו, תרפ"ב).

27 וראה, י' גורני, ארבע גישות בראשית אל הבעיה הערבית, בתוך הקובץ: החלום והגשמתו — הגות ומעש בציונות. עורך: יחיעם פדן.

השנאה ולהשתמש בכל האמצעים שבידינו החלשות בכדי שנוכל להתקיים גם פה... מה, ר' בנימין, יש לדבר על אהבה לשכנינו, בני הארץ, אם אנו אויבים בנפש, כן, אויבים! מה יש להכניס אידיאליות לייחוסים שבין עם לחברו והיא לא תצליח? היחס האידיאלי כוזב הוא בכל מאז ומעולם.

וברנר לא ידע את שניבא ועד כמה חייו הצעירים ייקפדו בידי אותם ערבים 'אויבים בנפש'. בכ"ד ניסן תרפ"א, בעקבות מאורעות שפרצו בשעת תהלוכת אחד במאי של שנת 1921, נרצח בשכונת אבו-כפיר שביפו. בן ארבעים שנה בלבד היה יוסף חיים ברנר במותו.

כמו קטבים מגנטיים

אפשר כי רק בדור מיוחד כל-כך כמו דור העלייה השנייה, היו יכולים להיות שני מנהיגים שונים וקוטביים כל-כך לאותו ציבור. אולי רק לעלייה השנייה העובדת, שהיתה במידה רבה עלייה של 'טיפוסים' ייחודיים, אינדיבידואליסטיים מאוד ובעלי כוחות נפש מיוחדים — היתה יכולה להיות משיכה מגנטית לשני כוחות שונים ומנוגדים כל-כך כגורדון וברנר (שאמנם כמו קטבים מגנטיים השלימו זה את זה במידה רבה).²⁸

כפי שראינו, א"ד גורדון ייצג יותר את ההרמוניות השלמה. תורתו היתה 'עגולה' וחייו בארץ-ישראל היו כל-כולם מופת של הגשמה, הקורא לחיקוי של האידיאל. לעומתו, י"ח ברנר ייצג את הניפוף לרסיסים, את הזיזים החדים — את קריאות התגר לכל עבר. אוי לאדם שניסה לחקותו — אך אוי גם לאותו אחד שלא הקשיב לו...

במבט מן הזווית של ימינו, נדמה כי א"ד גורדון חש יותר בכל כובד המשא של מנהיגותו ובאחריותו ההיסטורית. הוא ללא כל ספק ידע עד כמה צעירי הדור מתבוננים בו — וכל חייו ואפילו רגעיו האחרונים היו מתוך גישה של בנאי, שתרומתו משמעותית לבניין העם והארץ מחדש. לגבי י"ח ברנר נדמה כי לעתים לא היה די מודע לאחריותו: זעקותיו היו ללא כל חשבון חיצוני, ופעמים נראה כאילו היה במעמד של 'תמות נפשי עם'...

גורדון נשא על כתפיו לא רק את עול ההווה והעתיד היהודיים. חייו היוו מסכת של שורשיות והכרה של היותו חוליה נוספת בשרשרת של עבר יהודי מפואר. על עצמו העיד: 'אני יהודי מן הדור הישן... על פי שורש נשמתו, על פי כל ישותי'. ואמנם, כל מהותו היתה מתוך הזדהות עם הדת היהודית ומסורת הדורות — ובכל מעשיו חיפש את הדרך לבטאן ביטוי אמיתי ומותאם לזמננו. ברנר ניסה להתכחש לעבר — וביקש להתחיל הכל כאילו מבראשית. במרד הטוטאלי שלו רצה, לכאורה, ליצור עם אחר — עם יהודי חדש

28 על הניגוד וההשלמה, על הריחוק והקירבה ביניהם כתב גורדון לברנר במכתב אישי מרתק מתרע"ז או תרע"ח (המצוי בכרך מכתבים ורשימות, עמ' 86). במכתב נאמר בין היתר: 'יש שנדמה לי, כי על פי שורש נשמתך או על פי שאיפת נשמתך לעומק אין לי אולי בין מכירי אדם קרוב לי ממך; אולם על פי אופן מחשבתך, על פי חשבון העולם, והעיקר, על פי חשבון החיים שלך, אין לי אולי רחוק ממך. ולעתים הנך נדמה לי כזר לי'...

לחלוטין, ארץ-ישראלי ולא גלותי. בעוד שגורדון לא התבייש לכתוב כי יש לו 'נשמה כסלונית-בטלונית',²⁹ ביקר ברנר בחריפות את כל נושאי של מנדלי מוכר ספרים וביקש ליצור יהודי שנשמתו תהיה בעיקרה אירופית, מודרנית ומשכילה.

יחד עם כל אשר אמרנו, י"ח ברנר — התלוש, הכופר, המיואש בעיקרי הקיום שלו — התקרב לגורדון — השורשי, המאמין, האופטימי.

בקטע ספרותי מרכזי בספרו של ברנר 'מכאן ומכאן',³⁰ הנפתח במלים המחייבות 'זה אשר הוצאתי מנסיונות ימי הווייתי וזוהי צוואתי האישית', בקטע נפלא ומיוחד מסקנת שניהם מתחברת והופכת לאחת: אמונה בעבודה עברית אנושית. וכך כתב ברנר:

החיים רעים, אבל תמיד סודיים... המוות רע. העולם מסוכסך, אבל גם מגוון ולפעמים יפה. האדם אומלל, אבל יש והוא גם נהדר. לעם ישראל, מצד חוקי ההיגיון אין עתיד. צריך, בכל זאת לעבוד. כל זמן שנשמתך בכך, יש מעשים נשגבים ויש רגעים מרוממים. תחי העבודה העברית האנושית!

ואולי מסקנה עיקרית זו, ששאבו אנשי העלייה השנייה העובדת משניהם, היא אחד ההסברים לעובדה כי צעירים רבים שתו בורכזמן ממימי שניהם.

ננסה לסכם את דברינו על השפעתם השונה של גורדון וברנר על חלוצי ארץ-ישראל העובדת בעזרת עדותו של יהודה יערי, איש העלייה השלישית. בשיחה בינינו³¹ השווה יערי את גורדון לר' זוסיא מאניאפולי ואת ברנר לר' נחמן מברצלוב. 'לו הייתי בדור החסידות של שניהם', אמר לי יערי, 'הייתי נוסע לר' זוסיא מאניאפולי. אמנם, בר' נחמן התעניינתי כל חיי. הוקסמתי מדבריו. נמשכתי להכירו. אך ללא כל ספק לא הייתי יכול להיות תלמידו'. ובאשר לגורדון וברנר המשיך יערי: 'הוקסמתי מאוד מברנר — אך כל חיי הנני חסידו של א"ד גורדון'.

בספרה 'ברל' כותבת אניטה שפירא:

מן השניים, גורדון וברנר, היה השני ללא ספק המשפיע יותר והחשוב יותר בקרב הפועלים. הוא היה לפה לרגשות נסתרים וביטא מה שחשבו. גורדון הבין אותם פחות, והובן עוד פחות להם. הם אהבו בו את דמות אבי המשפחה, את צדיקותו. אך הוא היה חסר את יסוד 'הלב הקרוב', שחניכי הספרות הרוסית העריצו כל-כך ומצאוהו בשפע אצל ברנר.³²

מיעוט ההשפעה של גורדון, יחסית לברנר, על אנשי העלייה השנייה והעלייה השלישית ולא רק עליהם, עוד דורש דיון ועיון. ארמוז רק כי הוא קבע רבות בחינוך בני אותו הדור — ואפשר גם שבחינוך הבנים אשר נולדו שנים הרבה אחרי מותם.

29 במכתב הנ"ל ל"ח ברנר.

30 כל כתבי ברנר, כרך א', עמ' 369.

31 שיחה זו, ואחרות, ניתן למצוא בקטעי 'שיחות עם יהודה יערי', בעיתון 'דבר', מיום 24.12.1982 ובחוברת 'שדמות', גיליון פ"ה, מחודש אייר תשמ"ג.

32 עמ' 85.

'השומר' – המיתוס נולד כבר בעלייה השנייה

מרדכי נאור

בין כל הגופים, המוסדות והארגונים שהוקמו בתקופת העלייה השנייה ושרישומם ניכר ביישוב היהודי בארץ-ישראל ואחר-כך במדינת ישראל, תופס 'השומר' מקום מיוחד, ולו גם מסיבה אחת: פרסומו והשפעתו, בארץ ומחוצה לה, היו המהירים והעזים ביותר. עוד לפני שנודע בעולם היהודי דבר ייסודה של הקבוצה הראשונה, או הקמת 'קופת-חולים', כבר שרו בתפוצות הגולה אמהות יהודיות את שיר הערש 'פרח שלי מיזרעאל' (מיין בלום פון יזרעאל), שנכתב לאחר תקרית-דמים שהיתה לשומר יגאל במרחביה ב-1911. יתר על כן, כשהוקמה תנועת-הנוער הצופית היהודית הראשונה בפולין ובגליציה ב-1913, היא ראתה עצמה כדור-המשך של 'השומר' וכינתה עצמה, בהתאם, 'השומר הצעיר'.

המחבר הוא סופר וחוקר בתולדות ארץ-ישראל; מרצה באוניברסיטת תל-אביב; עורך 'עידן'.

אפשר לקבוע כמעט בוודאות, כי בניגוד למיתוס של העלייה השנייה, שראשית צמיחתו בשנות העשרים, לאחר התקופה הפרונוולוגית החופפת עלייה זו (1904-1914), מיתוס 'השומר' נולד בעצם ימי העלייה השנייה, והוא התפשט במהירות מן הארץ אל קיבוצי היהודים במזרח-אירופה. אף בארצות-הברית היתה לו אחיזה כבר בתקופה מוקדמת למדי: משהוציאה שם תנועת 'פועלי ציון', ב-1916, את ספר 'יזכור' ביידיש (שמהדורתו העברית הופיעה בירושלים ב-1912) הוא עשה שם 'רושם אדיר', כדברי אחד המשתתפים בו, דוד בן-גוריון; ויש בכך לסתור, אגב, את הדעה שלאחרונה שוב היו לה מהלכים, כאילו היה בלבו של ב"ג על אנשי 'השומר' שלא סיפחוהו לחבורתם.

ברשימתנו זו ננסה להסביר את הסיבות שהביאו לצמיחת 'השומר' ולהשפעתו המרובה בימי העלייה השנייה ולאחר מכן. כיצד הצליחה קבוצה, שלא מנתה בזמן נתון אלא כמה עשרות צעירים, להפוך לאגדה עוד בתקופת פעילותה הסדירה, ומדוע — אף-על-פי-כן — נדחקו אנשיה מן השורה הראשונה מיד לאחר שארגונם נתחסל, ואולי אף לפני כן.

ההתחלה — ב'בר-ג'יורא'

'השומר' הוקם רשמית בפסח תרס"ט (אפריל 1909) במושבה כפר-תבור (מִסְחָה), אולם את שורשיו יש לחפש כשנה וחצי לפני כן ביפו. שם, בחדר קטן ב'בתי וארשה', חדרו של יצחק בן-צבי (לימים הנשיא השני של מדינת ישראל) נפגשו שבעה או שמונה צעירים (המספר אינו מחוור די-צורכו) בליל שמחת תורה תרס"ח (29 בספטמבר 1907) והחליטו על הקמת ארגון חשאי ושמו 'בר-ג'יורא'. בפגישה השתתפו בלא כל ספק: יצחק בן-צבי, צבי בקר, ישראל גלעדי, אלכסנדר זייד, יחזקאל חנקין, יחזקאל ניסנוב וישראל שוחט. האחרון היה הרוח החיה של הארגון החדש ושל 'השומר' שקם בעקבותיו, בשנותיו הראשונות. כל האחרים, מחוץ ליצחק בן-צבי, שאפשר לראותו כאידיאולוג של הקבוצה וכאיש-הקשר שלה למפלגת 'פועלי ציון', נודעו לאחר מכן כשומרים נועזים וכעמודי-התווך של 'השומר' בעשור הראשון לקיומו.

ישראל שוחט, שעלה לארץ ב-1904 בהיותו בן 18, ניסה זמן קצר לאחר מכן לקבץ סביבו חבורה של אנשים נועזים, 'צעירים חסונים', שבט חדש של אמיצי-לב חדורי הכרה ציונית, כהגדרתו. צעירים אלה, לפי הנחתו של שוחט, יהוו 'כוח לוחם המגן על הרכוש והנפש, שחזון כיבוש הארץ כולה, לכשתבוא שעת ההכרעה, מפעם בתוכו'. יש לזכור כי הדברים נכתבו על רקע מצבן העלוב של המושבות היהודיות ותושביהן בסוף ימי העלייה הראשונה ובעיקר בכל הקשור לבטחונם. ולהיותם במעמד של 'בני חסות' של קונסולים זרים ותקיפים מקומיים (ערבים, בדווים, צ'רקסים ודרוזים).

תוך שנים אחדות הצליח שוחט להלהיב כמה צעירים, והם שהיוו את הבסיס לארגון שהוקם בחדרו של יצחק בן-צבי. על מה שקרה בהמשך כתב שוחט בזכרונותיו:

המיסדר קם: נשבענו אמונים למולדת ולמשמעת ללא תנאים, למסירות, להקרבה עצמית, לחברות נאמנה; הורם הדגל שעליו היתה חרותה הסיסמה: 'בדם ואש

יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום'. שמנו לנו 'ראש' [שוחט עצמו] והיינו דרוכים לפעולה. החלטנו להתרכז במקום אחד, כדי שנוכל להתכונן יחד לפעולה ראשונה. למקום הריכוז נקבע הגליל התחתון. כל חבר קבוצתנו חייב לעבור שמה. רק שני חברים — בן צבי ויחזקאל חנקין — יישארו ביהודה כדי לרכוש חברים חדשים למסדרנו, ובן-צבי צריך היה, נוסף לכך, להיות נציגנו החשאי במפלגה (אם כי רוב חברינו השתייכו ל'פועלי ציון' לא היתה הקמת 'בר-גיורא' ידועה במפלגה).

החבורה, אם כן, עלתה צפונה, לגליל התחתון, והתרכזה בחוות סג'רה. כאן היא היוותה חלק מה'קולקטיב' שאורגן בידי מניה וילבושביץ' (לאחר מכן — אשתו של ישראל שוחט). שאיפתו של שוחט היתה לקבל את השמירה בחווה וכן להכשיר את החברים בעבודה חקלאית. לאחר כמה חודשים הצליחו אנשי 'בר-גיורא' לשכנע את מנהל החווה, אליהו קראוזה, למסור לידם את השמירה, בהוכיחם לו כי השומר הצ'רקסי מתרשל במלאכתו. שוחט ייחס להישג זה חשיבות עצומה. בזכרונותיו כתב: 'נכבשה המצודה הראשונה'. השומר הראשון היה צבי בקר.

בעקבות קבלת השמירה בחוות סג'רה נמסרה לידיהם השמירה גם במושבה סמוכה (סג'רה), ובסוף קיץ תרס"ח (1908) פנה אל חברי ה'קולקטיב' (שהרי ארגון 'בר-גיורא' היה חשאי וקיומו נודע כך למעטים) ועד המושבה כפר-תבור וביקש הנהגת שמירה עברית גם במושבה זו. חברי 'בר-גיורא' התלבטו ארוכות אם לקבל את ההצעה, שכן מספר חבריהם היה מצומצם למדי, אולם הם לא הרשו לעצמם לוותר על כיבוש עמדה נוספת בחזית השמירה. אלא שהיה להם תנאי מרחיק-לכת: הם תבעו העסקת פועלים עבריים. הסביר שוחט: 'אנשי "בר-גיורא", שדגלו בעיקרון של עבודה עברית במושבות, ראו בפועל העברי במושבה עזרה מוחשית לשמירה ולהגנת המקום. מאז — נהפך התנאי הזה בכל מקום עבודה חדש לחלק בלתי-נפרד מתנאי קבלת השמירה. בזה הונח היסוד לשילוב ההכרחי בין כיבוש השמירה וכיבוש העבודה'.

הרחבת הפעולה הביאה את שוחט וחבריו למסקנה, שעליהם להגדיל את ארגונם. באחרון של פסח תרס"ט (1909) התקיימה בכפר-תבור, כאמור, אסיפת הייסוד של 'השומר', כשאנשי 'בר-גיורא' מהווים את החלק הפעיל שבגוף החדש, וממשיכים לשמור על חשאינות, אף מפני החברים החדשים. יש בכך אולי משום צירוף-מקרים, אך כבר ביום ייסוד 'השומר' התברר, שהמשימה שנטלו על עצמם אנשי 'בר-גיורא' ו'השומר' אפופה לא רק בהילת חלוצים וגיבורים, כי אם גם בסכנות ממשיות. בהיתקלות עם ערביי האזור נהרגו בסג'רה ביום ייסוד 'השומר' איש הארגון ישראל קורנגולד והאיכר שמעון מלמוד. ברל'ה שווייגר, אחד הנועזים שבין אנשי 'בר-גיורא' ומפקדה הראשון של השמירה בכפר-תבור, נפצע פצעים אנושים באותו יום עצמו ונפטר לאחר כשבוע.

ייחודו של 'השומר'

לכאורה היה 'השומר' ארגון קבלני של שומרים, שנטלו על עצמם, תמורת תשלום, להבטיח את הנפש והרכוש היהודיים. למעשה היתה מטרתו מרחיקת-לכת יותר.

ב'תוכנית "השומר" שאומצה באסיפת-היסוד נאמר:

המטרה: לפתח בארצנו אֶלְמֶנט של שומרים יהודים הראויים לעבודה זו.

האמצעים: 1. לארגן את השומרים הקיימים כעת במושבות.

2. להכיר ולהכשיר במושבות והחוות את התנאים הדרושים להתפתחות אלמנט כזה, ע"י רכישת מכשירי התעמלות, לימוד הרכיבה על סוס, לימוד התעמלות והשתמשות בנשק, וכו'.

3. להיטיב ולהקל את החיים החומריים של החברים על יסוד מוסדות משותפים והעלאת השכירות.

4. לייסד שתי קופות: א. קופת הלוואה, להלוות לחברים השומרים כסף למען רכישת מכשירי השמירה (כמו סוס, נשק וכו'); ב. קופת ערבונוות בשביל הסכומים הנחוצים בתור ערבון בשעת קבלת שמירת המושבה ע"י האגודה 'השומר' התחייב לפצות את המושבות בכל מקרה של גניבה].

ההסתדרות: 1. בראש האגודה עומד ועד של שלושה חברים, המנהל את כל ענייני 'השומר' ונבחר באסיפה הכללית של חברי האגודה.

2. בא-הכוח נכנס במו"מ עם ועדי המושבות והחוות ע"ד שמירה וכו'.

3. כל תעודות ההתקשרות כותבים על שם בא-הכוח ותוכנן חובה על כל חברי האגודה.

4. בתור חבר 'השומר' יכול להיות כל מי שבריא בגופו וברוחו, המודה בתוכנית הזאת ומשמש כבר בתור שומר חצי שנה.

5. חבר חדש מקבלים ב-2/3 דעות.

הערה: אם חברים אחדים מציעים לקבל חבר צדדי, שיוכל להביא תועלת לאגודה, הרשות בידם להעמידהו למניין ולקבלו ברוב דעות של 2/3 מהחברים.

6. כל חבר מחויב למלאות את פקודות הוועד, אם גם הן נוגעות באינטרסים הפרטיים שלו.

7. אם החבר אינו ממלא את פקודת הוועד, הרשות בידי הוועד לענשו, וגם להרחיקו מהאגודה בהסכם רוב החברים.

לכאורה, תקנון של ארגון מקצועי. למעשה, 'כיסוי' לאגודה חשאית. וכך הסביר זאת ישראל שוחט: "השומר" היה הצורה הליגאלית של המסדר החשאי "בר-גיורא" והגשים בנאמנות את מטרותיו וחזונו'. מגמתו של 'השומר' לא היתה להנחיל לחבריו את מקצוע השמירה, וממילא לא היה ארגון מקצועי. מטרתו העיקרית היתה להחדיר בקרב צעירי היישוב, ובאמצעותם ביישוב כולו, את רוח ההגנה העצמית, את הרצון ליצירת כוח-מגן יהודי עצמאי. שוחט, זייד, גלעדי, בקר וחבריהם רצו בכל מאודם להרים את קרנם של 'היהודים החדשים' בעיני עצמם ועוד יותר בעיני ערביי הארץ.

'השומר' החל לפעול בגליל התחתון — בסג'רה, בכפר-תבור (מִסְתָּה) ואחר-כך גם ביבנאל. בסוף 1910 הגיעה אליו הצעתה-בקשתה של חדרה לקבל את השמירה במושבה רחבת-ידיים זו (שטחה הגיע לכ-30 אלף דונאם, אם כי מספר תושביה היה כ-200 בלבד). חברי 'השומר' התלבטו — וכרגיל נענו לאתגר החדש. שמו של 'השומר' החל להתפרסם

ברחבי הארץ, וכאמור גם מחוצה לה. בשנה הבאה (1911) אנו מוצאים את חברי 'השומר' בקבוצת-הכיבוש הראשונה במרחביה, וכן הם מדרימים לרחובות, לפי בקשת ועד המושבה הזאת. רחובות, שסבלה קשות מגניבות והתנכלויות של שכניה ומקוצר-ידם או אדישותם של שומריה הערבים, שיגרה משלחת לחדרה, כדי ללמוד מנסיונה של זו באשר לשמירה העברית. מסקנותיה של המשלחת היו חד-משמעיות: יש להעדיף את 'השומר', גם אם עלות השמירה העברית גבוהה יותר.

אף ראשון-לציון, מעוז האיכרות ה'שמרנית', פתחה את שעריה בפני 'השומר' (חורף 1912). לעומת זאת לא נפרצו חומותיהן של פתח-תקוה וזכרון-יעקב.

בתרע"ב (1912/13) ניהל ועד 'השומר' משא-ומתן עם שורה של מושבות נוספות — ממטולה בצפון, דרך נס-ציונה בדרום ועד חוות רוחמה בצפון הנגב. נדמה היה ש'השומר', שבו רק כמה עשרות חברים ומועמדים, פרוס על פני הארץ כולה, ולכוחו והשפעתו אין כמעט גבול.

משה סמילנסקי, האיכר והסופר מרחובות, היטיב להגדיר את הדרך שבה קנה 'השומר' 'זכות אזרח' בארץ-ישראל: 'מצד אחד [הערבים] הסכימו לו מתוך חריקת שיניים, ומן הצד השני — מתוך רחשי כבוד הכירו ב"השומר", משום שבכל מקום שידו הגיעה לשם הושם קץ להפקרות ולגניבות, והיה שם ביטחון מסוים לנפש. נתאמת הכלל הישן-נושן: לא ההמון נטול-האידיאה מנצח, כי אם קומץ האנשים הנאמנים לדגלם'.

משמירה — להתיישבות

1912 מהווה את שנת השיא של פעילות 'השומר'. סמוך לסופה חיבר שוחט תזכיר ארוך, שכינהו 'הצעה על דבר הגנת היישוב' ושאותו הפנה לוועד הפועל הציוני. בהצעתו מדגיש שוחט שוב, ש'השומר' אינו ארגון מקצועי של שומרים. הוא הציע להקים ארגון-הגנה ארצי, שחלקו הפעיל יהיו אנשי 'השומר', בעוד שחיל-המילואים שלו יהיה מורכב מ'כל האיכרים והפועלים המסוגלים לשאת נשק'. בהמשך דבריו הציע להקים בכל יישוב 'קבוצת-הגנה תמידית', שבראשה יעמוד ועד, וכל ועדי ההגנה האלה יהיו 'מאוחדים וקשורים ביניהם על-ידי מרכז אחד'.

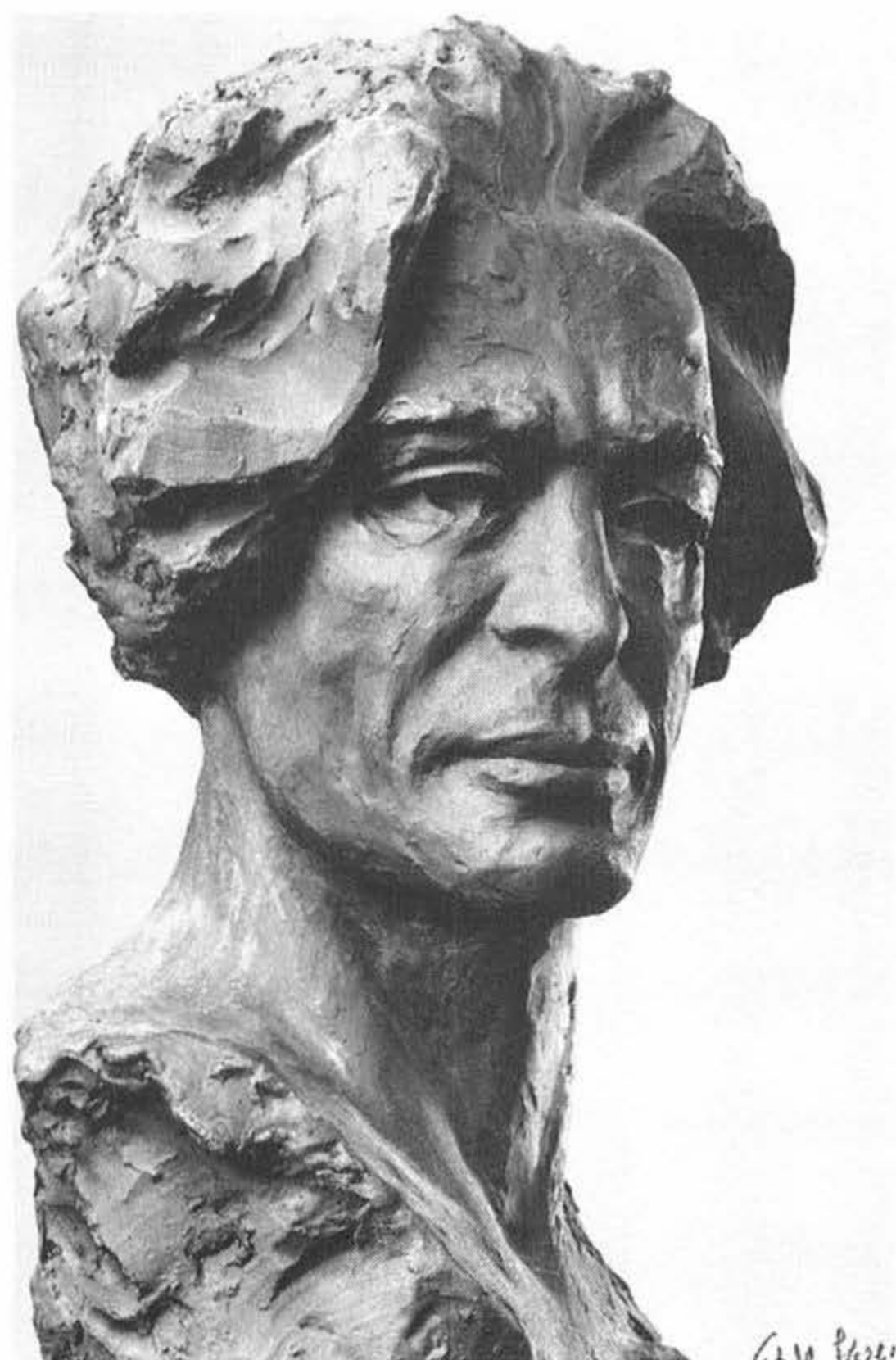
מי שמכיר את פרשת הקמתה של 'ההגנה' בראשית שנות העשרים ואת המבנה הארגוני שלה, יגלה בנקל רמזים ברורים לכך ב'הצעה על דבר הגנת היישוב' כעשור שנים קודם לכן.

אנשי 'השומר' ראו עצמם כחיל-החלוץ של היישוב המתחדש. בתזכיר כתובים הדברים במפורש: 'מטרתנו אינה זמנית, שנולדה לרגל מקרה של רגע, כי אם מטרה היסטורית גדולה, מטרה תמידית שערכה קיים לדורות. אנחנו מצדנו נכונים להקדיש את זמננו, כוחותינו ועבודתנו לטובת ההגנה'.

'ארץ-ישראל העובדת', ביטוי שנתקבל לאחר שנים ונתכוון לתאר את כל היקף פעולתה של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, שראשיתה בימי העלייה השנייה, היתה מן ההתחלה, בזכות 'השומר', גם 'ארץ-ישראל השומרת'. כשרצה דוד בן-גוריון ב-1915

מנחם שוחט

ישראל שוחט

לתאר את עתידותיה של הארץ, הכריז: 'א"י תהיה שלנו כשרוב עובדיה ושומריה יהיו משלנו. כיבושה הממשי של א"י, הכיבוש בעבודה — זהו התפקיד ההיסטורי שנפל בחלקם של חלוצי-האומה, בוני הארץ ושומריה'.

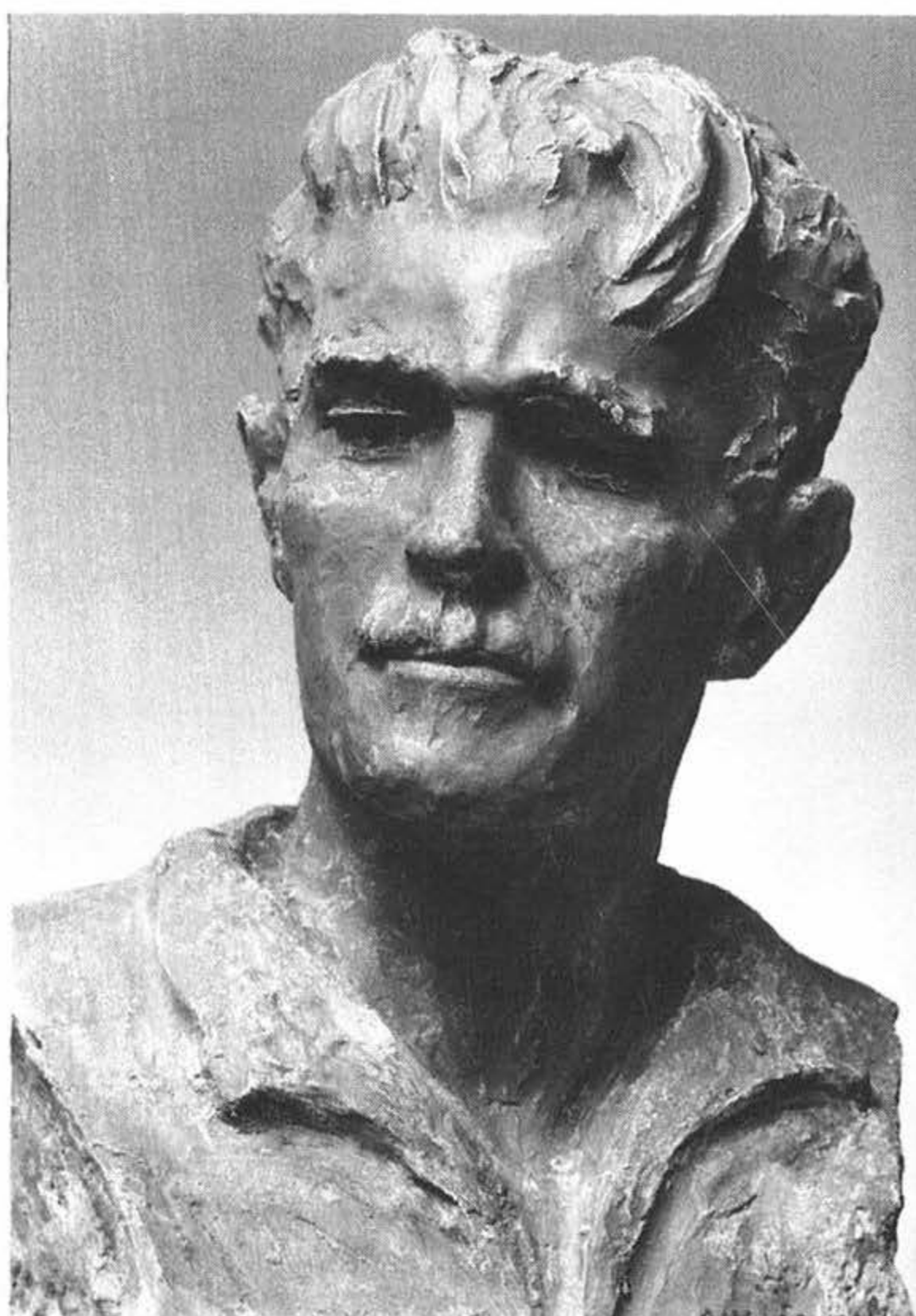
פועלים היו מאות ואלפים, אלמונים ברובם. שומרים — כמה עשרות, ביניהם מוכרים מאוד. על רקע זה — ולצד מעשי הגבורה וסיפוריהם של הנופלים — אפשר להסביר את ראשית צמיחתו של מיתוס 'השומר'.

ואולם, ל'השומר' היו לא רק הצלחות. לאחר ימי השיא וכצידם, היו גם ימים של כשלונות ואסונות. בכמה מהמושבות התעוררה התנגדות פנימית ל'השומר' — מטעמי תקציב (השמירה העברית היתה יקרה פי כמה מזו הערבית), היחס לערבים (חלק מהאיכרים סברו כי יחסם הנוקשה של אנשי 'השומר' לשכנים הערבים יתנקם בסופו של דבר במושבות), והניגודים האידיאולוגיים שבין 'השומר' בעל הרקע הסוציאליסטי לאיכרים ה'בורגנים'. מקור נוסף לחיכוכים היתה הטענה שהושמעה לא אחת כנגד 'השומר' בדבר הסתגרותו והתנשאותם של חבריו. חברי 'השומר' לא הסכימו לשום מרות

הפסלים: בתיה לישנסקי
הצילומים: ישראל צפריר

מאיר חזנוביץ'

אלכסנדר זייד

שהיא, זולת זו של ראשיהם; הם ראו עצמם כמסדר סגור ונבחר, שרק מעטים זכאים להצטרף אליו, ולעתים חלפו שנים אחדות עד שמועמד זכה להתקבל; ומה שגרוע יותר, לא אחת אירע שמועמד נדחה שנה אחרי שנה עד שלבסוף הושבו פניו ריקם.

ב־1913 ספג 'השומר' שתי מהלומות. המושבות רחובות וחדרה לא חידשו את החוזים עימו. ההתרחבות המואצת הגיעה לסיומה. נחמה פורתא מצאו חבריו בכך, שאפילו חדלו הם מהשמירה במושבות אלו, לא הוחזרה אליהן השמירה הערבית. שומרים יהודים — שלא מ'השומר' — תפסו את מקומם.

באותה שנה (1913) עזב ישראל שוחט, ראש 'השומר', את תפקידו ויצא ללמוד משפטים בקושטא. התרחקותו מענייני 'השומר' אף היא יכולה להיחשב מסימני ההתרופפות של הארגון, שאחרי יותר מחמש שנות פעילות אינטנסיבית הגיע לפרשת־דרכים. בתקופה זו מתחילים להישמע רעיונות בדבר 'תכלית'. השמירה, כפי שמתברר, אינה חזות הכל. מנדל פורטוגלי, אחד השומרים הראשונים והנועזים ביותר, סיפר לאשתו

קיילה, במכתב פרטי, על לבטיו ורעיונותיו בנדון:

אינני אוהב את רעיון השמירה, כי השמירה הרסה את בריאותי. הרבה רעל יש בשמירה, והרבה מוכרח להשתנות בחיי השומרים. הסיפוק הרוחני מהשמירה אולי קיים רק בזמן הראשון, כאשר הכל עוד חדש, אך אחרי כן רואים מה ריקים הם חייו של השומר, והריקנות גוררת עריצות ודימוראליזאציה. רוב השומרים הוותיקים שבורים, רפי כוח וחדלי מרץ. אין טוב מהעבודה. אמנם קשה היא, אך בכל זאת העובד שלם וצעיר תמיד ברוחו. האידיאל של השומר הוא — שלטון, ושל העובד — אחוה. השמירה אומרת — קח גם מה שאינו שלך; העבודה אומרת — רק מיגיע כפיך תחיה! לולא מצב עמנו בארץ, כי אז הייתי המתנגד הראשון לאגודת שומרים, אבל המצב הפוליטי מכריח אותנו לקחת חלק בשמירה. לכן עלינו לקשור את השמירה עם עבודה, כדי שנהיה בריאים בגופנו וברוחנו וכדי שרכוש זר לא יהיה הפקר בעינינו. הרעיונות האלה הביאו אותי למושב של שומרים. מושב זה יהיה דוגמת מושבי הקוזאקים, שהיו יוצאים ללחום את מלחמותיהם והיו חוזרים אל כפריהם להחליף כוח ולחיות את חייהם החופשיים. אנו מוכרחים עוד זמן רב לשמור, ומפני שקשה השמירה, אנו יוצרים את המושב שהוא יהיה 'הנותן כוח' שלנו. העבודה במושב תהיה משותפת, כולם יקחו בה חלק, כל אחד לפי כוחותיו.

הלבטים בנושא זה בקרב חברי 'השומר' היו מרובים. הניסיון להיאחז בתל-עדש, היישוב היהודי השני בעמק יזרעאל (1913), נקטע בשל פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ורק באמצע המלחמה אנו עדים להקמת יישוב ראשון של אנשי 'השומר' — כפר בר-גיורא בגליל העליון (שאחרי מות ישראל גלעדי הוסב שמו לכפר-גלעדי).

המלחמה — וסופו של 'השומר'

מלחמת העולם הראשונה פגעה קשות ב'השומר', כפי שפגעה כמעט בכל גוף, ארגון ומוסד בארץ-ישראל. התורכים תבעו מאנשי היישובים היהודים את נשקם, ו'השומר' עמד בראש אלה שהתנגדו לכך במלוא התוקף. ב-1915 גורשו מהארץ מניה וישראל שוחט (שחזרו לארץ ערב פרוץ המלחמה) והם עשו את המלחמה בגלות בתורכיה; גם יצחק בן-צבי גורש, יחד עם דוד בן-גוריון. כמו 'השומר', גם מפלגת 'פועלי ציון', שהשניים היו ממנהיגיה, נחשבה ל'ארגון מסוכן'. 'השומר' ירד למחתרת, ועל הסכמי-השמירה עם ועדי המושבות חתמו קבוצות שומרים מקומיות.

'השומר' חזר והתרכז בצפון — בגליל התחתון והעליון וכן בעמק יזרעאל. לקראת סוף המלחמה שבו ופעלו כמה מהשומרים גם בדרום הארץ.

בשלביה האחרונים של המלחמה סבלו חברי 'השומר' מנגישות השלטונות התורכיים. רבים מהם נאסרו ועונו. באותה תקופה הסתכסך 'השומר' עם גורמים שונים, ביניהם קרובים לו כמו מפלגת 'פועלי ציון'. יריבות עמוקה היתה לו עם ניל"י, וכן העכירה את האווירה 'פרשת הזהב' — משלוח של מטבעות זהב שהובא לארץ על-ידי ניל"י, הגיע לידי 'השומר' וגורלו לא נודע. יוקרתו של 'השומר' נפגעה בשל פרשיות אלו.

כשהחל הגיוס לגדוד העברי הארץ-ישראלי, ב-1918, היו אנשי 'השומר' בין מחייבי ההתנדבות, וכמה מהם אף התגייסו בפועל. אחרי המלחמה, מששבו שוחט ועוד חברים מגלותם וממקומות פזוריהם, ניסה 'השומר' לחדש ימיו כקדם. הוא קלט חברים חדשים, ביניהם מצעירי העלייה השנייה ומראשוני העלייה השלישית וכן מה'גימנזיסטים', בוגרי גימנסיה 'הרצליה'.

המיזוג לא עלה יפה. ותיקי 'השומר' עדיין דבקו בתפיסתם האליטיסטית, הגורסת כי מסדר-שומרים מצומצם הוא הגוף היעיל להבטחת בטחוננו של היישוב. ה'חדשים', שהדמות הבולטת בהם היה אליהו גולומב, סברו כי הגנת היישוב חייבת להיות מוטלת על גוף רחב, עממי ומיליציוני. מנהיגי 'אחדות העבודה', שקמה ב-1919, ובראשם דוד בן-גוריון ויצחק טבנקין, צידדו בעמדתו של גולומב, והדבר חידד את היחסים עם שוחט וחבריו, הגם שהיו חברי 'אחדות העבודה' אף הם.

הוויכוח על דרכו של 'השומר' הגיע לשיאו במועצה המורחבת של הארגון, שהתכנסה בתל-עדש בא' בסיוון תר"פ (18 במאי 1920). טבנקין וגולומב היו במיעוט. רוב החברים תמכו בקו הקודם. כיוון שלא הושגה אחדות-דעים, הציע ישראל שוחט לפרק את הארגון והצעתו נתקבלה. אנשי 'השומר' הציעו עצמם כבסיס להקמת ארגון הגנה חדש ורחב — הוא 'ההגנה', שהוקמה לאחר כמה ימים, בוועידת 'אחדות העבודה' בכנרת. הוועד האחרון של 'השומר', בצירוף אליהו גולומב, היווה את הוועד הראשון של 'ההגנה'.

י"ב טודע	י"ב טודע
<p>בני</p> <p>מונ בשעתה, "ו" כמה פרקים שנעשו בגלל במונוגרפיה</p> <p>ה כ בחדרת "צו" ובמחלקת</p> <p>דער</p> <p>י"ב</p>	<p>מתבקש שומר!</p> <p>המושבה שרונה הסמוכה ליפו</p> <p>מבקשת שומר יהודי חרוץ שיקבל עליו את השמירה</p> <p>במושבה — בפרדסיה ושדותיה.</p> <p>הרוצה ומוכשר לקבל עליו הנהלת השמירה הזאת, יפנה תיכף</p> <p>לראש ועד המושבה ה' יוהנס ויניגל עפ"י הכתבת דלמטה:</p> <p>Herrn Johannes Wennagel, Sarona bei Jaffa.</p> <p>ב. כהנא.</p> <p>מאגריסטה שבאירופה</p>

מודעה מ-1914 שאומרת הכל: המושבה הגרמנית שרונה מחפשת 'שומר יהודי חרוץ'. כמה שנים לפני כן, לפני קום 'השומר', לא היה הדבר אפשרי

'השומר' היווה, אם כן, את היסוד ל'הגנה'. 13 שנות פעילותו (החל מימי 'בר-גורא') תרמו רבות לחישול כוח המגן הארץ-ישראלי. עם זאת, מן הראוי להדגיש שמה שהיה טוב ומתאים בשני העשורים הראשונים של המאה (בתקופת העלייה השנייה ומלחמת העולם הראשונה) לא הוכיח עצמו בעשורים הבאים. מייסדי 'השומר' וותיקיו, שכה היטיבו לפעול ולהפעיל בשנותיו הראשונות של הארגון, לא הצליחו להשתלב במנהיגות הפוליטית והבטחונית בימי המנדאט ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. למנהיגים שצמחו מקרב אנשי העלייה השנייה (להוציא את יצחק בן-צבי) לא היה יחס חם ל'השומר' בשנות פעילותו, וחלק מהם אף התנכרו לאנשיו בשנים מאוחרות. עם זאת, המיתוס של 'השומר' כ'אבי העשייה הבטחונית', אם להשתמש במונח בן-ימינו, נותר בעינו והוא מועבר מאז ימי העלייה השנייה מדור לדור.

בן-הברית של 'השומר'

'השומר', בשנותיו הראשונות, היה זקוק לבני-ברית, ולא בנקל מצא אותם. ידוע כי המנהיג הציוני העולה מנחם אוסישקין אהד את רעיון 'השומר'. בחוגי תנועת הפועלים הצעירה היתה לו אהדה ב'פועלי ציון' והרבה פחות ב'הפועל הצעיר'. הסופר י"ח ברנר, למשל, אף שחי בארץ באותן שנים (הוא עלה כחודשיים לפני קום 'השומר'), לא התייחס כלל בכתיבתו לתופעת 'השומר'.

בן-ברית חשוב — ונשכח כיום לגמרי — היה המורה אשר ארליך, שעלה ב-1904 ואחרי שנתיים הוזמן לנהל את בית-הספר של יק"א בכפר-תבור במקומו של יוסף ויתקין. ארליך, אדם גבה קומה וחזק, תכנן עוד לפני עלייתו, בהיותו חייל בצבא הרוסי, להקים את 'צבא ציון', שמשימתו העיקרית תהיה ייסוד יישובי-ספר לאורך גבולות ארץ-ישראל.

בכפר-תבור (מִסְקָה) היווה ארליך מוקד לפעילות בנושאי ביטחון. השכנים הערכים למדו להכיר את עוז רוחו ונחת זרועו. הוא כונה על-ידם 'שיך המוסקובים' ('מוסקובים') — כינוי ליהודים הרוסיים). זאב ז'בוטינסקי שביקר באותה תקופה בארץ, תיאר אותו בסיפורו 'המורה ממסכה' — 'בחור כארז לקומה ולרוחב כתפים'.

ב-1909 עמד בראש אלה מאנשי כפר-תבור שתמכו בהכנסת עבודה ושמירה עברית ואף ערב לחברי 'השומר' בעת שקיבלו את השמירה במושבה זו. כפר-תבור, כידוע, היתה מן המושבות הראשונות שפתחו את שעריהן בפני 'השומר'. לאשר ארליך היה בכך חלק נכבד.

השאלה שאיננה נעלמת

אלוף הראבן

מאמרו של יצחק אפשטיין 'שאלה נעלמה', שפורסם בראשית ימי העלייה השנייה, לא איבד מן האקטואליות שלו גם אחרי שמונים שנה.

נתבקשתי לכתוב על מאמרו של יצחק אפשטיין 'שאלה נעלמה' (השלוח, 1907) — בעיני בן דורנו.

עניין כפול לי במאמר: ראשית — כנכדו של מי שהעלה את השאלה הנעלמה לדיון ציבורי; ושנית — כמי שעוסק בעצמו, זה למעלה משלושים שנים, בשאלה שאיננה נעלמת — שאלת יחסי הגומלין בין יהודים לערבים בארץ-ישראל ובמרחב. רשימה זו היא אפוא בבחינת עיון אישי של נכד במאמר של סבו, ולא מסה היסטורית, שמתפקידה היה לבחון בדרך מוסמכת את מקומו של המאמר בתקופה שבה נכתב ואת השפעתו.¹

נבואה המתגשמת עד ימינו

יצחק אפשטיין נולד ברוסיה ב-1863, עלה לארץ ב-1885 ואת עשרים שנותיו הראשונות בארץ עשה בגליל — בראש-פינה, בצפת ובמטולה. אחרי שעסק שנים אחדות בחקלאות היה למורה, ובמרוצת השנים — למורם של מורים, שכעבור שנים היו למורים של בני דורו. עם ההוראה שילב את לימוד השפה העברית, שהיה אחד ממחדשיה. חינוך ועברית היו שני הנושאים המרכזיים בחייו, ובשניהם היו תפיסותיו בלתי-שיגרתיות ומחדשות. את פועלו בתחומים אלה סיכם לאחרונה פרופסור שלמה הרמתי בחוברת 'יצחק אפשטיין איש הלשון'² — ולא כאן המקום לחזור על הדברים.

אלוף הראבן הוא חבר בהנהלת מוסד ואן-ליר בירושלים.

1 על כך ראה למשל את הפרק, Walter Laqueur, The Unseen Question, A History of Zionism, London 1972

2 הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, תשמ"ב.

במאמרו 'שאלה נעלמה' חרג יצחק אפשטיין מתחומי עיסוקו כמחנך וכמחדש השפה, והעלה לדיון ציבורי, בפעם הראשונה בתולדות היישוב, את שאלת קיומו של עם ערבי בארץ-ישראל ואת ההכרח להתייחס לשאלה זו. בשולי המאמר ב'השלוח', רשומה הערה: 'הרצאה זו הרצה המחבר באסיפה "עבריה" עוד בימי הקונגרס השביעי בבאזל (שהתקיים ב-1905. א"ה), אבל חושבים אנו שהעניין שעליו דנה ההרצאה לא נתיישן גם עתה...' (דהיינו כעבור שנה).

מאז פרסום המאמר עברו כמעט שמונים שנה וכמעט שלושה דורות. ניניהם של יצחק אפשטיין ובני דורו הם היום בני עשרים ובני שלושים. עברנו דרך ארוכה מהיישוב של ראשית המאה, תחת שלטון עות'מאני – מיעוט של כשמונים אלף יהודים לעומת כחמש-מאות אלף ערבים – ועד לישראל של ימינו, מדינה ריבונית בדור השני לעצמאותה, שבה שלושה מיליון ורבע אזרחים יהודים ועוד שבע-מאות אלף אזרחים ערבים, וסמוך להם עוד מיליון ורבע ערבים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. השאלה שהיתה 'נעלמה' לפני שמונים שנה, כבר חדלה מזמן להיות נסתרת. דבריו של אפשטיין, בפתיחת מאמרו, נשמעים כיום כעין נבואה המתגשמת עד עצם ימינו: 'בין השאלות הקשות, הקשורות ברעיון תחיית עמנו על אדמתו, יש שאלה אחת שהיא שקולה כנגד כולן: שאלת ייחוסנו אל הערביים. שאלה זו, שבפתרונה הנכון תלויה תקומת תקוותנו הלאומית, לא נשכחה אלא נעלמה כליל מן הציוניים'. השאלה עודנה עמנו עד היום הזה, ועודנה במרכז הדיון הציבורי, בעוצמה ובחריפות העולות לאין ערוך על זו של הדיון שהתעורר בעקבות מאמרו של אפשטיין.³ מה השתנה, אם כן, מאז העלה אפשטיין לראשונה את הנושא, ב-1905? ומה מהמאמר נשאר בתוקף וישים עד לימינו?

פרשת מטולה

מי שקורא את המאמר כיום יכול להבחין בשני רבדים: (א) רובד הקשור בתקופה ההיסטורית שבה נכתב, בעולם המושגים של אותם ימים, ובהתנסותו האישית של אפשטיין, שהניעה אותו לכתוב את המאמר; (ב) רובד ערכי, שתוקפו לא הועם עד ימינו, ודווקא משום שהדברים נאמרו לפני שמונים שנה – הם מהדהדים היום באוזנינו ביתר תוקף.

המאמר נכתב כעשרים שנה לאחר עלייתו של אפשטיין לארץ, בתקופת המעבר שבין העלייה הראשונה לשנייה. מה היתה התנסותו ההיסטורית שעה שבא לכתוב את מאמרו? במרכז עומדת שאלת האדמה: כיצד רוכשים אנו אדמה מבעליה הערבים, וכיצד מפנים מאדמה זו פלחים ערבים, הקשורים אליה קשר עמוק. המאמר מבטא מתח קשה, שבין ההכרה בכורח ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל לבין ההתנסות האישית של מחברו בכך שמפעל ההתיישבות נעשה תוך התעלמות מקיומו של עם שני בארץ

3 ראה למשל מאמר התשובה של נחמה פוחצ'בסקי ב'השלוח', תרס"ח.

ומהפגיעה בפלחים, הנאלצים לעזוב את מקומות יישובם.
אפשטיין כותב: 'בשעה שאנו מרגישים את אהבת המולדת בכל עזוזה אל ארץ
אבותינו, אנו שוכחים שגם לעם החי בה עתה יש לב רגש ונפש אוהבת. הערבי, ככל אדם,
קשור הוא במולדתו בעבותות חזקים'.
מה קורה שעה שערבים שאדמותיהם נרכשו נאלצים לפנות?
הוא מתאר שתי התנסויות קשות, הכרוכות בפינוי — האחת בראש־פינה והשנייה
במטולה:

עוד היום תצלצל בעיני הקינה שנשאו ערביות ביום שעזבו משפחותיהן את הכפר
ג'עוני, הוא ראש־פינה, ללכת ולהתיישב בחורן אשר מעבר לירדן מזרחה. הגברים
רכבו על החמורים והנשים הלכו אחריהם הלוך ומרר בבכי, וימלא העמק קינתן.
לרגעים עמדו ונשקו את האבנים והעפר...

מטולה — המושבה הצפונית ביותר

ובמקום אחר:

בכפר מטולה ישבו יותר ממאה משפחות של דרוזים על אדמה חכורה, שהחליפה פעמים אחדות את בעליה. אדונה האחרון היה פחה אחד שנפשו קצה בחוכריו, כי לא יכול לא להורישם ולא לגבות מהם את החומשים [חמישית מהיבול]. שום איש לא רצה לקבל או להרחיק בחוזק־יד חוכרים אלה שנושבו על האדמה (הם ישבו עליה כתשעים שנה)... זכורני, כשהלכתי עם פקיד המושבות להתכונן בפעם ראשונה אל אדמת הכפר, נאספו צעירי הדרוזים בחצר בית־כנסתם וכשעברנו ברחוב קראו אלינו: אל תעזו לקנות את מטולה פן נשחטכם!

מטולה בכל זאת נקנתה, ובעזרת חיילי הצבא התורכי פונו הפלחים הדרוזים. כותב אפשטיין:

צריך להודות כי דרוזי מטולה הם עניים מחוסרי כל, וכשהורחקו מן הכפר, אף־על־פי שקיבלו איש־איש מאות פראנקים אחדות, נמצאו פתאום במצב רע מאוד. ועוד זאת: אחרי שעזבו את מושבתם בעלת האקלים הנחמד והמבריא, מצאו להם מקלט ארעי בכפר דרוזי בעמק חולה — מצפון למי־מרום — שבו שוררת קדחת הביצות. ובכן חלו הרבה מהם וסבלו מהקדחת. בתנאים האלה לא יכלו בשום אופן להשלים עם הרעיון שעליהם לשכוח את מטולה, ועל כן הוסיפו לארוב להמושבה ולאיים עליה וגם ירו אל תוך אחד מן הבתים. פעם התנפלו בלילה על יהודי אחד שישן בגורנו והרגוהו, ופעם גזלו בעצם היום את צמד־הבקר של איכר, שחרש את שדהו.

חלק ניכר מהמאמר מקדיש אפשטיין לתיאור השתלשלות היחסים הקשים בין תושבי מטולה לדרוזים שפוננו ממנה, ומסכם כך: 'את מטולה, זאת אדמת־החמד, צריך ומצווה היה לקנות, אבל לא בדרך זו...'

ציפייה תמימה

המתח — בין האמונה במצוות ההתיישבות היהודית בארץ לבין ההכרה שעשייה זו פוגעת בתושבים ערבים — היה קשה לו מאוד. בגופו ובנשמתו היה חלק בלתי־נפרד מההתחדשות היהודית בארץ; אך בגופו ובנשמתו חש גם במצוקתם של ערבים שעל אדמותיהם התיישבו יהודים, ולא יכול היה להישאר אדיש.

יהודים אחרים העדיפו להתעלם מהמצוקה הערבית, או לזלזל בערבים, או לתרץ את המעשה בחוקיות של רכישת האדמות. לא כן אפשטיין. רגיש היה לקיומו של כל אדם כאדם ולסבלותיו, יהיה אשר יהיה מוצאם הלאומי והדתי. המאמר, לכל אורכו, מתמודד עם מתח קשה זה ומנסה להתוות לו פתרון.

מה העקרונות שמציע אפשטיין לדרך ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל?

כשנבוא אל ארצנו עלינו לשרש מקרבנו כל מחשבות כיבוש ונסיחה. אימרתנו

צריכה להיות: תִּיהָ כָּל נִשְׁמָה! חלילה לנו לגרום רעה לשום עם, ומה גם לעם גדול, ששנאתו מסוכנת לנו ביותר...

אנו באים לארצנו לתפוש שם מה שלא תפשו אחרים, להיאחז בכל המקומות שעדיין לא נאחזו בהם אחרים, למצוא מה שלא מצאו בה אחרים, לגלות לטובתנו ולאשר כל יושביה את העושר הטמון בשכבות אדמתה ואת הברכה הצפונה בשמיה ובשמשו...

נראה שאפשטיין הרגיש כי אין די בעקרונות אלה על מנת ליישב את המתח שבין התיישבות יהודית לבין יישוב ערבי קיים, וכי יש צורך לפצות את הערבים על המעשה היהודי. כך הגיע לתפיסה, שבדורות הבאים הפכה לחלק בלתי-נפרד מהטיעון הציוני – ההתיישבות היהודית תביא לערבים את הקידמה והרווחה:

... (עלינו) להיטיב את מצבם על-ידי הנהגת שיטה איכותית טובה... נקדיש סכום ידוע לשכלול החוכרים, כי טובתם טובתנו... אנו נהנים הנאה קיימת, ואמתית, חומרית ורוחנית. אגרונומינו ינהלום בעצות ויורום את תורת האיכרות... וגם יראו להם אח האמצעים, שהמדע נותן בידינו לשם המלחמה במגפות... בשכר מועט ישיגו במושבה את הרפואה למחלות המצויות בארץ... כל קרן שנתפוש בארצנו צריכה להיות לקרן אור ושפע לסביבותיה ולמקור טוב לעובדיה הראשונים. ונעלה מכל ספק, שאחרי שנעשה נסיונות כאלה במחוזות שונים בארצנו יבואו מאות כפרים לבקש מן היהודים שייאחזו על נחלתם... וגם מתנגדינו – והם מרובים – יוכרחו להודות שרק טובה מביאה התיישבותנו בארץ.

ניתן לסכם תפיסה זו – שאפשטיין איננו מבטאה היחיד – במשפט אחד: הציפייה שתמורת מודרניזציה של אורח-חיהם של הערבים, יזכו היהודים בהכרת תודה מצדם ובהשלמה עם התיישבותם.

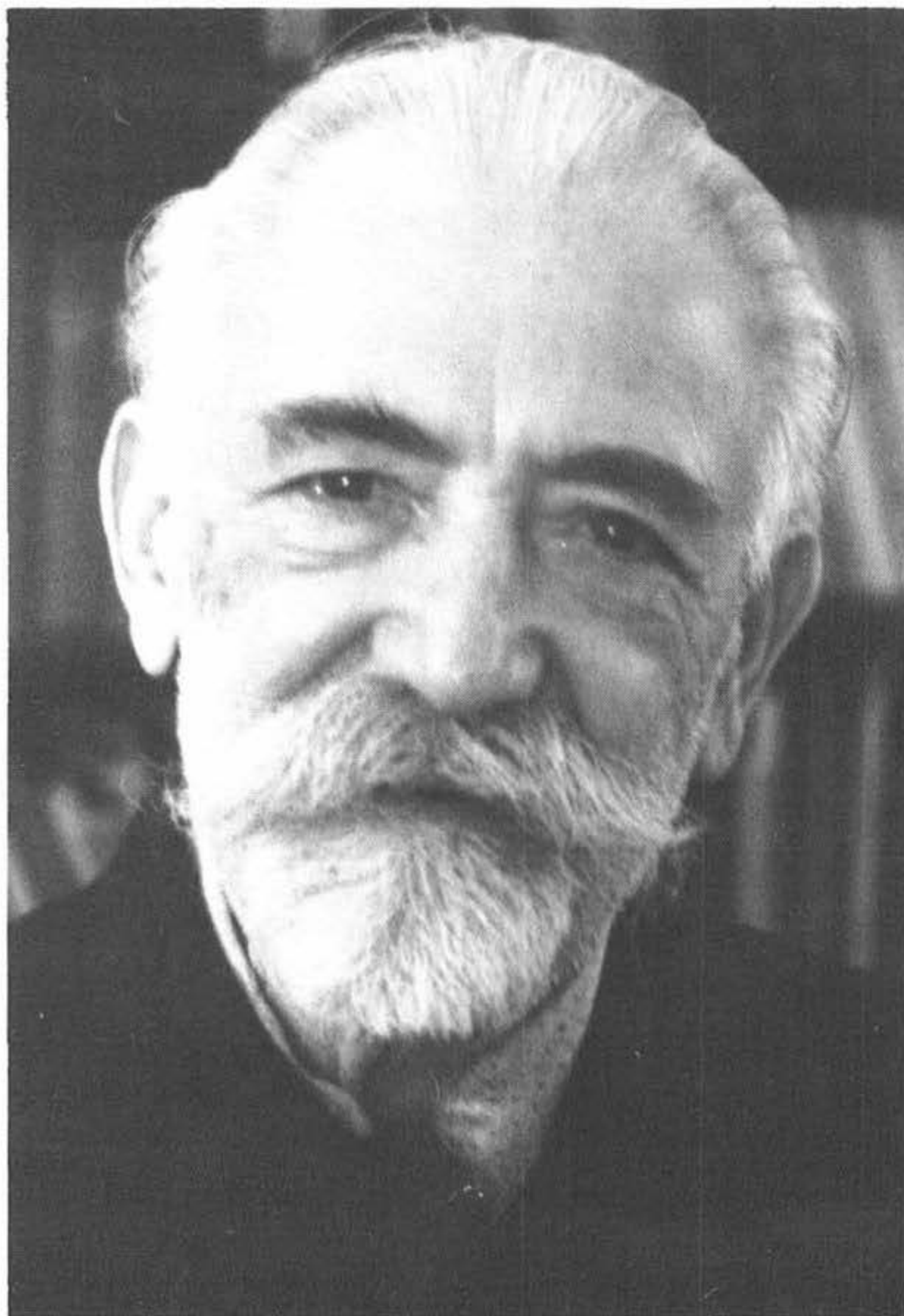
כיום, לאחר שמונים שנה, יודעים אנו שהיתה זו ציפייה תמימה, שאולי היה בה – שלא במודע – משום התנשאות של בני תרבות אחת על בני זולתה. נזכור אמנם שהדברים לא נכתבו בתקופתנו, שבה מקובל העיקרון שאין לתרבויות יתרון זו על פני רעותה – גם אם בתחום הטכנולוגי יש ביניהן מתקדמות. דבריו של אפשטיין נכתבו בעיצומה של התקופה הקולוניאלית, שבה מקובל היה באירופה, ועל יוצאי אירופה, לראות בתרבותם מעין פיסגת הציביליזציה, שאותה יש לייצא ליבשות אחרות.

אצל אפשטיין מוצאים אנו משהו מגישה זו, שרוב יוצאי אירופה היו שותפים לה; כך למשל בביטויים הבאים (הדגשים שלנו):

הערבי, ככל האדם, קשור הוא במולדתו בעבותות חזקים. והרי יותר שתשפל מדרגת התפתחות של האדם יותר יתחזק הקשר המחברו אל ארצו ואל מחוזו ויותר יקשה עליו להיפרד מכפרו ומשדהו.

לא לייחד את הערבים מגמתנו, אלא להתקינם לחיים יותר שלמים,

לפתחם, להוציאם מצרות מבטם, כדי שיוכלו להיות לנו ברבות הימים לבעלי-
 ברית נאמנים, לרעים ולאחים.
 אנחנו נכנסים אל סביבה שהיא חיה עתה במאה השש-עשרה, ועלינו
 להביא בחשבון בכל מעשינו את מצב-הנפש של העם הזה עתה.
 קיימת סתירה בין תפיסה זו של אפשטיין, המניחה קיום תרבות 'מתקדמת' לעומת תרבות
 בדרגת התפתחות נמוכה, לבין התפיסה ההומאניסטית, שהוא בעצמו מטיף לה:
 בכלל טועים אנו ביחס אל עם גדול, תקיף וקנא, טעות גסה בתורת הנפש...
 זה העם הכביר, המצוין במעלותיו הגופניות ובכשרון בינתו.
 אל לנו לזלזל בזכויותיו (של העם הערבי)...
 העם העברי... מכבד לא רק את הזכויות האישיות של כל אדם, אלא את הזכויות
 הלאומיות של כל אומה ושבת.

יצחק אפשטיין

יש כאן מתח בלתי פתור בין תפיסה בדבר שליחות תרבותית לעמים 'נחשלים' המיוכאת מאירופה של ראשית המאה, לבין הכרתו בכך שבמוקדם או במאוחר תעמוד בפנינו במלוא חומרתה בעיית היחסים עם שכנינו הערביים, ושהדרך לטפל בשאלה זו היא על בסיס הכרה בזכויותיו של העם השכן, שאינן נופלות מזכויותיו של כל עם אחר. אם בתחום התרבותי תפיסותיו של אפשטיין נראות היום מיושנות ואף מתנשאות, הרי בתחום ההתייחסות לערבים עצמם ולזכויותיהם דבריו נשמעים טעוני משמעות עד לימינו. בטרם נסיים את עיוננו במסתו של אפשטיין נביא עוד ציטוט אחד מדבריו — הפעם אודות הדרוזים:

שבט הדרוזים, האביר בשבטי הערביים, נודע לשם באומץ-רוחו, בגבורתו, במבנה-גופו, ביפיי-תוארו וגם במעלות רוחניות הרבה. ככיתה מושלמית נסתרת שנוא הוא לכל הערבים ולרשות; אבל גבורתו עמדה לו וחופשי הוא בארץ-העבדות, כי עד היום לא חדל להילחם על חירותו. כל מרד של דרוזים עולה לממשלה בכסף רב ובקרבות, ועל כן היא משתדלת להשלים עם עזי-הנפש האלה.

כמעט אפשר היה להעתיק דברים אלה כהנחיה לעושי המדיניות בימינו.

חמישה עיקרים

מהו המסר של 'שאלה נעלמה' לבני דורנו?
בראש ובראשונה בכורח להכיר בכך שקיים עוד עם הקשור לארץ זו בקשרים עמוקים, ובכורח להתמודד עם השאלה: כיצד נתייחס אליהם? כותב אפשטיין:

העובדה שאפשר היה להסיח את הדעת משאלה יסודית כזו... מוכיחה למדי את קלות-הדעת השוררת בתנועתנו ומראה, שעדיין אנו מרפרפים על-פני העניינים ואין אנו יורדים אל תוכם ואל עניינם.

שנית, ההכרה בערבים כעם שהכרח לנו להגיע לכלל הסדר עמו, אחרת ניקלע ליחסי איבה קשים עמם. אפשטיין הצביע על כך (הדגשים שלנו) 'שלכל הפחות בארץ-ישראל אין לעת עתה תנועה ערבית במובן הלאומי והמדיני של הדבר'. לעת עתה — משמע שכנראה הניח שתנועה כזו תקום במוקדם או במאוחר גם בארץ-ישראל. ומוסיף: 'אל לנו להתגרות בלביא נרדם! ... זיק אחד יתמלט ויהיה לתבערה שלא תכבה'. הזוהי נבואה על סכסוך שיתמשך למעלה משלושה דורות?

והוא משלים: 'העם הזה... הלא הוא אך חלק קטן של הגוי הגדול, המחזיק בכל סביבת ארצנו: בסוריה, בארם-נהריים, בערב ובמצרים'. כבר אז תפס שהבעיה איננה אך ורק מקומית אלא אזורית, ושיחסינו עם הערבים שכנינו בארץ-ישראל כרוכים ביחסים עם העמים הערבים האחרים במרחב.

שלישית, הכורח להכיר בכך שההתיישבות היהודית גורמת מצוקה לערבים, המאבדים כתוצאה ממנה את אדמותיהם, והכורח להתמודד עם מצוקה זו ולנסות לחפש לה פתרון. 'אם יש איכרים המרטיבים את שדותיהם בזעתם ובחלבם הם הערבים...'. ואחרי תיאור חייו הקשים של הפלח הוא שואל: 'האת אלה נוריש, הלהם נרע, העונים נגדיל?'

רביעית, הכורח לגשת לפתרון הבעיה על בסיס עקרונות ערכיים, שהם חלק בלתי-נפרד ממורשת העם העברי: 'הראש והראשון לכל העמים בתורת הצדק והמשפט, השוויון המוחלט והאחוה האנושית'. ולכך הוא מוסיף עיקרון נלווה: 'עם ישראל השואף לתחייה הוא אח ורע לפעולה לכל העמים המתעוררים לחיים, מתייחס באהבה וברצון לכל שאיפותיהם ומפתח בקרבם, בבואו במגע עמם, את ההכרה הלאומית שלהם'.

וחמישית, הכורח לפתח מערכת חינוך פתוחה, שמעצם טבעה תהיה מוכנה להתמודד עם שאלות אלה:

הגיעה השעה שנבין כי החינוך הוא מניע מדיני גדול, שלו אנו חייבים להקדיש את מיטב פעילותנו הציבוריות... בשעה שלכולם אין המדע וההשכלה אלא אמצעים למטרה דתית וכיבושית, היינו מורים אנו תורה לשעה ומשליטים חופש מוחלט של דעות ואמונות בבתי-הספר... חובה עלינו להכיר כראוי את העם הערבי, תכונותיו, נטיותיו, שאיפותיו, לשונו, ספרותו, ובייחוד להכיר הכרה עמוקה את חייו, מנהגיו, סבלותיו וייסוריו... חרפה היא שעדיין לא נעשה אף כל שהוא בנידון זה, שעדיין לא הקדיש אף יהודי אחד את עצמו לדבר זה, באופן שאנו בורים גמורים בכל הנוגע לערבים וכל ידיעותינו עליהם הן ידיעות-השוק. עת להשכיל!

שמונים שנה לאחר התמודדותו של יצחק אפשטיין עם השאלה שהיתה אז נעלמה, עדיין יכולים אנו לאמץ לנו חמישה עיקרים אלה ולנסות ליישם במציאות של דורנו. עדיין מתמודדים אנו על עצם ההכרה בקיום השאלה.

מודעה מתקופת העלייה השנייה: 'עמיגראנט (מהגר) – למד ערבית'

דער יודישער עמיגראנט אין ארץ ישראל
יצאה לאור מטודה ללמוד את השפה הערבית
לדבר, לקרא ולכתב בלי עזרת מורה ובזמן קצר.
מחיר הכפר: פראנק אחד. מבלי המשלוח.
מקבלים את המחיר גם בכולי פוסתה הסתהלכים באי.
הכתבת להמחבר:
Adolf Mendelowitch Colonie Rehoboth Prés Jaffa, Palestina

עדיין מתמודדים אנו על ההכרה בעם שכן ובמצוקותיו, ובקשר שבין יחסנו אליו ליחסים בינינו לבין יתר העמים הערבים.
עדיין מתמודדים אנו על זהותה היהודית של ישראל, ואם במרכזה עומד הכוח – או עומדים יסודות המשפט והצדק והשוויון האזרחי.
ועדיין מתמודדים אנו עם הבורות והדעות הקדומות בכל הנוגע לערבים וליחסינו עמם.

בשנת תשמ"ד אימץ משרד החינוך והתרבות, בפעם הראשונה בתולדות מדינת ישראל, מדיניות מקפת שעניינה כיצד לחנך תלמידים יהודים וערבים בישראל על היחסים בין יהודים וערבים אזרחי המדינה ועל היחסים בין ישראל ושכניה הערבים.⁴ יסודות התוכנית הם: (1) שוויון אזרחי; (2) ישראל כחברה רבת-תרבותית; (3) פלוראליזם של יחסים בין ישראל ושכניה ולא רק יחסי סכסוך.
כמי ששותף בימים אלה בהכנתה של תוכנית חינוך זו, אני מהרהר לפעמים בסבא, יצחק אפשטיין, שהלך לעולמו לפני ארבעים ואחת שנה, ושמעולם לא שוחח עמי על השאלה הנעלמה.

4 חוזר מנכ"ל משרד החינוך מיום 1 בפברואר 1984.

מאבק האיתנים בין האיכרים והפועלים – פתח-תקוה, 1906

הביא לדפוס: דניאל אופיר

צבי סטרכילביץ' (1880-1937) ניסה לשמש חוליה מקשרת בין ותיקי פתח-תקוה, אנשי העלייה הראשונה, לבין חלוצי העלייה השנייה שהגיעו למושבה בשנים 1904-1906. כמי שנתפס בעירו קשינוב לציונות ההרצליינית ופעל יומם ולילה להפצת השקל הציוני לקראת הקונגרס הציוני הראשון, הגשים הנער בן ה-17 את האידיאל הציוני בגופו, בעלותו לארץ בשנת 1897. עד לבואם של ראשוני העלייה השנייה ב-1904, ניתנה לסטרכילביץ' הצעיר ההזדמנות להתמחות בארגון ובניהול משקים חקלאיים, בהקימו משקי פלחה ומטעים, אחד בנס-ציונה עבור משפחתו ושני בפתח-תקוה עבור אגודה להתיישבות מְסֻרָאבִּיה, שהוא היה מיוזמיה ופעיליה. הוא התנסה בעצמו בעבודה החקלאית, בכרמי הברון רוטשילד, והנהיג עבודה עברית במשקים שניהל. בין היתר עבדו בפרדסיו כמה מראשוני העלייה השנייה, כמו א"ד גורדון.

התגברותו של זרם העולים לארץ, בקיץ 1905, יצרה בעיות קשות של שיכון ותעסוקה לעשרות ומאות הצעירים שהגיעו לפתח-תקוה. צבי סטרכילביץ', שתודעתו הציונית נתחזקה לאחר הפרעות שנערכו בעיר-הולדתו קשינוב ב-1903 והפרעות ברוסיה מ-1905, נתגייס לטפל בדיור ועבודה לעולים.

יחד עם א"ד גורדון, סְכָרְדְלוֹב ואחרים הוא יזם הקמתו של ועד לקליטת העלייה במושבה, היה שותף לייסוד לשכת-העבודה הראשונה בפתח-תקוה, עסק במתן הכשרה חקלאית לעולים ובהקמת מטבח הפועלים. הוא נטל חלק גם בייסוד הספרייה הציבורית למען הפועלים ובהקמת 'הפועל הצעיר', המפלגה והעיתון.

לימים, משנוסד ארכיון העבודה, הוא הוזמן לספר במסיבת חברים על ימיה הראשונים של העלייה השנייה בפתח-תקוה. לאחר מכן, בשנת 1937, נשלח שמשון חלפי מטעם ארכיון העבודה לרשום מפיו של סטרכילביץ' בצורה מסודרת את זכרונותיו מאותה תקופה. הודות לכך עומד לרשותנו היום מקור מפורט מכלי ראשון על פרשת החרם שהטילו בשנת 1906 איכרי פתח-תקוה האדוקים על פועלי המושבה ועל העומד בראשם, צבי סטרכילביץ'.

המביא לדפוס הוא נכדו של צ' סטרכילביץ' ועוסק בחקר מפעלה ההתיישבותי של משפחתו בעליות הראשונות.

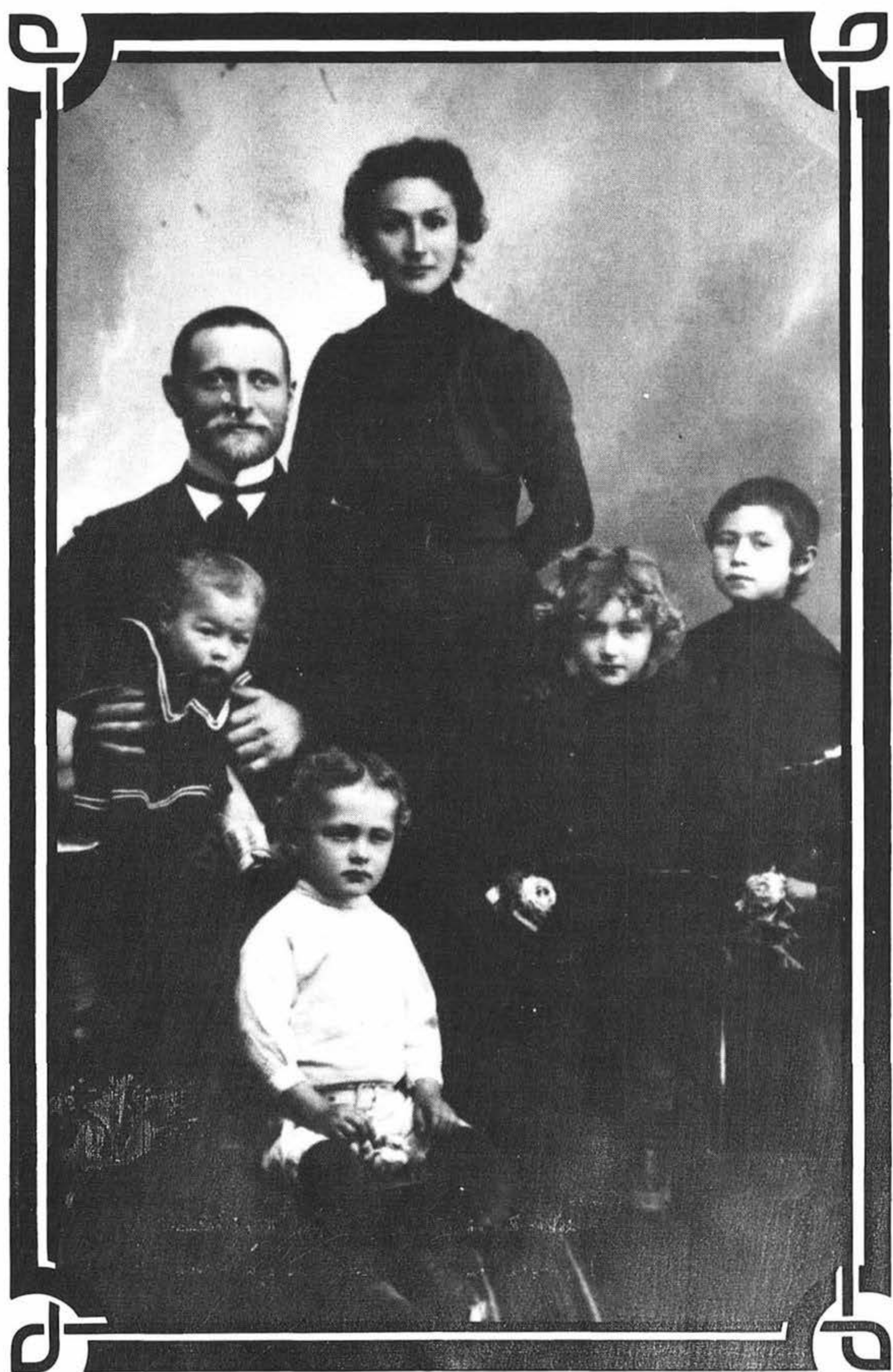
פרשה זו עומדת במרכז של פרקי הזכרונות, המובאים להלן כלשונם. המאבק בין שני המחנות נמשך כל המחצית הראשונה של שנת 1906, ובסופו של דבר נראה כי ידם של האיכרים הוותיקים גברה, והפועלים נאלצו ברובם לעזוב את פתח-תקוה ולעלות לגליל. מן הפרשה עולה כי הניסיון לגשר בין שני העולמות — המשפחות הדתיות הוותיקות מכאן והצעירים בעלי התרבות האירופית ואורח-החיים החילוני מכאן — לא הצליח בימים ההם, בה במידה שהוא בעייתי בימינו.

עם זאת, צבי סטרכילביץ', שנפגע מאוד מן החרם שהוטל עליו ב-1906, לא 'נשבר' ולא נטש את פתח-תקוה. נהפוך הוא: במלחמת העולם הראשונה נעשה מעמודי-התווך של ועד המושבה, דאג להשגת אזרחות עות'מאנית לפועלים — וביניהם לוי שקולניק (אשכול) — כדי שלא יגורשו מן הארץ. הוא פעל יחד עם אברהם הרצפלד לאספקת מזון לפועלים המוכטלים, וטיפל באבטחת המושבה בימים הקשים של שלהי שלטון התורכים בארץ. לאחר המלחמה גאל מידי הגרמנים את האדמות שממזרח לרחוב נחלת-בנימין בתל-אביב והקים שם שכונה חדשה (אזור הרחובות אלנבי, לבונטין, מקוה-ישראל והחשמל כיום). הוא היה מבונה של העיר העברית הראשונה, דאג לעבודה עברית בנמל יפו, והקים בתל אביב אזור מסחרי ואת בית-הדואר המרכזי ברחוב אלנבי (1929). בראשית שנות ד'שלושים פנה לבניית מרכז מסחרי בעיר העתיד ח'יפה, כגשר בין הנמל לבין שכונת הדר-הכרמל. לשם כך קנה שטח אדמה גדול סמוך לתחנת-הרכבת המזרחית. בפרוץ המשבר הכלכלי הגדול, עם מאורעות-הדמים של 1936, נקטעו תנופתו ותרומתו לבניין הארץ.

שעתו היפה ביותר של צבי סטרכילביץ' היתה בימים ובלילות שהקדישו הוא ואחרים לקליטת חלוצי העלייה השנייה בפתח-תקוה וליציקת היסודות למפעלי הכלכלה והתרבות של תנועת העבודה ו'הפועל הצעיר' — יסודות שמהם נבנתה לאחר מכן ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל.

ביום בהיר הגיעה מאודיסה אונייה רוסית והביאה בבת-אחת איזה עשרות צעירים, שתכף באו לפתח-תקוה אחרי ששמעו ששם יש איזה קובץ קטן של פועלים. באותו ערב באו אלי חלק מהם והציגו עצמם לפני. בפעם הראשונה ראיתי את פרובלמת סידור העבודה וסידור לעולים החדשים. אלה היו ראשוני העלייה השנייה. יצאתי למושבה. זה היה בימים ראשונים למאי. המושבה היתה כמרקחה בגלל האינצידנט עם הדגל האדום בראשון למאי.

עברו ימים אחדים, סידרנו אותם בבתים פרטיים אחדים, אבל מיד ראיתי שהפרובלמה יותר קשה משתיארתי, מפני שהמושבה בכלל לא היתה מוכנה לקבל יהודים לעבודה קשה, ונוסף לזה ההתרגזות בגלל הדגל והמעשיות שסיפרו מפה לאוזן על חיי הצעירים החדשים: פלוני הדליק פרימוס בשבת, אלמוני גרעם צעירה בחדר וכו'. אספתי את החברים שהיו כבר מסודרים מקודם: גורדון, רבינוביץ', זוננברג, וגם אמי פעלה במידה ידועה בכיוון זה, והתחלנו לאט-לאט לסדר אותם, אבל בלי סדר מיוחד. בשבוע השני בא כבר קובץ יותר גדול והפרובלמה נעשתה יותר ויותר קשה. מפי האנשים נודע לנו שזהו לא מקרה, כי אם זה זרם שהולך ומתגבר ושיש לחכות בזמן קצר שהזרם יתגבר, כך שאם לא נתכונן בעוד מועד, יהיה המצב קטסטרופלי.

צבי סטרכילביץ' ובני משפחתו בימים ההם

אני, שהכרתי את בני המושבה, על האדיקות, על הגאווה והלוקאל-פטריוטיזם שלהם, ידעתי שאם אציע לעשות משהו, ירגיזם הדבר. ידעתי גם שקשה, לפי מצב-הרוח של אז, לעשות משהו לטובת העבודה העברית. על פי השפעת אמי, החלטתי להתמסר לגמרי לתנועה זאת ולסדר שהתנועה תלך בכיוון הדרוש. ראשית כל נתתי מודעה בבית-הכנסת. אני וגורדון וכמדומני גם סברדלוב השתתפו בה. סיפרנו על מצב היהודים ברוסיה, על מצוות 'וחי אחיך עמך' וכו', ושתי מודעות תלינו בבית הוועד ובבית-המרקחת. המודעה הציעה לקרוא אסיפה כללית בבית-הכנסת בכדי לדון על המצב. בימים האחרים שלפני האסיפה התעסקתי בזה מבוקר עד ערב. הלכתי מבית לבית, אני ושמואל מיליס, אחד האיכרים הראשונים במושבה וחובב-ציון נלהב. ידעתי את הנימים שאפשר לעורר בלב יהודי פתח-תקוה. עד כמה שהיו אדוקים, לא ידעו על הנעשה בעולם וביהודי חוץ-לארץ בפרט. בכל זאת יכלו תמיד להבין את הכאב של כל אחד ואת הצורך לתמוך ולעזור לנצרך, כי רובם היו חברי חברות צדקניות שונות: גמילות חסד, הכנסת אורחים, וכו'. אף במקרה אחד לא רציתי להבליט שדווקא אני מתעסק בדבר, אלא ביקשתי להביא יותר אנשים לגשת ולהצטרף אלינו.

במושבה התקיימה 'חברת לינה'; זו היתה החברה החזקה ביותר בפתח-תקוה. מטרתה היתה לעזור לחולים בכל מיני עזרה. בחברה זו השתתפו כמעט כל בני המושבה. כולם היו מסורים מאוד לחברה הזאת. הצענו כמעט לכל אחד שיהיה חבר לחברה שלנו, אשר עוד טרם ידענו מה שם ומה צורה יהיו לה. ידענו רק אחת: מטרת החברה להכניס את העבודה העברית למושבה. השתדלנו בהחלט שיישאר הרושם כי כל עניין החברה בא מרצון ומאיניציאטיבה [יוזמה] של המושבה. ידעתי היטב כי אם יזכרו [האיכרים] כי אנשים אחדים הם פועלים, לא ירצו להצטרף בגלל הגאווה שלהם.

ייסוד המטבח

בכיוון זה עבדתי עד הסוף, וזה הביא לידי יחסים טובים עם המושבה. ועד המושבה הסכים לפי בקשתי למסור בית בשכר למטבח הפועלים. הרושם היה כאילו המושבה עשתה את זאת ולא אנחנו, צעירים אחדים. למרות שהאמנתי בהצלחת פעולתי, בכל זאת התפלאתי מאוד בראותי קהל כה רב באסיפה בבית-הכנסת. אף-על-פי שאינני דברן, הצלחתי בכל זאת במשך שעה, שעה וחצי להסביר את המצב כמו שהוא ולעורר בלב הנאספים סימפטיה ותשומת-לב לעניין. הסברתי להם כי הגיעו אנשים, רבים מהם בנים להורים אמידים, משכילים, שהאידיאל לציונות דחף אותם לכאן, או שהמצב הנורא של יהודי רוסיה הביא לעלייתם ואנחנו, המסודרים בארץ, חייבים כולנו להעסיק אותם במשקים שלנו; נוסף לכך, שהמושבה תייסד לשכה לעבודה עברית, אשר קראנו לה 'כיבוש עבודה עברית'. נתנו לזה צורה פורמאלית. האסיפה רצתה לדעת מיהו המתחיל, מיהו נותן הרעיון, אך בשום אופן לא רציתי לגלות את זה. האסיפה החליטה לבחור בוועד. בכוונה הכנסתי אנשים מגדולי ההשפעה בפתח-תקוה, אם כי הייתי בטוח שלא יעשו כלום, אך רציתי שהעניין יקבל צורה של השפעת המושבה. אני בעצמי לא רציתי להיבחר. בוועד היו: דב ימיני, ברוידה הזקן, שמואל מיליס, זלמן גיסין ושלום כהן. כששאל אותי גורדון את דעתי על הוועד, אמרתי לו: מסופקני אם מישוהו מהם יעבוד באופן אקטיבי, חוץ משמואל מיליס, אבל רכשנו על-ידי זה, שנבחרו אנשים אלה לוועד,

הרבה מאוד. התפקיד שהוטל על אנשי הוועד היה להמציא מקומות עבודה לעולים החדשים, ומצד שני על הפועלים להמציא רשימות של זקוקים לעבודה. בערב השני אחרי האסיפה בחרנו בוועד מתוך חוג העובדים, אשר הטיל על עצמו את התפקיד לקבל את העולים, לסדר אותם במעונות ולהמציא את שמותיהם לוועד האיכרים. זה לא היה ועד רשמי כי אם יותר מעשי. למעשה, הוועד הראשון, מחוץ לדברים בודדים, לא עשה מאומה. יוצא מהכלל היה שמואל מיליס, שהיה עוזר בהרבה בהמצאת עבודה. בוועד העובדים גם כן לא כולם התמסרו. באופן אקטיבי עבד גורדון בקבלת העולים ובהסברה. למעשה עסק בזה רק עוד אחד, שהמציא בכל ערב את רשימת הפועלים – שאול ארדישטיין, שהיה אחר-כך לאיכר בעין-גנים. בעיני היה הוא הכי מסור לעבודה הזאת. אני לא הלכתי לישון עד שסידרתי את כולם בעבודה, והוא היה חוזר מאוחר בלילה ומקבל ממני את הרשימה של מקומות העבודה והיה הולך ומודיע לכל אחד ואחד. אחר-כך הצטרפו אליו עוד איזה צעירים בעבודה זו כמו סברדלוב וזונברג, אך את עיקר העבודה עשה הוא.

בהמצאת עבודה התחלתי אחרי ארבע וחצי, אחרי שבאתי מעבודתי הפרטית, וגמרתי אותה בעשר בלילה ולפעמים אחרי חצות. העניין התפתח כל-כך טוב וכל-כך מהר, שמיום היווסד הלשכה היו בפתח-תקוה 60-70 פועלים שמהם עבדו אצלי ובעוד שניים-שלושה מקומות כ-25 פועלים. זה היה בערך במאי-יוני [1905], ועד תשעה באב (אמצע יולי) כבר היו יותר מ-300 פועלים בפתח-תקוה. אחרי ארבעה-חמישה חודשים עלה המספר עד 600-700, מחוץ למספר רב של פועלים ששלחנו למושבות אחרות. בשבוע השני להיווסד הלשכה ראינו כי בשכר שהפועל מקבל אי-אפשר לחיות ולקבל אוכל טוב, ובפרט שלא היו עוד בפתח-תקוה בתי-אוכל זולים בשביל פועלים. התאספנו, ועל-פי הצעתי הוחלט לגשת לייסוד מטבח פועלים. כשבועיים אחרי זה כבר היה מטבח משוכלל באופן הכי מודרני, לפי מושגי אותם הימים, באופן שאני בעצמי לא קיוויתי שבזמן כה קצר יסודר הדבר ויאכלו בו 200 איש בקביעות ולפעמים עוד יותר. התשלום היה שלושה בישליקים לשבוע בעד ארוחה אחת ביום (בערב) ובשבת בערב וביום. ארבע פעמים בשבוע היה בשר ושלוש פעמים תבשילים בלי בשר.

הדבר היה פשוט מאוד. למחרת הישיבה שבה החלטנו על ייסוד המטבח הלכנו אני ומיליס לישיבת ועד-המושבה, אחרי שבמשך היום הכינונו את כל אחד מהם לחוד וביארנו להם: היות ובית ועד-המושבה נמצא נגד בית-הכנסת הגדול, והוא בין כה לא טוב בשביל ישיבות הוועד, בגלל שבחוץ שומעים כל דבר שמחליטים בוועד; והיות שיש צורך בדירה למטבח דווקא באמצע המושבה והבית הזה מתאים למטרה זאת; והיות שהבית הזה בכלל היה מין הקדש ששימש לצרכים ציבוריים כלליים – לכן ביקשנו את הוועד שימסור לנו את הבית בשביל הפועלים. ואחרי שידולים והשתדלויות השגנו את זה. כשנודעה במושבה החדשה הזאת היו כולם מוכי תימהון. לא על עצם הסכום ששווה הבית, אלא על עצם העובדה כי ועד-המושבה של אז, רובו זקנים אדוקים, שיש להם כל מיני דעות על הפועלים, בייחוד האפיקורסות של העולים החדשים, שהוועד הזה יצא מהדירה שלו, הרכוש הפרטי שלו וימסור אותו לפועלים. זה פעל כפצצה על כולם ולא ידעו מה פשר הדבר. אבל כאן לא היה נס משמים; אנחנו ידענו איך לנגן על המיתרים שלהם והצלחנו.

ובהמשך – ניצחון מביא ניצחון. אחרי שקיבלנו את הדירה וכשהתחילו מיד ספקות, לא נתנו להם להתחרט. נודע לי שאצל חברת 'גמילות חסד' נמצא רכוש של כלים

בשביל מטבח, השווה סכום גדול: דודי-נחושת, צלחות, סירים, סדינים ומזרונים. כלים וחפצים אלה נועדו בשביל להלוות לחתונות וגם בשביל נשפים שנתיים שלהם. פעלנו על חברת ועד 'גמילות חסד' שיתנו לנו בהשאלה את הכלים האלה לשנה. לביטחון חתמתי שטר על 200 לירות וכתב התחייבות על האיננוטר, שאני אחראי בעד כל נזק שיחול בכלים הללו ואם יטרפו אותם. הבית והכלים היו היסוד של המטבח.

השגנו שניים-שלושה חברים מסורים מאוד מתוך הפועלים, שהתנדבו לעבוד רק בעד אוכל. זה היה קרסנר שהיה הטבח ועוד שני צעירים שטיפלו בקנייה ובהנהלה. כדי שהעניין יקבל יותר ויותר צורה של מוסד של המושבה, סידרתי ראיונות שונים עם הרב של פתח-תקוה ועם ראשי המושבה הזקנים ובעלי ההשפעה, שיבואו לחנוכת-הבית של המטבח ושינאמו בנשף של חנוכת-הבית, ושכל העניין יקבל צורה של מוסד השייך למושבה. אף-על-פי שמכל הנאספים שנאמו נאומים חוצבי-לב אף אחד לא נקף אצבע באופן אקטיבי, השגתי מר שרציתי, היות שזה השפיע על תושבי המושבה והשקיט במידה ידועה את התלונות על יחסי הפועלים לדת.

המטבח התנהל בסדר מופתי. היו בו ניקיון וסדר, מקום בשביל רחיצה, השולחנות היו מסודרים במפות, בכלים נקיים, האוכל טוב, טרי, וכל פועל השיג בעד מחיר זול אוכל בריא, ומלבד זה בעד עשיריה [מטבע קטן] השיג לחם. בתור תשלומים קיבלנו מקומות עבודה. בשביל להמציא פרודוקטים חתמנו שטרות לסוחרים ביפו, כדי שנקבל את המזון בזול. כמובן, הערך הכספי של אלה היה גדול, וכשהמטבח נסגר הייתי צריך להטריח את עצמי ולשלם חלק הגון של חובותיו. אף אחד מבני המושבה לא הבין באיזה אופן נתנו במחיר כה זול אוכל טוב. הסוד היה בזה שהסחורות עלו לנו בזול מאוד ושכר דירה וכלים לא שילמנו, והעובדים בתוך המטבח עבדו רק בעד אוכל ואחר-כך בעד משכורת קטנה.

הרוגז הראשון במטבח התחיל בזה: פעם נכנסה בתו של זאב ברנדה, ראש הוועד, וסיפרה לאביה שבמטבח מחללים את השבת באופן נורא. אחר-כך היא באה בשם אביה ואמרה למי קרסנר שיחדל לחלל את השבת. קרסנר חמד לצון וזה הרגיו אותה. זה היה האינצידנט הראשון, ואחרי זה קראו אותי לוועד ודרשו להעניש את קרסנר. בפעם הראשונה הסברתי להם שאיני אפוטרופוס הפועלים, אני רק עושה את חובתי.

בחודש השני לייסוד הלשכה ראינו שלשם קימוצים בהוצאות של הפועל נחוץ לסדר מכבסה בשביל פועלים. לשם כך קיבלנו צעירות אחדות מתוך העולים, שהתנדבו לעבוד בעד אוכל ומשכורת קטנה, וסידרנו שבעד עשיריה (3 מילים בערך) קיבל כל פועל את הלבנים שלו מכובסים ומגוהצים יום-יומיים אחרי שמסר אותם.

את קבלת הלבנים סידרנו בבית המטבח, אך נוכחנו שזה לא אסתטי ביותר וקבענו מקום מיוחד לזה. צעירה אחת קיבלה את הלבנים ומסרה אותם והשאר עבדו בכביסה וגיהוץ.

הקמת הספרייה

ראינו לפנינו קיבוץ אנשים בעלי תרבות גבוהה ובינונית, שבאו מהגולה הרבה שנים אחרינו עם תשוקה לתרבות ושהמושבה לא יכלה לספק להם אותה, מפני שבה לא היה שום מקום מתאים לכך. לכמה צעירים חרדים היה מקום בבית-הכנסת ללמוד גמרא, אבל לפועלים, רובם אחרי יום עבודה, לא היה על-פירוב איפה לקרוא חומר ספרותי

כל-שהוא. בכל הארץ היה רק בית-ספרים אחד, 'שער ציון' ביפו. גם הוא היה מוגבל בסכום הספרים והעיתונים ולא הספיק גם לצורכי יפו. מלבד זה היו ספריות קטנות בראשון-לציון וברחובות, שבעצם לא הספיקו לצורכי המושבות הללו. בפתח-תקוה גם זה לא היה.

באותו זמן באה למושבה צעירה ממינסק, מנוחה גולדברג. החלטתי שמוכרחים לייסד ספרייה שתשמש גם כעין קלוב ומקום להרצאות מדי פעם לפעם. לשם זה ביקשתי את הגב' מנוחה גולדברג שתלך יחד אתי מבית לבית ויסדנו חברת בית ספרים, של חברים אקטיבים ופסיבים. האקטיבים שילמו דמי-חבר שנתי מפראנק עד לירה ונידבו ספרים והשתמשו בספרים. הפסיבים שילמו על-פירוב מחצי לירה עד לירה לשנה. קיבלנו על-פי השתדלות אצל פקידות יק"א במתנה דירה מתאימה בשביל בית-הספרים. בספריית 'שער ציון' קיבלנו מעט ספרים שהיו להם כפולים. אני ועוד ידידים מסרנו את הספרים שלנו לספרייה זו. בהתחלה היו לנו מתנדבים בתור ספרנים. זמן מה התעסק בזה ויתקין המנוח. עניין בית-הספרים לקח את לבם. היו הרצאות, והיות שהמקום היה קטן להרצאות קיבלנו רשיון לסידור הרצאות בבית-הספר לבנות. אני דיברתי תמיד על דברים מעשיים. אני זוכר את דרישתי להפנות את תשומת לבם להתיישבות. לא לחשוב כי הפועלים צריכים להישאר תמיד פועלים במושבה. המושבה היא רק מעבר עד ההתיישבות. בזמן הראשון הוציאו עיתון הקטוגרפי ועיתונים בעל-פה. בביתי היתה הישיבה שבה הוחלט על ייסוד עיתון קבוע. היה משא-ומתן על דבר השם וצביון העיתון [המדובר בעיתון 'הפועל הצעיר'].

פרשת נשף חנוכה

כשמשפחה צריכה היתה להתיישב בפתח-תקוה, היה מקובל חוק כי אחד התושבים צריך להיות ערב בעדה. באופן כזה, בכל פעם שבאה משפחת פועלים נתתי ערבות לוועד המושבה ובמשך זמן קצר נצטברו הרבה ערבויות כאלה, והדבר בא לידי כך שאפילו אנשים שלא פנו אלי בעצמם, ועד המושבה בעצמו שלח לקרוא לי ושאל אם מסכים אני לתת להם ערבות. לכתחילה לא התייחסתי לזה באיזה חשד, אבל אחר-כך נודע לי כי במוחם של אחדים מחברי הוועד נולד רעיון, שאני כאילו שליח או בא-כוח של איזו חברה מחוץ-לארץ, שבעצמם לא ידעו לתת לה שם. דיברו על זה שהנני בא-כוח של 'בונד' או של אוסישקין וכו'. כולם היו סבורים כי אני מקבל משכורת שמנה בעד כל השתדלויותי אלה לטובת הפועלים. הם לא יכלו לתאר לעצמם כי אני, כאיש נכסים, אתעסק בזה מבלי שום עניין כספי.

התוצאות מהיחס הזה היו רעות. זה היה לפני חנוכה; הפועלים התכוונו לנשף. אני בעצמי לא ידעתי פרטים רבים על תוכן הנשף, מפני שגם אני הייתי רחוק מהנשף הזה. פתאום בערב אחד בא שמש של ועד-המושבה וקרא אותי לישיבת הוועד באופן דחוף. באתי לשם, והנה מודיעים לי כי נודע להם שהפועלים רוצים לעשות בחנוכה 'טריאטר' [טיאטרון]. והם מבקשים אותי שאני אבטל את זה. אמרתי: הכיצד אבטל, האם הנני אפוטרופוס שלהם? אני רק מנהל את לשכת-העבודה ואינני מסכים להביע עצות לפועלים בענייניהם הפנימיים. אך בכל זאת הבטחתי להם להתעניין באופי הנשף. ובאמת, ביום השני בבוקר נפגשתי עם סברדלוב וארדישטיין, האיניציאטורים של הנשף,

ונודע לי כי זה לא יהיה 'טריאטר' ולא ריקודי בחורים ובחורות כי אם נשף חנוכה פשוט, עם חלקי אמנות וחסל. הודעתי הדבר לוועד שאינני רואה שום דבר קרף בנשף זה. הוועד לא התחשב עם הסברתי ודרש בכל תוקף לבטל את הנשף (עלי להעיר כי באותו הזמן היו חברי הוועד רובם אדוקים). אז הודעתי כי אינני מבין את סיבת האיסור ושאלתי האם המשטר אוסר את זאת, או הדת? ענו לי כי באמת הם מפחדים כי הדברים האלה יקלקלו את בניהם. ועיקר האיסור הוא מסיבות דתיות. אמרתי: אם כן, נפנה לרב. חוץ מהרב היו עוד שני אנשים בעלי השפעה. זה היה דיסקין הזקן וקופלמן הזקן. פעלתי על סברדלוב וארדישטיין להיכנס לרב המושבה ולבאר לו כי הנשף הוא רק לכבוד חנוכה, ואין שום היגיון לאסור הנשף. התראיתי קודם עם קופלמן ודיסקין וידעתי כי הרב יתחשב עם דעתם. הצלחתי להשיג מכתב מהרב לוועד המושבה, שמצדו אין מניעה שהנשף יסודר. מובן כי הוועד לא יכול היה ללכת נגד החלטת הרב, אך בכל זאת עוד שניים-שלושה חברי הוועד רתחו ולא רצו להסכים. הם החליטו שאברהם שפירא, ראש שומרי פתח-תקוה, ושומריו ישמרו על הסדר באופן רשמי. כנראה שהודיעו לו בסוד כי לא יתן כניסה לבני המושבה למען לא 'יתקלקלו', אלא רק לפועלים. כך שמאנשי המושבה נוכחו בנשף רק אני ועוד שני איכרים. אברהם שפירא ביחד עם שאר השומרים עמד על המשמר בדירתו של נחום אוסטרובסקי, בבית פלדמן, איפה שהיה הנשף.

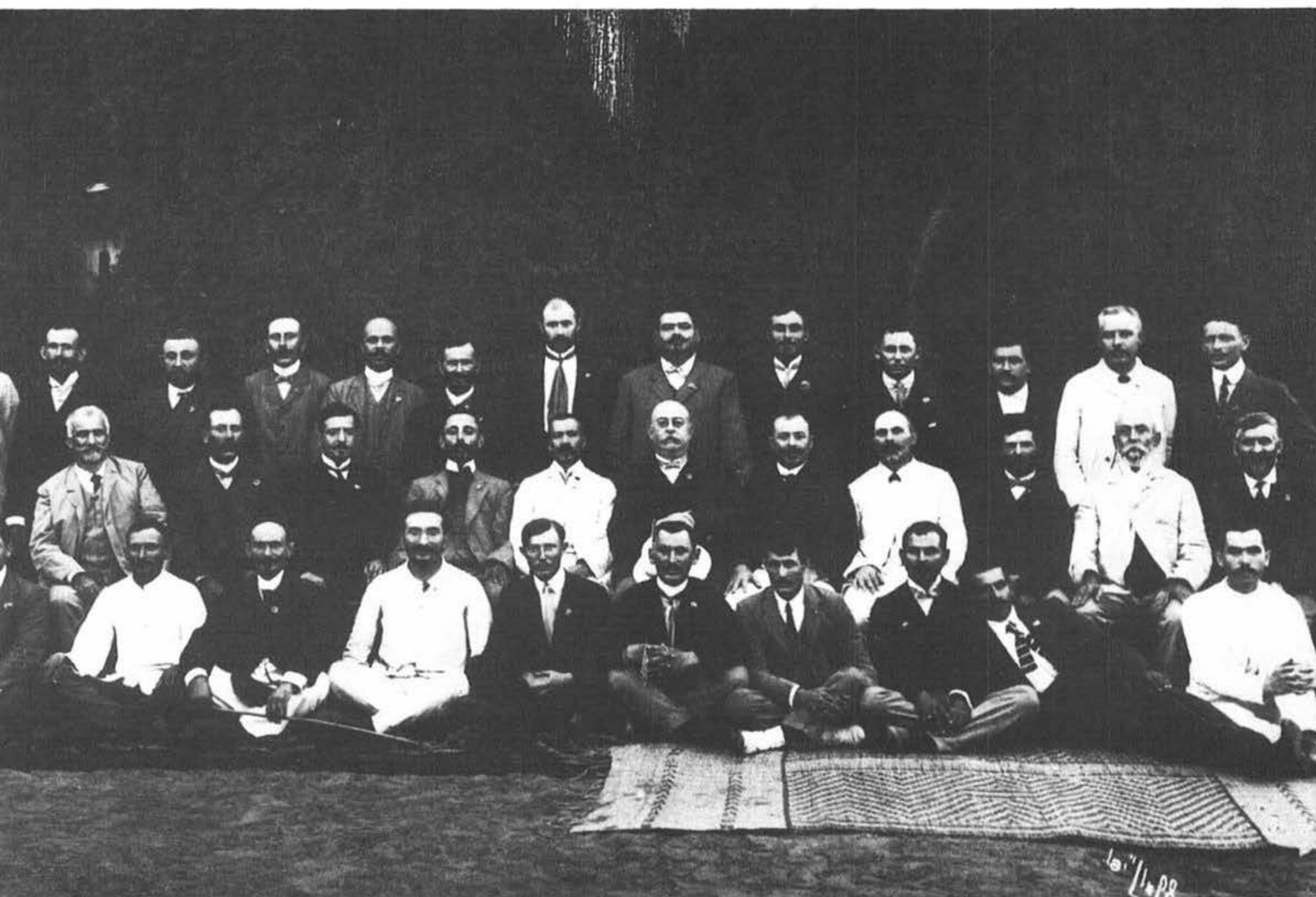
הנשף בכלל עבר בנאומים ובדקלומים ולא היה בו שום דבר יוצא מן הכלל, חוץ מנאום אחד שנאם סקיבין, נגד איכרי פתח-תקוה ונגד יחס התושבים לפועל העברי. הוא הציע כי לא ייקרא יותר השם 'פתח-תקוה' אלא 'פתח-יאוש'. שני האיכרים הצעירים ויטקובסקי וגרינשטיין שנוכחו בנשף מסרו על הנאומים למועצת המושבה, וכששמעו על דברי הפועל סקיבין נעלבו ונפגעו בכבודם. נוסף לזה, ביום שבת שלאחר המקרה הזה יצאו 40-50 פועל ליפו רגלי, כל אחד עם תרמיל על גבו ומקלות בידם, בסדר, ועברו בסך את המושבה. על-פי דיני ישראל חיללו את השבת. בזה ראו תושבי המושבה עלבון ומלחמה המוכרזה על-ידי הפועלים נגד המושבה. גם אני במקרה הייתי בין ההולכים ליפו, היות שהלכתי לפגוש את אבי, שבא באותו יום באונייה מרוסיה. ויטקובסקי ראה אותי בין ההולכים ובדה מראשו כי הפועלים החליטו להרגיז את המושבה ואני ארגנתי את כל ההליכה הזו. אני הייתי עסוק בענייני הפרטיים, לכן לא נודמן לי להיות במושבה לשמוע על המתרחש ולא ידעתי כי כל המושבה כמרקחה.

באחד הימים, ביום השלישי אחרי השבת הידועה, הסתובבתי במושבה בין האיכרים בעניין השגת עבודה לפועלים. נודע לי שאיכר אחד, זאב ליפקיס, רוצה לעשות ניסיון בעשיית סמוכות מעצי אקליפטוס, אך לא היו לו מכשירים. הודעתי לו כי יש לי כלים אחדים במחסני ויקבל לעת עתה פועלים אחדים לעבודה זו. לא מצאתיו בבית ואשתו אמרה לי כי הוא נמצא באסיפת ועד-המושבה. כשבאתי לבית הוועד וביקשתי מהשמש לקרוא את ה' ליפקיס, אמר לי הלז כי מחפשים אותי בכל המושבה. נכנסתי פנימה וראיתי שכל חברי המועצה יושבים. פינו לי מקום ופנו אלי. ראש הוועד, ברוידה הזקן, פתח את החקירה אחרי שהושיב אותי בכיסא באמצע האולם ומסביבי כל חברי המועצה, ופנה אלי: אני מודיע לך בשם הוועד ובשם המועצה, שנודע לנו שאתה היית ממארגני הנשף אשר בו העליבו את פתח-תקוה ואחדים מחברי הוועד כינו אותנו בשם אינקוויזיטורים ועוד, אף-על-פי שהבטחת לוועד שזה יהיה נשף צנוע ושקט. כל המושבה מרוגזה וחברים אחדים מהוועד מוצאים שהכווח המניע לכל זה היית אתה. הוספת חטא על פשע, שאחרי זה הלכת עוד עם פלוגה בשבת עם תרמילים ומקלות בידיהם באמצע

המושבה בשירה וזמרה, כדי להכעיס את בני המושבה, ואנחנו כמובן רוצים לשמור על בנינו. שלחנו לקרוא אותך, אף-על-פי שאצלנו הכל כבר ברור, אך בכל זאת ברצוננו לשמוע: מה תגיד אתה לזה?

קבלת-הפנים הזאת, בפני 40 איש, פעלה נורא על עצבי והייתי חיוור כמו הקיר מרוב התרגזות. מתפלא אני עד היום איך היה לי אומץ לדבר את אותן המלים שדיברתי אז. אמרתי: לא נכון הדבר על עלבון המושבה. אם אחדים התבטאו או פלטו איזו מלה על חשבון המושבה, זה רק מרוב התרגזות על יחס אנשי המושבה אליהם. גם ההליכה ליפו לא היתה בכדי להכעיס. הסברתי כי רוח הצעירים שבאו כעת מרוסיה רחוקה מהרוח השוררת במושבה, ואין לחייב אותם על שמירת חוקיה ומנהגיה של המושבה.

ש' [?] יצא בנאום נלהב ואמר: כמו שלנחש יש צורך להתזז את ראשו כך יש צורך להתזז את ראש כל התנועה הזו, ולכן עלינו להסיר מהדרך את ראש מחנה הפועלים. הדברים פעלו על המסובים כך שאחדים בין אלה, ח"ס וש"ר, התנפלו עלי במכות, ולולא התערב אברהם שפירא בדבר, הגן עלי והצליח להבריח אותי מהאולם, היה נגמר הדבר מי יודע באילו תוצאות. בחוץ עמדו מחנות פועלים ששמעו מה שקרה אתי.

'הצד השני' — בני האיכרים בפתח-תקוה

החרם

ברחתי הביתה. בביתי מצאתי המוני פועלים, שבאו לספר לי כי האחים אוסטרובסקי וא' פלדמן נחקרו עוד לפני במועצה. טיכסנו עצה מה יש לעשות כעת. כך ישבנו עד אחרי חצות ונפרדנו כמעט בלי שום החלטות. ביום השני בבוקר היו דבוקות מודעות מטעם הוועד והמועצה בכל המושבה, בהן הוכרו חרם נגדי ובמידה ידועה גם נגד שאר הפועלים. נוסח המודעה היה בערך כך: בישיבת הוועד והמועצה ביחד עם בעלי-בתים חשובים מהמושבה הוחלט, ששום איש ואשה מבני פתח-תקוה יהיה אסור לבוא במגע ומשא עם צבי סטרכילביץ', לא ימכור לו שום דבר ולא יקנה ממנו שום דבר, ולא יהיו לו שום עניינים פרטיים ושום עניינים ציבוריים אתו, והוא חדל גם להיות חבר בכל המוסדות של המושבה, מפני שהתנהג נגד חוקי מושבתנו וכו'. ועוד דבר הוכרו במודעה הנ"ל: על אברהם פלדמן, על שהשכיר את הבית, להיקנס ב-100 פרנק ולהוציא את אוסטרובסקי מהבית. על אוסטרובסקי לעזוב את המושבה. כל הפועלים מוכרחים לעזוב את המושבה. אלה הרוצים להישאר בה הלאה מחויבים לשמור על כל חוקי המושבה ולציית לפקודות הוועד. לשם זה נדפסו אנקטות [הודעות], וכל פועל שרצה להישאר היה חייב לחתום. על אף החרם נגדי הודיעו לי בכל-זאת שני מוסדות, שלא יתחשבו עם החלטת הוועד ולא יוציאו אותי. אלה היו היקב וחברת 'גמילות חסד'.

המצב החדש קיצץ את כנפי ולא יכולתי להתהלך במושבה בעניין עבודה עבור הפועלים. מצאתי לי בכל פעם איזה צעירים שעשו את עבודתי זאת. בינתיים נתפשטה השמועה בכל הארץ. ממקומות שונים דרשו להגיש למשפט את ועד-המושבה, והדברים הגיעו לידי כך שגם הקונסול הרוסי שלח אלי את מזכירו והודיע לי כי מוכן הוא להתערב בעניין החרם עלי. הודיתי לו אך סירבתי להיכנס במשפט עם המושבה. גם הרב קוק, שבא אז לארץ-ישראל, דרש אותי אליו להסביר לו על המקרה. לכתחילה לא רציתי לנסוע אליו, אך אחר שקיבלתי מכתב שני ממנו ובהשפעת אבי נסעתי ליפו להרב קוק וסיפרתי לו על אשר קרה. כפי ששמעתי אחר-כך המטיר הרב קוק מכתבים, אש וגפרית, על אנשי ועד-המושבה, וזה פעל שבאו אנשים אלי מבני המושבה והציעו לי שאלך לוועד ואבקש סליחה. נכבדים אחדים מיפו וביניהם יחזקאל דנין, ד"ר שטיין, משה סמילנסקי ווילקומיץ' שלחו משלחת לפתח-תקוה נגד החרם עלי, והוועד שלח אלי שליחים שאבקש סליחה ויוסר ממני החרם. הודעתי כי לא עשיתי שום עוול. לא עלי לבקש סליחה מהמושבה אלא על המושבה לבקש סליחה ממני. השפעתני על הפועלים לא לחתום על האנקטות מטעם הוועד.

אחרי זה קיבלה הלשכה צורה קצת אחרת. היו כבר פועלים שהתמחו בעבודה וקיבלו עבודות בקבלנות. חילקנו את המושבה לאזורים, כך שגם אחדים מהפועלים התחילו לחפש עבודה וקובץ הפועלים שהיה בזמן החרם במספר 600-700 [כנראה הכוונה ל-70-60 — ד"א] איש, לא רק שלא הוקטן אלא שעוד הלך וגדל הודות לעלייה החדשה. מי שסבל מהחרם היה מטבח הפועלים. התפטרו שניים-שלושה חברים הכי פעילים במטבח, חברת 'גמילות חסדים' דרשה בחזרה את הכלים שהשאילה לי, וגם פועלים רבים עזבו את המושבה בהלכם למושבות אחרות, באופן שמ-300 איש שאכלו עד החרם הוקטן המספר עד 100. בינתיים דרש הוועד גם את הבית שנתן למטבח, ולי כבר לא היה כל-כך אומץ לב כמו קודם להתקומם נגד המעשים החדשים האלה של הוועד.

עד כאן דברי העדות. בסופו של דבר גברה ידו של הוועד. החרם על הפועלים נמשך ורובם עזבו ואפילו גורשו. א"ד גורדון קרא תגר נגד הגירוש: 'אנו עומדים לפני גירוש חדש. לא גירוש ספרד, אלא גירוש בידי אחינו ובארצנו. מה עלינו לעשות? ראשית, לא נזוז מפה. את עמדותינו שכבשנו פה לא נעזוב ועל המקום הזה לא נוותר. לא יגרשנונו מכאן, לא בכוח ולא ברעב'.

הסכסוך הלך והחריף. ועד-המושבה מנע מהפועלים עזרה רפואית, וסגר כאמור את המטבח ואת המכבסה. הפועלים נדרשו לפנות את הספרייה מבניין הפקידות, וכשלא עשו כן נפרץ המנעול ורוב הספרים הושחתו או נגנבו.

בסוף החורף החליטו הפועלים לעזוב את המושבה 'באופן דמונסטראטיבי' [הפגנתי]. אחרי חג הפסח תרס"ו (1906) עשו זאת רובם ככולם. שרה מלכין, מדמויותיה הבולטות של העלייה השנייה ובעצמה פועלת בפתח-תקוה, כינתה את הפועלים שנטשו בשם 'גולים'.

למאבק הזה היו בהמשך עליות ומורדות. כבר בסוף קיץ 1906 אנו יודעים שהעולה החדש דוד גרין, לימים בן-גוריון, הגיע ביומו הראשון בארץ לפתח-תקוה ונקלט בין פועליה, כלומר ששוב היו בה פועלים. גם צבי סטרכילביץ' המשיך בפעילותו למען הפועלים ולמען פתח-תקוה, ולדעתו — שרוב האיכרים לא הסכימו לה — לא היתה סתירה בין השתיים.

'מטבח הפועלים' בפתח-תקוה לפני שנסגר

עולי תימן בעלייה השנייה

ניצה דרויאן

חומר רב נכתב והופיע בשנים האחרונות (בעיקר במלאת מאה שנה לעליית תרמ"ב, היא עליית 'אעלה בתמר' של יהודי תימן) על יהדות זו, מורשתה וגלי עלייתה לארץ. בין השאר יוחד מקום נכבד לפרשת עלייתם וקליטתם של העולים מתימן בשנים 1909-1912, ובעיקר לגל העלייה שבא לאחר שליחותו של שמואל יבנאלי לארץ זו ב־1911/12. במאמר שלפנינו מתרכזת המחברת בחלקם של בני תימן בהתיישבות החקלאית, בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה.

צורפי כסף תימנים בבן-שמן

המחברת היא מורה ומרצה בבית-הספר ללימודים קדם-אקדמאים באוניברסיטה העברית בירושלים

ערב מלחמת העולם הראשונה נאמד מספרם של עולי תימן בארץ בחמשת אלפים נפש; מהם נמצאו כשלושת אלפים בירושלים, כתשע מאות בקירוב השתקעו ביפו, ורק כאלף ומאה נפש מצאו את דרכם להתיישבות החקלאית. נראה, אם כן, בבירור כי רוב בני העדה התימנית שייכים היו ליישוב העירוני הארץ-ישראלי. שם עסקו בעבודות הבנייה לסוגיהן, בצורפות ובמלאכות אחרות; כן קנו אדמות, בנו בתים והקימו שכונות יהודיות חדשות גם באזורים שלא היו מיושבים עד לאותם ימים. מעצם מעמדם, קשריהם החברתיים ופעילותם הכלכלית השתייכו רובם ל'יישוב החדש' ושילבו עצמם בתחומי העשייה הדינאמית במיגזר היהודי.

באותם ימים — ימי העלייה השנייה — נודע ברכים גם רעיונה המובהק של האסכולה ההתיישבותית בתנועה הציונית: עבודה עברית הכרחית כמסד לתקומת העם היהודי במולדתו ההיסטורית. כך, סברו, ישתנה בסיסה של החברה היהודית הגלותית, כפי שהכירוה במזרח-אירופה; החברה הלא-פרודוקטיבית מעיקרה תעבור מן העולם, והאומה תתארגן מחדש על בסיס טבעי של חברה עובדת, חברת פועלים. תוך כדי כך התפתחה השאיפה ליצור חברה יהודית חדשה, שבה יטופחו שני יסודות עיקריים: עבודת הכפיים (רצוי בחקלאות) מחד גיסא, צניעות והקרבה אישית מאידך גיסא.

בהתאם לתפיסה זו, לא נשכחו הפועלים התימניים בכתבי תולדות היישוב, ובהיסטוריוגרפיה הציונית המסורתית נשמר תמיד מקום — ולו גם זעיר — לתיאור פעילותם. מאמר זה יתרכז אף הוא בסיפורם של עולי תימן בהתיישבות החקלאית, גם תוך כדי בדיקת המציאות ההיסטורית באותה עת לעומת התדמית שנוצרה עבורם והשפיעה עוד ימים רבים לאחר מכן.

אם וילדיה במושבה. הלבוש — כמו בתימן

בתקופת העלייה הראשונה, ובעיקר בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, הגיעו רק יחידים מבני העדה התימנית למושבות החקלאיות. ידוע על בני תימן שהשתקעו בראשון-לציון והועסקו ביקב (בעיקר כמשגיחים על כשרות היין, משום שסמכו עליהם בהיותם שומרי מצוות), או אחרים שהיו בחזקת עובדים עונתיים (בגדרה וביבנאל למשל); אך היו גם מבני העדה שעסקו במושבות בחקלאות והתגוררו בהן עם משפחותיהם, כבפתח-תקוה. עולי תימן אלה השתלבו בדרך-כלל עם שאר פועלי המושבה, ותנאי חייהם ועבודתם לא היו שונים משלהם.

למן חורף תרס"ט (1909) החלו להגיע למושבות יהודה והשרון ולנקודות היישוב החדשות בגליל קבוצות עולים מתימן, במטרה למצוא עבודה קבועה ולהשתכן במקום לאורך ימים. קבוצות אלו מייצגות את ראשית ההתיישבות החקלאית התימנית בשנים תרס"ט-תרע"ד. המעניין הוא, שלפחות בשתי מושבות (רחובות וחדרה) היה מספרם של העולים מתימן גדול משל האיכרים, בעלי האדמות במקום. יתר על כן, מלכתחילה באו עולי תימן לנקודות היישוב עם בני משפחותיהם, מתוך כוונה להתיישב בהן ולהקים שם את בתיהם, ולא ראו את בואם כמצב ארעי או עונתי בלבד (מרבית עולי תימן היו בעלי משפחות קטנות, בנות שניים-שלושה ילדים, ולעיתים קרובות נצטרפו אליהם גם הורים מבוגרים או שארי-בשר ממקום מוצאם בתימן, ספק קרובים ספק מכרים). נראה כי אכן חלק ניכר מביניהם עשו כן, ואף אם לא 'כבשו את העבודה', הרי שנוכחותם במקום יצרה אפשרות להעסיק פועלים עברים והביאה לידי גידול ניכר של האוכלוסיה היהודית הקבועה ביישובים.

מעמדם של העולים מתימן ביישובים החקלאיים

ההערכה היא כי בשנים 1912-1914 הגיעו כאלף ומאה מעולי תימן ליישובים החקלאיים ונטלו חלק בצמיחתם. האוכלוסיה היהודית ביישובים השונים בכל הארץ מנתה אז לכל היותר כ-12,000 נפש, ובני תימן מנו אפוא כ-10% מהם; ואילו מספר הפועלים הערבים השתנה בהתאם לעונות השנה ונע סביב כמה אלפי פועלים.

תיאור בואם של העולים חוזר על עצמו בעיתונות התקופה וכן בתיקי המשרד הארץ-ישראלי ובעדויות של בני התקופה. בבואם נראו העולים חלשים, מדוכאים ורצוצים ממש מן הדרך הארוכה והקשה. לא קל היה לעולי תימן להתאקלם בעבודות החקלאיות שלא הורגלו להן בארצם, ושכרם היומי היה בדרך כלל נמוך מאוד ולעיתים אף נמוך משכרם של הערבים. יתר על כן, למרות שלא בחלו בשום מלאכה, היו ימים ושבועות שבהם לא נמצאה להם עבודה ועל כן היו שסבלו חרפת רעב ממש. חבלי קליטתם של העולים, שהיו קשים מנשוא, וסבלם הרב בתקופה זאת הותירו משקע מר בלבם והרגשת זרות וניכור, שבאה לידי ביטוי בתחושת דיכאון קשה.

בעיית הדיור של עולי תימן חמורה במיוחד. חלקם דרו בחוץ, תחת כיפת השמים, ואחרים שכנו ארעית ברפתות ואורוות — שמקצתן שופצו מעט למגורי אדם (לעיתים אף נדרשו לשלם שכר-דירה עבור מעונות אלה). לאחר תקופה קצרה, במיוחד בהגיע ימות

הגשמים, ניסו להקים סוכות, שהיו עשויות מחצלות וצריפים מעצי אקליפטוס. אולם יחידות-דיור רעועות אלה לא היו נחלת כל הבאים, ומוכן שלא יכלו להגן על המשפחות מן הקור והגשם. הצפיפות רבתה גם בבתים הזעירים שנבנו לכשלושים אחוז מעולי תימן (או שבנו הם בכוחות עצמם) על מגרשים קטנים שהוחכרו להם.

בתנאי דיור ותברואה ירודים אלה ועקב התזונה הלקויה, פקדו המחלות בקביעות את עולי תימן במושבות. בני העדה לא היו מורגלים בתרופות וברופאים מודרניים, ומכל מקום, כיוון שהפרוטה לא היתה מצויה בכיסם, היתה ההוצאה הכספית הזאת עבורם בלתי-אפשרית ממש. האסונות לא איחרו לבוא: בפתח-תקוה ובחדרה, למשל, מתו במשך השנה הראשונה להתיישבות העולים התימנים שם קרוב לשישים נפש. תמותת התינוקות היתה גבוהה במיוחד.

לסקירה הקצרה על מצבם של עולי תימן ביישובים החקלאיים נוסיף רק, כי איכרי המושבות לא קיבלו את העולים במאור פנים, ובדרך כלל התרחקו והסתייגו מהם. התרחקות זאת לעתים נשאה אופי אכזרי, מאחר שהעולים החדשים נזקקו למירב תשומת-הלב דווקא בצעדיהם הראשונים בארץ. האיכרים אף לא נטו להעסיק את הפועלים מבני תימן במשקיהם, ועל פי רוב היו דלתות בתייהם נעולות בפני הבאים. נקל, אם כן, לשער את העלבון הצורב שהיה מנת חלקם של העולים, שעה שמצבם החומרי היה אף הוא בכי רע.

עולי תימן כ'פועלים טבעיים' — האומנם?

בראשית המאה העשרים היו שרצו לראות בבני תימן 'פועלים טבעיים'. הרעיון החל לקרום עור וגידים כאשר התברר שאין ביכולתם של הפועלים ממזרח-אירופה, על אף היותם חדורי אידיאלים ורוח הקרבה, לכבוש את העבודה במושבות. עבודה זו היתה ברובה הגדול בידי הפועלים הערבים, שהועסקו בידי בעלי החוות — האיכרים היהודים. על כן נשמעה בימים ההם הטענה, כי לא תיתכן עבודה עברית בלעדית בהתיישבות החקלאית, כל עוד לא ימצאו 'פועלים טבעיים' שיוכלו למלא את החסר.

מיהו 'הפועל הטבעי'? אדם הרגיל לעבודה קשה, היכול לחיות בתנאים לא נוחים, צייתן ומקבל עליו מראש את עול נותני העבודה, ומעל לכל מסתפק במועט ושמח בחלקו. הגדרה זו התאימה למי שהשתייך לרובד חברתי נמוך ונמנה עם 'פשוטי העם', אולם בשום אופן לא הלמה את הפועל האידיאליסטי, המשכיל האירופי ובעל העקרונות (אך חסר ההכשרה לעבודה חקלאית), שאינו צייתן ובעיקר אינו מסתפק במועט — לא כאשר לשכרו ולא לגבי תנאי עבודתו ומגוריו. 'הפועל הטבעי' חייב היה גם לעמוד בתחרות עם הפועל הערבי המנוסה, ואף לכך לא התאימו הפועלים ממזרח-אירופה.

כאשר הבינו רוב הפועלים המזרח-אירופים שהגיעו לארץ, שהם עצמם לא יתאימו למשימה הקשה, כתבו על כך וללא הרף — בכנות האופיינית לימים ההם — בעיתונות התקופה ובמכתבים פרטיים. בד בבד גם חיפשו לעצמם תחליף; כך הוסבה תשומת הלב לעולי תימן. יוצאי תימן נראו בעיני חלק מן היישוב כ'פועלים טבעיים' מתאימים, כיוון שהיו בעלי מסורת של עבודה עוד מארץ מוצאם. כן סברו כי דרישותיהם בנוגע לרמת

חיים ולתנאי עבודה ושכר יהיו נמוכות, הם 'יסתפקו במועט' מעצם נסיון חייהם במולדתם, ובעיקר — הם יהיו רחוקים מכל האידיאלים החברתיים ומהמחשבות הנעלות בדבר הקמת חברה עברית מתוקנת, תפישות שהקשו על הפועלים האחרים להשתלב במושבות. לכאורה נמצא אם כן פתרון נוח לבעיית העבודה העברית. למחשבה זאת ניתן ביטוי בעיתונות הארץ-ישראלית ופרסומה ברבים לא איחר לבוא. מאמרים רבים נכתבו על העולה התימני המסתפק במועט ועל 'ערכו היישובי' הרב. הנה כך נכתב בעתון 'הצבי' בשנת 1909:

אין ספק שהיסוד הזה של הפועלים הוא היותר נאות ליישובנו והוא גם היסוד היותר מועיל, מועיל יותר מפילו מפועלינו האידיאליים הרעננים — כבודם במקומם מונח — בין שהם בהסתדרות זו או אחרת ובין שאינם בשום הסתדרות. זהו הפועל הפשוט, הטבעי, המסוגל לעבוד הכל, בלי בושט, בלי פילוסופיה וגם בלי שירה. והאדון מרכס — ודאי שאינו מונח לא בכיסו ולא במוחו (גיליון 89).

הסטריאוטיפ של הפועל התימני הציג אותו כבעל משפחה, הרגיל לעבוד מנעוריו, שמשאת נפשו להתיישב במקום מסוים. הוא מוכן להשתכר פחות מן הפועל ה'אידיאליסטי', כי צרכיו וצורכי ביתו מועטים וביכולתו לחיות 'חיים טבעיים' ולהתקיים משכרו. אכן, נאמר בוועידת פועלים ב-1911: 'מיסודות שכאלה אפשר לברוא מעמד של פועלים קרקעיים. יש להם עתיד גם כמטעים וגם בפלחה'. כך, בעקבות הפצת הרעיון התרגל היישוב לראות ביהודי תימן, ובמיוחד בעולים החדשים, מועמדים מתאימים לשמש פועלים במושבות.

עולי תימן מגדלים ירקות בכנרת

כאן נשאלת השאלה: אם אכן היו הפועלים התימנים היסוד החברתי הנדרש בהתיישבות החקלאית בארץ-ישראל, מדוע היה מצבם במושבות קשה ומדכא כל-כך? מדוע סבלו רבות ומדוע היו קשיי קליטתם כה מרובים? ובעיקר, אם אמנם התאימו למשימתם כ'פועלים טבעיים' — מדוע כה הרבו להתלונן, כפי שנראה בבירור ממכתבי התלונה הרבים ששיגרו הן לעיתונות התקופה, הן למשרד הארץ-ישראלי של התנועה הציונית ביפו והן לקרובי משפחותיהם בארץ ובתימן?

אכן, בחינה יסודית של מצב העולים בהתיישבות החקלאית מעלה, כי יוצאי תימן לא היו יכולים מלכתחילה להחליף את הערבים במושבות ולשמש כפועלים חקלאיים במקומם, ולא רק בשל מספרם המועט. הם לא היו 'פועלים טבעיים' — לא מעצם נסיונם במולדתם ולא בשאיפותיהם ובהערכתם העצמית. יתר על כן, עוד בראשית דרכם לא התאימו רובם לתפקיד החקלאי. מקובל היה לחשוב כי יהודי תימן, שבמולדתם היו רובם תושבי כפרים, עסקו חלקית גם בחקלאות ובגידול צאן, ועל כן הם כבר 'מוכשרים' לעבודת האדמה. אולם רוב בני הכפרים, אף שלעתים גם עיבדו חלקת אדמה כלשהי, היו בעלי-מלאכה, וזה היה מקור פרנסתם העיקרי (כך בתימן וכך גם בגלויות רבות אחרות). עם בואם ארצה התברר עד מהרה, כי אינם מתאימים לעבודת-האדמה — הן בשל חולשתם הגופנית הרבה שהוחרפה עקב תלאות הדרך, הן בשל תנאי החיים במושבות ומזג-האוויר הקשה בארץ, והן בשל חוסר נסיונם, במיוחד בעבודות הפלחה. עבודתם החקלאית לקתה מעיקרה גם בשל המחלות שהיכו בהם בלא רחם, בעטיו של מצבם הגופני הירוד. תיאורים על עולי תימן מאותם ימים מספרים שדרושים משגיחים ופועלים שילמדום לעבוד, צריך לבאר להם את אופני העיבוד של גינות, כיצד לזרוע ומה לזרוע וכד'. ברור, אפוא, שלא עלה בידי הפועלים בני תימן להתחרות בפועלים הערבים, שהיו רגילים לתנאי הארץ והכירו היטב את העבודה הנדרשת.

הפועלים, ההנהלה הציונית (בחוץ-לארץ ובארץ) ואפילו עולי תימן עצמם ידעו כי נכשל הניסיון להופכם ל'פועלים טבעיים'. בכל זאת נשארו מרביתם בהתיישבות החקלאית, מחוסר ברירה, מאין אפשרות ומקום ללכת אליו ומשום שעליהם היה לארוז את חפציהם האישיים ולטלטל עימם נשים ועוללים ולא יכלו לעמוד בכך. קשה מאוד על כן לראות בהם 'פועלים טבעיים' רק משום שהתנאים לא איפשרו להם לעזוב את המושבות. יתר על כן, ב-1914 קָבַל יעקב זרובבל, עורך העיתון 'האחדות', כי בתחילה התאימו התימנים לתוכניות התנועה הציונית בדבר עבודה עברית ובקשר להכנסת אֶלְמָנַט עוֹת'מָאנִי לארץ, אולם משום-מה נשכח ה'אדם' שבהם; הביטו עליהם רק כעל אמצעי להגשמת הרעיון הלאומי. אולם כאשר עולי תימן הכירו מעט את התנאים והתקוממו נגד מצבם, אוֹ-אז איבדו את 'ערכם היישובי' ואף נדחקו מתוך תחומי העבודה.

המיתוס של העולה התימני המסתפק במועט והשמח בחלקו הופרך, אם כן, עוד סמוך לתקופת היווצרו; אלא שכדרכם של מיתוסים, נשאר גם זה קיים ועומד עוד שנים על שנים. לאמיתו של דבר, יש לזכור כי תהליך עלייתם והתיישבותם של יהודי תימן בארץ היווה אף לגביהם מהפכה שלמה, רוחנית וגופנית, כפי שהיה הדבר בקרב העולים כולם — מאירופה, מאסיה ומאפריקה.

שמואל יבנאלי (באמצע) בעת מסעו לתימן

בין הפועלים מתימן לבין הפועלים ממזרח-אירופה

עתה ננסה לראות כמה מן ההבדלים שהיו בין עולי העלייה השנייה העובדת שבאו ממזרח-אירופה לבין עולי תימן, שפנו לעבודה חקלאית באותה תקופה. מרבית הפועלים יוצאי מזרח-אירופה, שבאו בעלייה השנייה, לא הגיעו לארץ כשהם מאורגנים, ואף לא נתארגנו מיד בבואם אליה, הגם שלא היו חסרי ניסיון ארגוני, אידיאולוגי או פוליטי. אולם בעקבות קריאת המרד שבעצם עלייתם, ובשל סבלם של הפועלים עקב הזרות והניכור, שהפגינו כלפיהם ותיקי ההתיישבות החקלאית, החלה ההתארגנות הפועלית להתפתח תוך כדי מאבק מתמיד בסדרים שהיו קיימים ביישוב. התארגנות היתה להם צורך השעה; בלעדיה לא היו יכולים להחזיק מעמד בהתיישבות החקלאית, וכדי להתגבר על מצבם הכלכלי הירוד ועל בדידותם הרבה טיפחו את רעיון האחוה הפועלית. יתר על כן, האמונה כי הם והתנהגותם מהווים את המצע הרעיוני לגאולת העם היהודי, טיפחה בהם תחושת גאווה והכרת ערך עצמם. הפועל המזרח-אירופי היה נכון – להלכה אך גם למעשה – להקרבה עצמית ולסבל הרב, שהיה מנת-חלקו, משום שראה באורח-חיו הכרח להקמת המסד לחברה היהודית החדשה המתהווה בארץ. בעצם הישארותו בארץ ראה הפועל את עיקר ההצלחה; התגברותו על התנאים הקשים העניקה לו תחושה של עליונות ושל תגמול רוחני של מי ששייך לעילית החברתית והאינטלקטואלית. ואילו הפועל התימני היה רחוק מהתארגנות מעמדית, שכן לא היה לו עדיין חלק בפיתוח אינטלקטואלי של רעיונות חברתיים. מצד אחר היה נתון, דרך קבע,

בסבך התנגשויות בין אחיו ובקלחת המריבות הקטנוניות, שלא איפשרו בדרך כלל גישור על הפערים ולא איחוד או התארגנות של קבע בין הפועלים התימנים. ואם גם לגבי עולי תימן היה לעתים הסבל כור-מצרף להתארגנות, היתה זו בינתיים רק התארגנות-עראי, ומכל מקום לא נצטרף למטרותיה הנופך האידיאולוגי-סוציאליסטי. לצד הפועלים הלא-תימנים, חדורי רוח האחדות ואחוות הרעים, נראתה התארגנות בני תימן רפויה מאוד. הן התימנים והן המזרח-אירופים במושבות רעבו ללחם, אך בעוד הפועלים המזרח-אירופים קיבלו השראה מן 'האידיאל', שהקל על סבלות הרגע, לא ראו התימנים את עצמם כיוצרי התשתית הלאומית לעתיד לבוא. חזונם היה מוגבל יותר ושאיפתם היתה להיטיב את תנאי חייהם ותו לא. במידה שראו בעצם עלייתם לארץ 'אתחלתא דגאולה', הרי שלא קשרו זאת דווקא לנטל הייסורים שהיו מנת חלקם בהתיישבות החקלאית ולא לנחיצות התהוותו של מעמד-פועלים יהודי בארץ.

אין ספק כי תחושת העילית שאפיינה את הפועל המזרח-אירופי חדור-ההכרה, לא היתה נחלת הפועל התימני. הוא לא חש עצמו כמי שחייב להעלות את ערך הפועל החקלאי וליצור מעמד פועל-יהודי בריא. לכן ההבדלים בין ציבור הפועלים התימני ובין ציבור הפועלים הלא-תימני ניכרו אפילו כשנהגו לכאורה בדרך שווה, כלומר כשפנו בבקשות-עזרה למשרד הארץ-ישראלי. הפועלים הלא-תימנים באו לבקש סיוע כספי לא כציבור הזקוק לעזרה — כתימנים — אלא משום שהם ראו עצמם זכאים לכך כבוני הארץ, כחלק המארגן והמניח את היסודות לתנועת הגאולה וכציבור חלוץ, שהתנדב לכל ימי חייו להגשים את הציונות.

מה היה טבעם של המגעים בין הפועלים העולים מתימן לבין עולי העלייה השנייה ממזרח אירופה? בעטיה של אי-שמירה על הכשרות, לא יכלו התימנים (ואפילו הרווקים שביניהם) להשתייך למטבח הפועלים. עד-מהרה גם התברר, כי בעבודות החקלאיות לא התחרו בעצם בפועלים המזרח-אירופים (הם הועסקו בענפים אחרים), וכך היו מעטות ביניהם נקודות-המפגש. אולם על אף ההבדלים המהותיים, לא היו הפועלים התימנים מובדלים לחלוטין מציבור הפועלים המזרח-אירופי, ולעתים נקשרו ביניהם קשרים ביישובים, הן במישור היחסים האישיים והן בהתייחסות אליהם באמצעות החלטות של ועידות הפועלים.

ניסיון לקרב לבבות

הרעיונות בדבר טיפוח העבודה העברית והשפה העברית, בדומה לרעיון העזרה ההדדית — ובמידה מסוימת גם הרעיון ליישב פועלים על הקרקע — היו מקובלים על תנועת הפועלים. במסגרת אידיאות אלו ומשום שפועלים גרו קרובים אלה לאלה, נוצר קשר בין מפלגות הפועלים ובין יהודי תימן ביישובים החקלאיים. בוועידות של ארגוני הפועלים בשנות העלייה השנייה נדון גם מצב הפועל התימני, ונתקבלו החלטות בקשר למעמדו ביחס לחוג הפועלים. בדרך אישית יותר התקשרו גם הפועלים ביישובים השונים עם הפועלים התימנים, וועדיהם סייעו בידם כפעם בפעם, הן במאבקהם לשיפור מעמדם והן בקשריהם עם המוסדות בארץ.

כאשר נתנו ארגוני הפועלים את דעתם על הפועלים התימנים, נרשמו החלטותיהם ברוח אוהדת ותוך מגמה לקרב את הלבבות. באביב תרע"ב נרשמה בין החלטות מועצת פועלי הגליל החקלאיים החלטה זו: 'האסיפה מעירה את התעניינות החברים במצב התימנים ובוחרת בוועדה מיוחדת שתסדר את ענייני התימנים: לרכז אותם בעיקר במושבות, לתמוך בתור כוח יורידי ביניהם ובין נותני העבודה, לברוא תנאי חיים נוחים בעבורם, ע"י בניין בתים, עזרה מדיצינית וכו', לקרב אותם לעבודתנו ולשאיפותינו'. בהמשך להחלטה נבחרה גם ועדה מיוחדת, שתפקידיה היו לבוא במגע עם ציבור הפועלים התימני, להשתדל לאחדם ולקרבם לשאיפות הפועלים ולארגונם, ולתווך בינם ובין נותני העבודה.

גם בוועידה השלישית של הסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה, שנערכה בבן-שמן בחנוכה תרע"ג, נתקבלה החלטה מיוחדת בשאלת הפועלים התימנים: 'הוועידה מביעה את רצונה שהפועלים האשכנזים ישימו לב ביותר לחיי אחיהם התימנים, יתייחסו אליהם ביחס חברים וישתתפו בעבודה להרמת מצבם. הוועידה מכירה שבנוגע לבניין ביישובים החדשים וסידור קבוצות, אין לעשות שום הבדל בין הפועלים התימנים והאשכנזים'. נראה אפוא, שלפי ההחלטות לא נתקבלה הדעה שהסתדרות הפועלים אינה רשאית לבזבז את כוחותיה ומשאביה בעניין פילאנטרופי גרידא, כסיוע לציבור התימני. אדרבה, להלכה לפחות נטו הפועלים לקרב את הפועל התימני, ניסו להכניסו לבין שורותיהם ולא לראותו כמובדל מראש בענייני שכר, תנאי מגורים וכדומה.

פועלי 'בצלאל', כולם מעולי תימן, בבן-שמן

עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה צעדו חלק מעולי תימן צעד נוסף בדרך לשיתוף-פעולה עם תנועות הפועלים. לוועידה הרביעית של הסתדרות פועלי יהודה החקלאים, שנערכה בראשון-לציון בטבת תרע"ד, הגיעו מספר צירים תימנים מראשון-לציון ומרחובות; גם לוועידת פועלי הגליל, שנערכה בחורף אותה שנה, באו שני נציגים מעולי תימן בכנרת. נציגי התימנים לא השתתפו השתתפות פעילה במהלך הדיונים, אם כי התלוננו בלשון רפה על שכרם הנמוך יותר של הפועלים התימנים, וכן ביקשו לשווא שהדיונים יתנהלו בשפה העברית ולא ביידיש, כדי שיבינו את הנאמר. את זרותם חש היטב יעקב זרובבל, עורך 'האחדות', ובתיאורו ציין כי היו רחוקים מהלך-הרוחות ומהבנת האידיאולוגיה הכללית של ציבור הפועלים. אולם עולי תימן הרגישו, שהדרך לשיפור תנאי חייהם שזורה בקשרים שייווצרו עם תנועת הפועלים, ולכן באו. מרבית הפועלים לא דחו את השתתפות יוצאי תימן בוועידותיהם, אף כי לא הזמינו אותם אליהן במפורש. אדרבה, הגישה שאומצה ביחס לתימנים בוועידת תרע"ד היתה חד-משמעית: 'מוטל על ועדי הפועלים להשתדל להכניס את התימנים לכל מקצועות העבודה ולהשוותם עם הפועלים האשכנזים'. ההחלטה הובנה כבר אז כבעלת משמעות לטווח ארוך, כפי שנכתב ב'הפועל הצעיר':

בהחלטה הקצרה ע"ד השוואתם הגמורה של התימנים מונחת ליקווידציה של סיסתימה שלמה: כל השנים, ועוד לפני זמן קצר, הביטו במחננו על התימנים כעל כובשי העבודה האמיתיים, כי צרכיהם מועטים, יוכלו להתחרות וכו' וזה שימש גם יסוד הגון לעורר את עלייתם. הניסיון הוכיח את אי אפשרות הדבר מכמה טעמים, והוועידה מיהרה להשלים עם זה. יביטו אחרים על התימנים איך שירצו, הפועלים מצדם יתחשבו אתם כעם חברים לעבודה בעלי זכויות וחובות שוות. (תרע"ד, גל' 13).

אולם החלטות לחוד ומעשים לחוד. ביישובים החקלאיים נוצרו הקשרים בין הפועלים המזרח-אירופים לתימנים באיטיות, ותוך כדי עליות וירידות תמידיות, וכן טיפלו הפועלים המזרח-אירופים בדרך-כלל בעולי תימן מרגע ירידתם מן האונייה. אך מצד אחר לא היה הכול שפיר, והיו גם אי-הבנות בסיסיות בין שתי הקבוצות.

שותפות מלאה?

עזרתם של הפועלים הלא-תימנים מצאה ביטוי בתחומים שונים. מאז באו העולים לארץ, טיפלו הפועלים בהעברתם למושבות וכתבו דו"חות על מצבם למשרד הארץ-ישראלי; הפועלים המזרח-אירופים היו גם המודיעים העיקריים, בעיתונות ובמכתבים, על שאלת אי-השתלבותם של עולי תימן במושבות. במידה מסוימת דאגו הפועלים גם לסייע בסידור עבודה לתימנים שהגיעו זה מקרוב ליישובים. הם פנו לאיכרים בהצעה שיקבלום לעבודה, ובפתח-תקוה היתה אפילו 'לשכת עבודה' משותפת. לעתים סייעו בידי הפועלים התימנים להתגבר על הקשיים הראשונים בעבודתם, ואפילו תמכו בהם, כאשר שבתו הפועלים

התימנים לאחר התמחות של חודשים מספר, במחאה על ששכרם לא הועלה, אם כי בדרך-כלל לא שבתו עמהם, משום שתנאי עבודתם ושכרם היו שונים.

כבר נזכר לעיל היחס המשפיל לעולי תימן, שהפגינו חלק מאיכרי המושבות, והיו גם מקרים קיצוניים של מעשי התעללות. אירועים אלה גונו כחריפות על-ידי הפועלים, שמחו בכל תוקף על החרפה. הם הביעו את מחאותיהם הן בבטאוניהם, הן במכתבים למשרד הארץ-ישראלי, והן בהגנה על התימנים בפני ועדי המושבות.

משהחלה התארגנות הפועלים התימנים, ביוזמתם שלהם, פנו אליהם שאר הפועלים בקול ענות גבורה וניסו ככל האפשר להנחותם בדרכם. הם השתתפו באסיפותיהם, יעצו להם כיצד לנהוג, הציעו שיטות איחוד ואף שימשו בוררים בסכסוכים פנימיים. יתר על כן, פעמים נכנס אחד מהפועלים הלא-תימנים לוועד הפועלים התימנים, כדי לעמוד מקרוב על הנעשה וכדי להדריך את יוצאי תימן הבלתי-מנוסים. היו גם מקרים שבהם צורף חבר תימני לוועד הפועלים המקומי, או שנערכו ישיבות משותפות בין 'ועד הפועלים' ובין 'ועד התימנים'.

נראה כי בשל התחלופה הגדולה בקרב הפועלים המזרח-אירופים במושבות ובשל הרקע השונה שלהם, לא נקשרו קשרים הדוקים בינם לבין יוצאי תימן. אולם לעומת העדויות הרבות על הריחוק, הניכור והזרות, שהיו ברוב היישובים בין שתי חבורות הפועלים, יש גם עדויות מספר על קירוב לבבות. הקשרים נוצרו על בסיס אישי בלבד. לא כל המארגנים, ראשי הוועדים והפועלים מן השורה, היו בעלי רגישות שווה לעניין התימנים, אך היו ביניהם גם שסייעו בלב חם, במלות עידוד ובאהדה כללית. ככלל ניתן להניח, כי מרבית הפועלים המזרח-אירופים, שהיו אף הם עולים אשר זה מקרוב באו, ולעתים תכופות חשו עצמם בודדים ומנוכרים, לא יכלו מבחינה רגשית לקלוט את יהודי תימן, ועל כן לא נכנסו עולי תימן לתוך שורות הפועלים כחברים שווים-זכויות, לא מבחינה חברתית ואף לא מבחינת מעמד הכלכלי. אולם בהשוואה בין שתי החבורות אי-אפשר להימנע מן השאלה: אכזבותיה וגעגועיה של איזו קבוצה היו חריפים יותר – של יוצאי מזרח-אירופה, או של בני תימן? מבחינת מצבם הפיסי, אין ספק שגם המזרח-אירופים וגם העולים מתימן סבלו מאוד וחיו בתנאים ירודים, אלא שיהודי תימן 'השלימו' בעצם הישגותם ביישובים עם מנה גדושה יותר של עוני, של רעב ושל השפלות.

חיי החברה והתרבות

בمولדתם התרכזו חיי החברה והתרבות של יהודי תימן סביב בית-הכנסת. כיוון שכך, הם ביקשו מיד עם בואם, כי גם במקומות יישוביהם החדשים יוקצה להם מקום לבניין בית-כנסת. אלא שלדאבונם לא פסחה מצוקת הדיור גם על ה'מניינים'. ובדרך-כלל היה עליהם להתפלל בחדר פרטי של אחד מן התושבים התימנים. רק לאחר חודשים ושנים זכו לפעמים במבנה שיוחד לתפילה. היה ברור מלכתחילה, שמפאת נוסח התפילה וכן בעטים של הקריאה והניגונים, שהיו רחוקים כל-כך מנוסח יוצאי מזרח-אירופה, יתפללו יוצאי תימן בנפרד; והלא ספרי-תורה הביאו עמהם. גם בעטים של היחסים הלא-חברותיים

ששררו בין האיכרים ובין העולים החדשים, לא הוזמנו בני העדה התימנית לבית-הכנסת המרכזי במושבה. נוסף על כך, עולי תימן עצמם נרתעו מהתקרבות לבני המושבות בכל הקשור לחיי הדת, בשל אי-ההקפדה על שמירת מצוות הדת, שקנתה לה מהלכים בקרב הדור השני של האיכרים במושבות, הגם שזו לא היתה הסיבה העיקרית למניינים הנפרדים.

עולי תימן לא פסקו להתלונן על דלות החיים הדתיים במושבות, וצורכיהם בתחום זה לא באו על סיפוקם במשך זמן רב. הם רצו לא רק בבית-כנסת משלהם, אלא גם במקווה, וכן דרשו מתן אפשרות לתפילה בעת העבודה; בחוות בגליל העיקה עליהם הסביבה החילונית עוד יותר. מצבם הקשה, שהגיע לפעמים לחוסר אפשרות לקיים חלק ממצוות הדת, גרם לכך שהם פנו אל הרב קוק, וזה הזדרז לכתוב בעבורם לוועדי המושבות ואף למשרד הארץ-ישראלי. אין ספק שקיום החיים הדתיים, כפי שהורגלו להם, היה חשוב מאוד לעולי תימן במושבות, וחוסר הרגישות לעניין זה, שהפגינו הן האיכרים וועדי המושבות והן הפועלים והמשרד הארץ-ישראלי, גרם להם עוגמת-נפש.

בית-הכנסת התימני בשכונת 'שיבת ציון' בראשון-לציון.

עולי תימן דיברו בשפה ערבית-תימנית-יהודית מיוחדת, שניבה שונה במקצת ממחוז אחד למשנהו במולדתם. בבואם לארץ ידעו רק הגברים עברית, וגם זו היתה שפה שדיברו

בה רק בבית-הכנסת ולא בשיחות-חולין; בזכות ידיעתם הבסיסית בעברית התרגלו עד-מהרה לשפה המדוברת, ואף שמבטאם התימני בלט ביותר בעת שיחתם הבינו אותם בכל זאת תושבי המושבות היטב. לא כן הנשים, שחודשים ושנים לאחר בואן ליישוב הוסיפו להשתמש בשפה שהיו רגילות בה, הערבית-התימנית-יהודית.

לימים, לאחר שחל שיפור כלשהו במצבם הכלכלי של הפועלים התימנים, ניסו לארגן לעצמם שיעורי-ערב, הרצאות, ובעיקר לימוד דברי-ימי ישראל. אך בשנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה היו אלה רק נסיונות ראשוניים, שלא התמידו, מה גם שהקיפו קבוצות יחידים בלבד.

כבכל חברה, היו הילדים ראשונים להתאקלמות וללימוד מהיר של השפה העברית. בעיקר התאפשרה תקשורת מסוימת ביניהם לבין ילדי המושבה. אף כי התגוררו בשכונות מרוחקות ואורח-חייהם היה שונה, התרקמו בכל זאת קשרי אחווה ורעות בין חלק מן הילדים. יכולתם של בני תימן להשתלב בבתי-הספר של היישובים לא היתה אחידה. בכמה מושבות נתקבלו ילדי התימנים כחלק אינטגרלי בכיתות בית-הספר, אולם אין בידינו נתונים, לא על מספרם של ילדי התימנים שביקרו שם וגם לא על פרק-הזמן שלמדו למעשה בכיתות השונות. לעומת זאת ידועים לנו מקרים, שבהם לא רצו לקבל את ילדי התימנים לבתי-הספר. יתר על כן, היה זה חיזיון רגיל לראות את ילדי התימנים עובדים, ואינם לומדים.

גן-ילדים יוצא-דופן לילדי העדה הוקם בחדרה על-ידי שושנה בלובשטיין, שעסקה בכך בהתנדבות מלאה, בהתלהבות ובהבנה לא-מצויים. שמע איכותו החינוכית של הגן הגיע גם לאוזניהם של איכרי חדרה, שביקשו לשלב אף את ילדיהם במוסד זה. נוהג מקובל היה גם להקים 'חדרים' לילדי תימן במושבות בהשפעת ההורים, שרצו בחינוך המסורתי כפי שהכירוהו מימים ימימה. כך שלעיתים גם מטעם זה לא השתתפו הילדים במוסדות החינוך של המושבות.

נראה כי בשנים הראשונות לבואם לנקודות ההתיישבות החקלאית היו עולי תימן חטיבה חברתית נפרדת, שערכיה ותרבותה הושתתו על המסורת שהביאו עמם ממולדתם. הם כמעט שלא הושפעו מן הסביבה של יוצאי מזרח-אירופה, שלה השתייכו רוב שכניהם, ונשארו יוצאי-דופן בשפתם, בחינוכם ובאורחות חייהם.

בסיכום, על אף שהיה שוני בין הסיבות שהביאו לעליות השונות ממזרח-אירופה ומתימן בתקופת העלייה השנייה, בראייה לאחור אפשר לראות הן את המפריד והן את המשותף.

עצם נטישת ערכי בית אבא היתה מובנת מאליה לגבי הפועלים ממזרח-אירופה; שהרי רק זמן קצר קודם לכן עזבו אף הם את עיר מגוריהם ואת משפחותיהם, מתוך אמונה צרופה שהם באים להגשים בארץ-ישראל את משאת נפשם — תחיית העם היהודי-במולדתו. יתר על כן, הם האמינו בכל לב שיצירתה של חברה יהודית חדישה היא דרך יחידה והכרחית לתחייה הלאומית. לעומת זאת, היתה תפיסתם של עולי תימן שונה בתכלית: אכן אף הם עלו לארץ להגשים משאת נפש יי' דורות, אולם שאיפתם היתה התיישבות ובניין תוך כדי קיום ואפילו הקפדה על אורח החיים של תורה ומצוות. העולים

לא ראו כל סתירה בין ערכי התרבות המסורתיים שהביאו עמהם מתימן לבין השתתפותם בחידוש היישוב היהודי במולדתם ההיסטורית. מכל מקום, לית מאן דפליג: עלייתם, עבודתם והשתקעותם של יהודי תימן ביישובים החקלאיים בשנות העלייה השנייה הם חלק בלתי-נפרד בתהליך הכולל של הנחת היסודות ליישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל.

שכונה של בני תימן במושבה רחובות

מחמת קוצר היריעה, לא עמדנו כאן על פעולותיו של המשרד הארץ-ישראלי בקרב עולי תימן. בנושא זה עיין, ניצה דרויאן, 'באין מרבד קסמים', עולי תימן בארץ-ישראל בשנים תרמ"ב-תרע"ד (ירושלים תשמ"ב), עמ' 116-133. קטעים ממאמר זה הופיעו בספרי הנ"ל, וראה שם גם פרטים נוספים, הערות ומראי-מקומות מדויקים.

פועלות וחלוצות בעלייה השנייה – תקוות ואכזבות

דבורה ברנשטיין

לפני העלייה:

אמרי לי, אחותי,
ואשאלך דברים אחדים:
מה תאכלי בארץ-ישראל?

אמרי לי, אחותי,
אשאלך דברים אחדים:
מה תלבשי בארץ-ישראל?

אמרי לי, אחותי,
אשאלך דברים אחדים:
מה תעשי בארץ-ישראל?

אוכל פת חרבה,
לא אצטרך להשתחוות לפני איש,
ובלבד שאהיה בארץ-ישראל.¹

אלבש שמלת בד,
ואקרא נערה יהודיה,
ובלבד שאהיה בארץ-ישראל.

אני אחרוש ואזרע,
ואגיל באחי,
ובלבד שאהיה בארץ-ישראל.

ד"ר ברנשטיין היא מרצה לסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה.

1 זמר עממי, מצוטט אצל מ' גפן, 'ההווי החלוצי באספקלריה של הזמר', בדרך, כרך ב, חוברת ד' (אוגוסט) 1969, אלול תשכ"ט, עמ' 102-103.

עם העלייה, מדברי שרה מלכין, מראשוני החלוצים והחלוצות:

ככה היה בגולה: הרעיון והשאיפה, כאמור, לא שמו גבולות וגדרים בין הצעיר והצעירה; אולם הנה זכינו להגשים את שאיפתנו, עלינו לארצנו וניגשנו לפעולה ממשית, ותכף באה המציאות והפרידה בינינו: הצעירים מצאו להם את דרכם ומקומם הראוי בארץ, ואנחנו הצעירות לא רק שלא מצאנו את מקומנו, כי אם גם נפגשנו עם מציאות שכזו, שהחשיכה את עולמנו היפה שבנינו לנו.²

בסוף התקופה, מדברי חנה צ'יזיק, מפעילות העלייה השנייה:

עברתי ברחובות תל-אביב והנשים המקושטות והמצוחצחות ותנועותיהן הקלות עוררו הפעם את תשומת לבי. השוויתי את חיי הפועלת לחייהן של נשים אלו ונתברר לי, כי אין אנו קרובות אליהן אלא לאותן הנשים בעולם הגדול הלוחמות לשחרורן. אנו לוחמות בלי רעש חיצוני, וכל אחת מאתנו הצליחה במשך השנים המעטות של עבודתנו בארץ לנצח במידת-מה במלחמה זו.³

שלושה טעמים עיקריים יש לבחינת דרכן של חלוצות העלייה השנייה, להכרת מניעיהן ושאיפותיהן, בעיותיהן ופועלן. האחד, הן היוו חלק אינטגרלי של העלייה השנייה, וללא הכרת החלק, על מאפייניו הייחודיים, תיפגע הבנת השלם. השני, הן התוו דרכי פעולה אשר השפיעו עמוקות על תנועת הפועלות שנים רבות לאחר תקופת עלייה זו. הכרת שלב ראשון זה של התארגנות הפועלות חיונית להבנת התפתחותה המאוחרת יותר של תנועת הפועלות. ושלישי, הן התמודדו עם בעיית מעמדה של האשה בחברה, שותפותה ושוויונה. בעיה זו עומדת בפנינו, הנשים והנערות בישראל, גם היום וחשוב כי נכיר את שורשי ההתמודדות.

בטרם עלייה

עלייתן של הנשים הצעירות אשר הגיעו ארצה בעלייה השנייה נבעה מאותם מניעים אשר הביאו לעלייתם של הבחורים. משבר עמוק פקד את היישוב היהודי במזרח אירופה — כלכלי, חברתי ופוליטי. היתה זו תקופה של רדיפות קשות נגד היהודים, שהגיעה לשיאה ברדיפות שקדמו לנסיון המהפכה של 1905 ונמשכו לאחריו. המשבר הכלכלי נבע משינוי במבנה הכלכלי של מזרח אירופה, מהתיעוש המתפתח שיהודים התקשו להשתלב בו, ממשבר המסחר הזעיר, המלאכה הזעירה ושירותי התיווך שהיהודים עסקו בהם, ומהפרולטריוזאציה המתקדמת ביישוב היהודי, בקרב גברים ונשים כאחד. עוני, חוסר עבודה ופגיעות פוליטיות רווחו בתחום המושב, ואיתם גבר המתח בין המעמדות השונים ובין התנועות החברתיות והפוליטיות השונות. רבים, נשים וגברים כאחד, חיפשו מוצא

2 שרה מלכין, 'ע"ד הפועלות בכנרת', הפועל הצעיר, תרע"ב, כרך ה', חוברת 11, עמ' 14.

3 ברכה חבס, אחת הראשונות — חיי חנה צ'יזיק, תל אביב, תש"ד, עמ' 18.

בהגירה למערב אירופה ומעבר לים, לארצות-הברית. היו גם שחיפשו פתרון בתנועות החברתיות השונות, שהתגבשו ופעלו באותם שנים. ביניהם היו שהשתלבו בתנועות מהפכניות רוסיות, והיו שהצטרפו ל'בונד', תנועת הפועלים היהודית, האנטי-ציונית. צעירות יהודיות היו בין המפורסמות שבמהפכניות הרוסיות, והיו חברות בקאדרים הפעילים של ה'בונד'. היו גם אחרים אשר חיפשו פתרון לבעיה הלאומית של היהודים, בד-בבד עם פתרון לבעיית העוני והניצול המעמדי. צעירות וצעירים אלה פנו לדרך הציונות הסוציאליסטית על זרמיה השונים. דרך כזו עשתה רחל כצנלסון, בת למשפחה יהודית אמידה מהעיר בוכרוביסק ולימים מפעילות ההסתדרות בתחום התרבות וממנהיגות תנועת הפועלות. כך תיארה רחל כצנלסון את דרכה-היא לציונות הסוציאליסטית:

אחרי מהפכת 1905 והפרעות ביהודים על כל השפעתן, הרגשתי צורך להצטרף לארגון, לתנועה. היה ברור שזאת צריכה להיות תנועה בעלת אופי לאומי ברור, כי בתקופה ההיא בחיי, אחרי קשיי, אחרי לימוד עברית, אחרי הכרת הספרות העברית וההיסטוריה העברית, גם אחרי שובי מהעיר האוקראינית הזרה לי, שבה למדתי בבית-ספר תיכון, לעיר היהודית, לעיר מולדתי בוכרוביסק, ולהווי של משפחה יהודית והשפעתה, היתה ההכרה הלאומית הצד הקובע את הדרך. אבל הייתי בת תקופה שבה היתה האמונה בסוציאליזם וצדקתו, במוסרו, האמונה השליטה בנוער היהודי המשכיל שבתחום המושב. היינו חניכיה של הספרות הרוסית ההומאנית, חדורה אהבה אל המוני-עם והתנגדות לכל דיכוי, לניצול, לעצם קיום המעמדות. אם כן, התנועה אליה צריכה הייתי באופן טבעי להצטרף, צריכה היתה להיות לאומית-סוציאליסטית.⁴

ניתן לראות מדברי רחל כצנלסון, כי הגורמים שהניעו אותה להצטרף לתנועה הציונית-סוציאליסטית היו נעוצים בחיפוש פתרון לבעיה הלאומית והמעמדית. היא לא העלתה בדבריה את בעיותיהן המיוחדות של הנשים ביישוב היהודי. היא לא הצביעה על מעמדן הנחות כאחד הגורמים להצטרפותה לתנועה הציונית-סוציאליסטית או כמניע לפעולתה לשינוי חברתי. התעלמות יחסית זו משאלת מעמדן של הנשים, אשר בלא ספק היה נחות ביישוב היהודי של מזרח אירופה, מופיעה גם אצל עולות אחרות, אשר לאחר מספר שנים עתידות היו לגלות מודעות רבה לסוגיה זו, בהיותן כבר בארץ-ישראל. סביר להניח כי חוסר ההתייחסות ל'בעיית האשה' לא נבע מהיעדר יחס לנושא זה, או מתוך חוסר מודעות לו. יש לזכור כי 'שאלת האשה' ו'שחרור האשה' היו נושאים מרכזיים בתנועות המהפכניות ברוסיה כבר במחצית המאה התשע-עשרה, ואין ספק כי רבים מעולי העלייה השנייה הכירו את הספרות הענפה בנושא זה והזדהו עם הרבה משאיפותיה. נראה לי כי עולות אלה, בטרם עלייתן, הניחו כמובן מאליו כי עם פתרון הבעיות הלאומיות והמעמדיות, תיפתר גם בעיית האשה. יתרה מזו, הן הניחו והאמינו כי בתוך תנועותיהן הן, במסגרת מפעליהן בארץ-ישראל, ישרור שוויון בין נשים לגברים. האכזבה מציפייה זו

4 רחל כצנלסון, עדות בעל פה, מדור לתיעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, עדות מס' 1 (16).

היא שהביאה לאחר זמן להתייחסות מיוחדת ומכוונת לבעייתן של הנשים, או במושגי התקופה ל'בעיית הפועלת'.

חלוצות בחוות כנרת

בעיית הפועלת

כשם שבחירת הדרך הציונית-סוציאליסטית נבעה מדילמות משותפות לבחורות ולבחורים, כך גם התפיסה הבסיסית של הדרך העתידה בארץ-ישראל היתה דומה. דגש מרכזי הושם על העבודה, העבודה הפיסית, שנחשבה לעבודה יוצרת, משחררת ומעצבת אדם יהודי חדש; עבודה אשר מהווה מימוש של האדם העובד ואשר פותחת דרך לשחרור וגאולה של העם כולו. ומעבר לחשיבות עבודת-הכפיים בכלל, יוחסה משמעות מיוחדת לעבודה חקלאית, לעבודת האדמה. עבודה זו גילמה בצורה ההדוקה ביותר את הקשר בין התחדשותו של העובד לבין יצירת חברת עובדים, סלילת דרך לעם עובד, מושרש בארצו. שוב ושוב מביעות העולות החלוצות את רצונן להיות פועלות בארץ-ישראל, ובפרט בחקלאות, עובדות את האדמה. שרה מלכין, כדוגמה, מראשונות העלייה השנייה, כתבה:

שניים היו הרעיונות שהביאוני לארץ-ישראל: האחד כי תכליתה של הציונות היא לחיות בארץ-ישראל; והשני, כי כל אדם חייב לעבוד וליצור, ולא להיות פאראזיט, ובארץ-ישראל חייבים לעבוד את האדמה.⁵

5 שרה מלכין, 'מכיבוש העבודה במושבה עד התישבות עצמאית', אצל אברהם יערי, זכרונות ארץ ישראל, חלק שני, ירושלים, תש"ז, עמ' 780.

וכן כתבה גם קבוצת פועלות מחוות כנרת:

דעתנו הנמרצה היא, כי כל צעיר וצעירה הבאים הנה בשם רעיון תחיית העם ורוחו, צריכים לעשות את הצעד הראשון לתחייה זו, תחיית הכלל על-ידי הפרט, בעבודה בשדה בחיק הטבע; להשליך מעליהם באופן כזה בפעם אחת את ההרגלים, את אופני החיים, ואף את אופני המחשבה שהביאו איתם מן הגלות.⁶

אולם מאותו רגע ראשון שבו ניסו העולות החלוצות להגשים את היעדים המשותפים להן ולחבריהן, נתקלו במחסומים שעמדו בפניהן כנשים. הבחורות נתקלו בבעיות מיוחדות, נוסף על אלה שניצבו בפניהן ובפני הבחורים כאחד, כמו העדפת העבודה הערבית על-ידי איכרים במושבות, התנגדות חריפה של האיכרים לאורח-החיים החילוני של העולים ולקירבה שבין הבחורים לבחורות, וכדומה. הן עמדו בפני התנגדות וחוסר הבנה לרצונן לממש הלכה למעשה את היעדים המשותפים. התנגדות זו הועלתה גם על-ידי האיכרים וגם על-ידי הפועלים. על תגובת האיכרים כתבה שרה מלכין:

האיכרים — בעיניהם היינו מוזרות. הם לא יכלו ולא רצו לתפוס את המושג של אשה עובדת — לא רק מאונס, כי אם לשם רעיון, ועל אחת כמה שלא יכלו להבין איך זה אפשר שאשה תעסוק בעבודת השדה והכפר.⁷

ואילו על הפועלים כתבה:

גם בעיניהם היינו מגוחכות. ומגוחכות היו לא רק אלו מאיתנו שרצו להרוס את הגדרים, הטבעיים לכאורה, ולאחוז במקצועות הקשים של העבודה החקלאית, כי אם גם אלו מאיתנו שטפלו בעבודות אשר בהן מסוגלה האשה להתחרות עם הגברים. גם אלו היו מגוחכות.⁸

כלומר, גם החברים לתנועה ולדרך הגיבו בחוסר הבנה, בחוסר תמיכה ואף בזלזול. גם אצלם שלטה עדיין תפיסת חלוקת העבודה המסורתית וחלוקת התפקידים המקובלת. גם הם ראו בניסיון לשנות יחסים אלה דבר מגוחך, ולא חלק חיוני ביצירת חברה חדשה בארץ-ישראל.

אחת הראשונות מבין החלוצות אשר נאבקה על זכותה של הפועלת לעבוד בחקלאות היתה תחיה ליברסון. לאחר שנים כתבה בספרה 'פרקי חיים':

ואני, הצעירה בין הפועלות, שבחלתי בעבודות העירוניות השכיחות כמו תפירה וסריגה, חתרתי ביודעין לעבוד כל עבודה בשדה, שרק בחורים בלבד עושים אותה. הקניתי, בלא יודעים, לעלייה השנייה את שאיפת השוויון בעבודה בין הגבר והאשה והוכחתי שהאשה מסוגלת לעבוד במשק ובשדה בדיוק כמו הגבר.⁹

6 קבוצת פועלות, 'למאמרה של שרה טהון', פרקי הפועל הצעיר, כרך ג', תל אביב, תרצ"ה, עמ' 210.

7 ש' מלכין, ע"ד הפועלות (ראה הערה 2 לעיל), עמ' 14.

8 שם.

9 תחיה ליברסון, פרקי חיים, תל-אביב, 1970, עמ' 39.

ענפים 'מתאימים לנשים'

מאבקה של תחיה ליברסון ושל פועלות אחרות סלל, במידת מה, את הדרך. ההתנגדות נחלשה והספקנות פחתה, אך אלה לא נעלמו. במשך כל התקופה היה על הפועלות להיאבק, לא רק יחד עם הפועלים על זכותם לעבודה במושבות, אלא נוסף על כך לעמוד על זכותן הן להיות שותפות לזכות זו.

החלוצות והטוריות

חלקן של הפועלות לא שפר גם בהתיישבות השיתופית שהחלה באותן שנים, כפתרון לבעיית הפועלים במושבות. הנשים היו שותפות לקבוצות שקמו, אולם שותפותן היתה מוגבלת ומתוחמת. באוס-ג'וני – לעתיד דגניה – לא זכו הבחורות במעמד רשמי של חברות הקולקטיב, אלא נחשבו על-ידי המשרד הארץ-ישראלי, אשר שילם את שכרם של העובדים, כמועסקות על-ידי חברי הקולקטיב, ואלה היו צריכים להקצות מהקצבתם לשכרה של החברה. מצב דומה היה במרחביה ובקבוצות העבודה האחרות. הבחורות לא יכלו להצביע באסיפות. בדרך כלל הוגבל מספר החברות בקולקטיב למספר העובדים הדרוש לעבודות שירות, כך שיחידות בלבד יכלו להיכנס לקבוצות ועל אחת כמה וכמה לעבוד בהן בעבודה חקלאית. יוצא מן הכלל היה הקולקטיב בסג'רה, אשר הוקם ביוזמתה של מניה וילבושביץ-שוחט. בקולקטיב זה, לא זו בלבד שמניה היתה הרוח החיה והמנהיגה בו, אלא שפועלות עבדו בחריש – העבודה היוקרתית ביותר, אשר בדרך כלל נשמרה לגברים בלבד.

העבודה בבישול היתה קשה ביותר, מהיעדר תנאים בסיסיים. מיעוט הידע של החברות בבישול, במשולב עם מיעוט המצרכים, הוביל לעיתים קרובות לאי-שביעות רצון של האוכלים ולביטויי זלזול, דחייה ועלבון, אשר גרמו עוגמת-נפש ניכרת לחברות. תיאורים רבים נמצאים בספרות על קשיי עבודת הבישול. תחיה ליברסון, אשר הקדישה חודשים ארוכים לבישול בקבוצות הפועלים, הגיעה למסקנה נחרצה כי 'אם רצוננו לדכא רוח אנשים, עלינו לקרוא לחלוצות לבוא לשמש כמבשלות. עובדת אני חמש שנים בארץ ויודעת אני, שטוב לעבוד כל עבודות פרך ובלבד שלא להיות מבשלת ושלא לסבול תמיד אותו ביטול שהפועלים רגילים בו לגבי הפועלות'.¹⁰

יוסף חיים ברנר שם דברים מרים בנושא זה בפיה של אסתר, בספרו 'שכול וכישלון':

הפועלים פה מכירים בזכות האשה להיות רק למבשלת... אלה הם לגמרי חיי כלבים... להאכיל ארבעים איש... וכל אחד בא עם הפרטנזיות [היומרות] שלו, כל אחד עם דרישותיו... לזה תן שמנת, לזה חביתה של ארבע ביצים... זה דורש קומפוט [לפתן] וזה רוצה פשטידות בכל יום! מגישים את המרק – והם שופכים אותו כחזירים... מסדרים את הקערות בשורה ושופכים מקערה לקערה לשם שחוק – עד שדם המבשלת נשפך מתוכה... ועכשיו הצלצול בכפות עד שתחרשנה אוזניך... ואחר כך טענות: האוכל עולה ביוקר! דיפיציט! [גרעון] אין כוח לעבוד מאוכל כזה! ופרוסות לחם מתגוללות – ואין מאסף! וצריכים התורנים להביא מים, עצים – ואין מביא ואין מכניס... והאוכל מתאחר... ובכל המבשלת אשמה! בקיצור, הפועלים פה רוצים בשעבוד המבשלת! אין לה זכות אדם!¹¹

למרות דברים קשים אלה, מצביעות עדויות רבות על כך, כי הבחורות העריכו והוקירו את הבחורות שבחברתם. הם הרגישו בדידות וכאבו את הניתוק מהבית ומהמשפחה,

10 מצוטט אצל עדה פישמן, תנועת הפועלות בארץ-ישראל, תל-אביב, תרפ"ט, עמ' 14.

11 י"ח ברנר, שכול וכישלון, תל-אביב, 1972, עמ' 60.

והבחורות ריככו בדידות זו. הם גם נזקקו לפינה החמה שהבחורות הצליחו לטפח גם בתנאים הקשים של הפועלים במושבה, כפי שמתאר שלמה לביא בפרוטרוט בספרו 'עלייתו של שלום ליש'. הבחורים נזקקו לטיפול בעת היותם חולים, לכביסה, לתיקון בגדיהם, ובאופן כללי – לדאגה למצבם.

שרה מלכין מספרת, כיצד קרא לה צבי יהודה לבוא ולסייע לקבוצת הפועלים בחוות כנרת:

שלחוני להביא אותך אלינו: איננו יכולים להסתדר בעצמנו. אין מה לאכול, אחדים כבר קורחים. תבואי... וכאשר נחיה תחיי גם את.¹²

את הצורך בסיוען של הבחורות משקפים עוד יותר דבריו של יוסף ברץ, מראשוני דגניה, על הקומונה בחדרה, בטרם העלייה לדגניה:

... מה רב ההבדל בין חיי הפועל בבית האיכר וחיי קיבוץ-החברים, שאליו הצטרפתי כחבר! כמה יקרות היו השעות, שהיינו מתאספים בבית אחרי העבודה, כמה מעודדת היתה בת-הצחוק האימהית, שבה היתה פוגשת אותנו חברתנו העובדת בבית. היה מוכן לבואנו מהעבודה: קצרת מים, מגבת נקייה, חולצה נקייה. והיא עוזרת לנו, דואגת לשלום כל אחד מאתנו.¹³

נראה כי הבחורים ראו בחברות הקרובות להם ידידות, מעין אחיות, סנעדות ותומכות, אך לא ראו בהן שותפות מלאות, לא ראו בהן פועלות השואפות לממש את עצמן ואת יעדיהן בדרך שהלכו בה הם עצמם. אפילו לשרה מלכין, החברה המופרת והמוערכת, לא נתנו לטפל בפרה האחת של כנרת, מחשש שמא טיפולה של החברה יפגע בפרה ובתנובתה, וזה כאשר טיפול בבעלי-חיים מקובל היה באיכרות בעולם כעבודה שעוסקות בה נשים. יש שהבינו שאיפה זו לשותפות כרצון להגיע לזהות בין הנשים לבין הגברים, כרצון להידמות לגברים באופן מלא; אולם בדיקה של כתבי החלוצות מאותן שנים אינה נותנת תימוכין לטענה זו. הללו קיבלו למעשה בלא עוררין, כי קיים ייחוד לנשים ושוני בינם לבין הגברים. הן קיבלו על עצמן את תפקיד החברה הדואגת, הסועדת והמטפלת. הן לא ערערו על הצורך כי עליהן לעבוד במטבח, ורק דרשו בתוקף כי לא תעבודנה רק במטבח אלא תוכלנה לפתח ענפים נוספים, ענפים שהוגדרו על-ידיהן כ'מתאימים לנשים' ואשר היו מקובלים באיכרות בכלל כעבודת נשים, כגידול ירקות וטיפול בבעלי-חיים. תחיה ליברסון, הלוחמת לזכותה של האשה לעבוד בחקלאות, ראתה את המושב כצורת ההתיישבות הרצויה, והציגה צורה זו כבנויה על חלוקה של תפקידים בין הגבר לאשה, חלוקה אשר ראתה באשה שותפה הכרחית ואשר הטילה עליה עול כבד, אך תוך שמירה על חלוקת עבודה והגדרת תפקידים שונה לגבר ולאשה. גם קיילה גלעדי, מחברות הקולקטיב בסג'רה, שהתקרבו יותר מאחרות לדימוי הגברי בהיותן עובדות בחריש,

12 ש' מלכין, מכיבוש העבודה, (ראה הערה 5 לעיל), עמ' 791.

13 מצוטט אצל שמעון שור (עורך), 'נספח תיעודי: דברים והחלטות בבעיית החברה בקבוצה ובקיבוץ', הקיבוץ, 4-3, תשל"ז, 1976, עמ' 129.

קצוצות שיער ולבושות מכנסיים, הציגה את תפקיד אשת 'השומר' כ'עזר כנגדו', כשותפה בעול תוך מילוי ברור של תפקידים שונים מתפקידי הגבר. מעניין לציין, כי כבר באותו זמן היו שטענו כי החלוצות מנסות להידמות לגברים ולשכוח את זהותן וייעודן כנשים. בדרך כלל הועלתה טענה זו בפיהם של אלה אשר התנגדו למטרה הממשית של הפועלות, שהיתה שותפות מלאה עם הגברים, ולאודווקא זהות להם. טענה זו הועלתה, לדוגמה, על-ידי שרה טהון, אשת יעקב טהון, סגנו של ארתור רופין, ראש המשרד הארץ-ישראלי. במכתב גלוי לפועלות החקלאיות כתבה, כי עליהן לחדול מלשאוף להידמות לגברים ולשים לנגד עיניהן את תפקידן העיקרי – 'להיות ל"בעלות בית" טובות, עובדות חרוצות ואנשים טבעיים, שבכל הליכות חייהם שלטת הרמוניה גמורה, ולרקום כאן את עתיד עמנו'. עתיד עמנו במובן של הולדת ילדים וגידולם – 'שהרי לא רק מאלה שעולים מן הגולה ייבנה העם כי אם בעיקר מהדור אשר ייוולד פה בארץ'.¹⁴ בתגובה לפנייה זו דחתה קבוצת פועלות מכנרת, אף היא במכתב גלוי, בתוקף את טיעוניה של הגב' טהון. הכותבות הדגישו כי אין להן כל כוונה 'להידמות בכל לגברים' אלא שהן שואפות, בדומה לגברים, 'להכריא על-ידי העבודה את רוחנו וגופנו, להשיג על-ידה את אותם החופש, היופי ושלמות הנפש שהגב' טהון מדברת עליהם בכל-כך התלהבות במאמרה'.¹⁵

האם התפקיד הראשי של הנשים הוא 'להיות ל"בעלות בית" טובות'?

14 שרה טהון, 'לשאלת הפועלות החקלאיות', הפועל הצעיר, תרע"ג, כרך ו', חוברת 23, עמ' 6.

15 קבוצת פועלות, למאמרה של ש' טהון (ראה הערה 6 לעיל), עמ' 210.

התארגנות ופעולה

ההיתקלות המתמשכת של הפועלות בבעייתיות המיוחדת להן, המעצורים אשר מנעו בעדן מלהגיע לשותפות מלאה בעבודה יוצרת, הביאו להתארגנותן של הפועלות. התארגנות זו לוותה מתחילה במתח פנימי, שעתיד היה ללוות את תנועת הפועלות בעשורים הבאים. היה זה המתח שבין ההליכה בדרך הנפרדת וגיבוש המסגרות הנבדלות והמיוחדות לפועלות, לבין הדבקות במטרה המשותפת להן ולכלל הפועלים. המתח שבין הרגשת ההכרח בפיתוח דרכי פעולה נפרדות, לבין הרצון בהשתייכות לתנועה אחת, בתוקף השותפות במטרה. ראינו לעיל כי בשנים הראשונות האפילה הרגשת השותפות על ההכרה של הבעייתיות המיוחדת לפועלות. אולם, ככל שגברה בעייתיות זו הורגש הצורך בפיתוח כלים ומסגרות כדי להתמודד איתה. הדגש שונה, אם כי הגדרת המטרה נשארה, למעשה, ללא שינוי. זו נשארה עדיין שותפות מלאה בהקמת חברת עובדים בארץ-ישראל, אך גברה המגמה לגבש כלים נפרדים ומסגרות מיוחדות כדי להגיע ליעד זה.

אחד הביטויים הראשונים של התחושה החדשה שהתעוררה אצל הפועלות היה אסיפתן בכנרת ב-1911. באסיפה זו התכנסו שבע-עשרה נשים צעירות, כדי לדון יחד במצבן של הפועלות. היתה זו אסיפה ראשונה של פועלות, שהתכנסו כדי לעסוק יחד בבעיותיהן. האסיפה התקיימה בדלתיים סגורות — ביטוי הן לתחושתן כי לפועלים אין עניין של ממש במצבן, והן לחוסר ביטחון ביכולתן לדון בבעיותיהן דיון פומבי.

שלוש שנים לאחר מכן נקראה ועידת פועלות, שהשתתפו בה שלושים צעירות — עשרים ושלוש מן הגליל ושבע מיהודה, כנציגות של מאתיים ותשע פועלות. ועידה זו בחרה בוועד של פועלות, וועד זה דאג לכנס ועידות נוספות מדי שנה, בשנים הקשות של מלחמת העולם הראשונה. אסיפות וועידות אלה שימשו לשתי מטרות עיקריות: האחת, להעלאת הבעיות וחיפוש דרכי פתרון, והשנייה, לשם תמיכה הדדית. הצורך באסיפה מיוחדת להעלאת בעיות הפועלות נבע מכך שבעיות אלה לא זכו לציון ודיון באסיפות הפועלים המרוכזות. כבר ערב האסיפה הראשונה בכנרת כתב ממשי, אחד מפועלי הגליל:

הנני פה בארץ כחמש שנים, השתתפתי בהרבה אסיפות פועלים, ובאותן האסיפות דובר על הכל: על הייאוש שבתחייה ועל התחייה שבייאוש — — — ואף פעם לא הועלתה השאלה של הפועלת החקלאית על סדר היום, ולא שמעתי שמי מהנואמים יגע בשאלה זו, לפחות בדרך אגב.¹⁶

הדיונים בפגישות אלה נסבו סביב בעיות הפועלות, בעיקר בתחום העבודה. שוב ושוב הודגש מיעוט אפשרויות העבודה העומדות בפני הפועלות, ותיעולן במסגרת קבוצות העבודה הקיימות כמעט אך ורק לבישול. הדרך לשינוי שהתגבשה כבר מהאסיפה הראשונה היתה דרך ההכשרה העצמית, שנרחיב עליה את הדיבור בהמשך. אולם הדיונים לא נסבו רק על הבעיות היום-יומיות ודרכי פתרון. היה גם ניסיון ללבן ברמה עקרונית יותר את מצבה של האשה ואת מהות שאיפותיה. אמנם רחל כצנלסון כתבה, זמן לא רב

16 ממשי, 'לשאלת הפועלת הגלילית', פרקי הפועל הצעיר, כרך ג', עמ' 198.

לאחר הוועידה הראשונה, כי היא חשה במלוא הקושי לרדת לעומק 'שאלת האשה', בחוסר רקע מתאים, חוסר מקורות וכלי ניתוח כדי להתמודד עם הבנת עולמה של האשה. אולם, למרות תחושת מבוכה זו, ניתן לראות בדברי יעל גורדון, בתו של א"ד גורדון, בפתיחת ועידת הפועלות הראשונה במרחביה, ב-1914, הצגה ממצה של שאיפות היסוד של הפועלות:

שואפות הננו לשוויון האשה ולשחרורה, אשר יתן לה את האפשרות למלא את תפקידה בתור אדם ובתור חברה מועילה בחברה גם יחד. ולזה הננו צריכות לשאוף, בייחוד בתוך החברה הצעירה שלנו, שהולכת ונוצרת בארץ-ישראל, מתוך שאיפת עם לקיום עצמיותו ושמירת ה'אני' שלו על-ידי עבודה ויצירה. הצעירות העבריות שבאו הנה, מלבד שהן באות למלאות את תפקידן הלאומי בתור בנות עמנו, הן רוצות גם למצוא את עצמן, את ה'אני' של האשה-האדם, שאין לו מקום יותר מתאים בעולם למצוא בו את שורש נשמתו ולבוא לידי גילוי, מאשר בפינת העובדים שלנו.¹⁷

חשוב לחזור ולהדגיש את המתח שבין ההיפרדות לבין השותפות. כינוסים אלה, שהיה בהם משום ההיפרדות בעצם כינוסם כוועידות של פועלות, פנו בה-בעת למסגרות הכוללות, המשותפות. החלטות הוועידה הראשונה קראו, לדוגמה, לכל הפועלות בארץ להשתייך להסתדרויות הקיימות של הפועלים החקלאיים ביהודה ובגליל. הן קראו להקים קבוצות של פועלות אשר תעסוקנה בגידול ירקות ותהיינה חלק מקבוצות המורכבות מחברים וחברות כאחד. חשוב מכל, אולי, שהפועלות הביאו את החלטות ועידת הפועלות לוועידת פועלי הגליל, אשר התקיימה כמה חודשים לאחר מכן. הצעתן היתה כי החלטות אלה יתקבלו על-ידי הוועידה כולה. מסגרת ההתייחסות נשארה אם כן ההסתדרות והקבוצה המשותפת לפועלים ולפועלות.

מטרה שנייה של כינוסי הפועלות היתה להעניק תמיכה הדדית, וייתכן שעבור רבות מהמשתתפות היתה זו אף המטרה העיקרית. דברים ברוח זו כתבה אחת הבחורות בסוף מלחמת העולם הראשונה:

אולי לא הביאו לנו אסיפותינו תוצאות חשובות. אולם הן העלו את כוחנו המוסרי. הרבה תקווה עוררו בלבנו והרבה אמונה נטעו בנו. אמונה בכוחנו המשותף-המגשים, בעזרתו יכול נוכל לכל. עינינו היו נשואות לאסיפות-הצעירות, לפינה היחידה שבה יבינו לך וירגישו אותך.¹⁸

הקמת חוות הפועלות

ההכשרה העצמית היתה ביטוי נוסף, מרכזי, לנסיון הפועלות להתמודד עם בעיותיהן. כבר באסיפת הפועלות הראשונה בכנרת הודגש הצורך בהכשרת הפועלות בענפי משק מיוחדים, בהם גידול ירקות, גידול עופות, מחלבה וכדומה — ענפים המתאימים במיוחד

17 ק', 'מועידת הפועלות בגליל', הפועל הצעיר, תרע"ד, כרך ז', חוברת 37, עמ' 13.

18 'מתוך פנקס', בתוך דברי פועלות, בעריכת רחל כצנלסון, חל-אביב, תר"ץ, עמ' 64-65.

לעבודת נשים. נראה היה להן, כי לאחר שהפועלות יכשירו עצמן בענפים אלה, הן תוכלנה להיאבק בקבוצותיהן על הכנסת הענפים והבטחת העבודה בהם לפועלות. התפיסה השליטה היתה, אם כן, כי ישנם ענפים חקלאיים המתאימים במיוחד לעבודת נשים. בהיעדרם של ענפים אלה, נדחקו הנשים לעבודת השירותים בלבד. אולם הפועלים לא ראו צורך מיוחד בשילוב ענפי הירקות ובעלי-החיים במשקי הקבוצות, והעדיפו את הפלחה, אשר נראתה בעיניהם כהתגלמות עבודת-האדמה. הפועלות ראו, אם כן, את הצורך בשינוי מבני, שינוי מבנה המשק החקלאי, אך העריכו שכלא שינוי עצמי, בלא רכישת כישורים מקצועיים, לא יהיה להן הכוח להביא לשינוי זה. נוצר מעין מעגל קסמים, שקשה לפרוץ אותו: לחברות הקבוצות לא היתה היכולת לפתח ענפים מתאימים להן ולעבוד בהם ללא כישורים מתאימים, אך הן גם לא יכלו לרכוש כישורים אלה במשק החקלאי של הקבוצות הקיימות. מתוך מצב זה החליטו החברות לחפש דרך להכשרה חקלאית מחוץ לקבוצות. היו שחיפשו הכשרה זו בכוחות עצמן, כפי שעשתה מרים ברץ מדגניה, כאשר למדה חליבה אצל ערביה כפרית וחייבה אחר-כך את חברי הקבוצה לתת לה לחלוב. אולם, הצעד המכריע נעשה עם הקמת חוות הפועלות בכנרת, ב-1911.

היוזמת של חוות הפועלות היתה חנה מייזל, אגרונומית במקצועה. חנה מייזל שהתה בקומונה בסג'רה, הקבוצה היחידה שבה נמצאו נשים במספר לא מבוטל ובה השתלבו החברות בעבודה החקלאית הקשה של החריש. התנסות זו בשותפות החברות בעבודה החקלאית בסג'רה, ולאחר מכן ראיית מעמדן הנחות בקבוצות כנרת ודגניה, דחפו את חנה מייזל לנסות לממש את תוכניתה להקים חוות פועלות, אשר מטרתה העיקרית תהיה מתן הכשרה חקלאית.

רעיון החווה זכה בתמיכה הן של המוסדות המיישבים, ובראשם ד"ר ארתור רופין, והן של הפועלות. לאחר כמה שנים של התיישבות פועלים, החלה לחדור ההכרה במוסדות המיישבים, כי הכרחי לגוון את המשק החקלאי, בעיקר על-ידי פיתוח גידול הירקות ובעלי-החיים, וכי הכרחי להכשיר את הבחורה כך שתוכל למלא את תפקיד האיכרה, אשר בלעדיה לא יוכל האיכר למלא את תפקידו. ראייה זו של צורכי היישוב הביאה את רופין לתמוך בהקמת חוות הפועלות.¹⁹ הפועלות, מצדן, אף הן הדגישו את חשיבות עבודתה של האשה לפיתוח המשק החקלאי בארץ-ישראל, כדברי שרה מלכין:

משק כפרי מקיף ושלם אינו יכול להתקיים בלי עבודת איכרה מנוסה וחסכנית, היודעת לטפל בגינת ירקות, בבהמות ובעופות, בחצר, ולנהל בסדר וחסכון את משקה הביתי. יוצא מזה, שביסוסו והפרחתו של המעמד החקלאי — המעמד שהננו כל-כך שואפים אליו — תלוי בעבודתם המשותפת של האשה והגבר גם יחד (ההדגשה במקור).²⁰

חוות הפועלות החלה לפעול ב-1911. תחילה היה מספר הבחורות קטן, אך עד מהרה גדל הביקוש ורבו הבחורות שרצו ללמוד ולעבוד בחווה, עד כי בעלות הניסיון עברו לסג'רה,

19 בהמשך דיוננו בחוות הפועלות אסתמך במידה מרובה על מאמרה של מרגלית שילה, 'חוות הפועלות בכנרת, 1911-1917, כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה', קתדרה, 14, ינואר 1980.

20 ש' מלכין, ע"ד הפועלות (ראה הערה 2 לעיל), עמ' 6.

כדי לפנות מקום לחברות חדשות. החווה נוהלה כמשק ובית-ספר בו-בזמן. הבחורות חיו כקבוצה, עבדו שעות ארוכות ביום, חיו ואכלו במשותף, ניהלו את משק ביתן ופיתחו את משק החווה. בערבים ובימות גשם התקיימו הלימודים הסדירים. כחלק מחיי הצוותא ומהלימודים כאחד, השתתפו כל הבחורות מדי ערב בתכנון יום העבודה הבא. ללימודים ולעבודה היו שתי מטרות מרכזיות, כפי שאלה נקבעו על-ידי היוזמת והמנהלת חנה מייזל. האחת בקיאות בעבודות המשק החקלאי, בעיקר ב'עבודות החצר', הירקות ובעלי-החיים, שנחשבו מתאימות לנשים. והשנייה, ידע ומיומנות בניהול משק-בית. עתידן של הבחורות נתפס בעיני חנה מייזל בעיקר כאיכרות, נשות איכרים, תפקיד המחייב מיומנות לא רק בעבודות החקלאיות שבחצר המשק, אלא אף בבישול, בתפירה, בארגון משק-הבית, בדאגה לניקיון, לסדר וליעילות.

משק החווה התבסס על אותם ענפים שחנה מייזל רצתה לטפח ולהחדיר למשק החקלאי בכלל. בשבעים הדונאם שהועמדו לרשות החווה פותחו בעיקר גידולי ירקות שונים ומגוונים וכן מטע ומשתלה, אשר סיפקה עצי פרי ועצי אקליפטוס לכל האזור. נעשו ניסויים בפיתוח סוגים חדשים של ירקות ואף נערכה נטיעה נסיונית של עצי בננות. טופחו גם פרחים בגן-הנוי של החווה – דבר שלא היה מקובל עד אז בחוות הפועלים. העבודה החקלאית בחצר החווה היתה האהובה ביותר על הבחורות. הן מצאו פחות עניין בלימוד תורת משק-הבית, תפירה ובישול. למעשה, הן היו רחוקות מלראות את עתידן כאיכרות, נשואות לאיכרים. כפי שכותבת מרגלית שילה, תופעת הנישואין לא היתה שכיחה בין פועלות העלייה השנייה והיתה רחוקה מלבן של רוב הנערות. הן לא הציגו אלטרנאטיבה למוסד הנישואין אבל שאפו לשבור את המוסכמות, לנטוש את הדרך הקיימת שבה תפסה המשפחה, על חלוקת התפקידים המקובלת בה, מקום מרכזי. יחס זה גרר רתיעה מלימוד מקצוע משק-הבית. שילה מביאה בעניין זה את דבריה של שושנה בלובשטיין, אחותה של המשוררת רחל:

איזה מקצוע זה! כל ימי חייה עבדה האשה במטבח. 'מטבח וילדים' – הרי זו אימרה שגורה בפי כל הדורות. מה ראתה האשה בחייה? הרי לא יצאה מכותלי חדר-הילדים, או המטבח... מטבח בתור הכרח מר – אך לעשות ממנו תעודה?²¹

בוגרות החווה ניסו לחפש דרכים שבהן תוכלנה לממש את מטרותיהן גם לאחר עזיבת החווה. היו בחורות, בעיקר מהחברות והתלמידות הראשונות, ששאפו להמשיך לעבוד כקבוצת פועלות העומדת ברשות עצמה, גם לאחר סיום הכשרתן. הן הרגישו צורך בפיתוח נוסף של כישוריהן, ובעיקר שאפו לשאת במלוא האחריות והיוזמה, עוד יותר מאשר ניתן היה במסגרת החווה הלימודית. סיפרה על כך עטרה שטורמן:

היתה בחווה קבוצת חברות מלוכדת, ששנת ההכשרה הראשונה לא סיפקה אותה. היא רצתה להשתלם בעבודה חקלאית – וחפשה מקום מתאים, בו תרגיש עצמה עצמאית ואחראית יותר. שרה קריגסר, לאה מירון ואני היינו היוזמות שבחבורה. במאמצי לאה אופשר לנו על-ידי וילקנסקי לעבור לחוות בן-שמן ולקבל שם חלקת

21 מצוטט אצל מרגלית שילה, חוות הפועלות בכנרת (ראה הערה 19 לעיל), עמ' 101.

סידור העבודה של 'חוות העלמות' בכנרת. יעל, למשל, חצי יום אספה ירקות וחצי יום – כיבסה; שרה – בררה עדשים; נחמה – עקרה קוצים, ואולי משום כך חלתה; חנה – אספה ירקות ומכרה אותם; ועוד

מס' סדר	שם	כמות	מחיר	סך	מס' סדר	שם	כמות	מחיר	סך
1	חלב	1/2	1/2	1/4	1	חלב	1/2	1/2	1/4
2	חלב	1/2	1/2	1/4	2	חלב	1/2	1/2	1/4
3	חלב	1/2	1/2	1/4	3	חלב	1/2	1/2	1/4
4	חלב	1/2	1/2	1/4	4	חלב	1/2	1/2	1/4
5	חלב	1/2	1/2	1/4	5	חלב	1/2	1/2	1/4
6	חלב	1/2	1/2	1/4	6	חלב	1/2	1/2	1/4
7	חלב	1/2	1/2	1/4	7	חלב	1/2	1/2	1/4
8	חלב	1/2	1/2	1/4	8	חלב	1/2	1/2	1/4
9	חלב	1/2	1/2	1/4	9	חלב	1/2	1/2	1/4
10	חלב	1/2	1/2	1/4	10	חלב	1/2	1/2	1/4
11	חלב	1/2	1/2	1/4	11	חלב	1/2	1/2	1/4
12	חלב	1/2	1/2	1/4	12	חלב	1/2	1/2	1/4
13	חלב	1/2	1/2	1/4	13	חלב	1/2	1/2	1/4
14	חלב	1/2	1/2	1/4	14	חלב	1/2	1/2	1/4
15	חלב	1/2	1/2	1/4	15	חלב	1/2	1/2	1/4
16	חלב	1/2	1/2	1/4	16	חלב	1/2	1/2	1/4
17	חלב	1/2	1/2	1/4	17	חלב	1/2	1/2	1/4
18	חלב	1/2	1/2	1/4	18	חלב	1/2	1/2	1/4
19	חלב	1/2	1/2	1/4	19	חלב	1/2	1/2	1/4
20	חלב	1/2	1/2	1/4	20	חלב	1/2	1/2	1/4
21	חלב	1/2	1/2	1/4	21	חלב	1/2	1/2	1/4
22	חלב	1/2	1/2	1/4	22	חלב	1/2	1/2	1/4
23	חלב	1/2	1/2	1/4	23	חלב	1/2	1/2	1/4
24	חלב	1/2	1/2	1/4	24	חלב	1/2	1/2	1/4
25	חלב	1/2	1/2	1/4	25	חלב	1/2	1/2	1/4
26	חלב	1/2	1/2	1/4	26	חלב	1/2	1/2	1/4
27	חלב	1/2	1/2	1/4	27	חלב	1/2	1/2	1/4
28	חלב	1/2	1/2	1/4	28	חלב	1/2	1/2	1/4
29	חלב	1/2	1/2	1/4	29	חלב	1/2	1/2	1/4
30	חלב	1/2	1/2	1/4	30	חלב	1/2	1/2	1/4

[illegible]

אדמה לשם גן-ירקות. לא היה גבול לשמחתנו. בבן-שמן, אמרנו, יהיה לנו כר נרחב לפעולה. כאן נרכוש יתר ידיעות בענפי החקלאות, גם נהיה עומדות ברשות עצמנו בכל יוזמה ובכל ביצוע עבודה.²²

בוגרות אחרות התפזרו בין הקבוצות הקיימות, אולם הן העמידו כתנאי כי לא תלכנה כבודדות, כדי למנוע את הידחקותן מחדש לעבודת הבישול וניהול משק-הבית של הקבוצה. הן נשארו יחד, שתיים-שלוש או יותר, וכך יכלו להבטיח כי בצד עבודתן במטבח תוכלנה גם לטפח גן-ירק בחצר הקבוצה.

לסיכום, ניתן לומר כי שיטת ההכשרה העצמית בכלל, ונסיון חוות הפועלות בפרט, הוכיחו עצמם מעל לכל ספק כדרך לקידום מעמדן של הנשים. יעידו על כך הצעירות הרבות אשר רצו להצטרף לחווה והביקוש הרב לבוגרות החווה. ומעל לכל, תעיד על כך העובדה שבוגרות החווה יכלו להמשיך לסלול לעצמן דרכים חדשות, לבחור את הקבוצות שישתייכו אליהן ולגלות יוזמה, הן בתחום העבודה והן בגיבוש אורח-חיים עצמאי ובלתי-תלוי.

קבוצות הפועלות בעת המלחמה

דרכי הארגון והפעולה אשר גובשו בשנים 1911-1914 היו בעלי חשיבות רבה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. המצב בארץ היה קשה ביותר, וכמו במצבי משבר אחרים, נפגעו הבחורות פגיעה קשה במיוחד. יכולתן להשיג עבודה היתה מוגבלת עוד קודם למלחמה, והעבודות הציבוריות אשר יזם השלטון העות'מאני בעת המלחמה היו סגורות בפניהן. כך הגיעו רבות מהצעירות עד סף רעב. בלחץ הנסיבות, וכהמשך להתארגנות שהחלה לפני המלחמה, קמו קבוצות של פועלות אשר השיגו — בעזרת ההסתדרויות החקלאיות, המשרד הארץ-ישראלי וועד הפועלות, וכן ביוזמה אישית של חברות בכל מקום ומקום — חלקות אדמה לעיבוד. כגרעינים לקבוצות אלה שימשו אותן בחורות אשר היו קודם לכן בחוות הפועלות ואשר היה להן הידע, ולו באופן בסיסי, הביטחון העצמי וההכרה לסייע בדרך העזרה העצמית, הקבוצתית, לבחורות האחרות אשר נדרו מחוסרות עבודה מיישוב ליישוב. בפתח-תקוה התארגנה קבוצת פועלות אשר באה מהגליל, כדי לארגן את מטבח הפועלים ולקיים לידו גן-ירק. נוסף עליהן עבדה בפתח-תקוה קבוצה גדולה של בחורות ועיבדה חלקות קרקע שנשכרו על-ידי המרכז החקלאי. בכנרת התארגנה 'קבוצת העשרים', בעזרת הלוואה מהמשרד הארץ-ישראלי. לאחר שנה עברה הקבוצה למרחביה ושם המשיכה לעבוד במשותף בגן-הירק עוד כשנתיים. בטבריה גיבשה חנה צ'יזיק קבוצת פועלות מבין 'המהגרות', שהוגלו על-ידי התורכים מיפו, ולמטולה הגיעה קבוצת פועלות מפתח-תקוה. חוות הלימוד בכנרת עברה אף היא לידי קבוצת פועלות, גם הן מבין פועלות פתח-תקוה. קבוצות נוספות התקיימו לפרקי-זמן של שנה או שנתיים גם במקומות נוספים, בתל-אביב ובירושלים.

22 עטרה שטורמן, 'שנים בארץ', בתוך חברות בקבוץ, בעריכת ליליה בסביץ ויוכבד בת רחל, עין-חרוד, תש"ד, עמ' 11.

חדר החולים בחצר כנרת. בתחום הבריאות היה לנשים תפקיד מכריע

נביא בהרחבה את סיפורה של 'קבוצת העשרים', כפי שסיפרה יעל גורדון מקבוצת כנרת, אשר הצטרפה לקבוצת הפועלות מחוסרות העבודה:

בשעת חירום, בשנה השלישית למלחמת העולם, כשכל יישובנו בארץ עמד בפני סכנת חורבן, נוסדה 'קבוצת העשרים' על-ידי המרכז החקלאי ועל-ידי ועדת הפועלות ממחוסרות העבודה שבגליל.

בשביל מחוסרי העבודה סודרו אז עבודות קשות ובמחירים נמוכים מאוד. הפועלים הוכרחו לחיות חיים של רעב. בתנאים אלה לא היה מקום לפועלות מחוסרות-העבודה, ומצבן היה מיואש. הן היו נדות לחפש עבודה – ממתבח פועלים אחד לשני, ממושבה למושבה, מקבוצה לקבוצה, אך לשוא. עבודה לא נמצאה להן ולאכול לחם חסד במטבחי הפועלים לא רצו. רעבות היו ומיותרות בארץ... מתוך מצב איום זה שמה קץ לחייה מרים גרינבלט, פועלת צעירה מחוסרת עבודה. שתקנית, בעלת נפש עמוקה. האסון הזה זיעזע את כולנו ונתן את הדחיפה האחרונה לסידור תכופ של מחוסרות עבודה – אחרי שמקודם התנהל כבר משא-ומתן ממושך בשאלה חריפה זו ללא תוצאות ממשיות. אז הציע יוסף בוסל תוכנית של ארגון קבוצה לכל מחוסרות העבודה שבגליל.

קבוצת הפועלים בכנרת וחוות הלימוד של חנה מייזל הבטיחו לקבוצת מחוסרות העבודה לשנה אחת 20 דונאם אדמה לסידור גן-ירק, אך בעיקר צריכה היתה הקבוצה להתפרנס מעבודת-חוץ.

לשש חברות הובטחה עבודה קבועה במטבח של הפועלים אשר עבדו בייבוש ביצת כנרת. הובאו בחשבון עבודות עונתיות בקבוצות השכנות וגם אצל איכרי כנרת. שלוש חברות ידעו לתפור ונשקפה להן תקווה לקבל מדי פעם עבודה במקצוען. — — —

עד לפגישתן הראשונה עם ייסוד הקבוצה, לא הכירו רבות מן החברות אחת את רעותה. הן היו בנות גילים שונים, בעלות הרגלי חיים שונים ומידת התפתחות שונה. חומר אנושי מגוון מאוד, ורק הגורל המשותף חיברן. בפגישתנו הראשונה דיברנו על קשי התפקיד שאנו מקבלות על עצמנו וביררנו את השאלות היסודיות העומדות לפנינו בגשתנו לעבודה. — — — בחרנו בוועד בן שלוש חברות, שינהל את עניינינו. לוועד נכנסו — ח"כ, שושנה בוגן ואני.

התחלנו להכשיר את אדמת גננו וקבוצתנו התחילה להתקיים. ועד הקבוצה היה מסדר בכל ערב את העבודה, מנהל את החשבונות ודואג לכל ענייני המשק. חלק מן החברות מוכרח היה לצאת לעבודות קשות ולא נעימות מאוד, חלקן לעבודות קלות וחלקן לעבודה הכי נעימה — לגן-הירק שלנו. אך מעטות היו המאושרות שזכו לכך. — — —

בעבודות הבלתי נעימות התחלפנו כולנו. את החברות החלשות, שלא יכלו להשתתף בעבודה, התאמצנו לרפא בעזרתה הקטנה של קופת-החולים. במשך הקיץ חלו בקדחת 40 אחוז מן החברות. ההזנה היתה דלה. הקצבנו לנו סכום ידוע לכלכלה לכל חודש, שעליו לא עברנו במשך השנה. חובות לא יכולנו ולא רצינו לעשות. והעבודה באקלים של עמק-הירדן היתה מפרכת את הגוף. — — — עבודת חוץ נמצאה לנו. קיבלנו עלינו כל עבודה שנזדמנה. עיקר דאגתנו היה לשלם למשרד הארצישראלי את דמי ההלוואה שקיבלנו. הירקות בגננו הצליחו, גם קונים היו לנו, וכשהיה עודף בירקות היינו שוכרות שני חמורים, עומסות עליהם את הירקות ועולות לפוריה. שם היינו מוכרות את פרי גננו למשפחות האמריקאיות, לנשי הפקידים ולפועלים שעבדו בפוריה, והיינו שבות הביתה עליזות ניצחון. — — —

החברה לא היתה מחויבת להישאר בקבוצתנו שנה שלמה — אם נמצאה לה עבודה, ואז נשאר מקומה פנוי בשביל מחוסרת-עבודה אחרת. קבוצתנו היתה קבוצה של מחוסרות עבודה.

עם גמר השנה בכנרת מצאו להן החברות עבודה במקומה שונים, ואני וחמש חברותי עברנו למרחביה, להמשיך את קיומנו בתור קבוצת פועלות.²³

23 יעל גורדון, 'קבוצת העשרים', בתוך דברי פועלות (ראה הערה 18 לעיל), עמ' 63-66.

קבוצות הפועלות נתנו מקום אחיזה ואפשרות קיום לנשים צעירות רבות בשנות המלחמה. גם אלו ששהו רק פרק-זמן קצר באחת הקבוצות מצאו בהן קרש הצלה. עם זאת, המצב נשאר קריטי. עדה מימון מספרת כי למרות שטחי הקרקע שנשכרו בפתח-תקוה לצורכי קבוצת הפועלות, נמצאו לכל פועלת רק שני ימי-עבודה בשבוע.

עם סיום המלחמה התפרקו קבוצות הפועלות. רבות מן החברות הפעילות רצו להמשיך לקיים את הקבוצות ולהקים גם קבוצות חדשות, שיהוו מקום הכשרה וקיום לאחר המלחמה. הוחל אף להקים קבוצות כאלה בעקרון, בכנרת ובמקוה-ישראל. אולם המוסדות המיישבים התנגדו, עזרה לא ניתנה, שטחי הקרקע הוקצו למטרות אחרות, ובאין ברירה התפזרו הבחורות.

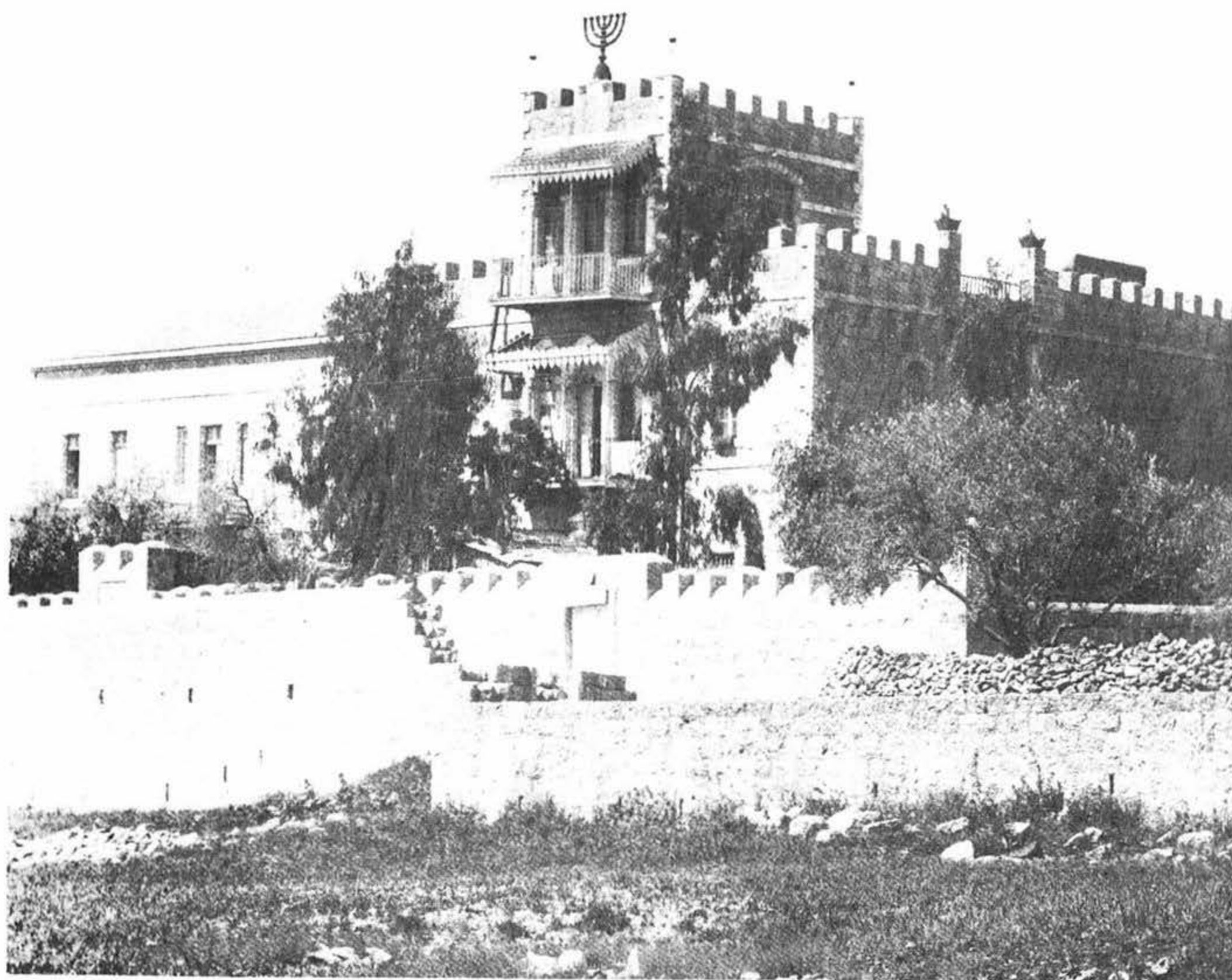
סיכום

פועלן של הפועלות בתקופת העלייה השנייה הכיל מספר יסודות עיקריים – התארגנות נפרדת של פועלות בלא ניתוק מהתארגנויות אחרות, משותפות לפועלות ולפועלים; הכשרה מקצועית יזומה על-ידי הפועלות או בשיתוף עימן; ופעילות שיתופית כלכלית של פועלות, אשר איפשרה להן קיום עצמאי ואי-תלות, לפחות ברמה מינימלית. דרך זו העניקה כמה יתרונות חשובים. ראשית, היא סייעה להתפתחותה של תמיכה הדדית וסולידאריות בין הנשים. שנית, היא איפשרה לפועלות בעלות הכשרה להבטיח את העבודה הרצויה להן ואף את תנאי עבודתן. ושלישית, היא איפשרה לעובדות להחזיק מעמד בתקופות משבר חמורות, אשר תמיד נטו לפגוע בנשים יותר מאשר בגברים. יתרונות אלה העניקו לפועלות יכולת לפעול למען שינוי מעמדן ואפשרות לקדם את השוויון, השותפות והעצמאות, שציפו להן בעת עלייתן ארצה.

העלייה השנייה אינה יכולה לספק לנו דגם של שוויון בין נשים לגברים, כפי שהמיתוס על נשות העלייה השנייה טוען. מאמר זה, כמו מאמרים אחרים, ובמיוחד יומנים ולקטי זכרונות, מצביע בבירור על אי-השוויון ששרר גם בתקופה זו. אולם, יכולים אנו ללמוד מחייהן ופועלן של נשות העלייה השנייה על טיב שאיפתן לשוויון, שאיפה אשר כרכה כל העת את השאיפה לשוויון כנשים עם השאיפה למימוש עצמי כבני-אדם. וכן יכולים אנו להיווכח בחשיבותה של הפעולה העצמית של נשים, כדרך התמודדות עם הבעיות המיוחדות העומדות בפניהן.

החזון השלישי – פרשת 'בצלאל'

שלמה שבא

בית-הספר 'בצלאל' בירושלים

המחבר הוא סופר, עיתונאי וכותב בנושאי ארץ-ישראל.

שניים הם החזונות שנחזו בסוף המאה הקודמת ונתקיימו: חידושה של הלשון העברית כלשון חיים וכלשון כל אדם ואדם ועם ועם; וחידושה של העצמאות היהודית. חזון שלישי שנחזה בראשית המאה שלנו — נתקיים ולא נתקיים, אבל כוחו וקסמו היו רבים: חידוש אמנות יהודית מקורית.

חידושה של הלשון העברית היה חזונו של אליעזר בן-יהודה, שחזה בירושלים בשנות השמונים של המאה הקודמת; חידושה של העצמאות היה חזונו של בנימין זאב הרצל באירופה, בסוף שנות התשעים של המאה הקודמת; פרופ' בוריס שץ, פסל יליד רוסיה שלמד בפאריס והיה ראש לאמנויות בכולגריה — חלם על חידוש או עשייה של אמנות יהודית מקורית. כקודמיו, הוא לא רק חזה את חזונו, אלא עשה למען מימושו. אם לא בא חלומו לעולם, הרי זה כנראה כיוון שחלום שכזה אין לו קיום בשום מקום בעולם. עצמאות אפשר לחדש. עובדה, עמים רבים השיגו את עצמאותם (אם כי עצמאות היהודים, שלא ישבו יותר מאלף שנים בארצם, היתה שונה מכל מאבק עצמאות אחר); לשון שלא מתה — אפשר לחדש את הדיבור בה ולעשותה לשון יום-יום ולשון עם. עובדה — בישראל קרה הדבר; אולם נראה שאי-אפשר ליצור 'אמנות לאומית מקורית', כחזונו של שץ, ודבר כזה לא נעשה בשום מקום בעולם. יש גם הטוענים, שאין כלל יצירה כזו הקרויה 'אמנות לאומית'.

אבל בכל זאת, בדרך אל החלום — יצר בוריס שץ מפעל שהוא אחד המעניינים בתולדות ארץ-ישראל החדשה והניח יסוד לאומנויות ולאמנות בארץ. ועוד: אף על פי ששץ עסק כאילו בענייני רוח ואמנות בלבד, הרי שהקים בתי-מלאכה בירושלים, ואלה העסיקו ופירנסו לעתים מאות איש. מפעליו היו גם מקום מפגש יחיד כמעט לבני העלייה השנייה ולאלה הקרויים 'היישוב הישן' וכן לבני עדות ירושלים.

אולם יש להדגיש: אף-על-פי ש'בצלאל' נוסד בתקופת העלייה השנייה, אין ביצירתו כל ביטוי לעלייה זו ולמפעליה. אמני 'בצלאל' לא ציירו את הפועלים בעבודה, את 'השומר', את הקבוצות הראשונות, את המושבות הוותיקות והחדשות — כולם 'יוק'! לגמרי! שלא כציירים של שנות העשרים — ראובן, לובין, גוטמן, טננבאום, שמי ואחרים — שאתה מוצא בציוריהם ביטוי חזק לעלייה השלישית ולמפעלה. מבחינה זו היו 'בצלאל' ומוריו ממשיכי הרעיונות הרומאנטיים שאפפו את חבורת המשכילים הציונים בגרמניה בראשית המאה בנושאי האמנות היהודית, הגעגועים למזרח שהיו רווחים לא רק בין יהודים, או חיבת-ציון החולמת. מבחינת הביטוי האמנותי והאומנותי, לא התייחס 'בצלאל' כלל למה שנעשה נגד עיניו בארץ. לשץ היה חלום אחר.

בני העלייה השנייה היו רובם ככולם יוצאי מזרח-אירופה, להוציא את בני תימן, שלהם חלק נכבד במעשי אותה תקופה. 'בצלאל' היה המפעל היחיד שבו נטלו חלק והשתתפו בני עדות המזרח, פסיפס עדות ססגוני: פרסים ואורפלים ופורדים ואפגאנים ודמשקאים וצפון-אפריקנים וסורים ובני הקיסרות העות'מאנית. לא היה זה מקרה, שכן שץ, אולי הראשון בזמן ההוא, תבע לשתף את עדות המזרח במפעל הציוני בארץ-ישראל ולשלב אותן, את תרבותן, נוהגיהן והפולקלור שלהן — בתחייה היהודית החדשה וביצירה האמנותית כפי שחזה אותה; וב'בצלאל' השתתפו בני עדות המזרח יותר מאשר בכל מפעל ציוני אחר באותו זמן.

שן ביקש לשלבם ב'בצלאל' לא רק כעובדים, אלא גם כיוצרים. הוא, שחיפש את 'היצירה היהודית המקורית' — הניח כי מצא אותה במזרח: באמנות השטיחים של פרס, באמנות השיבוץ של דמשק, ברקמה של בוכרה, בצורפות של תימן. הוא פנה כולו למזרח, ולנטייה זו היו גם סימוכים רבים בזרמים אירופיים באותו זמן ולרומאנטיקה ציונית. וזכורה קריאתו של פיירברג ב'לאן': 'מזרחה! מזרחה!' אבל זו היתה גם טעותו של שן: בסופו של דבר לא יצר יצירה חדשה אלא העתיק חלק מיצירת המזרח, לעתים ברמה נמוכה יותר ולעתים בשעטנו של סגנונות; הוא סבר שאת החותם המקורי יעניק על-ידי שילוב סמלים יהודיים או מה שנחשב לסמלים יהודיים: מגן-דוד, מנורה, לולב, אתרוג, פרי הארץ וכד' — בתוך היצירה המזרחית. אבל אינך מייצג אמנות מקורית על-ידי כך שאתה אורג בתוכה סמלים שונים.

יש לציין לזכותו של שן, כי מושגיו על מהות בית-הספר שהקים היו מודרניים: הקמת מכללה אחת, בית אחד, שתחת גגו יפעלו כל האמנויות זו ליד זו ויעודדו זו את זו, ייהנו כל אחת מהישגי חברתה וישתלבו זו בזו. יתר על כן, תחת אותו גג ילמדו גם אנשי 'האמנות הטהורה', הציור והפיסול, כדי שגם הם ישתתפו ביצירה של ה'אקדמיה' וישפיעו על הפעילויות השונות. שן סבר כי אין אמנות או אומנות אחת נעלה על חברתה ושום אמנות לא באה לשם האמנות עצמה. תפקידן לשרת את צורכי האדם כולם — מיצירת תשמישי-קדושה, כלי-אוכל ומכשירי-כתיבה וכלי-בית, ועד בניין שולחנות וכיסאות ובתים או ארונות-קודש.

שן הגה כל אלו, אבל לצערנו מושגיו האמנותיים היו אנאכרוניסטים, מיושנים. נאמר: כשמבטך מופנה לאחור, נראה שאינך יכול להיות איש חזון אמיתי. כאמן היה שן בן למאה התשע-עשרה, גישתו לאמנות היתה נחשלת מאוד, והוא עודד ב'בצלאל' אמנות אקדמית שעבר זמנה. בשעה ש'בצלאל' קם, פעלו באירופה האקספרסיוניזם והפוביזם, והקוביזם היה על סף התגלותו — כל אלו אסכולות שהיו יסוד לאמנות החדשה עד ימינו. לכל אלה לא היתה דריסת-רגל ב'בצלאל'. אפילו האימפרסיוניזם,* שהיה כבר בן כמה עשרות שנים — היה חשוד בעיני שן. וכך הקים שן מפעל מיושן בגישתו האמנותית. כדאי לשים לב: לאחר כמה שנים, כשחיפש מורים למוסדו, כבר סובב בין מזרח-אירופה ופאריס צייר יהודי צעיר ושמו מארק שאגאל, שעדיין לא נתגלה. מה היה קורה אילו שן היה מזמין אותו להיות מורה בירושלים?

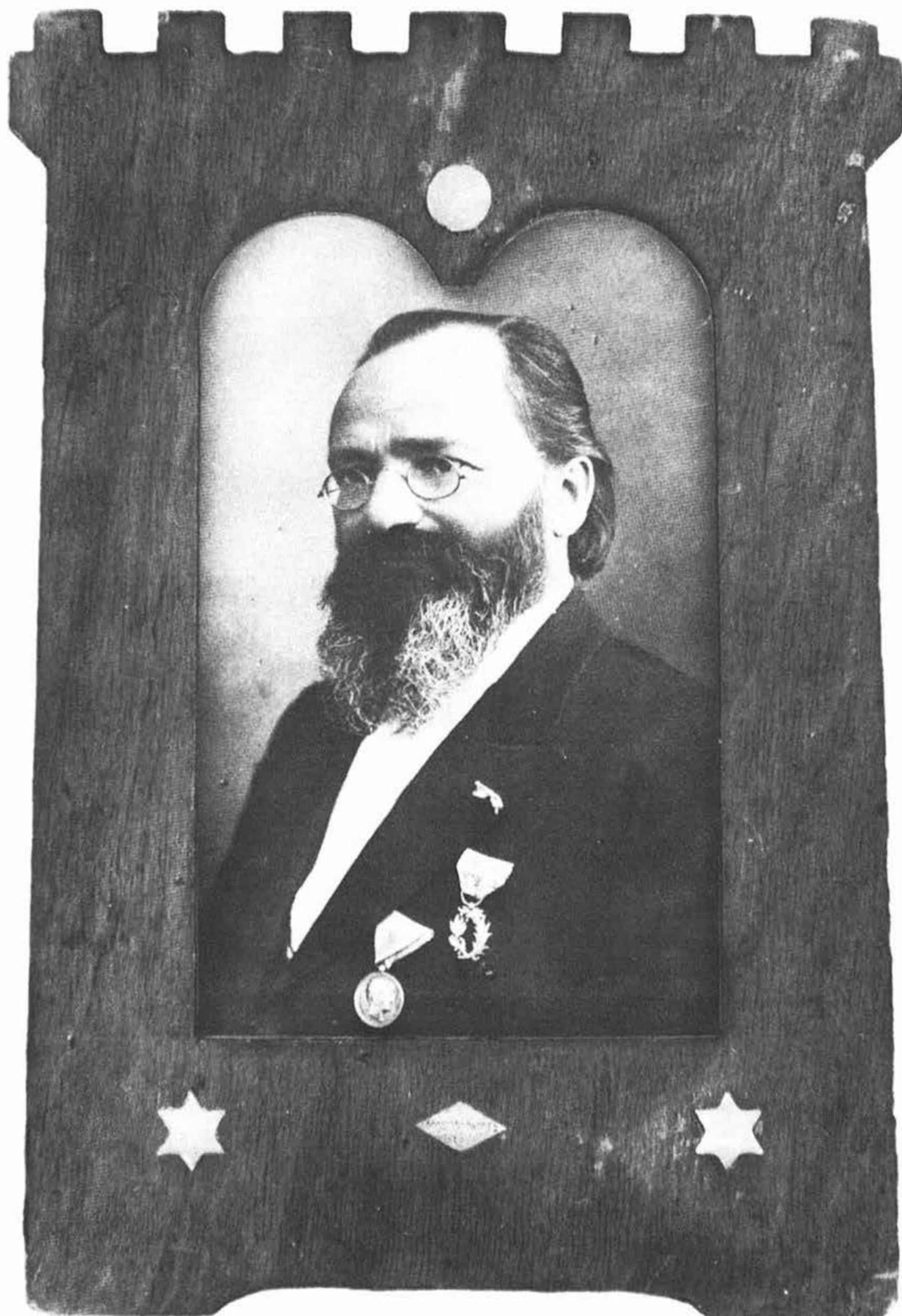
גישתו המיושנת לאמנות ונטייתו הרומאנטית-מזרחית הביאה לקרע עמוק בין מוסדו ובין הציור שהתפתח בארץ. אף-על-פי שחלק גדול מהציירים בני הדור הראשון למדו במוסדו, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה — ראובן, ליטבינובסקי, פלדי, גוטמן ושמי,

* אימפרסיוניזם — אסכולה בספרות ובאמנות, הרואה את העיקר בהתרשמות, בתפיסת המציאות לפי הרושם הראשון.

אקספרסיוניזם — סגנון באמנות המתעלם מתיאור הנאמנות לטבע ומדגיש יותר את הלך הרוח והרגש. קוביזם — סגנון באמנות המאה העשרים המאופיין בניסוח העצמים המופיעים ביצירה בקווים ישרים ובצורות גיאומטריות.

פוביזם — סגנון בציור בצרפת, שפרח בעיקר בשנים 1898-1908. בניגוד לאימפרסיוניסטים, ציירו הפוביסטים את נושאייהם באופן תוקפני ותוך ריאקציה לסגנון האימפרסיוניסטי. מבקריהם כינו אותם 'חיות פרא' (Fauves) והם קיבלו ברצון כינוי זה.

הם, ואלה שבאו אחריהם, פיתחו כלפי 'בצלאל' יחס של הסתייגות ודחייה והאשימוהו בהחנקת אמנות הציור המקורית בארץ ובאיחור שבהופעתה.

מרופ' בוריס שץ

אבל, אי-אפשר להתעלם ממה שנעשה במפעלו: במשך כעשר שנים, עד מלחמת העולם הראשונה – תקופת העלייה השנייה – נוצרו בבתי-המלאכה ובסדנאות של 'בצלאל' על-ידי עשרות ומאות אומנים ופועלים אלפי פריטי אומנות, שנמכרו בכל העולם. שץ, במרצו הרב, הצליח להביא את סחורתו עד פינות העולם הרחוקות. בבית-הספר ובבתי-המלאכה – הוא הקים גם סניף לצורפות בבן-שמן – עבדו לעתים כחמש-מאות איש ואשה, זקנים ונערים ונערות. הוא העסיק את מספר העובדים הגדול ביותר בירושלים; נתן פרנסה לרבים, וניצל את הכישורים שהביאו עמם מארצותיהם. 'בצלאל' היה עובדה כלכלית בירושלים. במחלקותיו ובבתי-המלאכה שלו נוצרו אלפי חפצי אמנות בתחומים מגוונים: צורפות, שטיחים, ליתוגרפיה, צילום, צעצועים, תשמישי-קדושה, חפצים שימושיים, כלי-בית, כלי-חרסינה, קראמיקה, חיטוב בעץ, חיטוב בשן ובאבן, רקמה ותחרה, רהיטים, צדפים וזכוכית מעוטרת, עבודות עור. 'בצלאל' יצר בשלושים מקצועות אמנותיים. רבבות פריטים נתפזרו בעולם. זו היתה כמות שבסופו של דבר יצרה גם איכות, יצירה שתשאיר את אותותיה לטוב או לרע בתולדות המעשה הארץ-ישראלי. עדות לכך היוותה התערוכה הגדולה של יצירות 'בצלאל', שנערכה בשנת 1983 במוזיאון ישראל (שהוא יורשו וממשיכו של 'בצלאל'). תערוכה זו הדהימה בעושרה, אף כי כללה רק חלק קטן ממכלול היצירה של 'בצלאל', שחלקו אבד וחלקו עדיין מפוזר בעולם. הקטלוג הגדול שליווה את התערוכה 'בצלאל' של שץ היווה עדות כתובה בת כמה מאות עמודים וצילומים למעשה 'בצלאל'.

יצירות 'בצלאל', המסחריות והאמנותיות, נמכרו ברבבות עותקים בכל רחבי העולם היהודי. אתה משתאה מול כוחו ומרצו של שץ והקדשת עצמו למוסדו. הוא עבר מארץ לארץ, נאם והרצה והקהיל קהילות למען רעיונו. שץ ערך בערים שונות תערוכות, מאודסה ועד ברלין ופראג ולונדון וליברפול וניו-יורק ובואנוס-אירס – והתערוכות השאירו רושם רב. לא היה שליח טוב יותר לרעיון הציוני, למפעל בארץ, מאשר 'בצלאל'. כלי 'בצלאל' בבתי היהודים היו הקשר בינם ובין ארץ-ישראל וחומר התעמולה המוחשי של הציונות. הם גם גילו ליהודי התפוצות את אחיהם מן המזרח, שעד כה שמעו עליהם ולא ראו אותם מעולם, ועכשיו ראו את מעשי ידיהם.

תורה ביום ואמנות בלילה

בוריס שץ נולד בעיירה לאטבית בשנת 1866. בגיל צעיר ניכר בו כשרון לאמנות. בימים למד תורה בישיבה של וילנה ובערבים עשה בבית-ספר לאמנות, בלי שמשפחתו תדע על כך. בגיל 22 יצא לווארשה והציג ציורים שלו. שם הצטרף גם לאגודה של חובבי-ציון. משם עבר לפאריס ולמד אצל הפסל היהודי הנודע מארק אַנטוקולסקי, עשה עבודות בפיסול וגם צייר. ביקר בדרום צרפת ורשם את הנופים שם. איש בעל גוף היה, וכפי שנמסר עסק לפרנסתו בהיאבקות.

בשנת 1892 השתתף בסאלון אמנותי בפאריס והציג ציור ושמו 'יוכבד בת משה'. האמנות החדשה כבר לא היתה הפתעה באותו זמן, אבל שץ צייר בסגנון 'קלאסי'. הוא

פיסל את ראשי לואי פאסטר וקארל מארקס ועשה גם פסל של מתתיהו החשמונאי – כפי שנמסר, לפי דמות סבו. פסל זה ראה פרדיננד מלך בולגריה, שיצאה לא מזמן מתחת עול הכיבוש התורכי, והוא רכש אותו והזמין את יוצרו לבולגריה, כדי לעמוד בראש אקדמיה אמנותית שם.

עשר שנים עשה שץ בבולגריה, עמד בראש האקדמיה ועשה לקידום האמנות העממית הבולגרית. הוא הקים תעשיית שטיחים שנושאייהם שאולים מהאמנות המקומית והכשיר מאות אומנים במלאכות שונות. הוא עצמו פיסל גיבורים לאומיים בולגרים ועיטר את העיר סופיה במונומנטים ובתבליטי-קיר שונים. שץ יצר גם פסלים ותבליטים על נושאים יהודיים, כמו 'השדכן', 'אשה ספרדיה' ו'בעל קורא'.

הוא נעשה למעריץ של תיאודור הרצל וראה עצמו דומה לו: הרצל מחדש את העצמאות היהודית והוא, שץ, יחדש את האמנות היהודית. ב-1903 נפגש עם הרצל, בתיווכו של ד"ר יוסף קלוזנר. היה זה מפגש בין שני נסיכים. כעבור עשרים שנה תיאר שץ את הפגישה:

כשהרגשתי את עצמי מוכן לכך ומזומן לוותר על שאר ענייני ולמסור עצמי כולי לשם זה, באתי לפני הד"ר הרצל. שעה תמימה הרציתי לפניו את מחשבתי. הוא ביקש לדעת הכל בפרוטרוט, דיברתי והוד פניו העברים-אידיאליים הלהיב אותי. על מצחו הצח קראתי מחשבות עמוקות ובתוך עיניו העצובות החולמות חזיתי את הנשמה העברית העדינה, אותה נשמה שהיא רואה עולמות פנטאסטיים ומרגישה גם את המציאות המרה הנוכחית. כשסיימתי דברי המתנתי בלב פועם: 'מה יאמר הוא לזה?' – 'טוב, נעשה את הדבר' – אמר בלחש אבל בהחלטה, ואחרי הפסקה קצרה שאל: 'ואיזה שם תקרא לבית-ספרך?' – 'בצלאל' – עניתי לו – 'בשם חכם התקשרים העברי הראשון שבנה לנו לפנינו מקדש במדבר'. – 'מקדש במדבר' – חזר הרצל על דברי באופן מכאני ועיניו היפות והנוגות הביטו באיזה אופן אין-סופי, כאילו הרגיש שהוא בעצמו לא יראה עוד את הדבר.

מאז היה הרצל גיבור חלומי של שץ. אליו ביקש להשתוות. הוא פיסל אותו, וחרט אותו בתבליטים. הוא ראה את עצמו כמין הרצל, צייר את עצמו כהרצל ובהצגות שנערכו ב'בצלאל' בימי הזיכרון להרצל הופיע כהרצל.

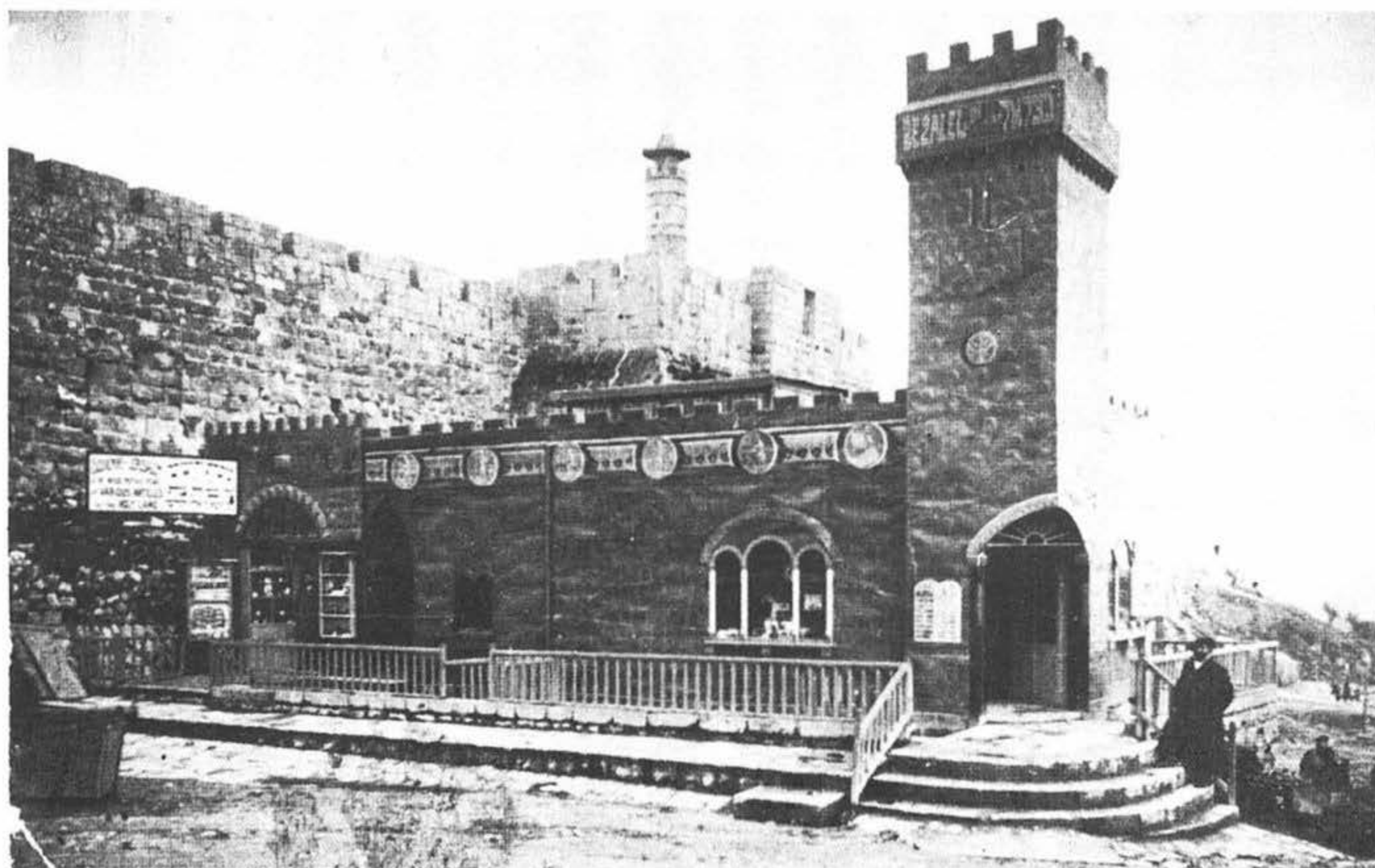
אבל עברו עוד שנתיים עד ששץ השיג אמצעים להקים את בית-הספר, והרצל כבר לא היה בין החיים. בקונגרס השביעי שנערך בשנת 1905 אושרה התוכנית, ובברלין קם ועד שקיבל על עצמו לתמוך במרכז לאמנות ולאומנות יהודית בירושלים.

בוריס שץ הגיע לירושלים כדי לפתוח את בית-הספר. אתו בא גם הצייר אפרים משה ליליין, שאפשר לכנותו 'הצייר של הציונות', כדי לעזור בפתיחת בית-הספר ולשמש שם כמורה. ליליין היה צייר נודע למדי במרכז אירופה, בן לאסכולת ה'יוגנדשטיל', המקבילה ל'אר נובו'. הוא כבר התפרסם בעיטור ספרים בסגנונו המיוחד. הוא צייר גם את הרצל ונושאים לאומיים אחרים, כשהוא מתאר את הציונות כמין 'רנסאנס' – תחייה, והרצל, לעתים עירום בסגנון ה'אר נובו' – מנהיג ההתעוררות. ליליין שהה בארץ פחות משנה ושץ לא היה שבע רצון ממנו, שכן ליליין בא בעיקר כדי להתרשם מהנופים ומהתושבים,

לאחר שהוזמנו אצלו עיטורים לספר התנ"ך. אולם נראה כי ביקורו של בן סגנון ה'אר נובו' השפיע על הקו של 'בצלאל' לעתיד — ודאי היו גם משפיעים אחרים — והאומנות והאומנות שנוצרו לאחר-מכן במוסד הראו נטייה רבה לסגנון ה'אר נובו', מסולסל העיטורים והקווים, שהיתה עליו גם השפעה מזרחית, ושראה בסמלים מרכיב באמנות. שץ פתח את בית-ספרו באחד הבתים ברחוב החבשים, ליקט אליו מבני ירושלים מכל העדות והללו החלו ביצירת שטיחים, בצורפות, שיבוץ כסף וכדומה. הוא הביא עמו כמה מתלמידיו היהודים בכולגריה ומינה אותם למורים בבית-הספר. הוא פתח גם כיתה לציור ופיסול, מתוך מטרה לשלב את האמנים בעשייה האומנותית. בשנת 1908 רכש בעזרת הקרן-הקיימת שני בתים נאים במערב ירושלים, שהיו מיועדים קודם לבית-יתומים ערבי, ולשם עבר 'בצלאל'. אותם שני מבנים במקום המוגבה, שעל ראש אחד מהם התנוססה מנורה לתפארת — הפכו לסמל בית-הספר. באחד מהם מצוי עדיין היום חלק מבית-הספר 'בצלאל'.

בשנת 1908 הגיע לארץ לפי הזמנת שץ הצייר שמואל הירשנברג, שעשה עבודות רבות בנושאים יהודיים והתפרסם. אולם הירשנברג מת באותה שנה. הוא שימש כנראה כאב-דמות לצייר המתואר בספרו של ש"י עגנון 'תמול שלשום'.

'בצלאל' גדל והתרחב גם מעבר לאפשרויותיו לפי חזונו של מייסדו בעל המרץ. הוא העסיק מאות אנשים בבתי-מלאכה, שכל אחד נועד לתפקיד אחר. הפרופסור, שהיה לובש פלרינה או גלימה בדווית, היה מוליך את אורחיו מהארץ ומחוץ-לארץ בגאווה ומראה

ביתן 'בצלאל' ליד שער יפו, בירושלים (1913)

להם את העובדים היוצרים את האמנות היהודית האמיתית. הוא עודד כל עדה ליצור לפי סגנונה. עשרות צורפים תימנים יצרו כלי-כסף, כפי שעשו קודם בארצם. יש לציין כי אלמלא 'בצלאל', אנוסים היו להפסיק את אומנותם. גם לאחר שעזבו את 'בצלאל', נמצא מקום לעבודותיהם והם יצרו בסגנונם ובמה שלמדו ב'בצלאל' שנים רבות. נעשו חיקויים פרסיים, דמשקאיים, בוכריים, ערביים ובדווים. שץ האמין כי כל אלה, יחד עם הברקות חדשות ועם מה שהביאו מורים מאירופה ולפעמים בהשפעת ה'אר נובו', וכמובן בתוספת של סמלים יהודיים – ייצרו סגנון לאומי ואמנות יהודית חדשה. הוא חלם על שילוב אומניו בעשייתם של בני העלייה החדשה, היא העלייה השנייה, וקיווה שבעלי-המלאכה שייצאו מסדנאותיו יקימו יישובים בכל הארץ. ואמנם הוא הקים לתימנים מעין סניף-יישוב בכפר בן-שמן, שם יצרו כלי כסף. בשביל עושי השטיחים קיווה להקים יישוב ביריחו.

רוח חדשה בעיר

לבית-הספר באו גם צעירים מאירופה, ששם 'בצלאל' הגיע אליהם והם ביקשו ללמוד בו אמנות ולהיות חלק ביצירה החדשה הנוצרת בארץ, כפי שהבטיח שץ. הם הכניסו רוח חדשה בעיר, יחד עם רבם המתלהב. בזהמינים אמיתיים היו, לבושים פלרינות ומגדלים שיער, כפרחי-אמנות בכל בירות העולם. שץ עזר להקים בירושלים להקה תיאטרונית, מקהלה ותזמורת, ותלמידיו השתתפו בהם. היה עורך נשפים וקבלות-פנים, יחד עם משכילי ירושלים ומשפחת בן-יהודה, ומעודד 'חיי חברה'. תלמידיו ניצחו בנשפים על מעשי-קסמים; למשל, כשהיתה הפסנתרנית מנגנת, היו מציירים בשתי ידיים בבת אחת, לתמהונם של הצופים. בנשפי פורים היה התלמיד ברוך אגדתי, שאז נקרא ברוך בן-יהודה, רוקד סולו לצלילי מנגינות שופן. ברחובות ירושלים עברו קבוצות-קבוצות של צעירי 'בצלאל', שרו, רקדו, הקימו רעש בלילות והתנגשו עם קנאי ירושלים הדתיים. משכילי עיר הקודש נשמו לרווחה: הנה היתה ירושלים בירה לאמנויות ולחיי חברה. בכל מקום נשמע המנונו של 'בצלאל':

בצלאל, בצלאל
עתידנו תקוותנו
תקוות ארצנו ועמנו.

העובדים התימנים שעסקו בצורפות חיברו לשץ שיר תהילה:

ברוך הבא תאמר מחלקת הכסף / לראות פניך לבנו כוסף / ובית-מדרשך אותנו
אוסף / סביב יעמדו כולם, זקן ועלם / ככוכבים בהלם / בעת בוא הפרופסור שץ /
שמחה וששון נפרץ / יום טוב ומשתה נחרץ.

ובתוך כל אלה התהלך שץ המזוקן, לבוש כבדווי או חובש כובע-תיירים של שעם, מאושר, מצטלם עם אנשים חשובים בשער בית-הספר, ליד הפסלים הגדולים, עם המורים והציירים העושים 'פוזזה' של אמנים או עם האומנים בני העדות השונות, ליד מוצריהם. אין מוסד בארץ שצולם אז כה הרבה כמו 'בצלאל', תמונות שהפכו גם גלויות, כדי לעשות

תעמולה בעולם. יעקב בן דב, צלמה הראשון של ההתיישבות בארץ, היה תלמיד 'בצלאל' והוא דאג להרבות תמונות. כל פסח היה שץ יורד לרחובות, שם נערכו חגיגות ספורט, מעין אולימפיאדה ארץ-ישראלית, יחד עם יריד שעשועים שהקהיל קהל גדול, והוא שימש שופט בתחרויות האיגרוף. בסוכות היו תלמידיו בונים סוכה גדולה בחצר 'בצלאל' ואלפי בני העיר באו לברך את המנהל ולבקר במקום. כשבא יהודי אמריקני עם מצלמת-ראינוע — דבר שלא ראו כמותו בעיר-הבירה — לבש שץ את בגדי הפדווי שלו ושימש כוכב של סרט הראינוע, כשהוא מציג את בית-הספר, עובדיו ותלמידיו בהתלהבות ובתנועות ידיים נמרצות.

נשף פורים ב'בצלאל' בימים הטובים ההם

שץ היה מיודד עם אנשי העלייה השנייה ועם מנהיגי הפועלים ששהו בירושלים — יצחק בן-צבי ורעייתו לעתיד רחל ינאית, יעקב זרובבל ודוד בן-גוריון. הוא עודד קבוצת פועלים ללמוד סתתות כדי שיוכלו לבנות את הארץ באבני הארץ. הללו — ביניהם היה גם אלכסנדר זייד, בעלי גוף שרירי היו ושימשו מודלים לתלמידי הציור. שץ חלם להשיא את עובדותיו לסתתים הפועלים הללו, כדי שיקימו דור עברי חדש, בריא ברוחו ובגופו. המכללה צריכה היתה לדעתו להחזיק גם במוזיאונים שונים, ובשני חדרים של הבניין שיכנ בעלי-חיים, ציפורים, נחשים ופרפרים, שצד ופיחלץ הזואולוג ישראל אהרוני ועוזרו הצייד יחזקאל חנקין. חדרים אחרים הפריש למוזיאון ארכיאולוגי והציג בו מטבעות עתיקים, כלי-חרס וממצאים אחרים שגילו תלמידיו. בסיווריו הרבים 'שנורר' מתנות — תשמישי-קדושה וכלי-פולקלור יהודיים — וגם אותם הציג במקום מיוחד יחד עם ציורים ופסלים של ציירים יהודים. חדר אחד היה מוקדש למחצבי הארץ. בחוברת שהוציא לאור בשנת 1910 תיאר שץ את 'בצלאל':

מרחוק מגיעה לאוזניכם הלמות הפטישים העולה מלשכת הנחושת וזמרת הפועלות בלשכת השטיחים. בתוך שני אולמים יושבות סורגות השטיחים, כמאה בנות, מבנות שתי-עשרה — ילדות עליזות ושמחות — ועד אלמנות, זקנות ועגונות, שכבר סבלו די צרות בעולמן. הדבר הראשון שמפליא אתכם הוא ריבוי הטיפוסים היהודיים, מזהובות, היינו בנות האשכנזים, עד תימניות שחרחרות ששיערן מתולתל. תראו אפילו שני קודקודי שיער פשתים, גרות שבאו מרוסיה, ולכולן שפה אחת — עברית.

ושץ מסיים:

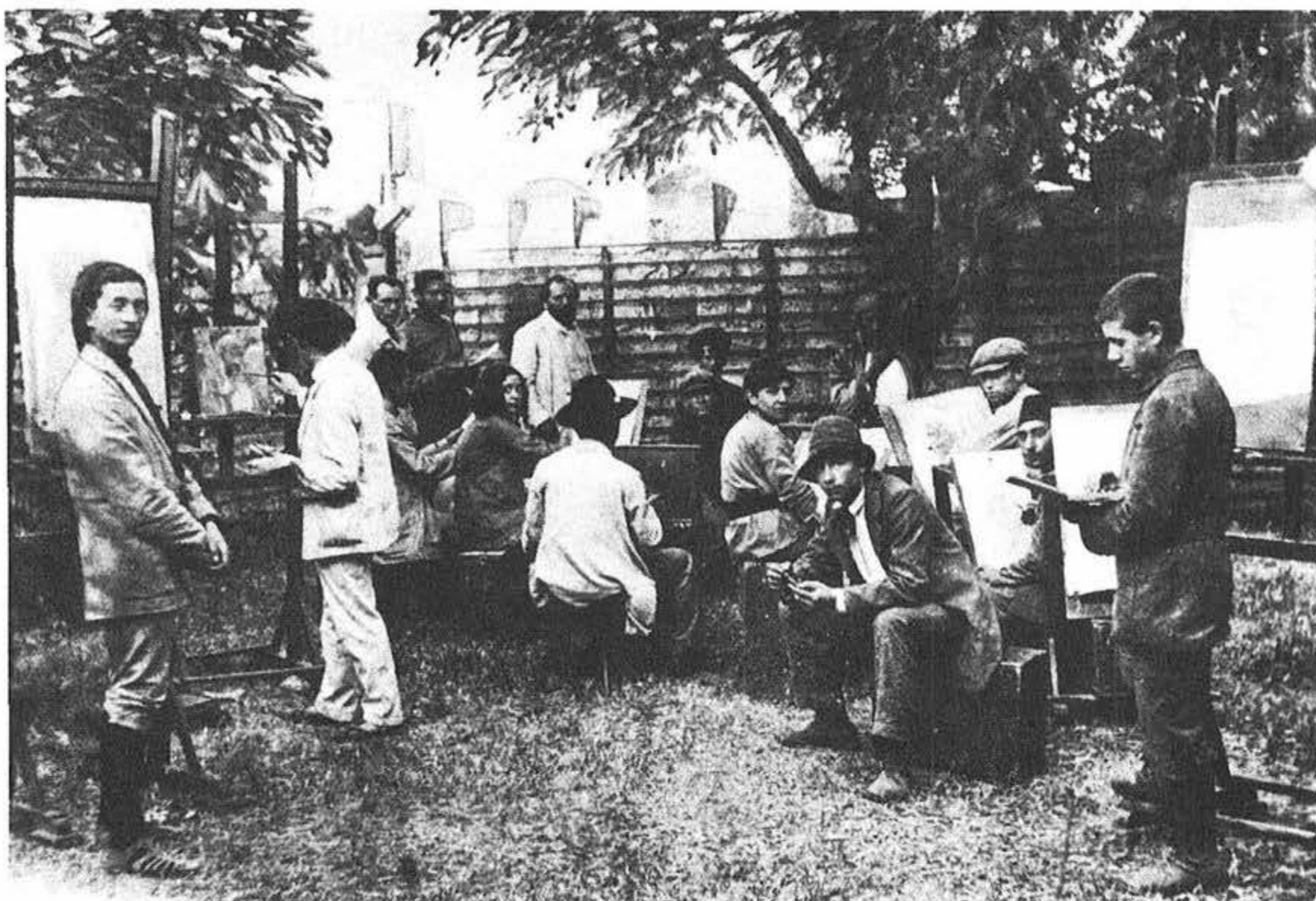
בצלאל הוא תחילת וסמל תחייתנו. הוא בורא פה בירושלים חיים חדשים ואנחנו קוראים לכל החיים: בואו לעזרתנו!

ושץ לא רק קרא אלא יצא למסעות ארוכים, כדי להפיץ את תוצרת 'בצלאל' ותורתו. הוא עשה אלפי קילומטרים כדי להביא את מוצרי 'בצלאל' לפינות עולם נידחות ביותר, ולהביא כסף כדי לפתח ולהגדיל את הבית. עדיין לא הוערכה כראוי התעמולה אשר עשתה תוצרת 'בצלאל' לארץ-ישראל ולציונות. רשימה של תערוכות 'בצלאל' עד מלחמת העולם הראשונה מעידה על כל המקומות שאליהם הגיעו מוצרי 'בצלאל', אומנתו ושמעו: בשנת 1909 נערכו תערוכות בפראג, המבורג, ברלין וסלוניקי. שנה לאחר מכן נערכו תערוכות בגרמניה, גליציה, רומניה, פראג, וינה, האג, קהיר ורחובות (אגב, באותה שנה נוצר במפעל שטיח האלף, והוא ניתן במתנה ליושב-ראש הוועד למען 'בצלאל' בגרמניה, פרופ' אוטו וארבורג). אותה שנה נוסדה בווארשה חברה להפצת תוצרת 'בצלאל'. ב-1911 נערכו תערוכות באודסה, וארשה, לודז', יוהנסבורג ובואנוס-איירס. 1912 היתה 'שנת אנגליה' ו'בצלאל' השתתף בתערוכה גדולה בלונדון והציג בלידס, ליברפול ומנצ'סטר. חנות לממכר חפצי 'בצלאל' נפתחה בבואנוס-איירס שבארגנטינה. ב-1914 נערכה תערוכה ענקית של 'בצלאל' ב'מדיסון סקוור גארדן' בניו-יורק ורובבות יהודים מבני העיר ביקרו בה והתלהבו ממנה. אותה שנה היתה 'שנת אמריקה', ותערוכות נערכו גם בסינסינטי, בולטימור, פילדלפיה, שיקאגו וסנט-לואיס. תוצרת 'בצלאל' הגיעה לבתים רבים בארצות-הברית, ואמני 'בצלאל' הוזמנו לעטר ולקשט בתי-כנסת ובתי-ציבור יהודיים רבים שם.

מנורה מתוצרת 'בצלאל' (1911-1914). העיצוב: אריק גולדברג

שץ הזמין מורי אמנות חדשים — בן-דוד, לוי-אופל, לחובסקי, קרסטן, קנטרוביץ, רבן, פן, שור וגור-אריה. חלקם הורו ב'בצלאל' עד סגירתו של בית-הספר והיו מוריהם של רבים מציירי הארץ. הם גם השתתפו בתערוכות בראשית שנות העשרים ובחיי האמנות.

ברחוב, לפני בניין 'בצלאל'

מריבות עם הפטרוני

אבל גידולו של בית-הספר, פרסומו וממכר תוצרתו לא עזרו להעמידו על הרגליים. שץ לא היה לו מנוח. הוא ביקש לפתוח עוד ועוד מחלקות ולהוסיף עובדים ותלמידים. לדעתו, אסור היה שמחסור בכסף יהיה מעצור כנגד החזון הגדול. כתב עליו ארתור רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי, שטיפל במפעלים השונים של ההסתדרות הציונית בארץ:

שץ היה איש-פעלים, שונא בצע ועשוי לבלי ליאות... אך לא ידע עד היכן כוח כשרונותיו מגיע. הוא לא תחם לעצמו כל תחום של תקציב, אלא היה מוציא תמיד לצורכי בית-ספרו יותר מכפי שהשיגה ידו. בוטח היה בכשרון התעמולה הגדול שניתן בו, ובכוח כשרון זה היה מוצא תמיד, בצאתו למסעותיו לקבץ על-יד, יהודים שנדבו מכספם למען 'בצלאל', אך מעולם לא הספיק הכסף לקיום המוסד.

הוועד הברליני, פטרוני המוסד, ניסה לרסן את הפרופסור, וללא הצלחה. תחילה שלח אב ובנו כמורי אמנות וביקש מהם גם לשים עין על העניינים הכספיים במוסד. אך אלו לא הצליחו להתגבר על שץ. ב-1913 שלח הוועד מנהל מסחרי בעל סמכויות רחבות, שביקש

לעשות סדר במוסד, סגר מחלקות וצימצם אחרות. שץ יצא נגדו והציע לפועלים המפוטרים להקים סדנאות וחברות על אחריותם, בהשגחת 'בצלאל', שכל אחת תעבוד בתחום אמנותי מסוים ותפרנס את חבריה. חברות אלו פעלו גם לאחר המלחמה.

נפתחה מחלקה חדשה ב"בצלאל"

מתקבלות תלמידות מבנות י"ב שנים ומעלה
ללמוד מלאכת ה"סריגין" (שפיצקן, דאנטילה).

תנאי העבודה והשכר כמו במחלקת השטיחים.

היתרון למדברות עברית

מיד אחרי חג השבועות יתחילו להרשם.

התחלת הלימוד ביום הראשון י"ב פיון

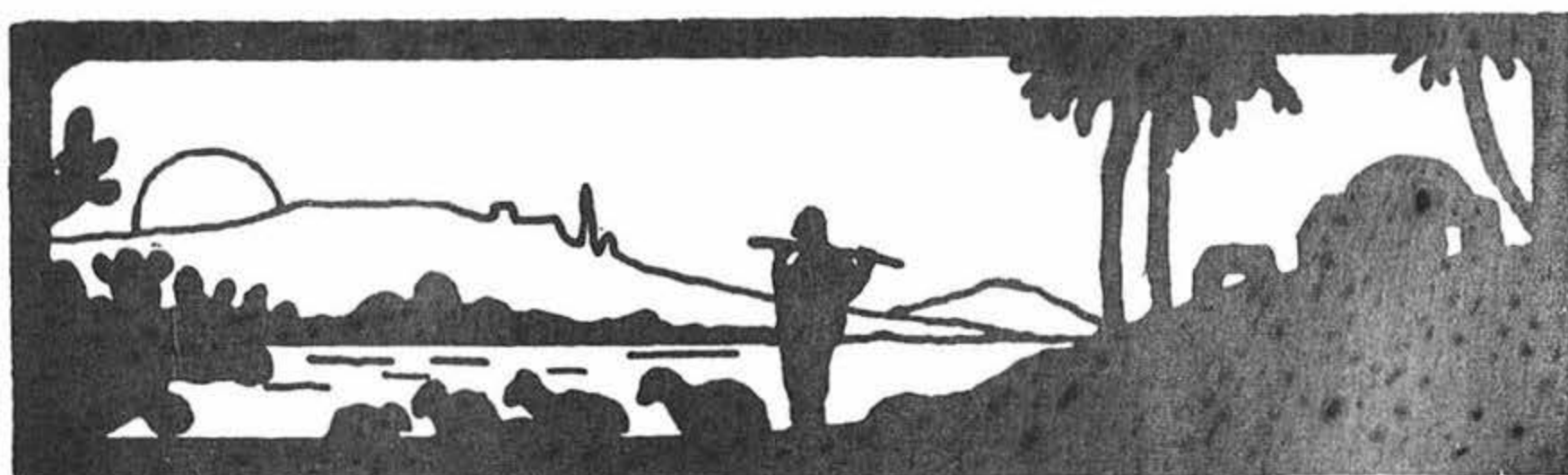
המנחל: פרופ' בורים שץ.

מודעה לקראת פתיחת מחלקת התחרה. 'יתרון למדברות עברית'

ב־1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. בירושלים שרר רעב. שץ ומורי בית־הספר עשו מאמצים להמשיך ולהפעיל את 'בצלאל', כדי לתת עבודה ופרנסה ככל האפשר. בשנת 1917 הוגלה שץ על־ידי התורכים מירושלים ושהה בטבריה ובצפת. שם, תוך כדי מחסור ורעב, כתב בשטף את ספרו 'ירושלים הנבנית', שבו הלך בעקבות הרצל הנערץ עליו, והוא אוטופיה, מעין 'אלט־נוי־לנד', ובו תיאורה של המדינה היהודית ש'בצלאל' הוא אחד ממרכזיה וממשפיעיה הרוחניים.

לאחר המלחמה פתח שץ את בית־הספר מחדש. הוא היה כבר בן 53, אבל נדמה שרק עכשיו התחיל בדרכו. שוב ביקש לסחוף עמו בסערה את המוסדות בארץ, את ההנהלות הציוניות בחוץ־לארץ וקהילות יהודיות במקומות שונים. יחד עמו פעלה קבוצת מורים־אמנים, נפתחו מחדש מחלקות שונות, קמו בתי־מלאכה משותפים של האומנים לתעשיות שונות, שיצרו שטיחים, קראמיקות, תשישי־קדושה, כלי יום־יום וגם ארונות־קודש וריהוט ועיטורי חלונות לבתי־כנסת גדולים בארצות־הברית. בעזרתו של מרדכי נרקיס, שקיבל עליו את הצד המעשי של ניהול המוסד, נפתח גם המוזיאון על מחלקותיו השונות ולעתים משונות, שאוצרותיו מהווים עד היום יסוד למוזיאון ישראל. יצאו לאור ספרים שונים. חלק גדול מהאמנים בני שנות העשרים למדו ב'בצלאל': מרדכי אבניאלי, זאב בן־צבי, אריה ארוך, בתיה לישנסקי, אביגדור סטימצקי, ליאון פיין, אהרן פריבר, משה קסטל, יחזקאל שטרייכמן, משה שטרנשוס, ציונה תגר ואחרים. אולם כאמור, שץ התעקש לנהל את בית־הספר לפי דרכו ורוחו והרחיק ממנו כל נושא חדש. התלמידים הצעירים מרדו במורם ועזבו את בית־הספר. על 'בצלאל' עברו משברים כלכליים קשים, וב־1929 נסגר. שץ בן ה־63 מוכן היה להתחיל את הכל מחדש ויצא לארצות־הברית לאסוף כסף למוסדו. תוך כדי מסעותיו מת בודד, בעיר דנוור שבקולוראדו הרחוקה. היה זה בפורים. ארונו הובא לארץ והוא נקבר בהר־הזיתים. 'בצלאל' נסגר ונפתח מחדש ב־1936, תחת הנהלתו של הצייר יוסף בודקו שבא מגרמניה, ומאז הוא פועל כבית־ספר לאמנות בלבד.

עשרים ושלוש שנים היה 'בצלאל' חלומו ומפעלו של בוריס שץ. היה זה מפעל שיסודו בעלייה השנייה; הוא היה חלק מעלייה זו והוא היה מפעל לעצמו, והוא היה פרק חשוב בתחייה היהודית בארץ־ישראל. ועוד יסופר עליו ועל יוצרו בהשתאות ובהתפעלות.

רועה ועדרו — דגם לשיבוץ בעץ. האמן: מאיר גורי־אריה

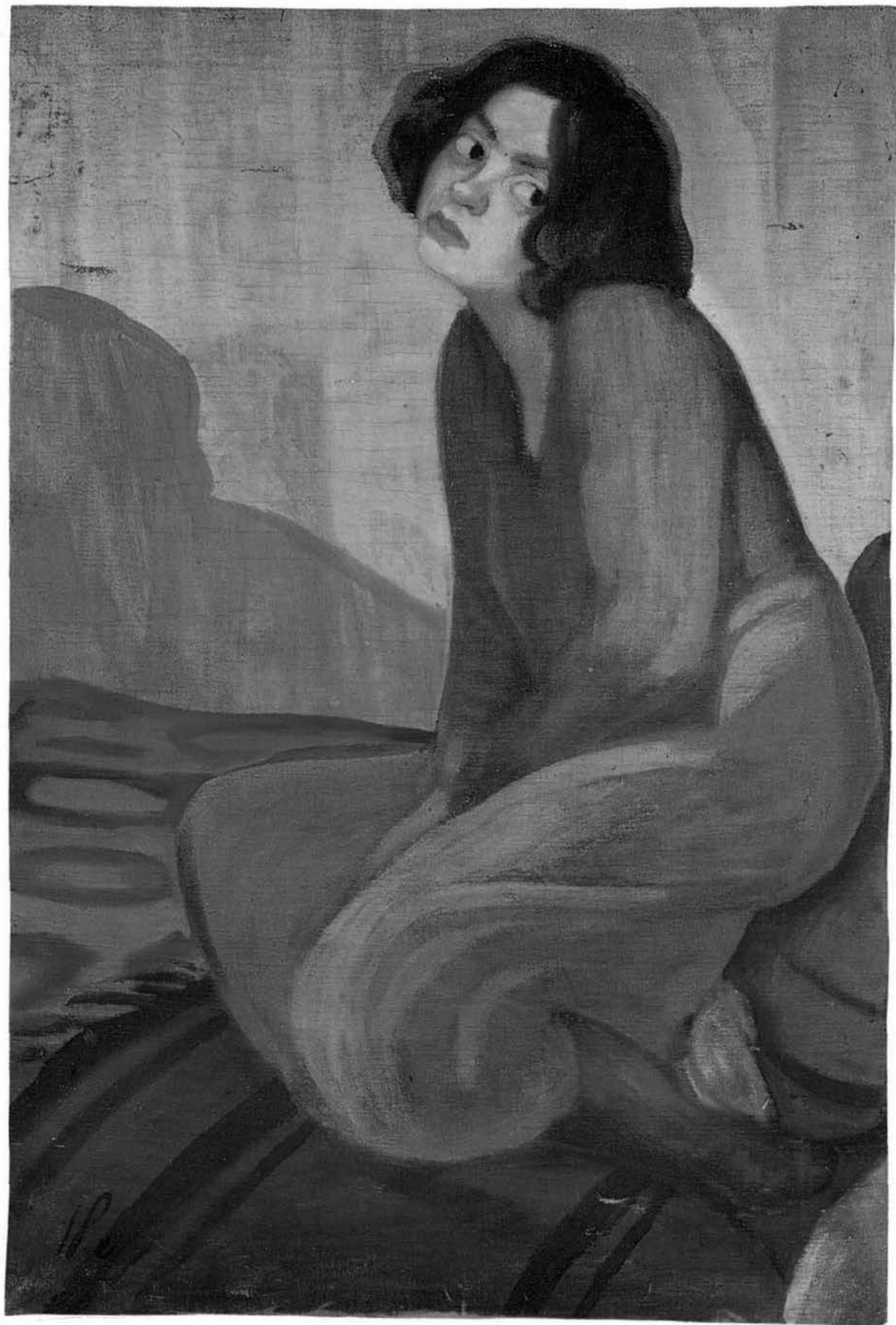
שטיח שיר השירים. שץ האמין שאת החותם המקורי של היצירות ישיג על-ידי שילוב סמלים יהודיים (אוסף מוזיאון ישראל)

ראי ועליו תיאור יעקב ורחל (אוסף מוזיאון ישראל)

נחום גוטמן, דיוקן, פסטל על נייר. גוטמן למד ב'בצלאל' בסוף תקופת העלייה השנייה
(אוסף מוזיאון ישראל)

שמואל לוי אופל, דיוקן חד גדיא, ציירת צעירה שלמדה בתקופה ההיא ב'בצלאל'
(אוסף שולמית צפרוני, תל-אביב)

העלייה השנייה בראי ספרותה

אהוד בן עזר

עיון בספרים הרבים העוסקים בעלייה השנייה מעלה מיד שאלה: מהם הסוגיות והנושאים המרכזיים, שמצאו לעצמם ביטוי בספרותה של העלייה השנייה ובזו שנכתבה על אודותיה?

הרומאנטיקה מול המציאות

השאלה העקרונית הראשונה, האופיינית לספרות העלייה השנייה — היא השאלה של הרצוי והמצוי, או שאלת הרומאנטיקה מול המציאות. כלומר, איך ראו את הארץ וכיצד היתה הארץ באמת; הכורח לראות את הקיים ולהיפרד במידה מסוימת מן החלום, או להפך — לדבוק בחלום למרות המציאות המרה שבהווה, ולקוות שמציאות זו תשתנה ותהיה אחרת.

שאלה זו של רצוי ומצוי, בייחוד אחרי הופעתו של ברנר מ-1909 כסופר ארץ-ישראלי, נעשתה לשאלה חריפה מאוד — גם שאלה פוליטית ותעמולתית. כשהופיע סיפורו הארץ-ישראלי הגדול והחשוב 'מכאן ומכאן' (1911), יצא רוגז רב על ברנר. על הרוגז והאכזבה אפשר ללמוד גם מתוך דברי עגנון בהספרו לברנר ('מולד', יוני 1961). הסיפור הרגז את הציבור היהודי-הציוני בארץ, את הפועלים ואת בעל-הבית היהודי הארץ-ישראלי; והרוגז נבע לא רק מטעמים ספרותיים, מפני שאנשים ראו פתאום דבר 'מודרניסטי' מדי או מחליא מדי, או משום שנטו לזהות דמויות חיות ביצירה, או מפני שהצד הספרותי הדהים אותם — אלא בעיקר מפני שברנר הראה בצורה עמוקה ופסימית את המצוי ולא את הרצוי, והקוראים בארץ חששו מה יגידו היהודים שטרם עלו לארץ. זו היתה שאלה מרכזית, שהיתה קיימת עוד בימי העלייה הראשונה, למשל בסיפוריו של זאב יעבץ. יעבץ היה סופר דתי ולבו לא נתנו להוציא את דיבת הארץ רעה, לכן הסיפורים שלו מדברים ברובם על הרצוי, ואילו המצוי ניתן בהם מבעד לערפילי החלום והאגדה. הארץ

המחבר הוא סופר, שכתב, בין השאר, את הספרים 'אנשי סדום', 'ויהשקט הנפשי'.

נראית בסיפוריו רומאנטית מאוד ואינה מתוארת תיאור ריאלי. היתה כאן משאלת-לב וגם כוונה — לא לאכזב את היהודים שטרם עלו ארצה ושאוּלי עתידים לעלות, ולא לצייר בפניהם את המציאות בצורה קודרת, שמא יתחרטו ולא ירצו לעלות, או, גרוע מזה, יחדלו לשלוח כספים.

גישה זו היתה פסולה מראשיתה, ולא רק מצד החטא לאמת. ספרות שמעלה את הפרובלמאטיות של המציאות בארץ ממילא יוצרת אתגר למי שאינו חי בה, וככל שהפרובלמות יותר חשופות ומעניינות, כך הן גם יותר משכנעות, ויוצרות מוטיבאציה להתעניין במה שקורה בארץ ולקחת בו חלק פעיל. התוצאה היא, שאנחנו מתייחסים כיום בעין סלחנית אל הסיפורים הנאיביים מאותה תקופה. סיפוריו של משה סמילנסקי, למשל, נשכחו כמעט לגמרי; אני זוכר, שבנעורי בפתח-תקוה ידעתי שיש שני סופרים בארץ-ישראל: משה סטבסקי ומשה סמילנסקי. סטבסקי, שכתב את 'הכפר הערבי' וסיפורים מחיי הארץ, וסמילנסקי, הוא 'חַנְגָ'ה מוֹסָה' ועורך 'בוסתנאי'. אני חשבתי אז לתומי, כי לא יכול להיות סופר בלי האות סמ"ך בשמו, כי שמעתי רק על שני הסופרים הללו. רק אחרי שנים נעשה עגנון לסופר הראשון במעלה, אבל בילדותי אינני זוכר שדיברו על עגנון; סמילנסקי היה הסופר בה"א הידיעה. וכיום נשכח. אבל אם אנו קוראים במחזור סיפוריו 'בני ערב', השייך לספרות של תקופת העלייה השנייה, אנו מוצאים שם שפע של סיפורי נקמת-דם, עולם שלם — אֵל עולם נאיבי, בלי המעמקים של ברנר, עולם רומאנטי, עולמו של סופר שרואה ומתאר את הארץ לרוב בצורה רצויה, אם כי אינו מעלים את הבעיות של תקופתו. אך הגישה היסודית היא נאיבית, ולכן מה שנראה לכאורה כמצוי של אותה תקופה היה בו הרבה מן הרצוי.

קורא רציני, הרוצה לדעת כיום את שורשיו בארץ, יכול להבין את המציאות של אז על כל צדדיה הבעייתיים מן הסיפורים של ברנר. סיפורי ברנר נושמים את המציאות לכל עומקה, וזאת למרות, ואולי דווקא מפני, הפסימיות שלהם וכל הקושי והעליבות המתוארים בהם. ברנר נותן את הריתמוס האמיתי של הארץ באותה תקופה. והדבר נכון גם לגבי ספר כמו 'שמות' של א' ראובני, אך לא לגבי הסיפורים והאידיולוגיה של דוד שמעונוביץ' (שמעוני), לדוגמה.

היחס לאיכר היהודי

נושא מרכזי שני העולה בספרות העלייה השנייה הוא היחס לאיכר היהודי. הדברים הללו ידועים מתולדות היישוב בארץ: כיבוש העבודה, ההתנגדות לעבודה ערבית, המאבק על עבודה עברית, וכד'. אבל צריך לומר, כי בנושא זה הספרות שנכתבה בתקופת העלייה השנייה היתה ספרות ריאליסטית. היא עסקה בבעיות עצמן, בעיות של פועלים, של איכרים, והמאבק ביניהם ובתוכם. השיחות ששוחחו אז על הבעיות הללו הן, למשל, חלק מן הרומאן 'הדסה' של משה סמילנסקי, או מן התוכחות המרות בסיפוריו של ברנר, או שהן משוקעות בצורה האירונית, המקסימה והמסוגנת ב'תמול שלשום', כאשר עגנון מתאר את השוק בפתח-תקוה. המציאות תוארה, ולא היתה התחמקות מפני תיאורה. שאלת היחס לאיכר ולדור הראשון של בני המושבות מעסיקה את סופרי אותו דור.

איכר חורש בשוורים — במושבה גדרה

הדו־ערכיות כלפי הפועל הערבי

היתה גם דו־ערכיות ביחס לפועל הערבי, והיא חלק בלתי נפרד מן הפרובלמאטיקה של העלייה השנייה. זה נושא שמתחבטים בו. הוא מצוי ברומאנים של משה סמילנסקי וישנו אצל ברנר. עגנון, לעומת זאת, אינו נדרש הרבה לשאלה הזאת. הדו־ערכיות נובעת מכך שהגיבור (או קבוצת הגיבורים) של הסיפור הוא צעיר יהודי שבא לארץ כדי לבנות אותה תוך כדי מלחמת מעמדות, בהשפעת כל המטען שהביא עמו מרוסיה, ומן המחשבה המהפכנית הסוציאליסטית. החזון היה, שהפועל היהודי ילך עם הפלאח הערבי כנגד האיכר היהודי וכנגד האֶפֶנְדִי הערבי, מפני שהקיטוב הוא קיטוב מעמדי. אך בינתיים צריך גם הפועל היהודי עבודה, וכך הוא דוחק את רגלי הפועל הערבי. עד מהרה מתחילות להיראות אותותיה של ההתפכחות המכאיבה, וגם בלא קשר הדוק לשאלת כיבוש העבודה מתברר, כי הקיטוב בארץ הוא בעצם בין שני לאומים ולא בין שני מעמדות.

ברומאן 'הדסה' של משה סמילנסקי אפשר למצוא את הקיטוב הזה, את הפרובלמאטיקה של פועלים מהעלייה השנייה במושבה, כנראה ברחובות. לפועלים יש קושי לכבוש את העבודה, והם אינם שרויים ביחסים קרובים עם האיכרים. אך הנה מגיע רגע שבו צריך לרכוש אדמה חדשה למושבה. האיכרים קנו אדמה וצריך לחרוש אותה ולהוריד מעל הקרקע את הבדווים או את האריסים שגרו עליה בטרם הימכרה, ולעבודה זו אי־אפשר לקחת את הפועלים הערבים, כי היא בעלת אופי לאומי, ולכן לוקחים האיכרים את הפועלים, אנשי העלייה השנייה, לעבודת החריש. והללו עושים אותה מצד אחד מתוך הכרה לאומית של כיבוש עבודה עברית וכיבוש קרקע עברית למושבה עברית, שזה חלק

מהאידיאל שלהם; ומצד שני מתוארות השיחות ביניהם בערב שלאחר החריש וההתנגשות, ובאים הפקפוקים על רקע הומאני, סוציאלי ולאומי, ועולה כל אותה התלבטות — למה נקלענו הנה ומה קורה פה והאם אין ברירה וכיצד פותרים את השאלות הללו בלא נקיטת צעדים דראסטיים?

גאוה והתנשאות

נושא רביעי הוא המכלול של גאוה, התנשאות והרגשת תלישות. בגיבור של העלייה השנייה יש הרבה גאוה והתנשאות לעומת האוכלוסייה שהוא פוגש בארץ, בין אם מדובר ביישוב היהודי הישן, ובין אם אלה איכרי המושבות. אצל ברנר יש ביטויים חריפים מאוד לניוון של היישוב היהודי בירושלים, היישוב הישן, והתיאורים ברובם שליליים, אם כי לימים, ב'שכול וכישלון', ההיקף מתרחב והתיאור כבר איננו שלילי בלבד. ברנר לא סלח לתופעות הטפיליות והדקאדנטיות; ואילו אצל עגנון יש עמדה דו-ערכית. ב'תמול שלשום' ירושלים מתוארת בעיני הכלב בלק בצורה די אירונית, גם בחלקה הלא-יהודי, אך מצד שני ישנה השיבה המאוחרת, הטראגית, של יצחק קומר אל החורבות האלו.

לאחרונה קיימת מגמה לריהביליטציה של היישוב הישן — נשכחה האיבה, ועלתה כמין קיצוניות אחרת. נאחזים בעובדה שישבו יהודים בארץ, שהיתה רציפות כמעט מלאה של יישוב יהודי בארץ-ישראל, ואפילו אלה שלוש-אלפים יהודים שחיו בארץ בראשית המאה שעברה, במסכנות ובחוסר כל תודעה לאומית מסוג זה שמשייכים להם כיום. פתאום נאחזים, למטרות ציוניות-כביכול, באנשי היישוב הישן, אשר לא נחשבו בעיני ראשוני הציונים וראו את עצמם בארץ, ומבחינתם בצדק, כמי שנמצאים במצב של גלות; אך בעיני אנשים מסוימים עצם עובדת ישיבתם בארץ אז מבססת כביכול את זכותנו על הארץ כיום, ולכן צריך להעניק לתופעה הזאת משקל, שכלל לא היה לה.

אכן, ריהביליטציה מסוימת נחוצה, כי היישוב הישן לא היה כה שלילי וטפילי; על כל פנים, לא יותר מרבים בינינו כיום. אבל מדוע להגזים ולעשותם ציונים כביכול ולטשטש לגמרי את החזון הציוני, שעה שהכל נעשה לפתע ציוני?

היום זוכה יישוב זה לריהביליטציה, אך בתקופת העלייה השנייה היישוב הישן היה לא-נחשב, מפני שלא היה ציוני במהותו, והיה צדק בגישה השלילית כלפיו. כיום מסתירים את העובדה שאנשי היישוב הישן, גם אלה שמשפחותיהם חיו בארץ במשך דורות אחדים, לא חשבו על תקומה לאומית. להפך, התנגדו לה.

לכן היתה כלפי יישוב זה התנשאות מצד צעירי העלייה השנייה, שראו עצמם יותר מתקדמים, יותר אינטלקטואלים, יותר אנשי העולם, ופה הם פוגשים מצד אחד ביהודי ה'חלוקה' ומצד שני בדור של איכרים, אשר דומה שהולך ומתנוון בתוך סביבה ערבית, במושבות המבוססות על עבודה ערבית ומלאות ערבים.

ואילו היחס אל הדור הצעיר של בני איכרים שגדלו במושבות — היה דו-ערכי. מי שראה את הדברים בצורה רומאנטית רצה לראות כך גם את דמות בן-הארץ. הרומאן 'נדודי עמשי השומר' (הוצאת מצפה, 1929) של יעקב רבינוביץ' הוא אולי הרומאן

הרלבאנטי ביותר לסוגיה זו. יעקב רבינוביץ' היה איש העלייה השנייה. את הרומאן כתב לאחר זמן, בשנות העשרים, כלומר, הספר שייך לספרות שנכתבה לא בתקופת העלייה השנייה ממש, אלא על אודותיה, ממרחק. רבינוביץ' מעלה בגיבורו דמות של שומר שהוא גם בן-הארץ, עמשי, המצטרף לארגון 'השומר' ולאנשי העלייה השנייה; כלומר, הוא בעצם גם בן הארץ וגם איש העלייה השנייה. יש כאן ניסיון למצוא סינתזה בין שני המחנות הללו — בני האזכרים וצעירי העלייה השנייה, באמצעות דמות חדשה של הגיבור הארץ-ישראלי.

הרומאן שלו מעניין אך סינתטי למדי. לעומת זאת, כשברנר כותב על בני המושבות ילידי הארץ, או על צעירי היישוב הישן — הוא מזכיר עניין משכב עם בהמה, וטראכומה (מחלת עיניים) והומוסקסואליות והתנוונות ושקיעה בחולאי המזרח. ובנהמת לבו הוא קורא ואומר, כי למען נתבולל יכולנו להישאר ברוסיה ובפולין ולהיטמע בתועבות הגויים שם, ואם זהו דיוקן הגאולה בארצנו — אין גאולה.

ישנה אפוא ביקורת חריפה, שחלקה צודקת, אך ישנה גם התנשאות של פרולטארים אינטליגנטיים, ספוגי תרבות, הבזים לסימני ייחוס חיצוניים — על פני איכרי המושבות ובניהם, שתרבותם היא קצת עיירה וקצת ראשיתה של עברית ותחושת מולדת וקצת תרבות חיצונית בבתי-הספר של הברון רוטשילד, שבהם לימדו גם צרפתית; כל אותה הוויה, שעגנון תיאר במחזה שתיית כוס התה על המרפסת בבית האיכר בפתח-תקוה, ברומאן 'תמול שלשום'.

התלישות — כמנוף

אך בצד אותה הרגשה של ייחוד ושל התנשאות ישנה גם הרגשת תלישות נוראה, המאפיינת את אנשי העלייה השנייה, וגם את אנשי העלייה השלישית, מתוך ספרותם — והיא גם מובנת מאוד. פרופ' אליעזר שביד אמר פעם, כי גדולתו של ברנר בכך שעשה את זרותו בארץ, את תלישותו — למנוף, לנושא של כתיבתו, ולכן התערה בינינו כגורל, ויצירתו היא אבן-יסוד לספרות העברית בארץ. וזה אותו הלקח שהזכרתי קודם בקשר ל'מכאן ומכאן'. מי שמנסה לטייח דברים וליצור סינתזה או רומאנטיקה של הזדהות מזויפת — ספרותו נעלמת עם הזמן; ומי שכותב על זרותו, על תלישותו, על תהליך התערותו — ועל אי-יכולתו לראות עצמו ציוני שלם, ארץ-ישראלי, שורשי בפשטות ובלא בעיות — הוא שכותב ספרות אמיתית והוא גם שמכה שורשים אמיתיים בארץ. המוות הוא שהשריש בארץ באורח סופי וטראגי את האיש שהיה כל הזמן עקור ולא שלם, והתהלך מלא לבטים. רק אחרי מותו הוא היכה שורש בל-יינתק בארצו. זה הסוף ללבטים, זה גם הגורל, וזה היה ברנר.

הדמות של התלוש לא נוצרה, כמובן, רק מתוך המפגש עם הארץ, אלא באה לארץ כפי שהיא, והיא הדמות של הספרות העברית באותה תקופה. אך היא המשיכה את חייה, בתקופת העלייה השנייה, בדמויות מרכזיות כגון אובד-עצות ב'מכאן ומכאן' ויצחק קומר ב'תמול שלשום'. שני אלה לא היו דמויות סינתטיות כמו זו של עמשי, ואף לא דמויות

שבאות לארץ חדשה ומיד הן יותר קתוליות מן האפיפיור, ומיד הן מסגלות לעצמן את הז'אנר הארץ-ישראלי. להפך, אלו דמויות שמתנדנדות ותוהות בין קיום לכליה, ולעיתים סופן רע ומר, משום אותה הרגשת תלישות וחוסר מוצא.

מישהו ציין פעם, כי אנשי העלייה השנייה היו חבורה של רווקים ורווקות. לא היתה כמעט הרגשה של משפחה. ב'נדודי עמשי השומר' מצויה משפחה אחת של איכר בפתח-תקוה, אולי שתיים, אך כל שאר הגיבורים בספר, כולל עמשי עצמו, הם אנשים לא נשואים. אמנם הם אנשים צעירים, אבל איש מהם גם לא חושב להתחתן. יש להם הרגשה של עקרות, של החמצה, של 'לא נוכל להקים לנו בית, כי איחרנו'. יש לכך ביטויים נוקבים מאוד אצל 'עקב רבינוביץ' גם בהקשר של העניין הערבי — הנה, הערבים פרים ורבים והם חיים בצורה מאוד פרימיטיבית. 'ינוביץ', חברו של עמשי ובן-דמותו של רבינוביץ' בספר, אומר: 'ונשינו ונערותינו — המחזה ומטניה נקים לנו זרע? עסק ביש, עמשי, איחרנו באיזו מאות שנים. מכלים אנו כוחנו לריק ולהבהלה, בגלות ובארץ. איננו חיים ואיננו רוצים לחיות' (שם, חלק א', עמ' 66).

חזה וטניה הן שתי דמויות בתקופת העלייה השנייה, צעירות שנגרפו לכאן, ואחת מהן גם חוזרת לגולה. כי אכן, לא רבים באו לכאן, ומעטים מהם נשארו, והרוב הסתובבו ותהו, וחזרו כלעומת שבאו. ומשום כך, בין השאר, היתה הרגשה של תלישות ושל עקרות, של חוסר המשך. זו הרגשה שכדאי להדגיש אותה, כי ישנה חוקיות מסוימת בדברים הללו. כשמסקיפים על תקופה זו ממרחק השנים ישנה אידיאליזציה לא מעטה — בין אם היא נוסטאלגית ובין אם היא וולגארית או בידורית או שתיהן כאחת, כמו בתוכניות אחדות בתיאטרון ובטלוויזיה. פתאום הדברים כולם נראים יפים. וכמאלה עולה אז ההשוואה והקינה — איפה אנחנו לעומתם.

אגדה ועצב נוגה

ישנה כאן כמין התפתחות מסוימת, שהרי חלק מן הספרים שאני מדבר עליהם נכתבו בתקופת העלייה השנייה, חלקם נכתבו לאחר שנים בידי אנשים שכתבו זכרונותיהם על אותה תקופה, ובמשך הזמן החלו נכתבים ספרים על העלייה השנייה בידי אנשים שכלל לא חוו אותה, אלא הם משתמשים בה כנושא ספרותי. אביא כמה דוגמאות: 'מכאן ומכאן' נכתב בתקופת העלייה השנייה עצמה. סיפוריו של סמילנסקי נכתבו החל מאותה תקופה והלאה. 'נדודי עמשי השומר' או 'תמול שלשום' — כבר נכתבו ממרחק של כעשרים-שלושים שנה. וממרחק הזמן נכתבו גם הספרים של שמעון קושניר, ודומני שגם 'שנה ראשונה' של שלמה צמח (שהחל מפרסם סיפוריו בתקופת העלייה השנייה) ו'אנו עולים' של רחל ינאית בן-צבי, או 'עלייתו של שלום ליש' לשלמה לביא. כל אלה ספרי זכרונות בעלי ערך ספרותי והיסטורי ומעניינים מאוד להבנת התקופה, אבל כבר כתובים ממרחק. ואילו ספרון כמו 'הצייד' של שלמה שבא, על יחזקאל חנקין ותקופתו — הוא ספר על העלייה השנייה, שנכתב בידי סופר שמנסה להחיות את התקופה הזאת מתוך מחקר היסטורי וספרותי ומתוך היכרות אישית עם אנשיה, אבל ברור שזו אינה תקופתו.

והיה העקוב למישור.

מעשה באדם אחד ושמו מנשה חיים מיושבי ק"ק בוצין
יע"א שירד מנכסיו, והעניות ר"ל העבירות על דעת
קונו, והטיל פגם בישראל, והיה גזוף ודחוף ומטולטל, ולא
קפח חיי אחרים, וזכה לשם ולשארית, כמבואר בפנים
הספר באריכות. ועליו ועל כיוצא בו הכתוב אומר: ואז
ירצו את עונם ופירש"י ז"ל: וכפרו על עונם ביסוריהם:

חברו והעלו על הכתב

ש"י עגנון.

בהוצאת י. ח. ברנר.

יפ"א, א"י ✧ דפוס א. אתין ✧ התרע"ב

המהדורה הראשונה של 'והיה העקוב למישור'. המו"ל — י"ח ברנר

דומני שאפשר לאפיין ולומר, כי בספרים שנכתבו בתקופת העלייה השנייה עצמה יש מצד אחד הרבה רומאנטיקה ומצד שני הרבה מרירות; והאקטואליות של המרירות מעניקה לה את חריפותה הנוראה — חריפות הקיימת במיוחד אצל ברנר, אבל גם בספרים של א' ראובני באותה תקופה, כגון 'עצבון', או הטרילוגיה 'עד ירושלים', אשר הטוב בחלקיה הוא הספר האחרון, 'שמות'. זהו רומאן ריאליסטי, או אפילו נטוראליסטי, על ירושלים במלחמת העולם הראשונה, והוא מסעיר גם כיום, ומי שקרא אותו רואה ממד נוסף של ירושלים, אשר אותו לא ידע לפני כן ולא ישכח אותו לאחר הקריאה.

אבל כשכותבים על אותה תקופה כעבור שנים, אזי הרומאנטיקה, אותו צורך מאוד ריאלי ואפילו בטחוני שהיה אז — להיאחז במזרח ולחוש השתרשות בו — הרומאנטיקה הזו נעשית לאגדה, ואילו המרירות נהפכת במידה מסוימת לעצב נוגה. יש, כמובן, הבדלי מזג בין הסופרים, ותלוי מיהו הכותב. אי־אפשר להשוות את המרירות של אובד־עצות, או של יחזקאל חפץ, לזו של יצחק קומר, כי מן הפריזמה של עגנון ומתוך המרחק שממנו הוא מתאר את התקופה — זו ממילא כבר לא מרירות, אלא זה יותר קרוב לעצב נוגה. ואולי גם הרגשה יותר אפית. נדמה לי, שכמעט אי־אפשר למצוא תיאור אפי של העלייה השנייה בספרות שנכתבה בתקופתה. מה שמאפיין אותה הוא הריתמוס הקרוע, כמו בסיפור 'בתי' של צבי שץ, ובסיפורים אחרים מאותה תקופה, המביעים גמגום, דפוסי לשון מתהווים, קבוצה צעירה של פועלים, יחסי בחורים ובחורות, אהבה, עילגות הבעה ומתח נפשי עז, ייאוש והתאבדות. אבל אפיקה לא תמצא בהם.

המודעות הגבוהה

צד מאפיין נוסף לדמותה של אותה עלייה היא מידת המודעות הגבוהה של אנשיה — עד כדי כך שהייתי אומר, שבשקו של כל פועל בן העלייה השנייה היה מונח שרביט־עטו של הסופר, בין אם היה זה מי שעתיד להיות מנהיג פועלים ועם ובין אם היה מה שקראו 'חבר מן השורה'. הנה, למשל, פרשת עלייתו של ברנר ארצה, על כל שלביה. כמעט כל אחת מתחנותיו בארץ ובדרך אליה מצויה בסיפוריו, ועקבותיה גם בפובליציסטיקה שלו. ומפליא לראות כיצד כל האנשים שסבבו את ברנר כתבו זכרונות עליו ועל תחנותיו בארץ ואליה; אנשים שחלקם גם היו סופרים, ואנשים שאותם אנחנו זוכרים בעיקר בשל כך שכתבו זכרונות על ברנר; ויש לדבריהם ערך ספרותי במובן זה שהוא מאיר את עינינו להבנת אותה תקופה. כשברנר בא ארצה, אנשים פגשו אותו והיו איתו בימי עבודתו הראשונים, וראו איך הוא נשבר בעבודתו, ואחרי שנים כתבו על כך. וישנו, למשל, המחקר החשוב של יצחק בקון על ברנר, העוקב אחר כל העדויות על ברנר. וישנם ספר 'יזכור' וקובצי 'השומר' וספרי הזכרונות המרובים של אנשי העלייה השנייה, שרובם ככולם ספרים בעלי איכות ספרותית רבה, והם פורשים לפנינו תחושת עולם, מקום ותקופה; ויש כל מה שאינו בגדר ספרות, כל הפובליציסטיקה של 'הפועל הצעיר' ו'האחדות' וכל הדברים הפרוגרמאטיים. המודעות היתה גדולה מאוד והכתיבה היתה מרובה, וכל זה מאפיין את העלייה השנייה.

هذه! هذه!

(Faint handwritten notes at the top of the page, possibly "The end of the world")

~~1/15~~ 1/15
A/C 1/15 1/15
~~1/15 1/15~~

[illegible]

קובץ סיפורים מעניין מאוד מאותה תקופה הוא קובץ סיפוריו של מאיר וילקנסקי — 'בימי העלייה' (הוצאת אמנות, תרצ"ה). וילקנסקי עלה ארצה בשנת 1904, וסיפוריו החלו מתפרסמים באותה תקופה, בין היתר גם ב'המעורר' של ברנר, ובמאסף שהוציא ש' בן-ציון ביפו — 'העומר'. כתיבתו של וילקנסקי אופיינית לסופרי העלייה השנייה בראשיתה, לפני ההופעה של ברנר, לפני עלייתו של ברנר. הכתיבה של וילקנסקי תמימה. הוא מתאר יום עבודה בטוריה, זה ה'פֶּחֶר' המפורסם, או טיול לגליל. ויש אצלו סיפור ושמו 'באר חפרנו', ובו הוא מתאר כיצד הוא משתתף בחפירת באר במושבה. סבי יהודה ראב חפר את הבאר הראשונה בפתח-תקוה בשנת 1878. וכשמאיר וילקנסקי פירסם ב-1907 את הסיפור שלו 'באר חפרנו', זה כנראה הרגיו את סבי עד כדי כך שכעבור שנים, בספר זכרונותיו 'התלם הראשון' (הוצאת ניומן והספריה הציונית, 1956), מצוי פרק ושמו 'באר חפרנו', ובו הוא מתרחק ואומר, שזה קרוב לארבעים שנה באים יהודים ארצה, מקימים מושבות ועובדים את אדמתם, גם חופרים בארות, ואינם מעלים על דעתם שצריך לכתוב על כך סיפור — 'באר חפרנו'! — כי הם אנשי עבודה, הם עושים ולא כותבים. והנה בא בחור צעיר, עבד ימים אחדים בחפירת באר, וכבר הוא כותב על כך סיפור, וכל העולם היהודי יודע מעתה שהבחור חפר באר. סבי ראה בכך מין הצגה לראווה, התהדרות וחוסר צניעות. ומשתמעת מדבריו מעין טענה כלפי צעירי העלייה השנייה, אשר כל דבר שהם עושים נמצא מיד באור הזרקורים הספרותיים והעיתונאיים של אותה תקופה, כקופצים בראש. והיתה בדבריו אלה תגובה אופיינית לבני דורו.

העלייה השנייה קבעה לעצמה התחלה כל כך מפוארת, עד כי בתקופות מסוימות היא כאילו השכיחה את העובדה שהיו עליות גם לפני. אבל עניין זה קשור לא רק לתחום הספרותי, אלא היו לו השלכות חברתיות ופוליטיות רבות.

דומני כי המודעות הרבה של אנשי העלייה השנייה וכתיבתם המרובה הן חלק מן הכוח וההשקעה שלה. כלומר, אילו היא היתה מתרחשת בדממה (אך היא מטבעה לא יכלה להיעשות בדממה כי לא זה היה המזג של אנשיה), לפחות באותה דממה יחסית של העלייה הראשונה — אזי לא היתה מגיעה בכוא היום לאותה עמדת מנהיגות ושליטה, ולא היתה כובשת את ההנהגה הפוליטית והרוחנית בקרב היישוב הארץ-ישראלי. כלומר, עצם המלה היתה עשייה חשובה של העלייה השנייה, לא פחות מן הטוריה ועבודת-האדמה, וזאת למרות שכל המלים כאילו באו רק לומר, שאנחנו צריכים לעבוד ולא לעסוק במלים. אבל המלה הכתובה, העיתונאית, הסיפורית, האידיאולוגית, וגם זו הננאמת — היתה אחד הדברים החשובים של אותה עשייה, כי אלה היו אנשים בעלי מודעות עצמית גבוהה, ומטרה וכוונה.

התחלה חדשה

כאן אנו מגיעים לנושא נוסף והוא ההרגשה של חד-פעמיות ושל התחלה חדשה. זוהי ההרגשה המאפיינת גם את העלייה הראשונה. להרגשה של חד-פעמיות, של התחלה חדשה, של איזושהי ברית עם הארץ — מתלווה לרוב אותה תופעה גורלית של פגישה על אס-הדרך עם ערבים, אשר חוזרת ונשנית כמעט בכל סיפור או ספר מאותה תקופה. מובן

שהיא חלק מן ההווי הבטחוני הרעוע דאז, אך יש בה גם משהו מן הפגישה של יעקב עם המלאך, אלא שהמלאך שייך כאן לא רק למידת הדין אלא דומה שהוא מכת סמאל. הפגישה, ההתנגשות על אם-הדרך או בשדה, לעיתים התכתשות של אדם, המשלם לפעמים אפילו בדמו, במכות שהוא מקבל, או מצליח גם לתת — היא כמו כריתת ברית-דמים שלו עם מולדתו, ארצו. משה סמילנסקי מתאר את פגישתו עם המציאות הארץ-ישראלית, בתור נער כן 17, ב-1891. אחת החוויות המכריעות אצלו היתה מכה שקיבל במקל לח על פניו מפרש ערבי בחולות קיסריה. סמילנסקי היה אז נער, שעלה עם משפחתו לחדרה בראשיתה. הוא יצא לטייל בחולות קיסריה, ופרש ערבי, מקסים בהופעתו, פגש אותו וציווה עליו להסתלק. סמילנסקי ענה לו: 'לא. על אדמתי אני עומד!' — ואז הפרש היכה אותו ודהר הלאה, והעלם משה סמילנסקי רץ אחריו בוכה ומפרפר מזעם ועלבון. זו היתה פגישה מכריעה עם הארץ, פגישה שהיתה בה איזו התחלה חדשה, לטוב או לרע, איזו התקדשות — ועד כמה זה השפיע עליו אנחנו רואים ברומאן שכתב אחרי עשרים שנה, 'הדסה', על תקופת העלייה השנייה. למנהיג הפועלים קפלן קורה ברומאן הזה מקרה דומה בדרך מן המושבה (רחובות) ליפו. לפני כן מתוארת בספר התלבטותו של קפלן בקשר לשאלה אם יש לנשל את הבדווים ולעזור לאיכרים בכיבוש האדמה, או לא. ועתה, על אם-הדרך, מכים אותו ערבים ושודדים אותו. ואולי נכתב התיאור הזה גם בהשפעת מקרה דומה שאירע לא"ד גורדון.

ועוד בקשר להתחלה החדשה. ישנה, למשל, תופעה מאוד מעניינת, שהיא בעלת ערך סגנוני ונפשי רב, אבל היא נחשבת לספרות ילדים, ספרות נאיבית. הכוונה ליצירותיו של נחום גוטמן, לסיפורי הילדות שלו כמו 'החופש הגדול או תעלומת הארגזים', 'שביל קליפות התפוזים', 'רעיר קטנה ואנשים בה מעט'. גוטמן התחיל לכתוב את סיפוריו בשנות השלושים, ולימים העלה מחזות ומחזות מילדותו בנוה-צדק וברחוב הרצל שב'אחוזת-בית', בבית אביו ש' בן-ציון, בתקופת העלייה השנייה. בדרך כלל, כשאנו אומרים 'עלייה שנייה', אנחנו מזהים אותה עם 'הפועל הצעיר' ו'פועלי ציון' ו'השומר' — עם הצד הפועלי והצעיר; אבל היתה באותן שנים 'עלייה שנייה' אחרת, אזרחית, עלייה של מורים ועסקנים ובעלי אמצעים במידה מסוימת, וחוגים אלה יסדו את תל-אביב. ולחוגים אלה היה שייך אביו של גוטמן, הסופר ש' בן-ציון. כשגוטמן כותב על ראשיתה של תל-אביב ועל ילדותו, התופעה המעניינת היא, כי לגוטמן אין כביכול עבר לא ארץ-ישראל, וזאת למרות שהוא עלה ארצה בגיל שבע לערך, ובזכרונותיו המאוחרים הוא סיפר על תקופת אודיסה ועל ילדותו מחוץ לארץ-ישראל, ועל דרכו לארץ. הוא רצה לראות את עצמו כבן הארץ, ולא להודות שהוא נולד במקום אחר, אלא הוא מפה, מבין החולות. אצלו נוצר המיתוס: מן החולות הריקים צומחת עיר חדשה, תל-אביב, והכל מתחיל מחדש, בבחינת יש מאין.

וזו הרגשה מאוד ארץ-ישראלית, ובשינוי מסוים היא הרגשתו של כל אחד מבני העליות, אם זו העלייה הראשונה או השנייה או השלישית — שאיתם הכל התחיל מבראשית. הרגשת החד-פעמיות הזאת, שהיא הרגשה מאוד סובייקטיבית, היא חלק מן העוצמה של כל אחד מן הסופרים בני התקופות הללו. היזכרו בתיאור בואו של יצחק קומר ארצה; או לילו הראשון של ברנר עם רדתו מהאונייה בחיפה; או תיאוריו של שלמה

צמח. עצם הצעדים הראשונים על אדמת הארץ היו מאורעות בעלי חשיבות מרובה מאוד, גם אם מיד, או תוך זמן לא רב, היתה צפויה לבאים אכזבה רבה, מפני שיפו, למשל, לא נראתה כל-כך קוסמת מקרוב כפי שנצטיירה בסיפורים או נשתקפה מעל סיפון האונייה. ההרגשה הזאת של לידה חדשה בארץ היא חלק מן הרומאנטיקה של התקופה. ישנה תופעה בספרות של אותה תקופה, אמנם לרוב לא בזו הרצינית — והיא, שנכתבים הרבה סיפורים ז'ורנאליסטיים מהווי הארץ, המעלים דמויות של שומרים וגיבורים בסגנון רומאנטי, תנ"כי ומזרחי; עד כי ב-1907 כתב קלוזנר ב'השילוח' שבעריכתו רשימה ושמה 'חשש', בחתימת 'איש עברי', ובה טען שכל יהודי שיש לו עבאיה וכאפיה וסוסה וחגורת כדורים וחרב ורובה — נעשה גיבור של סיפור, וכל מלה ערבית נעשית עניין גדול להתהדר בו. בסיפורים המגיעים מארץ-ישראל היהודים נראים כמו ערבים, משתמשים במלים ערביות, ולמקומות קוראים בשמות הערביים הישנים, ולא בשמות העבריים החדשים, ושימוש זה בא להראות, שאתה יותר מעורה בארץ. דעתו של קלוזנר, כדעת ברנר כעבור שנים אחדות, היתה, שאם להתכולל במזרח כוונתנו, הרי שמוטב היה לנו להתכולל בפולין וברוסיה, או באמריקה; אלא שכאן אנחנו רוצים משהו חדש, ולא טומאת גויים ותרבותם, וגם איננו רוצים בז'אנר חדש של סיפורים, אשר בו כל מי שלובש עבאיה וכאפיה נעשה גיבור של סיפור ארץ-ישראלי. לדעתי, נכון אמנם שהורגשו בסיפורים הללו זיוף ורומאנטיזציה של המציאות הארץ-ישראלית, אבל הם גם היו חלק מאותה שאיפה להתחלה חדשה, ורצון להתערות בארץ.

בין יפו לירושלים

בספרות המתארת את תקופת העלייה השנייה יש הבדל רב בין יפו, נוה-צדק ונוה-שלום, לבין ירושלים. ההבדל מצוי ב'תמול שלשום', בסיפוריו של דב קמחי ואצל אחרים. יפו היתה קצת קלת-דעת, כתדמיתה של צפון תל-אביב כיום. ה'דולצ'ה ויטה' הארץ-ישראלית, במושגים של אז, היתה ביפו ושכונותיה. ביפו היו בחורות צעירות, גננות, מורות, רווקות, החיות בחדרים שכורים, דוגמת סוניה, והחיים בשכונות שעל גבול ראשיתה של תל-אביב דאז, כמו נוה-צדק, היו חיים קצת יותר מודרניים ביחס לתקופה. במה זה מתבטא? סוניה, למשל, הרשתה ליצחק קומר לשחק בכפתורי חולצתה. ויש הרגשה, לפחות לפי הספרות, כי בירושלים דאז לא שיחקו אפילו בכפתורים, שם לא היתה קלות-דעת. בירושלים היו אבק, לכלוך וכלי-קודש. ירושלים מתוארת כעיר לא נעימה בראשית המאה שלנו; ובוודאי שכך היה בסוף המאה התשע-עשרה, כשהרצל תיאר את ירושלים ביומן מסעו משנת 1898. הוא אומר, שאם יזכור את העיר בימים הבאים לא יתענג על זכרה. משקע מעופש של אלפי שנים מלאות חידלון-אישים, קנאות אפלה, לכלוך וסירחון. אילו אפשר היה לטהר את הכל ולבנות משהו יפה — כמו רומא! המציאות בירושלים היתה מדכאה, ואילו ביפו היו ים, פרדסים ובוסתנים, ושכונות חדשות, ויהודים משכילים, והיא היתה מרכז למושבות יהודה, וכל זה היה יפה ומודרני יותר. ההתנוודות של יצחק קומר היא בין יפו לירושלים, והוא מכריע בעצם ללכת

אחורנית, הוא חוזר חזרה פאטאלית דווקא ליישוב הישן בירושלים. עגנון בוחן את התקופה בקנה-מידה של שאלות עמוקות ביותר, ולכן הגיבור שלו הולך אל מעבר לחילוניות של העלייה השנייה.

ספרדים ואשכנזים

ברומאן 'בעל בעמיו' מתאר יהודה פורלא את חייו של צעיר יהודי ספרדי, שנולד בירושלים ב-1890 לערך. גדעון, זה שמו, גדל בארץ-ישראל אבל אינו יודע דבר על הציונות, והיא גם אינה מעסיקה אותו. הוא גדל בעולם מאוד מוגדר, עולמה של היהדות הספרדית, ומתוודע לעניין הציוני בתוך ארצו, באותה שעה שהוא מתוודע לבני-דורו האשכנזים, אנשי העלייה השנייה. וזה היה גם הגורל של פורלא, אשר התחיל באותה תקופה לפרסם ב'העומר' של ש' בן-ציון ובכמות אחרות את סיפוריו מחיי הארץ והמזרח, והתקרב לאינטליגנציה היוצרת של העלייה השנייה. אצל פורלא יש ביטוי מזווית אחרת להרגשת הניכור של אנשי העלייה השנייה, שהיו ברובם אשכנזים (להוציא את העלייה התימנית של אותה תקופה). הדוברים של אותה תקופה הם אשכנזים ממזרח-אירופה, ובנוסף לתלישות ולזרות הכללית היתה קיימת גם הזרות לאזור ולתרבותו. לעומת הרומאנטיקה של 'השומר' או החלום על המדבר ועל יהודי חייבר של עמשי השומר ושל יחזקאל חנקין — ישנה הסלידה העמוקה של ברנר מכל מה שהוא ערבי ומזרחי, זה ברנר האומר שלא באנו על מנת להיטמא במזרח אלא ליצור כאן חברה חדשה על יסודות שונים. גם החזון של הרצל הוא אירופי לגמרי. זו אינה בושה שאנחנו זרים להוויה החולה והדקאדנטית של המזרח בארץ, להפך — אוי ואבוי לנו אם ניטמע בה. ואילו לבורלא יש איזה חלום, אוטופיה, האומרים שהציונות אינה זרה למזרח. הוא כאילו עומד בין שני המחנות. הוא יסביר לערבים שהציונות היא בעצם הרנסאנס של המזרח, והיא באה גם לטובתם; ויסביר לסופרים, לאנשי העלייה השנייה, לאשכנזים, לאינטליגנציה הצעירה — שלא צריך לבוז למזרח, כי יש בו הרבה ערכים ותרבות, וצריך להכיר אותו. זוהי עמדה של איש-הביניים, עמדה פאתטית, שמבחינה היסטורית לא הצליחה, אבל היא נוגעת ללב מבחינת הכוונה האמיתית הכמוסה בה.

מפאסיביות לאקטיביות

נושא אחרון הוא המעבר מפאסיביות לאקטיביות, לעומת המשך הגורל היהודי. ועל כך ישנם דברים מאלפים בהספדו של עגנון לברנר. עגנון אומר שם, שכל המחשבה הציונית בארץ באותה תקופה, לפני מלחמת העולם הראשונה, כל מחשבת השינוי, גרסה כי בחוץ-לארץ הגויים קבעו את ההיסטוריה שלנו ואנחנו היינו פאסיבים, ואילו פה, בארץ-ישראל, אנחנו לוקחים את גורלנו בידינו, ומשתמע מכאן שאותה הספרות הרומאנטית והנאיבית שתיארה את השומר, את החלוץ ואת המציאות הארץ-ישראלית החדשה בצורה חיובית

— ניסתה גם לבטא את הרגשת המעבר מפאסיביות לאקטיביות. שהנה נוצר כאן משהו חדש. עד שבא ברנר ובסיפורו 'מכאן ומכאן' הוכיח, שאין שינוי ואין חידוש; שם היתה גלות, ופה ישנה גלות; שם היינו פאסיבים ופה אנחנו פאסיבים, וגורל הקיום היהודי העלוב נמשך גם כאן. ולזאת היתה התנגדות חריפה, ואת דעתו לא רצו לקבל. ברנר הרגיש, שהמעבר מפאסיביות לאקטיביות איננו פשוט כל כך, ובוודאי שטרם התגשם בארץ באותן שנים שתיארן בסיפורו.

בשאלה הזאת של הגורל היהודי, ואם אפשר להיחלץ ממנו, ואם ישנה כאן התחלה חדשה, אקטיבית, או האם נמשכת הפאסיביות — טען ברנר שכאן נמשכת הפאסיביות, אבל הוא לא רצה שהיא תימשך; הוא רצה שיהיה כאן משהו אחר, אבל הוא לא האמין שזה כבר ישנו. הוא לא רצה את הבלוף נוסח מיכאל הלפרין, וכל הדמויות האגדתיות, שכיום רואים בהן יותר ממה שראו בהן בני תקופתם. כדאי לקרוא את ההספד של ברנר על מיכאל הלפרין, כדי לראות איך הוא ראה את הפאנאטיזם הנחמד והמסכן הזה. ברנר לא כתב, עד כמה שידוע לי, מלה מפורשת על אנשי 'השומר', לטוב או לרע. כל המיתוס הזה של גבורה בתקופת העלייה השנייה דומני שאינו מעסיק את ברנר, ורק לאימה הוא נותן ביטוי בכתביו, כתיאור האזכרה לשומר בבית-העם בירושלים בסיפור 'בין מים למים' (1910). ברנר ראה את הגבורה היהודית באה לידי ביטוי בפעם הראשונה במות טרומפלדור וחבריו בתל-חי, וכתב את ההספד הידוע על תל-חי, שנה לפני שנרצח הוא עצמו במאורעות 1921. בתל-חי ראה בפעם הראשונה גבורה יהודית על אדמת ארץ-ישראל, והתחיל להאמין שאולי היא אכן קיימת. בכל עלילות 'השומר' הוא לא ראה כנראה גבורה. זה דבר שאומר דרשני, כי ברנר חי כל השנים בארץ והכיר את האנשים — ולא התפעל מהם. אנשים האשימו את ברנר, שהוא מסלף את המציאות, שהוא אוסף את כל הדברים החולניים וטוען שזו המציאות. אולם לפי הרגשתי ברנר צדק. הוא תפס את הריתמוס האמיתי, את הצער, היגון, הגישוש והערטילאיות של הקיום היהודי בארץ, ולכן תיאר את הנוף האנושי של תקופתו, תקופת העלייה השנייה, בצורה עמוקה ביותר.

אנשי 'השומר' בכפר-תבור — ברנר לא התפעל מהם

חובבי ציון שאיחרו לעלות

שלמה שבא

רגילים אנו לראות את העלייה השנייה כעלייה פועלית, ואנו קובעים את ייסודה של תנועת-העבודה באותה תקופה. ואמנם אמת הדבר: אם העלייה הראשונה נתנה את האיכר היהודי, בעלייה השנייה קם הפועל היהודי ויחד עמו — מפלגות פועלים ותנועות, מפעלים ומוסדות פועליים ובראשם עסקנים ופעילים ומנהיגים, אשר הובילו את היישוב היהודי עד קום המדינה ואחר-כך.

אולם בין באי העלייה השנייה היו גם חבורה נכבדה של ציונים, שלא היו פועלים או בעלי השקפות סוציאליסטיות, והם הקימו באותם ימים מפעלים בעלי ערך וייחוד, אשר נתנו את אותותיהם לאורך שנות המאבק על העצמאות, עד היום.

אלו היו חובבי-ציון הראשונים של רוסיה, שהצטרפו לתנועה לאחר ייסודה בתרמ"ב (1882), והיו דְּבָרִיה החשובים; הם הפיצו את תורתה, התווכחו בשמה בכתב ובעל-פה וערכו תעמולה בהתלהבות רבה למען מטרותיה; אבל משהגיעה השעה — הם עצמם לא עלו לארץ.

רוב באי העלייה הראשונה שהקימו את המושבות היו 'פשוטי עם', בעלי-כתים בינוניים נְמָטָה, סוחרים זעירים ואומנים. מנהיגי התנועה ומעורריה לא היו ביניהם; דְּבָרֵי חיבת-ציון, יהודים משכילים, בעלי עסקים, אנשים אמידים — לא עלו בעלייה הראשונה, אם כי הטיפו לה, ואם עלו — חזרו לרוסיה. וכך לא היה להם לעולי תרמ"ב דוברים ומנהיגים, ויש להניח כי זו אחת הסיבות לכך שלא קמה אז תנועה ציונית ארץ-ישראלית, שתערוך תעמולה בגולה, תקים ארגוני-נוער, תקרא ליהודים לעלות לארץ ותכין כלים לקליטה ולבניין.

חובבי-ציון נכבדים אלה שלא עלו לארץ היו בעלי משפחות, אמידים ועשירים, סוחרים בקנה-מידה גדול. חיבת-ציון היתה בנפשם, הם נטו אחרי אחד-העם והעריצוהו, ראו עצמם תלמידיו וחלקם היו חברים בתנועת-הסוד שהקים 'בני משה'. משהופיע הרצל התרגשו והתלהבו, והצטרפו לפעילות הציונית — אולם הם לא יכלו או לא רצו להיות חקלאים ועובדי-אדמה שחיהם קשים; ואז, בסוף המאה התשע-עשרה, לא היה אפשר

לחיות בארץ ממקצועות חופשיים — בלי לקבל 'חלוקה' בירושלים. הארץ היתה לא מפותחת, וכמעט כל תושביה פלחים דלים, המתקיימים בעניות רבה, חיים מגידולי אדמתם הענייה, מחלב צאנם ומפרי עצייהם המעטים, וכמעט שאין מסחר ביניהם. המלאכה בארץ מעטה, התעשייה עלובה, והערים עצמן אינן אלא מעין כפרים גדולים, שרוב תושביהם חיים מהאדמה ומגידול צאן.

עם תחילת המאה העשרים, בימי העלייה השנייה ולאחר מהפכת התורכים הצעירים, התפתחה הארץ במהירות — היישוב היהודי גדל פי שניים והעלייה זרמה ובאה; גדל המסחר, התרחבו היבוא והיצוא; התפתח המסחר בקרקעות, קמה מלונאות, היתה עמילות נמלים, הוקמו מפעלי תעשייה ואפילו עסקי ביטוח. אז נמצאו מקום ועיסוק לאותם חובבי-ציון, וחלקם קיימו את חלומם ועלו לארץ. בני העלייה הראשונה היו, שבאו בעלייה השנייה.

הם לא פנו לעבודת-האדמה ולא השתקעו במושבות. הם לא נעשו פועלים ולא הצטרפו לתנועות הפועלים, אלא עסקו כאן בעיסוקיהם הישנים, שבהם היו מיומנים ובקיאים — במסחר, במקצועות חופשיים, בתיווך או בפקידות, והם היוו שכבה 'אזרחית' ביישובי הארץ והקימו מפעלי-יסוד של התנועה הציונית. היתה זו חבורה מעניינת, ביניהם אישים בעלי שיעור קומה, והמפעלים שיסדו היוו חלק חשוב בבניין הארץ, שלא היה אפשר לה בלעדיהם.

העיר העברית הראשונה

ראש וראשונה למפעלים אלו היתה העיר העברית הראשונה בעולם — תל-אביב, אשר קמה כשכונה אמידה ליד יפו וחיש מהר היתה לעיר, סמל ליישוב שמחוץ לתנועת העבודה, גאוה ליהודי העולם, ולפעמים אף זוכה לנזיפה, אפילו מפי וייצמן, על שהיא מבקשת להחזיר את היהודים ל'חיי גלות'.

ראש הוועד וראש העיר היה מאיר דיזנגוף, שהנהיג את תל-אביב במשך 25 שנה. דיזנגוף, מראשוני חובבי-ציון ברוסיה, למד הנדסה ונשלח לארץ בשנת 1892 על-ידי הברון רוטשילד, כדי להקים בטנטורה בית-חרושת לבקבוקים. המפעל נכשל, דיזנגוף חזר לרוסיה ושב לארץ בשנת 1905; כאן הקים חברה לרכישת קרקעות ואחר-כך היה בין מייסדי אחוזת-בית, ראש ועד וראש עיר, בעל יוזמות וחלומות.

רוב מייסדי תל-אביב היו מאנשי חובבי-ציון: מרדכי בן הלל הכהן — אביו של דוד הכהן — היה ממייסדי חֵבַת-צִיּוֹן ברוסיה, סופר ועיתונאי, חברו של אחד-העם, פולמוסן ודִבָּר התנועה; הוא עלה לארץ ב-1907, הצטרף לאנשי אחוזת-בית ועסק במסחר ובפעילות ציבורית וחינוכית.

בצלאל יפה, אף הוא מראשוני חובבי-ציון, ציר בקונגרסים ציוניים, עלה ב-1909, התיישב בתל-אביב וייסד חברה מודרנית להשקיה מנהר הירקון.

מנחם שיינקין — 'רב-מטעם', מאנשי חֵבַת-צִיּוֹן, עלה ב-1906 וניהל ביפו לשכת מודיעין מטעם חובבי-ציון; מעסקני תל-אביב הנמרצים (הוא הציע שלא תותר בה הקמת

חנויות) ויוזם 'מרכז בעלי-מלאכה'.
 אברהם לודיפול — עורך עיתון עברי ברוסיה; עלה ב-1907, ניהל חברת-ביטוח והיה
 סוכן לחברות גדולות מחוץ-לארץ; תיכנן להוציא לאור עיתון יומי בתל-אביב.
 יעקב שרתוק — אביו של משה שרתוק (שרת) — עלה עם הבילויים ב-1882, חזר
 לרוסיה ועלה שוב ב-1906; הוא התיישב עם משפחתו בכפר ערבי מצפון לירושלים וניהל
 בית-בד; עבר ליפו ועסק במסחר עצים; מראשוני תל-אביב.
 חיים חיסין — עלה עם הבילויים ב-1882, חזר לרוסיה, למד רפואה, עלה לארץ
 ושימש רופא בתל-אביב בראשיתה.
 ש' בן-ציון — סופר, מחבריו של ביאליק ושותפו בהוצאת ספרים באודסה; עלה ב-
 1905 והוציא לאור את המאסף הספרותי הראשון בארץ — 'העומר'.
 אלה הם חלק מחובבי-ציון אשר הקימו את תל-אביב.
 אותו זמן קמו הבתים הראשונים של הדר הכרמל, שהיוותה יסוד לחיפה העברית. גם
 הם נבנו בידי חובבי-ציון לשעבר וביניהם שמואל פֶּבְזֶנֶר, הצעיר בין באי הקונגרס
 הראשון, שעלה מרוסיה ב-1905 והתיישב בחיפה, עסק במסחר, היה מבעלי בית-החרושת
 'עתיד' ומבוני הטכניון.
 תל-אביב מקובלת כעיר העברית הראשונה, ואמנם נכון הדבר; אבל אֵל לנו להחעלם
 ממפעל הפיתוח הגדול שעשו בני ירושלים — כן, 'יהודי החלוקה' — שהקימו מאז שנות
 השישים של המאה הקודמת שכונות מגורים מחוץ לחומות, חמישים שנה לפני ייסוד תל-
 אביב. הם בעצם הקימו עיר חדשה במקום שמעולם לא חי שם איש, גם לא בימי התנ"ך,
 ומפעלם הוא חלק מתנועת התחייה היהודית בארץ עוד לפני חיבת-ציון והציונות.
 ירושלים — עד 1967 — נבנתה והתפתחה לפי המתווים אשר קבעו אותם חלוצים.
 ובני היישוב הישן, ספרדים מיוצאי צפון-אפריקה, חידשו את היישוב היהודי ביפו ובנו
 — ספרדים ואשכנזים יחד — את השכונות היהודיות הראשונות מחוץ ליפו, נוה-צדק
 ונוה-שלום.

שק הכסף של
 בנק אנגליא-פלשתינה

מפעל אחר של חובבי-ציון הוא הבנק הציוני הראשון — אנגלו-פלשתינה (אפ"ק). המכשיר הכספי של התנועה הציונית, שמימן מפעלי התיישבות רבים בראשית המאה, עזר לבני המושבות והוכיח כי התנועה הציונית אינה עסק של 'בטלנים', אלא היא יודעת גם לנהל בנק, שלו סניפים בירושלים, יפו, חברון, טבריה, צפת, ביירות ועזה. זלמן דוד לבונטין, פקיד מרוסיה, היה מהעולים של שנת 1882 וממנהיגי חבורות המתיישבים הראשונות. הוא רכש את אדמות ראשון-לציון והנהיג את המושבה בימיה הראשונים. כעבור שנה נתעוררו בינו ובין בני המקום ויכוחים ומריבות, והוא חזר לרוסיה והמשיך בפעילות של חובת-ציון. בשנת 1903 נקרא על-ידי הרצל לעמוד בראש הבנק הציוני ולנהל את סניפיו בארץ-ישראל. עשרים שנה עסק במלאכה זו.

ראשוני החינוך העל-יסודי

חובבי-ציון מבני העלייה הראשונה היו גם מייסדי החינוך העל-יסודי בארץ. בשנת 1906 הקימו בני הזוג יהודה ופניה מטמון-כהן, פעילי חינוך עברי ברוסיה, בוגרי אוניברסיטאות שווייץ — גימנסיה עברית ביפו ושמה 'הרצליה'. אל השניים הצטרפו שני דוקטורים שלמדו גם הם בשווייץ ונתחנכו לחובת-ציון ברוסיה — בן-ציון מוסינזון וחיים בוגרשוב. ועד אחוזת-בית הקצה מגרש לרשות הגימנסיה, ולא עבר זמן רב ובשכונה בלט הבית הציבורי הראשון שלה — הגימנסיה 'הרצליה', גאות אחוזת-בית. במשך הזמן הצטרפו לבית-הספר קבוצה של מורים נבחרים ואלו כתבו ספרי-לימוד, ערכו תוכניות, חידשו ויצרו מערכת לימודים שהיוותה דוגמה לחינוך העל-יסודי עד היום. מאות תלמידים מן הארץ למדו בבית-הספר, ומשפחות ציוניות רבות מרוסיה ופולין ואפילו מארצות-הברית שלחו את ילדיהן ללמוד ב'הרצליה'. אחד-העם, שהטיף להקמת מרכז רוחני בארץ-ישראל, ייחד תשומת-לב רבה לבית-הספר, עקב אחריו ופירסם כמה מאמרים על 'הרצליה'. חבורות התלמידים של המוסד פיתחו פעילויות חברתיות ולאומיות רבות. עסקני תל-אביב עקבו אחר המוסד, שהיה סמלה של השכונה החדשה, הדריכו אותו ותמכו בו.

אותו זמן קמה גימנסיה עברית בירושלים, שבין מייסדיה היו שני נציגי פועלים — יצחק בן-צבי ורחל ינאית. אחרי זמן קצר נבחר למנהלה ד"ר שלמה שילר, שעמד בראש 'הסתדרות בתי-הספר העבריים' בגליציה ועלה ארצה ב-1910. בית-ספר על-יסודי שלישי קם לפני מלחמת העולם הראשונה בחיפה — בית-הספר הריאלי. מייסדו של בית-הספר — ד"ר ארתור בירם — בא מחוגים רחוקים מחובבי-ציון. בירם נולד בגרמניה, התחנך שם ולמד באוניברסיטה של ברלין. הוא התקרב לתנועה הציונית בהנהגת הרצל, עלה לארץ, השתקע בעיר-הים הצפונית והקים שם גימנסיה. הוא הנהיג בבית-הספר אווירה נוקשה וקפדנית וסגנון של 'הצנע לכת' יחד עם חיבה רבה לתנ"ך ולערכים היסטוריים. בירם ניהל את בית-הספר במשך עשרות שנים, והייחוד אשר נתן בו השאיר את אותותיו בתלמידיו הרבים.

שלושה מוסדות חינוך על-יסודיים אלו פעילים עד היום.

באותן שנים שלפני מלחמת העולם הראשונה הונח היסוד גם לחינוך גבוה יותר — קמו שני סמינרים למורים, בירושלים וביפו; פֶּסֶל ופרופסור, מנהל אקדמיה לאמנויות בבולגריה — בוריס שץ, הקים בירושלים מכללה גבוהה לאמנויות, בעלת יומרות רבות — 'בצלאל'; בתל-אביב יסדה שולמית רופין קונסרבטוריון, שנקרא אחר-כך על שמה. תושבי הארץ היו גם שותפים להכנות ולמריבות שהקדימו את הקמת הטכניון בחיפה.

מפעלי תעשייה ראשונים

בית-החרושת שטיין למכונות ותעשיות ברזל קם בימי העלייה הראשונה, בשנות התשעים, אבל גדל והתפתח בימי העלייה השנייה בידי חבורת האזרחים שיסדה את תל-אביב, ובהמרצתו של בנק אפ"ק. המפעל התפתח במהירות והעסיק עשרות פועלים. מפעל 'שטיין' מציין ראשונות נוספת — הוא היה לחברת מניות, וסביב מניותיו נערכו עסקים, שהגדילו את ערכן במידה גבוהה מדי בלא כל כיסוי אמיתי, והדבר הביא את החברה לפשיטת-רגל — מעללים המזכירים פעילויות בורסה בארץ עשרות שנים אחר-כך. אמיתי תל-אביב עסקו זמן מסוים בהתלהבות בחברה זו. מקווים היו כנראה לראות בה התחלה לעסקים הנהוגים בבירות העולם ולהוכיח כי הם אפשריים גם בארץ — בורסה כמו בעולם הגדול! — עד שנכוו. בין המפסידים היה גם יעקב שרתוק, שהשקיע כספים רבים במפעל וחיבר ספרון ושמו 'פנמה הארץ-ישראלית', לאחר שנתאכזב. בנק אפ"ק הואשם אז; והוא אכן עזר לחברה, אבל כדין בנק זהיר מאוד, דאג שלכספיו יהיה כיסוי ושלא ייפגע.

כל עובדי בית-החרושת שטיין ביפו, בחברת אורח נכבד: דוד וולפסון, נשיא התנועה הציונית (למטה, מזוקן). השנה — 1907

בכל אופן, בית-החרושת שטיין חנך וגידל פועלים מקצועיים, מומחים, אומנים וטכנאים בתחום המתכת, שכמה מהם הקימו אחר-כך מפעלים משלהם והתערו בתעשייה בארץ.

בית-החרושת אחר שקם באותם ימים הוא 'עתיד' לשמן וסבון, שנבנה בבן-שמן. מייסד בית-החרושת היה המהנדס נחום וילבושביץ-וילבוש, שחקר את אוצרות הארץ בראשית המאה והשתתף במשלחת שמינה הרצל לחקור את תנאי ההתיישבות באוגנדה ב-1903. נחום וילבושביץ היה בן למשפחה ציונית פעלתנית ברוסיה. אחיו המהנדס גדליה עלה אף הוא לארץ בימי העלייה השנייה, עסק כאן במקצועו, ואח אחר — משה — המציא ברוסיה את המרגרינה. האחים חיפשו דרכים לניצול מחצבי הארץ, ועוד לפני מלחמת העולם הראשונה ערכו תוכניות לניצול מחצבות בכרמל להקמת בית-החרושת למלט. אחותם היתה מניה שוחט, ממייסדות 'השומר'.

בית-החרושת 'עתיד' עבר לחיפה והיה בין הגורמים להתפתחות היישוב היהודי בעיר; 'עתיד' הוא בעצם אבי 'שמן'. באותם ימים של בניין מזורז כיפו, בתל-אביב ובמושבות קמו גם מפעלים לחומרי בניין, מרצפות, רעפים וכדומה.

חבורת האזרחים מקימי תל-אביב הרבו תוכניות בתחום התרבותי, וכמה מהן התקיימו. הם יסדו ירחון לבני-הנעורים ושמו 'מולדת', שעורכו היה ש' בן-ציון ואחר-כך יעקב פיכמן, והוא ראה אור במשך 15 שנה. הם פירסמו גם ספרים, חוברות שונות, ויסדו הוצאות ספרים לילדים ולנוער.

עולים ממערב-אירופה

מנינו את המפעלים שהקימו חובבי-ציון, שעלו בימי העלייה השנייה. כל אלה ואחרים באו ממזרח-אירופה, בעיקר מרוסיה, והשתתפו בפעילות של חובבי-ציון שם. אבל בראשית המאה הגיעו לארץ הסנוניות הראשונות של ציונים בני מרכז אירופה ומערבה, אשר נתפסו לציונות בהשפעתו של הרצל. הם הצטרפו ל'ציונים המעשיים' המזרח-אידופיים ופעלו עמם. גם הם לא היו פועלים או בעלי דעות סוציאליסטיות וראו עצמם חלק מהיישוב האזרחי בארץ, ופועלם היה רב.

אחד החשובים במפעלים שקמו בימי העלייה השנייה הוא המשרד הארץ-ישראלי, שיסדה ההסתדרות הציונית לאחר מות הרצל, משנתאכזבה מן האפשרות של גאולה מיידית על-ידי פעולה מדינית והחליטה להגביר את הפעילות המעשית בארץ. משרד זה היווה את המפנה בהשקפה הציונית כלפי המפעל הארץ-ישראלי ופועלו היה יסוד לכל הנעשה בארץ במשך 25 שנים אחר-כך.

האיש שעמד בראש המשרד היה ארתור רופין, יליד פרוסיה, משפטן וכלכלן וסוציולוג, שעלה לארץ בשנת 1908 כדי לעמוד בראש המשרד הארץ-ישראלי. תחילה היה נדמה כי לא תימצא לשון משותפת בין העולה הנוקשה מפרוסיה ובין הפועלים בעלי המזג הסוער מרוסיה והעסקנים של חובבי-ציון מקימי תל-אביב. אולם ה'כימיה' בין כל

אלו פעלה במהירות ורופין יזם ועזר לרכישת קרקעות רבות, לייסוד הקיבוצים הראשונים ולהקמת תל-אביב; לבניין חוות חקלאיות ויישובי עובדים, ולפעילות רבה בבניין וחקלאות. היהודי היעיל מגרמניה מצא מהר לשון משותפת עם הבונים הרגשנים ממזרח-אירופה, ומעשיהם המשותפים היו יסוד להתפתחותה של ארץ-ישראל היהודית. רופין, שעמד בראש מפעלים אלה, נחשב לאחד האדריכלים של ההתיישבות החקלאית בארץ. כבר הזכרנו עולה אחר מגרמניה שהיה ממחדשי החינוך העל-יסודי בארץ — ד"ר ארתור בירם. שלישי בחבורה זו של עולים מתרבות מרכז-אירופה היה אליעזר הופין, כלכלן ובנקאי מהולנד, שבא לארץ ב-1912, שימש סגנו של לבונטין בבנק אפ"ק ואחר-כך נתמנה למנהל הבנק. היה ממעצבי המדיניות הפינאנסית של היישוב היהודי בארץ, והוא חתום על שטרות הכסף הראשונים של מדינת ישראל.

כפי שאמרנו, מייסדי תל-אביב שפעלו בימי העלייה השנייה לא ראו עצמם סוציאליסטים או חברים בתנועות הפועלים, אולם הם ראו עצמם שותפים למעשה שהללו עושים בארץ, גם אם התנגשו ורבו עם מנהיגי הפועלים ועיתונייהם. יתר-על-כן, כמו חברי תנועות הפועלים, גם הם הסתייגו מבני המושבות באי העלייה הראשונה, שלדעתם נתרחקו מהציונות האמיתית, מנעו עבודה מפועלים עברים, מילאו את שדותיהם ובתיהם בפועלים ערבים, ונטשו את החלומות הישנים של חיבת-ציון.

ועובדה מעניינת ורבת חשיבות: בניהם של אותם אזרחים חובבי-ציון מייסדי תל-אביב ואחרים, שלמדו בגימנסיה 'הרצליה', כמו משה שרתוק-שרת, אליהו גולומב, דוב הוז, דוד הכהן ואחרים — הצטרפו עם סיום לימודיהם למפלגות הפועלים, היו מפעיליהן ומנהיגים בשורותיהן.

ציונים שלא מן הציונות

הזכרנו עולים שלא מחובבי-ציון מן הקצה השני של אירופה, המערבי, ואי-אפשר שלא להזכיר באי עלייה שנייה מקצה עולם אחר — התימנים.

הללו לא היו מעולי חיבת-ציון והציונות. אותם הביאו לארץ כיסופי גאולה יהודיים מדורי-דורות, אבל הם לא הצטרפו למחנה היישוב הישן של ירושלים, אלא התערו בבני העלייה השנייה. הם לא היו חברים בתנועות הפועליות, אבל היו פועלים ממש, עובדים עבודה קשה וחיים בתלאות רבות — הפרולטריון היהודי הראשון בארץ. הם גם הקימו יישובים מיוחדים משלהם, והצטרפו למסכת העלייה השנייה. התימנים שנתמזגו במפעל הציוני הם בני עדות-המזרח הראשונים שהשתתפו במפעל המודרני של התחייה היהודית, והם מהווים בו פרק חשוב ומופלא.

בניין ארץ-ישראל לעשותה מדינה יהודית, שנתחדש על-ידי חיבת-ציון והציונות, נמשך כשבעים שנה. לצערנו, הוא לא נעשה בידי העם כולו; חלקים חשובים בו הקדישו עצמם למעשי גאולה אחרים, או לא האמינו בתחייה היהודית בארץ-היהודים וביקשו לשנות ולשפר פני דברים במקומם; אולם לשמחתנו, אותו מיעוט שהקדיש עצמו לבניין ארץ-ישראל כמדינה יהודית — השתתפו בו נציגים מכל רובדי העם, פזוריו, מעמדותיו, עדותיו, מפלגותיו, דעותיו ואמונותיו.

מעמדה של העברית בימי העלייה השנייה

מיכאל גרינצוויג

... ואני יצחק נכדו של רבי יודל החסיד עשיתי ביום חול לא עם נסתר אחד אלא עם סיעה של נסתרים שעליהם העולם עומד, שאפילו בימות החול הם מדברים כלשון הקודש, וחופרים להם בורות לזבל, כדי לטייב את אדמת ארץ-ישראל (עגנון, 'תמול שלשום').

מסגרת הזמן של ימי העלייה השנייה סובבת גם סביב הלשון העברית. ערב ימי העלייה השנייה, בשנת תרס"ג, הוחלט באסיפת זכרון-יעקב של אגודת המורים על כינון ועד בלשנים. בכך הוחלט לחדש את פעולות 'ועד הלשון', שפסקו 12 שנים קודם לכן. בשלהי ימי העלייה השנייה נסחף היישוב בארץ למאבק חריף, ובענייני לשון דווקא. המדובר ב'מלחמה' שלפני מלחמת העולם הראשונה — הלוא היא 'מלחמת השפות'.

במשך כל עשר השנים (תרס"ד-תרע"ד) העסיקו ענייני לשון את היישוב המתפתח, והלהט מסביבם היה לעיתים זהה בעוצמתו לזה של כיבוש העבודה העברית. תחיית העברית בדיבור ובכתב היתה 'צורך כללי נפשי', כדברי ביאליק.

עד כמה תפסו מעמדה של הלשון העברית והדיבור העברי מקום חשוב אצל בני העלייה השנייה, ניתן ללמוד גם מתוך סיפוריו של ש"י עגנון. פועלי העלייה השנייה זוכים אצל עגנון למדרגה של ל"ו צדיקים, וזאת בזכות עבודתם בארץ ומעל לכל בזכות דיבורם העברי.

אמת, קומץ העולים בני העלייה השנייה לא כולם דיברו עברית, ואלה שדיברו עברית לא היו הראשונים שדיברו עברית, אבל להיטותם של בני העלייה השנייה לדבר עברית וקנאותם לעברית זירזו את תהליך התפתחות הלשון העברית ודיבורה.

המחבר, איש חינוך לידיעת הארץ, מנהל כיום את מרכז רחל ינאית בן-צבי ללימודי ירושלים. כמו-כן הוא מרצה באוניברסיטת בר-אילן בחוג להכשרת מורים בנושא לימודי ארץ-ישראל.

שפת העולים ושפת הוותיקים

בני העלייה השנייה הגיעו רובם מרוסיה ושפתם רוסית או יידיש היתה. חלקם למדו עברית עוד בגולה, במיוחד אנשי 'הפועל הצעיר', שרבים ביניהם היו משכילים עבריים מחו"ל. מבטאם העברי היה המבטא האשכנזי המטעים מלעיל (הטעם במלה הראשונה). ח' ו-ע בוטאו כ-כ' ו-א'. אלה רק מקצת הסימנים המאפיינים את העברית שבפי בני העלייה השנייה.

בארץ מצאו הבאים חברה שדיברה בשפות שונות. מעטים מאוד אנשי היישוב דאז שכבר דיברו עברית. אהרון בר-אדון, במאמרו על 'הניב הגלילי ומבטאו' ('קתדרה' תשמ"ב, עמ' 115 ואילך), נוקב במספר של כעשרים משפחות בכל הארץ שדיברו עברית בשנת 1904. גם אם יש הגזמת-מה במספר הצנוע הזה, הרי שקרוב לוודאי שהעברית היתה בת-בית בקרב מאה משפחות לכל היותר. חלק גדול אמנם לא דיברו עברית כשפת דיבור חיה יום-יומית, אך הבינו עברית וידעו את השפה ידיעה פאסיבית. יש לזכור שבארץ, באותה תקופה, הופיעו מספר נכבד יחסית של עיתונים וכתבי-עת, שעליהם עוד ניידה את הדיבור בהמשך, נערכו אסיפות והרצאות — חלקן בעברית — ואף ויכוחים אם לקיימן בעברית אם לא. כרוזים הופצו בעברית, וכמה מאנשי-הרוח דאז כתבו עברית והתווכחו בלהט בעברית. הכוונה היא לבני היישוב החדש ולאלה שכונו 'הלאומיים'. כל זה מעיד שהעברית אמנם היו לה שומעים.

חלק אחר מבני היישוב דאז דיברו יידיש והתרחקו במודע מן הדיבור העברי. היו אלה בעיקר בני היישוב היישן בירושלים, וגם בערים אחרות כגון יפו. אלה התרחקו יותר ויותר מן העברית, ככל שהעברית הפכה לדגל ולסמל של הלאומיים 'הכופרים', אך גם הללו הבינו עברית ואף ידעו לדבר בה בשעת הצורך.

חלק מדוברי העברית בני הארץ דיברו במבטא הספרדי, מבטא שהיה לעיתים זר לאוזן בני אשכנז. בגליל שלט ניב שונה, המכונה הניב הגלילי, שמחוללו היה המורה יצחק אפשטיין. מבטא זה הגה את העיצורים הגרוניים כפי שנוהגים בערבית, אך נוסף על ההגייה המזרחית המקורית זכור מבטא זה בעיקר עקב הגיית כל ב' כ-b, בין דגושה בין רפה. עניין זה היווה לא אחת מטרה לחיצי לעג מצד רבים וטובים מבני היישוב וביניהם גם ש"י עגנון. באסיפת הסתדרות המורים בגדרה בשנת 1904 עלה לדיון גם עניין המבטא הגלילי אך לא הוכרע דבר. מה שגרם להיעלמותו של הניב היה בלא ספק פיתוח רשת הדרכים והקשר בין יהודה והגליל והוצאת הגליל מבדידותו. עם כל זאת ולמרות כליל הלשונות והמבטאים, לא היה זה מצב של 'לא ישמעו איש שפת רעהו'.

דווקא העובדה של ריבוי הלשונות דירבנה את התפתחותה של העברית, שכן השפה המשותפת לכל עברית היתה, ובכור-ההיתוך הזה צורפה הלשון העברית.

בני היישוב הישן והעברית

ביישוב הישן ידעו עברית בעיקר עקב לימוד התורה והעיסוק בלימודי הקודש; אך עיקר

דיבורם של האשכנזים היה יידיש ושל הספרדים ספניולית או לאדינו, ורק אם היו נדרשים לכך — דיברו עברית.

עם הפיכתה של העברית לנושאת הדגל של הלאומיים, אשר סימלו את החילון ו'הכפירה', החלה גם העברית לסמל את החילון ו'הכפירה', ולאחר שנתקבלה גם ההחלטה בדבר המבטא הספרדי, סימל זה אצל אנשי היישוב הישן את ההשכלה והלאומיות, וסכנת המשכילים הריהי סכנה ממשית.

מלון הלשון העברית

הישנה והחדשה

כולל:

(א) כל מלות הלשון העברית שבחניך, והמלות העבריות ומספר רב מיחד המלים שבתלמוד ומדרשים, וכל המלים שבספרי הפוסקים, המחקר, החכמות, הפיוטים, השירה והמליצה, עד ימינו אלה. וכמו כן המלות שנתחדשו בזמן האחרון, ומספר רב של מלים אשר יצר המחבר למושגים ישנים וחרשים, אשר לא מצא להם כלל מלים בספרותנו או שהמלים, אשר מצא, אינן טבועות במטבעת הלשון העברית.

(ב) נדר כל מלה לכל משמעותיה, ותרגומה בגרמנית, צרפתית ואנגלית.

(ג) עדויות ומשלים מכל הספרות, לכל פרטי משמעות המלה ולכל גוניה ולכל דרכ שמוש הלשון בה.

(ד) מדרשים, בהערות, באו בו חקירות והקויות בדבר צורת המלות ומשקלן. מקורן, פרושן ודיוק משמעותן, לפי דעות המסורה, המתרגמים והמקדקים הקדמונים, והחקירות החדשות על פי דמיון ללשונות האחרות.

(ה) השמות הנרדפים, ובמושגים כלליים, המלות השייכות להם עפ"י דמיון ושתוף הרעיון למען יוכל אדם למצא המלה המקשה גם אם איננה ידועה לו.

חברו

אליעזר בן-יהודה
ירושלמי

דרך ראשון

ירושלם-ברלין

אתח"ם לחרבן

השער הפנימי של 'מלון הלשון העברית' של א' בן-יהודה

מחיי השפה מחללים את השבת, מושכים את הצעירים לחינוך חופשי ומערערים את הקשר בין בנים להורים (וראה בעניין זה בן ציון יאדלר, בטוב ירושלים, עמ' ע"ד ואילך). משחוללה — לדעת אנשי היישוב הישן — העברית, שפת הקודש, והיא החלה מסמלת השכלה ועלולה גם להביא נזק לתלמידים, החלה מלחמה נגדה ונגד דובריה, וננקטו צעדים שחלילה לא תיכנס ל'חדרים'.

גבאי בית תלמוד-תורה וישיבת עץ-חיים הראו בימים האלה למה הם עלולים. בני המושבה הקטנה מוצא כוננו להם בית-ספר קטן לילדיהם, ומלבד חמש-מאות פרנק מחובבי ציון נתנו הגבאים עשרה פרנק לחודש. ויהי בימים האלה ויבוא אחד מהם לראות בית-הספר וימצא כי המורה מלמד את תלמידיו בעברית ומדבר להם עברית! האין זו נבלה? לכן לא יתנו הגבאים לבית-הספר של מוצא עשרה הפרנק לחודש ('השקפה', גיליון י"ח, תרס"ד).

קרוב לוודאי שאלמלא היתה העברית מסמלת בעיני היישוב הישן את ה'כפירה' והחילון, היא היתה הופכת גם לשפת הדיבור בקרב יהודי היישוב הישן, וכבר העיר יהושע קניאל 'כי ר' יוסף חיים זוננפלד (ממנהיגיו הרוחניים של היישוב הישן) היה מיצר על שהחרדים לא הקדימו את החופשים בדיבור בלשון' (בספרו 'המשך ותמורה', עמ' 56).

נושאי העברית דאז

אך טבעי הדבר שהילדים שגדלו בארץ, ומגיל הגן ובית-הספר היסודי חונכו ודיברו עברית, היו בין נושאי השפה. ילדים אין להם מעצורים, ובדרך כלל לאחר תקופה קצרה בסביבה דוברת עברית הם קולטים את השפה ומשתמשים בה ואף מרחיבים אותה. כך קרה גם לילדים בתקופת העלייה השנייה. ומוכן שיש לזכור את העושים העיקריים במלאכה, הלוא הם המורים והגננות. כך מתפעל י' קנטרוביץ מדיבורם של הקטנים, כפי שסיפר ב'השקפה', גיליון ו' משנת תרס"ד:

הן מדברות עברית, הן שרות עברית. בערב, בערב, אני רואה אותן הולכות ומטיילות ואני שומען מדברות ושרות עברית. האחת כבת חמש והשנייה כבת ארבע ... ואני מצמצם צעדי והולך אחריהן. 'אחד שנים', תאמר הבכירה; 'חד נים', תחזור הצעירה, והגדולה צועדת ומונה צעדיה והקטנה אחריה ואני אחריהן ... 'איפה למדת לשיר כל-כך יפה, ילדתי הנחמדה?' שאלתי את המשוררת הגדולה. ובקול כל-כך נעים, כל-כך מושך את הלב ענתה: 'בגן הילדים'. 'שירי לי שיר אחד', ביקשתיה, ובנעים קולה המצלצל החלה לשיר: 'היד לוקחת היד נותנת, היד, היד, היד'. 'מה עושה ידי?' שאלתי בהושיטי לה תפוח.

'ידך נותנת', ענתה.

'וידך?' הוספתי על שאלתי.

'לוקחת', ענתה בתפשה את התפוח ותרן.

וכפעם בפעם, כשהנני עובר על גן-הילדים והנה פטפוטים עברים מגיעים לאוזני, שירים עברים מצלצלים באוזני, רואה אנוכי עברים קטנים ועבריות קטנות מתהלכים בגן ויחד עם הציפורים שרים שירים עבריים.

בתקופה זו מוצאים אנו ידיעות רבות בעיתונים על בתי-הספר וגני-הילדים שבהם הילדים מדברים עברית. כך ב'השקפה' משנת תרס"ד גיליון ב' אנו קוראים את כתבתו של בן-ציון טראגאן: '... וביתר שמחתי בשמעי את הנערים מתווכחים ביניהם בעברית ועל כל השאלות אשר שאל מנהלם ענו תכף ג"כ בעברית אם כי בשגיאות מבלי לגמגם...'. בשנת תרס"ד (1904) כבר היתה העברית שלטת בבתי-הספר במושבות ובבית-ספר לבנות ביפו. באותה שנה נפתח גם גן-הילדים העברי הראשון של חברת 'עזרה'. אגב 'גמגום', כדאי להזכיר את מה שכתב אחד העם בשנת תרנ"ג. במאמרו השני מתוך 'אמת מארץ-ישראל' מחלק הוא את מערכת החינוך בארץ דאז לשניים. עם סוג אחד נמנים בתי-ספר שבהם —

שמים לב בייחוד להשכלה כללית ולשונות אירופיות, אבל בנוגע אל החינוך העברי אינם עולים הרבה בערכם על בתי-הספר ממין זה אשר באירופה... והאחרונים והם המה המתפארים ביותר בכוחם הלאומי, רואים את הרוח הזה כדיבור פה בלשון עברית וכלימוד כל המדעים גם כן בעברית. מרחוק כל זה נעים ויפה, אבל השומע באוזניו איך יגמגמו בלשונם המורים והתלמידים יחד מחסרון מלים ומבטאים, הוא מרגיש מיד, כי 'הדיבור' הזה לא יוכל לעורר בלבו של המדבר או השומע רגש של כבוד ואהבה אל השפה המצומצמת, והשכל הרך של הילד (הלומד עם זה על הרוב גם צרפתית) ירגיש עוד ביתר עוז את הכבלים המלאכותיים אשר ישים עליו הדיבור העברי.

אחד העם מתאר מצב עגום ללא ספק. זה היה כעשר שנים לפני התקופה שאנו עוסקים בה. המצב השתפר בהדרגה והיה מעט טוב יותר בתרס"ד, אך בסוף התקופה היה בוודאי טוב לאין ערוך; וכך כותב אחד העם ח"י שנים לאחר מכן, בשנת תרע"ב, בעקבות ביקור נוסף שלו בארץ:

ראיתי את העבודה החינוכית בא"י בראשיתה, לפני שמונה-עשרה שנה, ולא נתתי אז לבי להאמין, כי אלה המורים היחידים, אשר נשאו כלבם את האידיאל הגדול של חינוך עברי בלשון עברית והתחילו להגשימו במעשה בכוחם המצומצם, יצליחו באמת לחולל 'מהפכה' רוחנית כזו בעולמנו. אבל יחד עם זה ראיתי אז גם את התשוקה הגדולה שבלב האנשים האלה להשגת מטרותם ואת בטחונם הגדול בהצלחת מפעלם — ואמרתי: מי יודע, אולי יגדל כוח הביטחון הזה לעשות נפלאות. חינוך עברי ב'לשון עברית' אינו עוד 'אידיאל' בארץ-ישראל, אלא עצם החיים, חזון טבעי, שמציאותו מוכרחת וביטולו לא יצור עוד.

אין ספק שחל קידום רב במעמדה של העברית במהלך ימי העלייה השנייה. מדוגמאות אלה ועוד עולה תמונה העלולה להטעות מעט, שכן לעומת בתי-הספר שדיברו בהם עברית — היו גם בתי-ספר שהזניחו את העברית, וכל מטרתם היתה 'השכלה כללית ולשונות אירופיות', כמאמר אחד העם משנת תרנ"ג. בירושלים היה זה בית-הספר אווולינה דה-רוטשילד, בהנהלתה של הגב' לנדאו, שיסדה אגודת 'חברה אחים' האנגלית ואשר שפת הלימוד בו היתה אנגלית. שפת ההוראה ברשת בתי-הספר של 'אליאנס' היתה צרפתית, וחברת 'עזרה' לימדה בבתי-הספר שלה בגרמנית. בחלק מבתי-ספר אלה לימדו בשפות זרות משום שלא האמינו ביכולתה של העברית לשמש שפת הוראה ותקשורת. עבור העולם המודרני חסרו לעברית מלים ומונחים, ספרי-לימוד בעברית ואף מורים ששלטו בשפה העברית. מאחורי ההוראה בשפה הזרה לא עמדה השנאה לעברית. יש להבין זאת על רקע של מציאות מסוימת דאז. כמו כן יש לזכור: עברית איננה מטבע עובר לסוחר, וכדי להמשיך להתקדם בלימודים ולהכיר את התרבות המערבית היה צורך ללמוד שפה אירופית עיקרית אחת לפחות.

אחד-העם
בארץ-ישראל
1911

המורים בחלקם אכן 'גימגמו' עברית. חלקם ידעו עברית עוד בארץ מוצאם ושלטו בה היטב. המורים נהגו ליצור מלים לפי צורכיהם, במיוחד מלים טכניות במקצועות השונים. כך נוצר מצב שבו כל מורה 'המציא' מלים, ולעיתים אפילו באותו בית-ספר היתה מלה שונה לאותו מושג או חפץ בפי מורים שונים, שלא לדבר על אנדרלמוסיה בתחום זה במושבות וביישובים השונים ברחבי הארץ. מצב עניינים זה עולה היטב מתוך דיון שהתקיים במרכז המורים בט"ז חשוון תרע"ב, וכך אמר אז אחד העם:

בהיותי בא"י לפני י"ב שנה מצאתי בה בתי-חרושת אחדים לעשיית הלשון ... אבל עתה נשתנה המצב. איני יודע אם שפתנו היא כבר שפה חיה, אולם עובדה היא שהיא שפת הלימוד בכל בתי-הספר ובכל המקצועות וצריכים ע"כ לדאוג ולברוא טרמינולוגיה אחת בשביל כולם. עתה מצאתי בכל ביי"ס בית-חרושת לעשיית ויצירת מלים. כל מורה בורא ומחדש כרצונו ודעתו. זה קורא למושג ידוע כך והשני אחרת ואף בבי"ס אחד יש הבדל במלים בין תלמידי מורים שונים.

כזה היה אפוא המצב בשלהי ימי העלייה השנייה. העברית קנתה לה שביתה בבתי-ספר רבים, אם כי עדיין לא התגברה על כל 'מחלות הילדות' שלה.

אחד העם לא היה מוכן להתחייב שהעברית כבר שפה חיה, דהיינו שמדברים בה ומשתמשים בה בחיי היום-יום בתפוצה רבה. אך נראה שהיא היתה נפוצה יותר מאשר בראשית התקופה. זהו תהליך שכיוון שהתחיל (עוד קודם לימי העלייה השנייה) שוב אין לעצרו. בני העלייה השנייה, בקנאתם לעברית ובהשתמשם בעברית, היוו בלא ספק גורם מדרבן בתהליך זה.

חברי ועד הלשון העברית בירושלים, 1911. יושב קיצוני מימין: אליעזר בן-יהודה. שני משמאל — דוד ילין

תפקיד העיתונות, הספריות וחברות הלימוד

בצד הילדים, המורים ואותם קנאים לשפה, שימשה העיתונות גורם לא מבוטל בהפצת השפה.

באותה תקופה אין העיתון העברי בבחינת חידוש. עיתונים בעברית (למעשה שבועונים) החלו להופיע בארץ-ישראל מאז שנות השישים של המאה התשע-עשרה. בתקופת העלייה השנייה הופיעו בארץ העיתונים הבאים: 'החבצלת' (עד 1910); 'הצבי', עיתונו של בן יהודה, שנקרא לסירוגין גם בשמות 'השקפה', 'האור' (עד 1915), 'החרות' (עד 1917) בטאון הספרדים; 'מוריה' (עד 1915) עיתונם של החרדים; 'הפועל הצעיר' (שהופיע עד 1970) בטאון מפלגת 'הפועל הצעיר', ו'האחדות' (עד 1915) בטאונה של מפלגת 'פועלי ציון'.

ה'חבצלת' — ראשיתו עוד ב-1863

העיתונים לא רק היוו שופר של מפלגות וזרמים שונים ושימשו להם במה פובליציסטית; הם גם פרסמו ידיעות, מודעות ופרסומות, וכל זה בעברית כמובן. העובר על גליונות הימים ההם מגלה מעט יידיש או גרמנית, ופה ושם נתקל הוא גם באותיות רוסיות, אך השפה השלטת היתה עברית.

מספר העיתונים רב יחסית לאוכלוסיה היהודית המצומצמת, שהגיעה ערב מלחמת העולם הראשונה לכ-85,000 נפש. אין ספק שלעיתונים אלה היה קהל קוראים, אשר הבין את הכתוב בהם ואף התפלמס מעל דפיהם. עיתונות זו מעידה במשהו על תפוצתה של העברית בקרב האוכלוסיה, אך גם כאן אל לנו לטעות — התפוצה של עיתון דאז היתה מוגבלת ביותר, וגם אם התפוצה הגיעה ל-300 עותקים לעיתון (תפוצה רבה למדי לגבי אותם ימים) הרי שבסך הכל נמכרו כ-1800 עותקים בתקופת השיא, כאשר כל ששת העיתונים ראו אור בו-בזמן.

עיתונו של אליעזר בן-יהודה

למרות התפוצה המוגבלת, היתה חשיבותם של העיתונים, מבחינת השפה, מן המעלה הראשונה, שכן העיתונות נזקקה לאוצר מלים, שלא היה תמיד בנמצא בעברית, ולכן היה צורך לברוא מלים; וכיוון שבעיתון עסקינן, הרי שיש גם שאלה של זמן, שכן יש לחדש מלים במהירות. בנושא זה הגדיל כידוע לעשות בן-יהודה מעל דפי עיתונו, ולאחר מכן עשה זאת באמצעות ועד הלשון העברית. קצב החיפושים של ועד הלשון לא השביע את רצונו של בן-יהודה, המעיד בתרע"ד: 'במשך שנים, השנים האחרונות של עבודתנו (כוועד הלשון — מ"ג) חידשנו אולי לא יותר מעשרים מלה'...

גם עצם הוויכוח אם לקיים אסיפות בעברית או בז'רגון — דהיינו יידיש — מעיד לפחות שחלק מן הקהל מסוגלים היו לנהל דיונים בעברית ולהבינם. כך ידוע למשל על החלטה באסיפת 'הפועל הצעיר' בפסח תרס"ז (1907): 'אין רשות לשום סניף בהסתדרותנו להציג מחזות, לערוך נשפים ולעשות קריאות פומביות בז'רגון'. מעניין שבאסיפה זו הוצע כיושב-ראש יוסף אהרונוביץ'. אהרונוביץ' התנה תנאי, שיורשה לו לנהל את האסיפה בעברית. התנאי לא התקבל והוא התפטר מכהונת היושב-ראש. גם אסיפות אחרות התנהלו ביידיש, אך במקרים לא מעטים ניטש תחילה הוויכוח באיזו שפה לקיים את האסיפה. נראה שהיידיש ניצחה במלחמה זו בשלב ראשון בעיקר אצל 'פועלי ציון'!

החלטת הפועל הצעיר בפסח תרס"ז, שהוזכרה לעיל, והשפעתם של דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי על כך שהעברית תהפוך ללשון 'פועלי ציון', תרמו גם הן לא במעט לשימוש ההולך וגובר בעברית. ושוב יש לזכור, שלהחלטות אלה היתה קרקע, שעליה נבטו כבר זרעי העברית. מן הראוי להזכיר שהוועידה השלישית של 'פועלי ציון', שנחנכה ביפו ביום כ' תשרי תרס"ח, הצטיינה במפנה היסודי שחל ביחס לשפה העברית. באסיפה זו הוחלט ברוב של 11 נגד 5 להוציא את עיתון 'פועלי ציון' בעברית. על המאמצים להפוך את העברית לשפה מדוברת מעיד שלמה לביא, שעלה ארצה ב-1905, המספר כי העברית כבשה את כנרת. היתה זו לדבריו 'אחת מנקודות היישוב שכולה עברית בלשונה. אין כל יכולת להביא בחשבון כמה זה עלה. אין להעריך כלל במה עולה לאדם המעבר משפת דיבור אחת לשנייה, ובייחוד לשפה שאיננה עדיין שפת דיבור, ומה רבים עינויי הנפש הרוצה לדבר, ויש לה מה להגיד, והיא אילמת ומגמגמת'.

האחרות

עתון לעניני הפועלים והמונייהעם בארץ ישראל.

יצא לאור על ידי מועצת הפועלים העבריים הסוציאלי-דמוקרטית בארץ ישראל (פועלי ציון).

ירושלם תמוז תר"ע № 1 שנה ראשונה.

המועצה קטן וישנם שני אלה — סוף הישוב לתקום
אף להתחברות בממלכה. אך במקום שאין עבודה
עצמית בממלכה תנועתה כחלום וישענה בהם עצמם.
עם הישוב הולך ומתגבש ואין חייב.

מנהל העניני

הגנו נשים להוצאת עתון חדש. המוקדם
לעניני הפועלים והמוני העברי בארץ ובתל-אביב.

'האחרות', בטאון 'פועלי ציון' החל להופיע ב-1910

1 כך מנוסחת הפלאטפורמה, שנוסחה על-ידי פעילי פועלי ציון בשנת תרס"ז ביידיש. כן פורסמו בשפה זו סעיפי התוכנית של ועידת הצירים הראשונה של 'פועלי ציון', שנערכה ביפו בטבת תרס"ז.

ראוי להזכיר שהעברית הפכה לשפה שלטת בכמה יישובים על-פי תקנות מיוחדות. כך תוקנה תקנה במושב עין-גנים, עם ייסודו בשנת תרס"ח. ואכן המאמצים החלו לשאת פרי, וב-1914 התנהלה כבר הוועידה הרביעית של פועלי יהודה על טהרת העברית. בארץ נוסדו גם ספריות פועלים. בפתח-תקוה היתה ספרייה ובה ספרים ביידיש ובעברית. בירושלים נפתחת ב-1908 ספריית 'הפועל הצעיר' ובה גם כן ספרים בעברית. בארץ נוסדות גם אגודות לדיבור ולימוד עברי. על חברה כזאת ושמה 'אגודת צעירי ירושלים' מספר י' קנטרוביץ' ב'השקפה' משנת תרס"ד, גיליון כ"ח. חמישה גליונות אחר-כך כותב אותו קנטרוביץ', שמספר חברי האגודה עלה לשבעים צעירים, וכן נוסדה אגודה לצעירות ובה שמונים חברות. אגודה זו תמכה גם בעיתונו של בן-יהודה, ועקב תמיכתה התאפשרה הופעתו של 'השקפה' פעמיים בשבוע, ביום שלישי וביום שישי, החל מא' תמוז תרס"ד.

חידושי המלים

כבר הזכרנו את בעיית אוצר המלים. הלשון העברית דאז היתה חסרה מלים רבות, במיוחד באותם תחומים חדשים שנפתחו, ואשר להם לא נמצאו מלים ברכדים הקדומים של העברית. לעתים מזומנות נוצר צורך דחוף ליצור מלה עברית חדשה.

חידושים אלה הציעו מורים ואנשי לשון, ולעתים הציעום כלאחר-יד אנשים שונים מעל דפי העיתונות דאז. לא אחת זכו אלה לביקורת וללעג. יש מהם שקנו שביתה בלשונו, בעוד שאחרים נדחקו לקרן-זווית ואין להם גואל עד עצם היום הזה. לא תמיד נתקבלו החידושים באהדה, ואף-על-פי-כן נתקבלו, והיום אין אנו מעלים על דעתנו שיש או שהיה בהם פסול כלשהו.

בתקופת העלייה השנייה (1904-1914) חודשו כשבעים מלים. נציין כאן רק חלק קטן מתוך הרשימה המקיפה של ראובן סיוון, כפי שהובאה ב'לשונונו לעם' קונטרס שכא-ב. אווירון; אופנה; בדחנות; בוכה; בורגני; גלידה; גפרור; החלטה; חשמלית; מאפרה; מכונית; מסעדה; מספרה; נקניק; עירייה; שלט; תודעה; תזכיר; תעשייה; תקציב.

בארץ היו באותה תקופה 'ניבים' שונים. כבר הזכרנו את הניב הגלילי, שמחוללו היה י' אפשטיין ואשר המשיך להתקיים גם בתקופת העלייה השנייה; כמו כן היה שוני סגנוני לפחות בין העברית שבפי תושבי ירושלים לעברית שבפי תושבי יפו. וכפי שמציין א' בר-אדון בספרו על 'עגנון ותחיית הלשון העברית', ראה עגנון בעברית הירושלמית עברית פורמאלית יותר, מתגנדרת במלים חדשות, בעוד העברית שבפי תושבי יפו פשוטה יותר. הבדל זה בלשון התבטא גם בלבושם ובאופנים של בני שתי הערים.

מלחמת השפות

אחד מאירועי הלשון החשובים של אותם ימים היו התקריות הידועות בשם 'מלחמת

השפות'. הנפשות שפעלו במהלך מאבק זה היו מחד גיסא אנשי חברת 'עזרה', שמנהלה היה הד"ר פאול נתן מברלין ובארץ ייצגם אפרים כהן רייס, ומאידך גיסא המורים, התלמידים וההורים.

חברת 'עזרה' נוסדה בשנת 1901 בגרמניה. החברה נועדה לעזור ליהודים נצרכים. כך הוקמו בראשית ימיה של העלייה השנייה גני-ילדים, בתי-ספר ובתי-מדרש למורים מכספי האגודה. כדאי לציין שחברת 'עזרה' פתחה את הגן העברי הראשון בירושלים, מתוך הבנת החשיבות של לימוד העברית כבר בגיל זה. החברה עודדה מלכתחילה את לימוד העברית, ועם זאת ניסתה להחדיר את התרבות הגרמנית בקרב הצעירים בארץ. במוסדות חברת 'עזרה' למדו בגרמנית; והיתה לחברת 'עזרה' גם כוונה פוליטית בהחדרת התרבות הגרמנית למזרח, כדי להגביר בכך את המעורבות של גרמניה בממלכה העות'מנית.

מכל מקום יש להזכיר את חברת 'עזרה' לטובה, לא רק בשל מפעליה בתחום החינוך, אלא גם בשל העובדה שבבתי-הספר שלה תפסה העברית מקום נכבד, והד"ר פאול נתן חזר והצהיר שהשפה העברית היא היסוד העיקרי ביהדות. בבתי-הספר אלה הורו מורים מעולים, אשר אף הם היו חדורי אמונה והכרה בחשיבותה של הפיכת העברית לשפה המדוברת וחייה.

בגישה החיובית זאת לעברית חל כרסום לקראת סוף תקופת העלייה השנייה, ומבתי-ספר של 'עזרה' הגיעו ידיעות בדבר קיפוחה של העברית. היה זה תהליך מתמשך, שהגיע לשיאו עם בניית בית-הספר הריאלי בחיפה ולידו בניין הטכניון.

כאשר הגתה חברת 'עזרה' הקמת בית-ספר גבוה, שבו יוכשרו מהנדסים יהודים, ולידו גימנסיה ריאלית אשר תהווה תשתית לטכניון, גרם הדבר לשמחה ולהתרגשות בציבור. בניין הטכניון עמד כמעט על תלו כאשר נתקבלו בשיבת הקורטוריון שלו, שהתכנס בברלין ב-26 באוקטובר 1913, ההחלטות הבאות:²

- א. אין אנו קובעים שפת הוראה רשמית שתוטל כחובה בכל המקצועות, שיהיו נלמדים במוסדות האמורים.
- ב. ללשון העברית תוקדש תשומת-לב מיוחדת, בהסכם עם אופיו היהודי של הטכניקום.
- ג. מדעי הטבע יהיו נלמדים בשפה הגרמנית, כדי ששפה זו, שהיא תרבותית יותר, תשמש גשר להתפתחות המדע של העת החדשה.

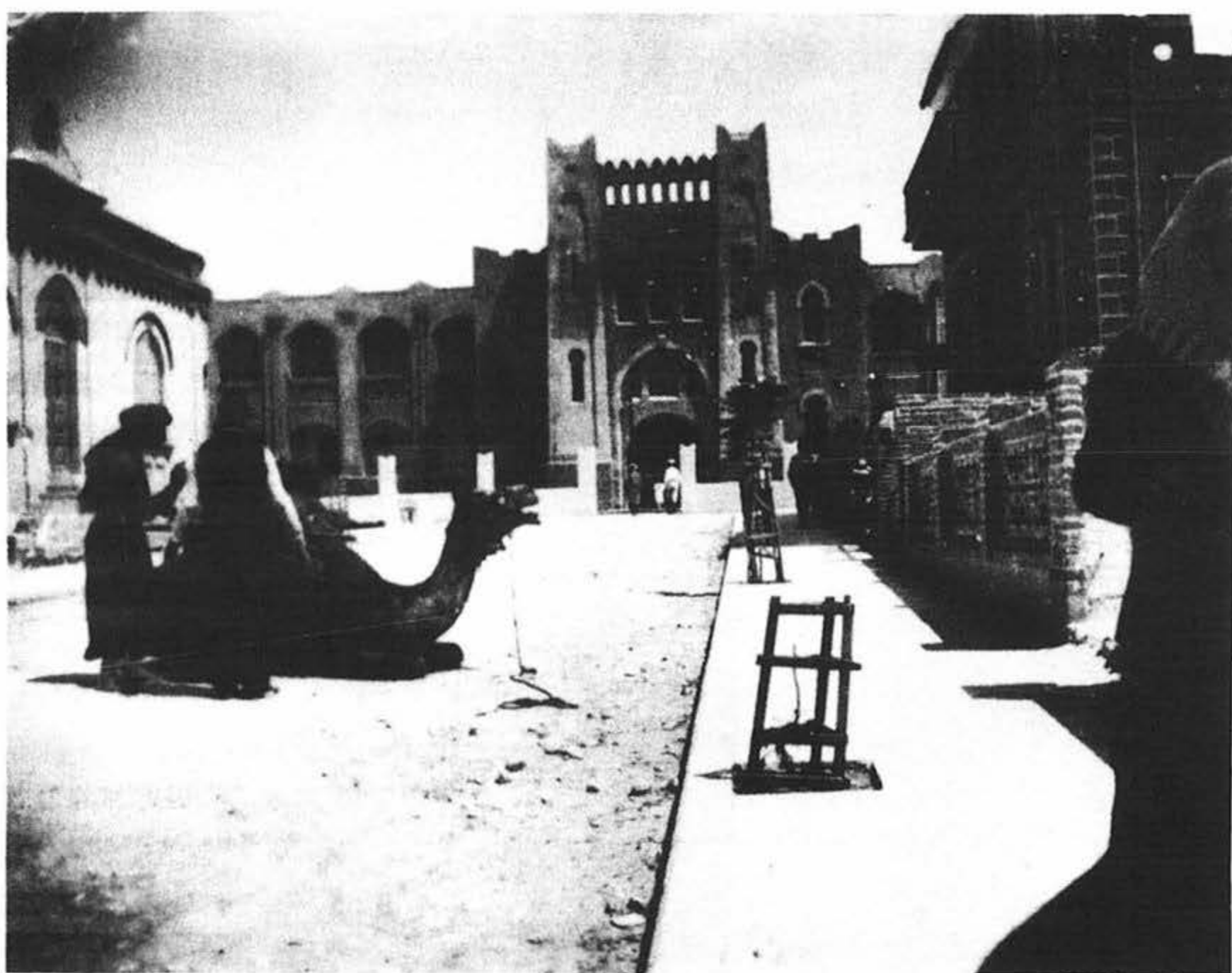
הצעת פשרה בדבר לימוד מקצועות הגיאוגרפיה וההיסטוריה בעברית — נדחו. כתוצאה מהחלטה זו התפטרו שלושה מחברי הקורטוריון: אחד-העם, שמריהו לוין ויחיאל צ'לנוב. קצף רב יצא ביישוב היהודי בארץ על 'עזרה'.

על מה בעצם יצא הקצף? העדיפות שזכתה לה הלשון הגרמנית משום הגדרתה כ'תרבותית יותר', והפיכתה לשפת ההוראה הרשמית של המקצועות העיקריים בטכניון

2 מתוך: לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל.

— לא יכלו להתקבל על לב היישוב העברי בארץ-ישראל. שהרי בנקודה זו כבר כבשה לה העברית, בעיקר משך שנות העלייה השנייה, מקום של כבוד. מספר בתי-הספר שבהם הורו בעברית הלך וגדל, השפות האירופיות הלכו ונדחקו לקרן-זווית בתוכניות הלימודים — והנה קם מוסד מכובד, שיכשיר מהנדסים וששפת ההוראה בו תהיה גרמנית. בכך למעשה תחזור הגרמנית ותתפוס מקום מרכזי בבתי-הספר ה'בינוניים' (כך קראו לבתי-הספר התיכוניים באותם ימים. מונח זה תורגם מן הגרמנית), והמצב יחזור לקדמותו (כלומר יורע), כפי שהיה בעשור הקודם.

העלבון היה צורב. הרחקת השפה העברית מבתי-הספר החיפניים, בעוד שתלמידי גימנסיה 'הרצליה' הלומדים עברית מתקבלים לאוניברסיטאות ברחבי אירופה — הגדישה את הסאה ועוררה כעס גדול נגד חברת 'עזרה'.

השפעה רבה על התפתחות השפה היתה לגימנסיה הראשונה — 'הרצליה'

המעשה הראשון, התפטרות שלושה חברי הקורטוריון, התקבל בשמחה בקרב היישוב. בארץ החלה תסיסה. תריסר מורים שלחו תזכירים ואיימו להתפטר. הד"ר נתן הגיע מגרמניה וניסה להרגיע את הרוחות, אך לא הצליח בכך, שכן חברת 'עזרה' לא נסוגה מעמדתה. אמונתו של הד"ר נתן בדבר צדקתה של חברת 'עזרה' נתרופפה מעט לאחר פגישותיו עם אישים ומחנכים. הוא נוכח לדעת שהתסיסה אינה רק על פני השטח וכי זהו מרד ממש.

מורי 'עזרה' בירושלים הגישו תזכיר לד"ר נתן בשם כל העובדים, ובו דרוש להנהיג את העברית כשפת הוראה של המדעים בכל מוסדות 'עזרה'. 18 מורים שלחו מכתב אזהרה, שאם לא ימולאו תביעותיהם תוך ארבעה ימים – יתפטרו לאחר חודשיים. ד"ר נתן ואפרים כהן רייס באו בדברים עם המורים שלא חתמו על מסמך ההתפטרות, ופתחו בעזרתם את הסמינר בירושלים.

המנהל דוד ילין לא הוזמן לפתיחת הסמינר. התלמידים שהגיעו ללימודים היו מעטים, 30 בלבד, בעוד ששאר התלמידים הצטרפו למרד. מורים שהתפטרו מעבודתם ושנכנסו למוסד כדי להיפרד מתלמידיהם גורשו בידי כוחות המשטרה התורכית. קמה מהומה גדולה, שלווה באלימות מילולית ובאלימות ממש. ד"ר נתן וא' כהן נתקבלו בקריאות בוז ונאלצו להיעזר בכוחות משטרה כדי להגן על חייהם.

בהמשך עזבו מורים את מקומות עבודתם; התלמידים וההורים שיתפו פעולה עמם. הורים לא שלחו את ילדיהם לבתי-הספר של 'עזרה' וחיזקו את ידי המורים המתמרדים. במספר מקומות נוסדו בידי ההורים בתי-ספר חלופיים לאלה של מוסדות 'עזרה'. התלמידים עברו למוסדות אלה, ומורי 'עזרה' עברו ללמד בהם. ההנהגה הציונית אהדה ובירכה את ה'מתמרדים', שנאספו כדי לקיים את בתי-הספר החדשים שבהם לימדו על טהרת העברית.

ב-22 בפברואר 1914 נתקיימה ישיבה נוספת של הקורטוריון בברלין. בינתיים נוספו מספר חברים אמריקניים לקורטוריון, והללו, בראשותו של ד"ר י"ל מאגנס, חרמו לא מעט לאווירה החדשה שנוצרה. הקורטוריון נכנע למעשה. קודם כל החליטה חברת 'עזרה' לסלק ידיה מבניית בית-הספר הריאלי. כן הוחלט שלימודי הפיסיקה והמתימטיקה בטכניון יילמדו מן ההתחלה בעברית; כעבור ארבע שנים יוחלט אילו מקצועות יתווספו לשני אלה. במהלך תקופה זו, נקבע, על המורים שאינם יודעים עברית ללמוד את השפה. בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה וחברת 'עזרה' סיימה את פעולותיה בארץ-ישראל. כשנפתח הטכניון, בסוף 1924, כבר היה ויכוח זה נחלת העבר. נצחונה של העברית, אחרי עשר שנים אלו, היה מוחלט.

סיכום

הגורמים שתורמו לקידומה של העברית בתקופה האמורה היו אלה: המורים והתלמידים בבתי-הספר העבריים; אנשי העלייה השנייה, שחלקם נאחזו בעקשנות בדיבור העברי וגזרו על עצמם נידוי מכל שפה נוספת; ועד הלשון וההסתדרות המורים, שהיו הגופים הרשמיים שביצעו בעקשנות מדיניות עקיבה של הפצת העברית, חיבור ספרי-לימוד ויצירת מלים חדשות; וגורם אחרון, אך לא אחרון בחשיבותו: העיתונות העברית.

וכך ניתן לציין, כי תוך עשר שנותיה של העלייה השנייה חל 'מהפך' במעמדה של העברית. היא עברה מן החדרים הצדדיים אל הטרקלין, וערב מלחמת העולם הראשונה היה ברור לחלוטין, כי במאבק הזה בין העברית ללעז היתה ידם של העבריים ותומכיהם על העליונה.

אין הדברים קשורים אך ורק לאנשי העלייה השנייה, וייתכן כי התהליך בחלק זה או אחר היה מתפתח גם בלעדיהם; אולם נראה כי האווירה שנוצרה בארץ-ישראל בימי העלייה השנייה, הלאומית והציונית, סייעה לא במעט גם להתפתחותה של העברית המודרנית.

אחת העדויות על מאבקם העיקש של חלוצים-יחידים מאנשי העלייה השנייה לכיבוש השפה העברית, מדברת בעד עצמה:

כשדרכו רגלי על אדמת החוף ביפו, נדרתי שני נדרים: האחד, שלא אעלה על שפתי שום שפה זרה, אלא כלשוננו העברית אדבר; והאחר, שלא אשוב עוד אל הגולה. תחילה ביקשתי עבודה במושבה פתח-תקוה. משלא הצלחתי לקבל אף יום-עבודה אחד, פניתי לראשון-לציון, ובידי מכתב-ההמלצה להנהלת היקב. במשרד היקב חקרו אותי אם יש לי השכלה, אם אני שולט בשפה הצרפתית, ואם יודע אני לנהל חשבונות. אמרתי להם כי איני יודע שום לשון, אלא עברית, ואין אני מבקש לי משרה כלשהי. רוצה אני לעבוד בכל עבודה שהיא. קיפלו את מכתבי וצחקו לאידיאליסט החדש, וקיבלוני לעבודה. ביקב עבדו פועלים ספרדים מיפו ומירושלים, והתכונו לקראת עונת הבציר. אותי כיבדו בעבודת שטיפת חביות ובריכות. הוכחתי שכוחי במותני. והנה נתקלתי בברנש אחד ממנהלי-העבודה, שהיה ציניקן וגס-רוח. הוא התחיל להציק וללעוג לי. פונה היה אלי בזלזול ופוקד עלי פקודותיו בז'רגון הרומני שלו. ואני כחרש איני שומע ואיני מבין את שפתו. עד שאין מתרגמים לי פקודותיו, אינני עושה רצונו. יום אחד העמיד אותי ליצוק יין מבריכה אחת לחביות, והוא עצמו עומד ומשגיח על המלאכה: עפן אופ דעם קראן, פארמאך דעם קראן' (פתח את הברז, סגור את הברז). החלטתי, שאיני סוגר את הברז עד שיתפקע. שאלתיו בעברית, שוב ושוב: 'מה אתה אומר?' והוא חוזר וצועק ופוקד באידיש הרומנית שלו: 'פארמאך דעם קראן'. שוב שאלתיו במתינות ובשקט: 'מה רצונך שאעשה?' ובינתים היין נשפך לעינינו. התחיל להשתולל כשהוא זועק: 'פארמאך דעם קראן', ורץ אלי באגרופיו כשהוא מגדף בערכית ובז'רגון הרומני שלו. הוספתי לעמוד על מקומי בשקט, ושוב שאלתיו: 'מה רצונך?' קפץ עלי בחמתו ופקד בעברית: 'סגור את הברז, אידיוט, וצא מפה תיכף ומיד!' סגרתי את הברז ואמרתי לו: 'עתה אני מבין'... עמד בתוקף על דבריו ופיטרני מעבודתי. אותו יום ידעתי, שניצחתי ולא נוצחתי.

סיפורו של יהושע אלטרמן, איש העלייה השנייה —

מתוך 'אנשי נבו', מאת שמעון קושניר, ת"א 1968, עמ' 139-140

'הוי המקוננים, הוי המתאוננים!' **על שיר-זמר מימי העלייה השנייה בגנות ה'קיטור'**

אליהו הכהן

מאה שנות התיישבות היו גם מאה שנות התאוננות.
על פי רגשות התסכול והדכדוך, הייאוש והדיכאון, שבוטאו במרוצת השנים בכתב ובעל-פה, עמד המפעל הציוני לפני פשיטת-רגל כמעט בכל שנה ושנה, מראשיתו.
עוד מימי המושבות הראשונות, נפתחה כל שיחת רעים בשאלות הנוקבות 'אנה מועדות פנינו?', 'מה יהיה עלינו?', 'מי יעמוד לנו?', 'כיצד נוכל כך להמשיך?' ו'מה יהיה הסוף?'.
אלו היו גם כותרות טיפוסיות של מאמרי המערכת בעיתוני החדשות הארץ-ישראליים, שנדפסו שוב ושוב בשינויי נוסח אך במחזוריות קבועה כמעט, בכל עשור. את התקווה לעתיד טוב יותר ליוותה כצל-תמיד החרדה לבאות. תנועת החרדים הבלתי ממוסדת היתה התנועה העממית הגדולה ביותר בתולדות היישוב.
כל תקופה ומיאושיה. בדרך כלל צמחה ההתאוננות מתוך מצוקת אמת, אך נתלוו אליה כספיחים גם הריטון וה'קיטור'. רואי-שחורות ומחשבי-קיצין מעולם לא פסו. בשולי היצירה והבניין נשרך תמיד שובל ארוך של טענות וקובלנות, אזהרות והתרעות, דברי פלסתר ונבואות זעם. את המנגינה הזאת אי-אפשר היה להפסיק.
כל אירוע היסטורי שקידם את מהלכו של מפעל התחייה — משך אחריו קולות של ספקנים, מפקפקים, מנפצי אשליות מקצועיים ואנשי איפכא-מסתברא. תמיד נמצאו דוברים בשמו של הפיכחון הלאומי. הברון פרס את חסותו על מפעלי היישוב הראשונים? — אכן, מעשה יפה. אך האין מסתתרת כאן כוונה סמויה של שתלטנות? ! פורסמה הצהרת בלפור? — אמנם אבן-דרך בתולדות היישוב, אך הרי זו בסך-הכל פיסת נייר ותו-לא. פרסום החוברת 'מדינת היהודים' והתכנסות הקונגרס הציוני הראשון נסכו אווירת שיכרון שכמותה לא ידע העם היהודי מאות בשנים, אך תוך זמן קצר שככו גלי ההתלהבות. אירועים חדשים השכיחו את הפרספקטיבה הכוללת, ואת מקום ההתפעמות ירשה תחושה של רפיון ואין-אונים. מצב-הרוח הלאומי כמעט שלא ידע מצבים של התייצבות ואישוש, אלא נדד תדיר מאיגרא רמא לבירא עמיקתא.

המחבר הוא חוקר תולדות ארץ-ישראל ושירי-הזמר שלה.

חקר תולדות היישוב עתיד עוד לייחד פרק שלם ונרחב לסוגיה זאת. 'מסכת קיטורין' הוא שם יאה לה.

אין זכר לבעיות

מאז ימי ראשית ההתיישבות, היה הזמר העברי בכואתה של המציאות הארץ-ישראלית. שירי הזמר שיקפו לא רק את האירועים החדשתיים, אלא גם את השמחנות והפחדים, ההישגים והמחדלים, החרדות והמצוקות, ובעיקר את התקוות והכמיהות. מ'חושו אחים חושו' ועד 'רד אלינו אווירון' בגירסתו האחרונה, משמש הזמר העברי עדות מסייעת להלכי-רוח בארץ. אולם בדור הראשון למפעל הציוני התמהמה הזמר ואיחר להגיב. בשירי העלייה הראשונה אין כמעט זכר לחבלי-הקליטה של העולים החדשים ולקשיי החיים בארץ. כמעט כל השירים נכתבו בגולה, ולכותביהם לא היה מושג על המתרחש כאן. לדידם, בארץ ציון וירושלים 'ארזים מנשקים עבי רום' וכירדן 'שוטפים גלי תהום'. סבל, פורענויות, מכאוב ודווי, אם הם מופיעים בשירים — על הגלות הם מוסכים. רק בגולה שוררים עוני ומחסור, ואילו 'שם, בארץ הצבי, שם חיים חדשים יפרחו / שם שירת האיכר, שיר דרור ומרחביה, תצלצל באחו'.

גם קומץ השירים הארץ-ישראליים שהושרו בארץ בימי העלייה הראשונה מתעלמים מן החום והקדחת, מרגעי אובדן האמונה ומקשיי הנשיאה בעול הקיום. שירה של ראשון-לציון מתאר שלוה פסטורלית:

ועתה בראשון לציון על ראש גבעותיה
כרמי חמד יזהירו כפנינים
שם גפן פוריה תבשל אשכולותיה
ופגים יחנטו התאנים.

א"ל שליט — 'האח ראשון-לציון', 1886

בשירי העלייה הראשונה לא משתקפת מצוקת החיים בארץ, ועל כן אין בהם רמז להתאוננות. הסבל, הירידה, עריצות השלטון התורכי, היעדר תשתית כלכלית ויישובית, הבעיות עם פקידי הברון — כמעט שאין להם זכר בשירים. אדרבה — יש בין שירי אותה תקופה שיר שבח לשולטן ושירי תהילה והודיה לברון. הקדחת, המפילה חללים בחדרה ובמושבות אחרות, אינה זוכה לאזכור. השירים עמוסים במשפטי כיסופים לציון ומשאלות-לב, ועל-פיהם יושבים תושבי הארץ מרושני עונג איש תחת גפנו ותחת תאנתו, ורוויי נחת הם מזמרים להנאתם:

'במחרשתי — כל אושרי ירשתי, אראה חיים טובים ולא אחסר מה בה,
ובקומי משנתי, לא תבוא דאגתי לבקש את מחייתי על צורכי יום הבא'.

אליקום צונזר, 'המחרשה'

כתובת שירים כשליחות

רק בימי העלייה השנייה מתחילים לבצבץ בשירי הזמר, בין השיטין, טפטופי מידע אחדים על תנאי החיים בארץ וניצנים ראשונים של אי-נחת. בכנרת, בדגניה, במרחביה וכיפו שרו את שירו של לייב יפה ‘לחופש’:

אין כוח לסבול עוד, לשאת את העול,
החרפה וייסורי הנפש,
ליבתי הדוויה שואגת בקול:
לחופש, לחופש, לחופש!

אמנם ברוסיה נכתב השיר, שפתו רוסית היתה במקורה וכותבו התכוון לקבול על חמת המציק בגולת מזרח-אירופה, אך משתורגם לעברית, בארץ, בידי קדיש יהודה סילמן, הוסב למציאות הארץ-ישראלית. כך נתפרש השיר בפי אנשי העלייה השנייה, בימי שלוט חסן בק, כשיר מחאה כנגד המציק המקומי והושר מתוך הזדהות עמוקה כְּזֶמֶר ארץ-ישראלי לכל דבר.

כאשר ביקשו עולי העלייה השנייה שיר מעורר, מלהיב ומפיח תקוות, מצאו מן המוכן את שירו של ביאליק ‘ברכת עם’ (‘תחזקנה’). השיר נכתב עוד בשנת תרנ”ד, עשר שנים לפני שהחלו להגיע ארצה הגלים הראשונים של העלייה השנייה, אך רק משנתבקש כשיר-המנון נדבקה אליו לראשונה המנגינה הרוסית, שבה התפרסם. ביאליק, שערך את ביקורו בארץ באביב תרס”ט (1909), התפעל מיופיה, אך לא חסך את שבט פיו מן המעריצים שהקיפוהו. בפגישתו עם הציבור המקומי מצא כי את עפרות ארצנו חוננו לא רק עליזים ומתרוננים אלא גם מתאוננים ומתלוננים. לו כתב את שירו לאחר הביקור, אפשר שהיה בוחר בניסוח ‘תחזקנה ידי כל אחינו המקוננים’...

השיר ‘ברכת עם’ לא מילא את החוסר המשווע בשירים מעוררים. הוא נחשב לשיר מורם, המושר בטקסים ובהזדמנויות חגיגיות, שאינו יכול לענות על צורכי השירה היומיומיים של פועלים שיצאו לעבודתם מדי בוקר וביקשו להצטייד בשיר-לכת הולם. הזמר העברי חסר היה את שירי העידוד הֶרְלוּוֹאֲנִיִּים, פרי המציאות החדשה. גידולה של האוכלוסיה היהודית והתפשטותה של השפה העברית הבליטו את דלותו של רֶפֶרטואר זה. יתר על כן, שירים חדשים התבקשו באותה עת לא לשם בידור ושעשוע אלא כדי לחזק נרפים ולסלק מורך-רוח. כתיבת השירים נתפסה כשליחות.

על רקע זה נרתם למשימה זאת המורה והמחנך ישראל דושמן, איש העלייה השנייה. מתחת עטו יצאו לאור שני השירים המלהיבים ביותר שנכתבו בארץ לפני מלחמת העולם הראשונה. האחד, מוכר ונפוץ, הוא השיר ‘ניצנים’ (‘פה בארץ חמדת אבות’), שהתפרסם בכל רחבי העולם היהודי והוא שגור ומושר מאז נכתב (1912) ועד ימינו ומלווה כל טקס ומצעד.

ישראל דושמן, מורה ומחנך בגימנסיה ‘הרצליה’ משנת ייסוד אחוזת-בית (1909) ועד יום מותו (1947), הורה לפני כן במושבות הגליל — ראש-פינה ומטולה. שנה אחת לפני

ישראל דושמן

ה. מ.

שירים לעם.

- (א) שירת החיים.
- (ב) שירי נא המשוחררים...
- (ג) שיר היין.

ירושלם, תרע"א

בהוצאת "סנונית" יצא: (א) בצ'א, תולדותיו סהותו ועתידו
 2 מטריק. (ב) שירים לעם (כביתו ילדה. ירתי). : מטריק.
 (ג) מגלת שמה. 2 מטריק. (ד) שירים לעם (שיר של
 נוצרים; עצלן וקמצן; עשרה ציונים). 1 מטריק. (ה) שירים לעם
 שירת החיים שירי נא המשוחררים, שיר היין. 1 מטריק.
 להשיג ע"י הכתבת:
 K. L. Silman, Jerusalem

שירי נא המשוחררים...

הווי לטוב, התעוזה (*).
 קנו עוד תהי כל אדמת ציון
 הוי, המקוננים!

(* המרים "התעוזה" התגוררו וכו'
 הגנו משאירם על אחריות המחבר, כרצונו.
 (המערבת).

שירי נא המשוחררים.
 רק שירים מעוררים.
 שירי קנו משירי ציון!
 עקזו, שכתו ופוזו.

‘ניצנים’ כתב את השיר ‘שירו נא המשוררים’, השיר המעורר הראשון בתולדות היישוב המאזכר את המקוננים והמתאוננים ופונה אליהם בדברי כיבושין. את השיר הוציא לאור המורה והפזמונאי הירושלמי קדיש יהודה סילמן במסגרת סידרת ‘שירים לעם’, שראתה אור חוברות-חוברות, בשנים תר”ע-תרע”א (1910/11). סילמן לא התלהב מהטיותיו החדשניות של דושמן, ובשולי השיר העיר בשם ‘המערכת’: ‘המלים “התעזזו”, “התגודדו” וכו’ הננו משאירים על אחריות המחבר, כרצונו’.

בשנותיו הראשונות הושר השיר בכל רחבי הארץ ונפוץ לא פחות מאחיו הצעיר ‘פה בארץ חמדת אבות’. כעבור שנים אחדות נשכח מעט, ובשנות המדינה שב והוקלט.

שירו נא המשוררים

שירו נא המשוררים
רק שירים מעוררים.
שירו לנו משירי ציון!
עלזו, שמחו ופזזו,
קוו לטוב, התעזזו!
לנו עוד תהי כל אדמת ציון!

הוי, המקוננים!
הוי, המתאוננים!
אל תמררו חייכם;
חושו, התגודדו
בין יתר אחיכם.
חושו, התעודדו
לבנות את ארצכם!

עוד לא פסה התקנה
היות לעם בן דרור,
אנו התחלנו במצנה
ואנו אותה נגמור.

ישראל דושמן, 1911

השינוי – בעלייה השלישית

רק בימי העלייה השלישית נפרצו הסכרים. משוררים ופזמונאים התירו את חרצובות לשונותיהם, ופרץ של שירי מחסור ודלות הציף את היישוב. בשנות העשרים, ארבעים שנה לאחר שנוסדו פתח־תקוה וראשון־לציון, ראש־פינה וזכרון־יעקב, אפשר סוף־סוף ללמוד מן הזמר העברי על תנאי החיים בארץ, בכל התחומים. בלבוש – 'קרועים אנו, בלואים אנו' – קבע שלונסקי במשפט כוללני, ואביגדור המאירי החל לפרט: 'מעילי בלוי קרוע', קרא לשיר אחד, ובשיר אחר התאונן 'הי הי נעליים, בלי סוליות, נעליים, והאבן צורבת את הרגליים'. כלכלה – 'הוי הוי הוי ארצנו ענייה', שר יהודה קרני בשיר העגבניה. שיכון – 'אוהל שח, סתיו ודלף', תיאר שלונסקי. אקלים ותברואה – 'בארצנו יש חמסין וכל מיני קדחת', פתח שלונסקי, ובעקבותיו השלים מתתיהו שלם: 'הוי את ארץ הקדחת, חשופת הסלע וקרחת'.

לאינטנסיביות כזו של תיאור האקטואליה והמצאי החומרי בארץ לא זכו בני העלייה הראשונה והשנייה. השיר המפורסם שחתם את תקופת העלייה השנייה והושר בפי כל ואף נרקד, בישר: 'טוב לחיות בארצנו', כותרת שהיתה מסר של חדשות חיוביות יותר מאשר מציאות.

מסע בעמק הירדן בעקבות חלוצי העלייה השנייה

מוקי צור

המסע שלנו מחזיר אותנו 70-75 שנה לאחור, לימי העלייה השנייה. במהלכו נבקר בחמש נקודות, 'תחנות', שיש להן קשר הדוק לפרשיות חשובות בקורות התקופה ההיא ולכמה מדמויותיה הבולטות. כל אחת מה'תחנות' היא סיפור בפני עצמו ואפשר לבקר בה בנפרד. אפשר גם, כמובן, לעבור (ברכב) את כל ה'תחנות' — מחצר כנרת הנמצאת במושבה כנרת, עד לבית-הקברות שלחוף הכנרת, כשבדרך אנו עורכים ביקורים בעוד שלושה מקומות: בית המוטורים, אוס-ג'וני, והחצר הישנה של דגניה. החומר הוכן תוך כדי סיור מעשי בשטח עצמו.

דגניה א' — החצר הראשונה, המשוחזרת

המחבר הינו חבר קיבוץ עין גב, חוקר העליות החלוציות ומורה ב'אורנים'. בין ספריו: 'כאן על פני האדמה' ו'ללא כתונת פסים'

שער חצר כנרת בימים ההם

1 תחנה מס' 1: חצר כנרת

בחצר כנרת יש בעיה: אתה נמצא כאן ומסתכל על עמק הירדן והכנרת מלמעלה. זה נראה כמו איזה 'הפייאנד' של סרט, או גלויה יפה: משהו פסטוראלי. אבל כשאתה נכנס פנימה ובודק את המקומות השונים, מתברר שזו לא היתה אידיליה, זו היתה דראמה. על כמה מהדראמות האלו נספר בהמשך.

חצר כנרת היתה המעבדה של העלייה השנייה, ויש לה האופי הבסיסי של העלייה השנייה, כלומר המון כשלונות. ההגדרה שלי לעלייה השנייה היא, שהיא לא החמיצה שום כישלון. אבל היה לה כישרון בלתי רגיל לעשות מכל כישלון משהו. כל כישלון הצמיח מוסד; כל כישלון הוליד המשך. פה בעצם ניסו את הכל.

בחוץ היתה הגורן של החצר. זו הגורן שמופיעה בשירים של רחל. אפשר לומר כי כאן חיו חצי שנה בחוץ, על הגורן, פשוטו כמשמעו, כיוון שעד 1912 לא היה בית לפועלים. בתי הפועלים, שנבנו לאחר זמן, גם הם לא היו מותאמים לאקלים החם של עמק הירדן ורוב הקיץ גרו בחוץ. פשוט לא היה אפשר לחיות בפנים.

בתוך החצר הגדולה הזאת היו האורווה והרפת; בצד הצפוני-מערבי היתה 'חוות העלמות' של חנה מייזל, היו בתים קטנים לרווקים, הח'אן שעל בסיסו נבנה הבית המרכזי, חדר-האוכל, החדר לעיבוד החלב, וכמובן — הבית המפורסם של ברמן המנהל.

בחוות כנרת היו כמעט תמיד אנשים בלתי-רגילים: כל מי שבא הנה היה שייך למקום. לא היה טקס קבלה לחברות. מי שבא — כבר היה חבר במקום. כל אחד עשה מה שעלה בדעתו. לכל אחד היה פה מצב-רוח אחר. היה איש אחד שקראו לו חיים פרפוטום מובילה. שמו האמיתי היה חיים כהנא. הוא היה המומחה הטכנולוגי. לאנשי העלייה השנייה לא היו הרבה טכנולוגים, אבל הוא היה מומחה כזה. והאיש הזה החליט שהוא יבנה מכונת פרפוטום מובילה (הפועלת מעצמה). מה עשה? התיישב באחד החדרים וסגר את עצמו.

הביאו לו לאכול, הביאו לו לשתות, הוא ישן שם; כל הזמן חשב. רק חשב. כעבור שלושה שבועות הוא יצא ואמר: אין מכונה כזו. אכן, אנשי העלייה השנייה ניסו הכל. בסיסה של החווה היה ח'אן ערבי, שנרכש עם הקרקע. מכאן התחיל 'מחדל', כי לא בנו דבר חדש, אלא נבנו מבנים ליד המבנה הישן. בדרך זו נמנעו מהצורך לקבל רשיון בנייה. אך המבנה עמד לא במרכז האדמות אלא בצפון, כשרוב האדמות של החווה היו מעבר לירדן.

יק"א רכשה את הקרקע פה ב-1905. בעצם היה זה קלווריסקי, הפקיד הראשי שלה באזור, שרכש את הקרקע. חצי מהאדמה נמכרה לבנק אפ"ק. יק"א חשבה שהרכישה של קלווריסקי היתה מוגזמת. זו היתה אחת מהחלקות הראשונות של ההסתדרות הציונית. היו לנציגיה שלוש שנים כדי לתכנן מה לעשות. אבל הם לא ידעו בדיוק מה לעשות. היה מודל של חווה, חוות סג'רה, וזה היה פחות או יותר הרעיון. הרעיון שתהיה פה חווה, שפועלים יקבלו בה הכשרה חקלאית, ואחרי שהם ילמדו להיות חקלאים — יקימו עבורם מושבה בעמק הירדן. זה היה כל הרעיון.

כדי לבצע את התוכנית הזאת היו צריכים תוכנית חקלאית. ואז גייסו את ברמן, שאני קורא לו 'פרעה של ההתיישבות'. בכל פעם שהוא אמר 'לא' — קרה משהו, איזו יציאת מצרים.

משה ברמן הפך לאיש הרע, כיוון שההיסטוריוגרפיה נכתבה בידי אנשי העלייה השנייה. הוא היה חבר טוב של אהרון אהרונסון ואיתו הוא עשה את הסיורים הראשונים באזור. לאהרונסון היה יחס די עוין, של צבר, אל העולים החדשים. הוא חשב שבכלל אלה ארצי-פרחי, וכל הזמן 'טיפטף' לברמן דברים נגדם. ברמן כתב את תוכנית המשק הראשונה בגרמנית. באותו זמן כתב אליעזר שוחט, בעברית, תוכנית משק נגדית לאותו המקום. וזה מעניין — תוכנית המשק של ברמן כתובה בגרמנית, והיא אופטימית ואופטימאלית. תוכנית המשק שנכתבה בידי אליעזר שוחט בעברית — מינימאליסטית. הקונפליקט נוצר מהרגע הראשון.

ברמן היה אז פקיד בבן-שמן. הוא הועסק במשתלה של זיתים ובנטיעת יער הרצל. העובדים שלו היו ערבים. ושם נפגש עם חבורה מפתח-תקוה, שבמרכזה היו אברהם אלדמע ומרים ברץ, אז מרים אוסטרובסקי. כששמעו ה'חברה' האלה שברמן עשה משתלה ערבית לכבודו של הרצל, הם באו לבן-שמן ועקרו את כל השתילים. ברמן כעס עליהם, והם אמרו: 'יהיה בסדר, אנחנו שותלים את הכל מחדש בחינם, לכבודו של הרצל'. שם נוצר הקשר בינו לבין הפועלים והקבוצה הזאת, וברמן הטיל עליהם להיות החבורה הראשונה שתגיע לכאן, לכנרת.

ברמן והפועלים, כידוע, לא הסתדרו ביניהם. היו סכסוכים ושביתות, עד שלבסוף רופין זרק גם אותו וגם את קבוצת הפועלים. אחת הסיבות למתחים נבעה מהבית המפואר שהקים ברמן בצד המזרחי של החצר. זה היה בית דו-קומתי, 235 מ"ר שטחו. היתה לו מרפסת שפנתה כלפי הכנרת. ממש וילה רצינית — כך זה נראה. הרעיון היה פשוט: הפקיד צריך בית, והוא לא יכול לגור בסתם בית, עם משפחתו. כאשר עמדו לסיים את הבית, בחור אחד חלה ולקחו אותו לטבריה. הפועלים רצו לבקר אצלו, לקחו עגלה ונסעו לטבריה, אבל העגלה לא הספיקה. אז רצו לקחת עוד עגלה, וברמן עמד בשער ואמר: 'לא,

זה בזכוז!'. באותו לילה מת הבחור בטבריה. כאשר הפועלים חזרו פרצה השכיתה, ליתר דיוק השכיתה השנייה, שנקראת השכיתה הגדולה. דרך אגב, בשכיתה הזאת — עבדו. זאת לא היתה הפסקת עבודה, אלא: לא שומעים מה שהפקיד אומר. כתוצאה מכל הסיפור הזה, תבעו הפועלים שיהיה מזרון לכל פועל, שיהיו כיסאות, שיהיה חדר לחולים — אלה היו התנאים שלהם לסיום השכיתה. הסוף היה שברמן גר בבית רק שבועיים. אחרי שבועיים הלחץ החברתי היה כזה, שהוא עזב את המקום. ב־1927 היתה פה רעידת־אדמה. הבית נסדק לחלוטין והפך למבנה מסוכן. כאשר באו לכאן חברי אפיקים, הם בנו את הבית מחדש. אפיקים זו כבר תקופת בטון ומלט. כיוון שבהר ממול היה שבט בדווי, הכינו הבונים בקומה העליונה חרכי־ירי. על הגג, אגב, נהגו לבנות את הצריפים.

צריך עוד להעיר, שלפני אנשי אפיקים גרו בחווה חברי קבוצת כנרת, ואחר כך מייסדי עין־גב ומעגן. חלק גדול מההיסטוריה של עמק הירדן מקופל במקום הזה. אין אפשרות, כמובן, לספר את כל תולדותיה של חוות כנרת ולהביא פרטים מלאים על כל חבר, מחסן ואולם בחווה, שכיום היא חרבה־למחצה ויש תוכנית לשקם אותה. היה למשל החדר הקטן שבו עבד גורדון, היחיד שקיבל חדר משלו, כדי שיוכל להעלות על הכתב את רעיונותיו; והיה המטבח; והיה האסם; ובעיקר אסור לשכוח את 'חוות העלמות', שהוקמה כאן בימי העלייה השנייה. חנה מייזל, המנהלת, רצתה להכשיר דור של חלוצות, חקלאיות, איכרות. הטיעון שלה היה בערך זה: הבנות היהודיות היו הראשונות שלא למדו ב'חדר' ובישיבה. לכן ההורים שלהן שלחו אותן ללמוד באוניברסיטה ולנגן בפסנתר. בעצם, הבנות הסתלקו, ואחרי הבנות הלכו הבחורים. דבר דומה עשוי להתרחש כאן. בגלל העובדה שלא נתנו לבחורות אתגר, קיימת סכנה שתהליך דומה יתרחש גם בחקלאות. הבחורים עובדים בחקלאות, והבחורות לא; במושבות למשל הן דוחפות את עגלות הילדים. התוצאה תהיה, שהבעלים לא יישארו בכפר. הם ילכו העירה. אם הבחורות הן עירוניות — גם הבחורים ילכו העירה. זה היה ההיגיון שלה. במציאות של העלייה השנייה נראה היה כי הבחורים לא יתנו לבנות לעבוד בחקלאות, ולכן הפתרון היחיד הוא להכשיר את הבנות לחיי חקלאות. והמדובר בבנות בלבד. ובאמת היא הכשירה כאן, ב'חוות העלמות', בחורות־איכרות, ואחר־כך, בתקופת המלחמה, הקימו בנות אלו קבוצות לעבודה חקלאית, שהיו מבוססות על נשים בלבד, תמיד בתוספת של גבר אחד. בפתח־תקוה, למשל, לגבר קראו לוי שקולניק, הוא אשכול. 'חוות העלמות' היתה בצד המערבי של החווה, כיום ליד רחוב הכניסה של המושבה כנרת.

2

תחנה מס' 2: בית המוטורים

מחצר כנרת, תחנתנו הראשונה, אנו עושים דרכנו, מהלך כשני קילומטרים, אל תחנה מס' 2 — בית המוטורים הסמוך לירדן. מגיעים אליו בדרך־עפר (ראה מפה), היוצאת מהכביש העולה לקבוצת כנרת.

'בית המוטורים' ליד הירדן

את הבית הזה בנה האגרונום ברמן, שכבר ציינו שנחשב לרשע גדול, אבל חוץ מזה היה כנראה איש אצילי, בעל הדרת פנים, והוא החליט שצריך להשקות את עמק הירדן. זה היה רעיון מטורף. בכל עמק הירדן לא חלמו אז על רעיון של השקיה. פה היה בור, שהיה מרכז מים מהירדן, וממנו נמשך צינור יניקה למנוע שהופעל בפחם. מספרים שהיה פה גלגל תנופה גדול, שהיה קשור לעוד גלגל, וזה הניע את המשאבה. המשאבה הוציאה מים החוצה, להשקיה.

במקום הזה גרו קבוצות קטנות של חלוצים. כל פעם שלושה או חמישה אנשים, שעיבדו חלקות של ירקות. פה היו בן-ציון ישראלי, נח נפתולסקי ומאיר רוטברג — 'שלישיית היחד', שאף פעם לא היו ביחד. הם נחשבים למייסדים של קבוצת כנרת. והיו ברל כצנלסון ויצחק טבנקין ועוד קבוצות. בדרך כלל הם גרו למעלה, בעליית הגג. פה גר ברל ב-1915, ניסה לגדל ירקות, וכתב יומן מפורט, שהוא בעצם יומן תצפיות הירקות, אחד מהטובים שנכתבו. לאמיתו של דבר, זה גם יומן של ברל בעצמו. יהודה שרת לקח את היומן הזה, פירק כל דבר וניסה לעקוב על מה ברל דיבר, גם מבחינה אידיאולוגית, גם מבחינת הטבע. בתוך היומן הזה מופיעות הערות שאני קורא להן 'הערות אוטוביוגרפיות' של ברל. למשל, 'גיליתי חפרפרת. הסתכלתי עליה בעינים של טרוריסט, לקחתי את המעדר והתחלתי לרוץ אחריה, ולהתקיף אותה, עד שהיא נכנסה פנימה, סגרה את עצמה וסוף דבר'. זוהי בדיוק הביוגרפיה שלו עצמו.

ברל ישב פה זמן מה. אחר-כך היומן שלו הודפס בבטאון גן הירק, שהוציא בזמנו אליעזר יפה. לאחר זמן, כאשר התחיל להופיע 'השדה' וביקשו מברל להוציא את זה שוב, הוא כבר לא הסכים. כי אמר: זה יהיה כאילו שאני משוויץ. התרחקתי מהעבודה

החקלאית; זה אמנם החלום שלי, אבל זה כבר לא יהיה אמיתי, אם אני אפרסם את זה היום. האמת היא, שאלו באמת תצפיות מיוחדות במינן.

יש פה עוד שני דברים מעניינים. אחד — על נח נפתולסקי. הוא החליט שפה צריכה להיות שדרה. אם רוצים להכיר את נח נפתולסקי, הסיפור הזה יכול להסביר את הכל. הוא החליט שבית כזה זקוק לשדרה, שתוליך מהכניסה. אבל יש בעיה: נטיעת עצי-סרק זה בזבוז... מה עושים?

הפתרון המיוחד שלו: הוא עשה שדרה של חמניות. הוא אמר: שדרה של חמניות זו שדרה עם יחס אישי, כי כאשר אני יוצא לעבודה, החמניות פונות אלי. כאשר אני חוזר מהעבודה, החמניות שוב פונות אלי.

בן-ציון ישראלי אמר עליו: חוואג'ה גדול הוא נח שלנו, תמיד אוהב להיות איפה שהוא איננו ולעשות את מה שהוא לא עושה.

נושא שני — כאן היה הפרדס, פרדס של הדרים, שנקרא 'פרדס התימנים'. זה המקום שבו שיכנו בשנות מלחמת העולם הראשונה את התימנים. בשנת 1913-1914 היה רעיון להקים מושב שבפעם הראשונה יחלקו בו אדמה שווה לתימנים ולאשכנזים, אחרי מה שקרה בנחלת-יהודה, שנתנו לתימנים פחות אדמה מאשר לאשכנזים. הרעיון היה של ברל. התימנים כבר היו פה זמן-מה. הם עבדו גם בדגניה וגם בכנרת. בשנת 1914 החליטו להקים להם פה שכונה, והיא הוקמה בשנה שלאחר מכן, בתקופת המלחמה. נבנו פה עשרה בתים; למעשה חושות. נתנו להם 80 דונאם אדמה, ומים הם קיבלו מהמשאבה. פה ישב ה'מורי' שלהם, חכם דוד בן ישראל צאירי. הוא גר בבית המוטורים והם גרו בתוך החושות האלה.

לקראת שנות העשרים הוחלט להעביר את התימנים מכאן, וההחלטה בוצעה בשנות ה-30. הם כידוע עברו לדרום, והקימו את מושב מרמורק, כיום שכונה של העיר רחובות.

3

תחנה מס' 3: אום-ג'וני-דגניה

בהמשך דרכנו נחזור לכביש הראשי ונפנה ימינה (דרומה). מיד אחרי המסעף נחצה את הירדן על פני הגשר. מימיננו בתי קבוצת דגניה א' ומשמאל הירדן בדיוק אחרי שהוא יוצא מן הכנרת. ניכנס בכביש המוליך לדגניות וניסע למקום שבו הונח היסוד לקבוצה הראשונה, דגניה, שלאחר זמן עברה למקומה הנוכחי. הנסיעה לשם — בהתאם לסימון במפה.

צריך לזכור שבהתחלה היו הקרקעות האלו חלק מאדמות חוות כנרת, וב-1909 החליט ד"ר ארתור רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי, למסור אותן באריסות לקבוצה בת שבעה אנשים, שישה פועלים — מכל המפלגות והגוונים הפוליטיים — ופועלת אחת, שאותה לא רשמו כלל, שכן התפקיד שלה היה לבשל ולכבס ולא לעבוד, וזה לא נחשב כלל. זו היתה קבוצת הכיבוש הראשונה.

אחרי שנה, זאת אומרת ב-1910, הם החליטו לעזוב. למעשה הם לא התכוונו כלל

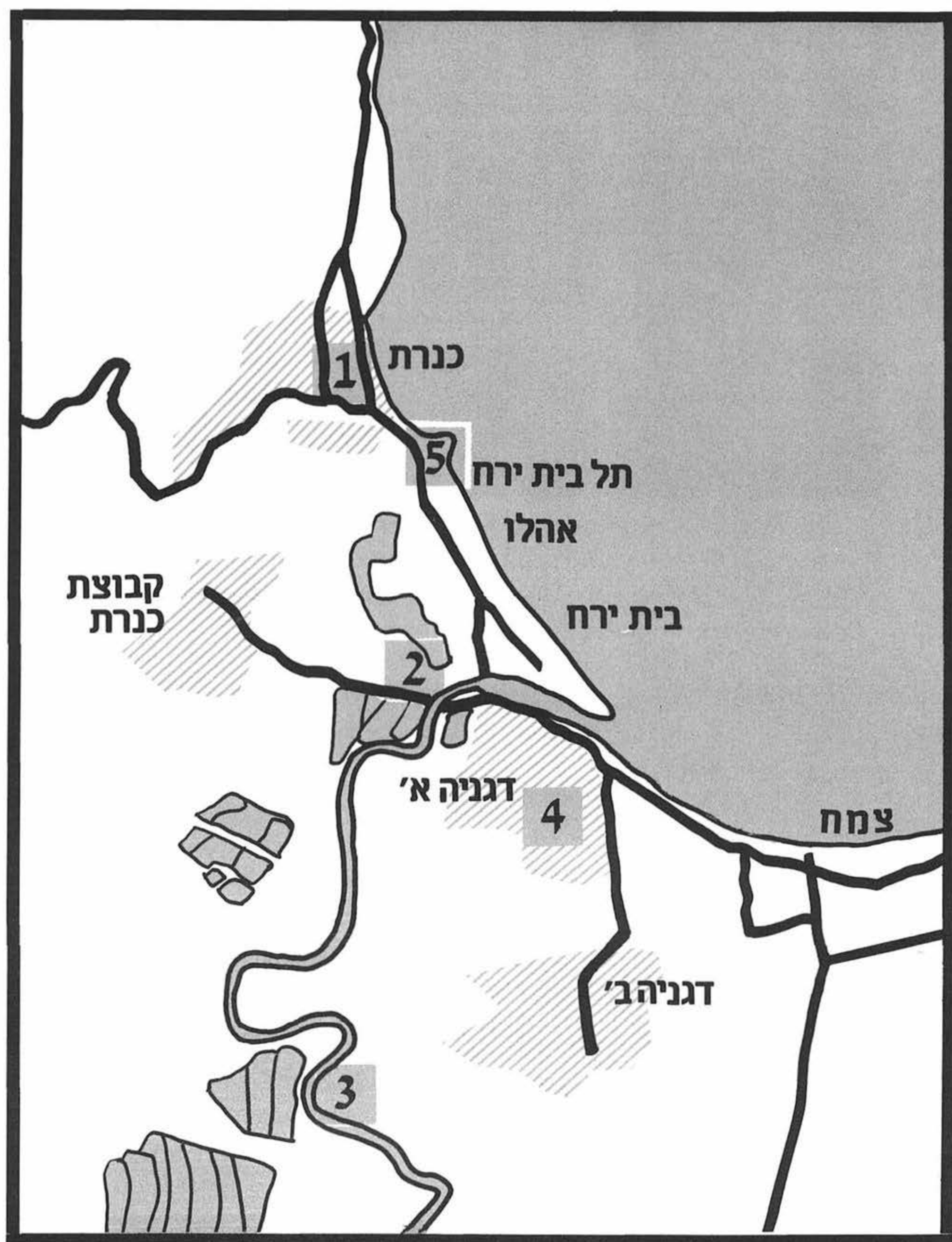
האנדרטה באום-ג'וני

להישאר וכתבו לרופין כי באו לשנה אחת בלבד. ואז רופין הציע את השטח ל'קומונה החדרתית', שהדמות הכולטת בה היה יוסף בוסל. זה היה 'קולקטיב', ומההתיישבות של הקבוצה הזאת בתשרי תרע"א (אוקטובר 1910) מתחיל בעצם סיפורה של דגניה. זו היתה כבר גירסה שלישית למקום, שהרי המדובר בשנה שלישית של חריש: תחילה של חוות כנרת, אחר-כך של קבוצת הכיבוש הראשונה ובפעם השלישית של 'הקומונה החדרתית'.

את השם דגניה נתן בוסל בקיץ 1911 והיישוב נקרא על שם חמשת מיני הדגן שבמקום. כשהחבורה הזאת הגיעה והתיישבה פה, עוד לא היה ברור היכן תיבנה הנקודה. היו בעיות של רשיון ובעיות של חלוקת אדמה. קשה בדיוק לדעת את הפרטים. בכל אופן, שנה לאחר מכן התחילו לדבר על זה, שצריכים לבנות את נקודת הקבע. כאן, במקום שהיום ניצב הגלעד לזכר מייסדי אום-ג'וני-דגניה, עמד הצריף המפורסם ולא הרחק ממנו כמה חושות. את הצריף הביאו מחיפה, קרשים-קרשים, ובנו אותו פה. תקופה מסוימת לא היו פחים לכסות את הגג והצריף היה בלי גג. לצריף הזה לא נשאר זכר וגם החושות אינן, אם כי אחת מהן עוד החזיקה מעמד עד לפני כעשר שנים. חבל מאוד שלא הצליחו לשמר אותה.

לפעמים שואלים: למה הם לא נשארו פה, ועברו למקום אחר, סמוך למוצא הירדן מן הכנרת? צריך לזכור שאום-ג'וני היה כפר של אריסים, ואנשי דגניה חיפשו לעצמם מקום מרכזי יותר, במרכז האדמות שלהם. בואה של ההשלמה ב-1912 עודד את המעבר. זו היתה הקבוצה של שמואל דיין. בכלל היה גל עלייה מיוחד ב-1912, גל שונה באופיו מהגל של 'המיוסרים' של 1908.

חמש 'תחנות' הסיור

אז גם התעוררה בעיה: את החצר במקום החדש, שעוד מעט נגיע אליה, בנו ערבים, והתחיל ויכוח — סידרה שלמה של מכתבים בין החברה בדגניה למשרד הארץ-ישראלי, בנוסח: אנחנו רוצים שתהיה פה עבודה עברית. אנחנו מוכנים להישאר פה עד אין קץ, רק שדגניה החדשה תיבנה בידי יהודים.

רופין כתב להם: תראו, יש עכשיו בעיות פוליטיות, יש בחירות, אנחנו לא יכולים, וגם לא צריכים להיות וולגאריים. צריך לעשות את זה בשכל. יש עבודות שרק הערבים יודעים. והמשא ומתן הזה מתמשך, עד שהחברה הצעירים שיושבים פה אומרים: טוב, בסדר. אבל, זה יותר מדי בורגני בשבילנו, ואנחנו לא רוצים לעבור לנקודת הקבע. אנחנו רוצים שזאת תהיה קבוצה זמנית.

ופה בעצם מתחיל הוויכוח על עיצוב דגניה. רופין הרי היה גאון מבחינת היכולת שלו לתרגם דברים למציאות. היה לו תקציב, והתקציב היה לעשות קואופרציה. ההסתדרות הציונית החליטה להקים קואופרציה על-פי התוכנית של פראנץ אופנהיימר. היה כסף בשביל זה; מה יותר טוב מאשר לשדך את הקואופרציה עם דגניה ולהגיד: דגניה היא הקואופרציה, והכל בא על מקומו בשלום?

אבל 'המחותנים' לא רצו. היו להם שתי בעיות. (א) בקואופרציה דובר על משכורת; (ב) יהיה פקיד. הם לא רצו את שני הדברים האלה. נקודה נוספת — למה לא לנדוד? ופה בעצם תנחום תנפילוב קבע את הגורל של המקום. קוראים לזה מאורע הכיסא. תנחום תמיד היה מדבר מאחורי כיסא. הוא היה עומד כך, נשען על הכיסא, ומדבר בשקט, כי היה יהודי מאוד שקט. את בוסל אף פעם לא יזכרו בכעסו, כי הוא כעס תמיד. הוא היה היחיד שידע בדיוק מה הוא רוצה. חוץ ממנו איש לא ידע מה הוא רוצה, והוא התנגש עם כולם. תנחום, כאמור, היה יהודי שקט. הפעם הוא התפרץ, הטיח את הכיסא ברצפה ואמר בצורה פשוטה: אנחנו היהודים טובים בשביל להתחיל את כל המהפכות. אבל אנחנו לא יודעים איך ממשיכים.

הוא יחד עם בוסל קרא להישאר במקום. לא להמשיך את הנדידה. זו היתה מהפכה אמיתית. אבל זה לא אומר שבכל דבר — הם פתרו את הבעיות. תנחום היה למשל האיש, שהיה ממונה להחזיר את החברה העוזבים. היו שני כיוונים לעזיבה — או שעזבת לצמח, או שעזבת לכנרת. צמח — לרכבת, זו עזיבה מוחלטת; כאשר לא הסכמת מבחינה אידיאולוגית, עברת לכנרת. לא הסכמת בכלל — עברת לצמח. וכל הזמן תנחום רץ אחרי האנשים, לצמח ולכנרת, להחזיר אותם. זו היתה בעיה מאוד רצינית.

4 תחנה מס' 4: החצר הישנה של דגניה

מהגלעד לזכר מייסדי אום-ג'וני-דגניה אנו עושים דרכנו לחצר קבוצת דגניה א' דהיום. מחנים את הרכב במגרש-החניה שליד חדר-האוכל, ובסמוך לו אנו מגלים את בנייני נקודת הקבע של דגניה בראשיתה, לאחר שבעזרת המשרד הארץ-ישראלי היא נבנתה במקום שנקרא בערבית באב א-תום (שער הפה), סמוך למוצא הירדן מן הכנרת. המבנים שוחזרו, לידם נמצאו כלי-עבודה מן הזמן ההוא ויש בהחלט מה לראות.

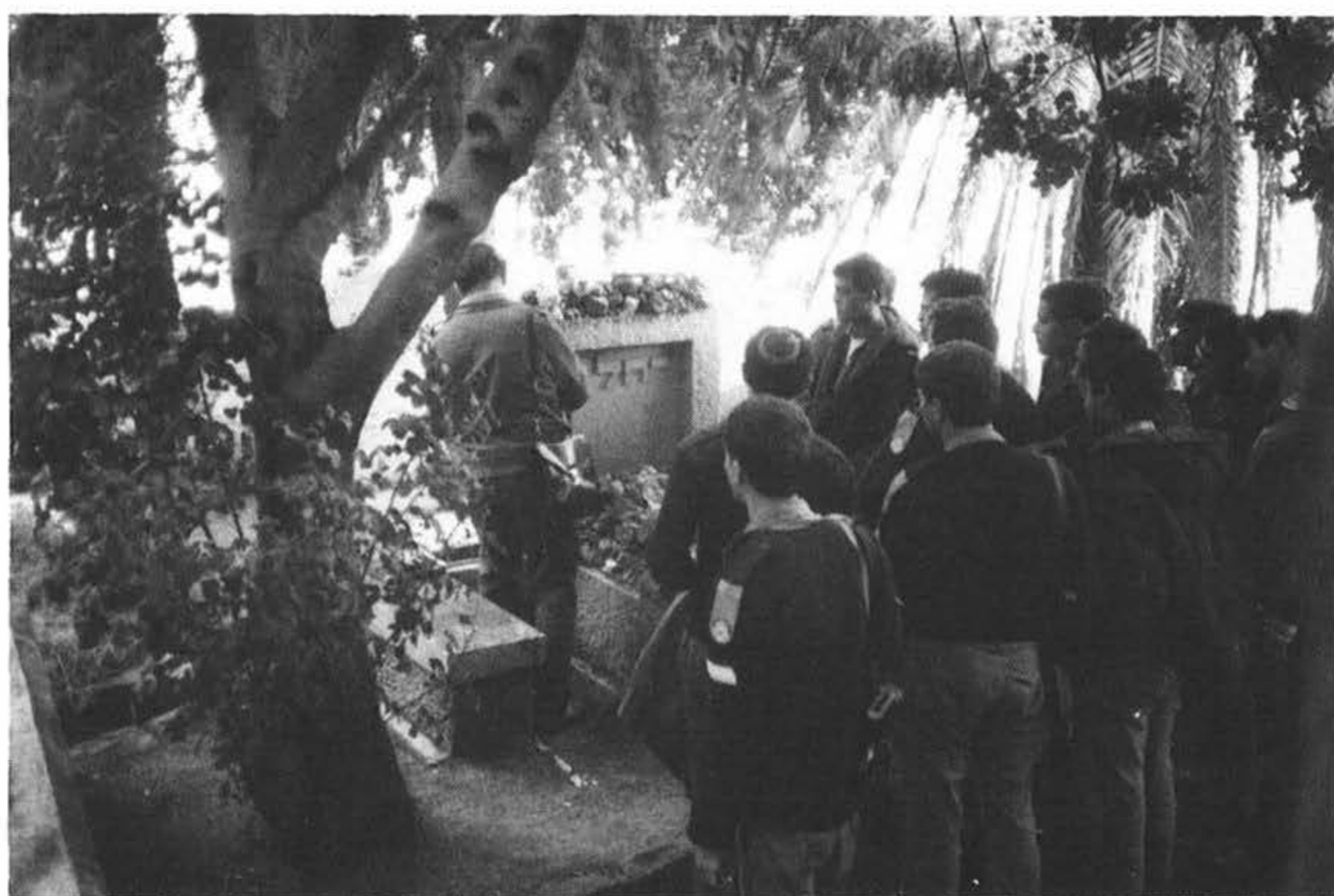
הבית הראשון של דגניה, כיום

הבית הגדול ממערב — זוהי רפת דו־קומתית. למעלה היה הקש, ולמטה — הפרות. כן היה לידו חדר לעיבוד החלב. היו גם אורווה, אסם, לול, ובאמצע — במרכז החצר — שובך ליונים. כאן ישנה לראשונה הפרדה בין החצר המשקית והחצר החברתית (מימין). בארכיטקטורה של התנועה ההתיישבותית בארץ התעוררה מן ההתחלה בעיה: איזה מודל לאמץ? יש מודל אחד שתמיד חוזר על עצמו כאפשרות, אבל הוא לא בוצע מעולם. הטיעון לגביו הוא זה: אנחנו בית, נבנה לנו בית, כל הקיבוץ יהיה בתוך בית — שנקרא 'בית קולקטיבי'. המקום היחיד שזה פעל היה פה, בדגניה. זהו הבית הדו־קומתי, שהיה בית מגורים, וכן מקום כל המוסדות. האם זה היה מתוכנן? עד היום לא מצאתי שהיתה איזו־שהיא כוונה לעשות זאת. היו מקומות אחרים, שהיתה כוונה כזאת. לדוגמה: בית־אלפא. הכוונה היתה, כנראה, להקים 'בית קולקטיבי'. בשער־הגולן, בשלבים מסוימים, דיברו על זה שבועיים בערך, ואפילו הגיע ארכיטקט לנסח את העניין. כאן, בדיעבד, היו כל המוסדות, כולל חדרי־מגורים, כולל חדר־הילדים שהיה במרפסת. זה היה ממש בית

של הקולקטיב, כאשר פה היו גם חדר-האוכל והמקלחת. השירותים, במטותא, היו אי-שם בשדה.

לראשוני דגניה היה יחס עמוק מאוד לספרים. דרך אגב, הספר הראשון, מס' 1 בספריה שלהם, היה ספר שירי ביאליק.

מאחורי הבית, בואכה הירדן והכנרת, היה הפרדס הראשון. בוסל הוא שנטע אותו. בעצם הוא רצה להביא למטע זה את כל זני הפירות שגדלו אז בארץ. ובאמת הוא שתל אותם, ואז בא אליו ברל לראות מה הוא עשה ואמר לו: בוסל, זה ממש גן-עדן! על כך בוסל ענה: כן, אבל אני פוחד שיגרשו מפה את האדם הראשון...

עלייה לרגל' לקבר רחל

5 תחנה מס' 5: בית-הקברות בכנרת

תחנתנו האחרונה היא בבית-הקברות של כנרת, על שפת הכנרת, מצפון לבית-ירח. במקום זה אפשר ללמוד הרבה על העלייה השנייה, 'האבות המייסדים' וממשיכיהם עד ימינו. מיד בכניסה, מצד שמאל, יש ליד עץ דקל שלט, המעיד כי זהו אותו 'דקל שפל צמרת', שעליו כתבה רחל המשוררת בשירה 'כנרת' (או בשמו המקובל — 'שם הרי גולן'). הסיבה שרחל כתבה את השיר על הדקל והמקום הזה, נובעת מכך שפה היתה חלקת הירקות של חוות כנרת, ורחל היתה התלמידה הראשונה של חנה מייזל-ב'חוות העלמות'. בתור תלמידה היא בילתה פה לא מעט, ואין לי ספק כי התאריך שרשום פה — תרע"ט — אינו מדויק. רחל היתה פה הרבה קודם, לפני מלחמת העולם הראשונה. בכל אופן אני לא מאמין שהשיר הזה נכתב אז, אבל לא חשוב; כתוב — כתוב.

תל בית-ירח הוא מקום 'היסטורי'. רופין רצה להקים כאן שכונת וילות לעשירים ואפילו הוציא פרוספקט על כך. הפועלים התנגדו, ולבסוף לא יצא מזה דבר. כאן גם היה הסיקול הקולקטיבי הראשון, שניהל אותו בן-ציון ישראלי, שלב חשוב בקורות התנועה השיתופית.

אשר לבית-הקברות, התחילו לקבור בו ב-1911 והוא הפך לבית-קברות של קבוצת כנרת ושל המושבה, ההסתדרות, ושל כל תנועת הפועלים.

מן המצבות אפשר ללמוד על התאונות הרגילות לתקופה ההיא. יש, לדוגמה, פטירות כתוצאה מבעיטת פרדה. הראשון שנקבר כאן היה מנדל שמואלביץ'. למנחם מנדל שמואלביץ' היה כינוי ספרותי. קראו לו ממש. זה שם נהדר לעלייה השנייה: ממש. הקבר המפורסם ביותר, ככל הנראה, בבית-הקברות הזה הוא של רחל המשוררת. עולים אליו לרגל עשרות ואפילו מאות ביום. כפי שאנו רואים, יש הרבה אנשים המניחים עליו אבנים קטנות, כמו על מקום קדוש. בצד הקבר מונח דרך קבע, בקופסה מיוחדת, עותק של שירי רחל, ויש אנשים הקוראים כאן משיריה של רחל.

רחל היתה אשה בלתי רגילה. אני עוסק כבר די הרבה זמן במכתבים שלה ואליה. המכתבים היפים ביותר שנמצאו בעזבונו של א"ד גורדון הם לרחל. למה? כי רחל בשלב מסוים עזבה את הארץ. כשהיא עזבה, שמואל דיין מדגניה כתב לה מכתב, כנראה די חצוף, על זה שהיא יורדת. המכתב שלו לא מוכר לנו, אבל טון התשובה שלה חריף מאוד. היא פשוט כתבה לו: רד ממני. אבל ליתר ביטחון היא כתבה מכתב לגורדון. במכתב הזה היא כותבת לו: יש לי שתי שאלות: שאלה אחת — האם אני בוגדת אם אני נמצאת בחוץ-לארץ? שאלה שנייה: האם יתגלה בי הכוח היוצר?

גורדון השיב לה כך: תראי, את מוכרחה לחיות איפה שאת חיה, לחיות את החיים שלך באופן מלא. אל תחיי אותם כפרוזדור לטרקלין. אם תדעי לחיות את החיים שלך באופן מלא, לא תבגדי. דבר שני: אני מאמין שיתגלה בך כוח היצירה.

התשובה של רחל היא השיר הראשון שהיא כתבה. שיר זה הוקדש לא"ד גורדון. גם הוא השיב לה בשיר, שהוא בעצם השיר היחיד שידוע לנו שכתב.

אני מנסה לעקוב גם אחרי הכתבים של רחל כצנלסון-שז"ר בענייני רחל המשוררת, וידועים יחסיהם המיוחדים של שז"ר ורחל. והנה מצאתי מה שרחל שז"ר כתבה ביום מותה של רחל המשוררת. ביימן שלה כתוב: כאשר הובילו את רחל לקברה, הרגשתי שיחד אתה גם אנחנו, אנשי העלייה השנייה. נגמרים. כלומר, היא ראתה בזה את סוף העלייה השנייה. וזה מאוד מעניין, מבחינה היסטורית, כי השנה שרחל נפטרה (1931) היא גם שנת העלייה של העלייה השנייה לשלטון בתנועה הציונית. בשביל רחל שז"ר העלייה הזו (השנייה) נגמרה.

היא גם כותבת, שבזמן ההלוויה היא הסתכלה בעיניים של כל הצעירים שהיו שם, ואמרה: ראיתי איך נולדת אגדה.

ליד רחל, אבל לא בדיוק לידה, קבור נח נפתולסקי. המרחק הזה הוא לא מקרי. הדבר נובע מ'פרשת דגניה' של רחל. כידוע, רחל עזבה או 'הועזבה' את דגניה. וזה משא שדגניה עדיין נושאת, אם כי יש הטוענים שהדברים לא היו בדיוק כך: אמרו לה לצאת מבית-הילדים, ולא אמרו לה לצאת מדגניה. אבל הרושם שנשאר, זה מכתב של רחל, המספר

שבא אליה חברה הטוב ביותר בדגניה, ואמר לה: תשמעי, כאן מקום לבריאים, לא לחולים (רחל כידוע היתה חולה בשחפת); אחר-כך כותבת רחל דבר נורא: אף אחד לא בא לומר לה שלום.

כאשר היא באה לירושלים, היא פנתה לחדרו של נח נפתולסקי, דפקה על הדלת שלו וגם הוא, שהיה קשור אליה במיוחד, לא פתח לה. נפתולסקי בעצמו מרמז על כך באחד משיריו-רשימותיו הגנוזות. כמוה, הוא נותר לבדו; לא הקים משפחה. אנשי העלייה השנייה, שידעו על הקשר ביניהם, קברו פה את נפתולסקי, יותר מארבעים שנה לאחר מות רחל (הוא נפטר ב-1974), ושמרו על מרחק מסוים ביניהם. אך זה ליד זה. כמו בחיים. אצל אנשי העלייה השנייה היה הכל מחושב.

נעבור עתה לקברו של ברל כצנלסון, שלידו קבורות שתי הנשים שבחייו: שרה שמוקלר ולאה מירון. לאה קצת יותר קרובה ושרה מעט יותר מרוחקת. הסיפור, נדמה, ידוע. שרה ולאה, כמו ברל, היו מאותה עיירה, בוברויסק. תחילה עלה ברל, אחר-כך לאה, שהיתה פועלת נודעת בחריצותה וביעילותה בעלייה השנייה. היא וברל היו 'מיועדים'. שרה שמוקלר עלתה שנה אחרי לאה. היא היתה בחורה עדינה, שבירה, אחות — לא פועלת. ב-1915 באו השלושה לכנרת. ברל התאהב בשרה והאהבה ביניהם פרחת. ברל נחשב לשלומיאל לא קטן, ושרה שלומיאלית לא פחות ממנו. שניהם עברו לתל-אביב. זו היתה תקופת המלחמה ולאה מירון התחילה לדאוג: מה יהיה? היא הלכה לגיס שלה לעתיד, סלוצקין, ואמרה לו: אתה נוסע אחריהם לתל-אביב ודואג להם. אתה פשוט מפרנס אותם שלא ילכו לאיבוד. כאלה היו היחסים ביניהם.

ואז ברל לא יודע מה לעשות, ובורח לירושלים. בירושלים הוא מעבד חלקת ירקות על-

קבריהם של ברל כצנלסון, לאה מירון ושרה שמוקלר בכנרת

יד קברי המלכים בעיר המזרחית. הוא מחליט להתקשר עם שרה שמוקלר. לקראת סוף המלחמה מתחיל העניין של איחוד תנועת הפועלים, וברל, זה מכה בו כמו טירוף. שרה באה לוועידת האיחוד בפתח-תקוה. ברל מרצה בוועידה בעד איחוד, כמובן, ואחר-כך שפרינצק מרצה נגד איחוד. וכולם מצפים למה שיגיד אליעזר שוחט. הנאום שלו לא היה ארוך. הוא אמר: טוחנים פה טחינת קמח אחת גדולה, ומתיישב. וברור שאין איחוד.

אנשי דגניה, שמצאו את עצמם משני צידי המתרס, אמרו: עכשיו יהיה פילוג, אז בואו נצטלם. לפני שמתפלגים, מצטלמים. ושרה שמוקלר עומדת, מחכה לברל. ברל עובר לידה כמו סופת ברק, ואז היא אומרת: ברל הוא כנראה איש שלא גמרו לעשות אותו. והיא הולכת ליסוד המעלה. כל הדברים האלה קרו ב-1919.

כאשר היא מגיעה ליסוד המעלה, ברור שמי שמרגישה שמהו איום קורה לה, זאת לאה. היא, כמו חברה הכי טובה, מרגישה זאת בבטן וממהרת ליסוד המעלה, ורואה ששרה נמצאת על ערש דווי. היא קוראת לברל, והוא בא ברגע האחרון. כאשר באים לכאן לקבור אותה, ברל ממש קופץ לקבר. הרבה שנים התהלכה שמועה בין אנשי העלייה השנייה, ששרה היתה בהריון. עד כמה שידוע, זה לא נכון; אבל מעניין, שכאשר פירסמו את זה לראשונה, זלמן שז"ר דאג להחרים את כל המהדורה של הספר. את כל מכתבי התנחומים על מות שרה שמוקלר קיבלה לאה מירון.

אחרי זמן קצר יצא ברל לשליחות לארצות-הברית. את מכתבי הקינה היפים ביותר לזכרה של שרה שמוקלר הוא כתב ללאה מירון. וכל הזמן היתה בעיה. באחד ממכתבי הזמן ההוא מצאתי: מוכרחים להוציא את לאה מכאן, היא לא יכולה לצאת מהאבל. כאשר באתי לפה עם גיסו של ברל, סלוצקין, ראיתי שהוא מתרגש מאוד. הוא אמר לי: אני ולא בנינו את המצבה הזו של שרה. שנה שלמה טיפלנו בזה. עשינו את הבטון, את העמודים, ביקשנו מברל את הטקסט. זהו סיפור האהבה של השלושה.

מובן שאפשר לספר שעות על כל הקבורים פה — אלה שמתו מקדחת; עשרות התימנים; מתאבדי העלייה השנייה והשלישית. לא פעם היו ממש מגיפות של התאבדויות. וישנם אנשים 'רגילים', שחיו בטוב ומתו בשיבה טובה ונקברו פה.

נסיים אולי בשני קברים, סמוכים זה לזה, של שניים מבניה הנודעים של העלייה השנייה — בן-ציון ישראלי ואהרן שידלובסקי. שניהם מקבוצת כנרת. על קברו של בן-ציון, האיש שהביא את התמר להתיישבות, כתוב: חלוץ תמיד. על קברו של שידלובסקי — צדיק יסוד עולם. בחייהם, שני אלה רבו ללא סוף. אני חושב ששידלובסקי היה מתפוצץ לו היה רואה את מה שכתבו על מצבתו, כי הוא היה אפיקורוס להכעיס, בהרבה מאוד מובנים, כל ימי חייו. אבל אני חושב שצדקו אלה שחרתו את המלים הללו, כי הוא היה מחמיר עם עצמו בצורה בלתי רגילה. אני אומר כך: צדיק יסוד עולם, וחלוץ תמיד — זה הצירוף הבלתי אפשרי של העלייה השנייה. זה בעצם כל הסיפור. להיות חלוץ תמיד, איש המפעלים, ולהדביר תחתין אנשים, להיות חלוץ מבלי להיות צדיק, זאת לא חוכמה גדולה. הבעיה היא הצירוף, ולדעתי זה צירוף כמעט בלתי אפשרי. זה היה בעצם המתח האמיתי שהיה בעלייה השנייה, בין היסוד החלוץ-תמידי לבין היסוד של הצדיקות.

העלייה השנייה – תאריכון

1903

(23 בנובמבר – ט"ו בכסלו תרס"ד): עלייתה של 'הקבוצה ההומלית'. ראשית העלייה השנייה.

1904

גל עלייה נוסף. בין העולים: א"ד גורדון, ישראל ואליעזר שוחט, שלמה צמח, אלכסנדר זייד.

1905

(מארס – אדר ב' תרס"ה): פרסום ה'קול-קורא' של יוסף ויתקין 'אל צעירי ישראל אשר לכם לעמם ולציון' לעלות לארץ-ישראל. נחשב לאחד מן הגורמים שעודדו את זרם העלייה בשנים הבאות.

(ספטמבר – אלול תרס"ה): הקמת מפלגת פועלים ראשונה – 'הפועל הצעיר'. אסיפת הייסוד נערכה בפתח-תקוה.

(אוקטובר – חשוון תרס"ו): פרעות אוקטובר ברוסיה. ההגנה היהודית מתייצבת מול הפורעים. כתוצאה מהפרעות ומאכזבת היהודים מרוסיה, גובר זרם ההגירה ומגיע גל חדש של עולים צעירים לארץ-ישראל.

(נובמבר – חשוון תרס"ו): הקמת מפלגת 'פועלי ציון' בארץ-ישראל.

1906

(ינואר – טבת תרס"ו): עליית יוסף אהרונוביץ, לימים עורך 'הפועל הצעיר' ומנהל בנק הפועלים.

(6 ביולי – י"ג בתמוז תרס"ו): ייסוד אגודת 'אחוזת-בית' ביפו.

(ספטמבר – אלול תרס"ו): עליית דוד בן-גוריון (אז גרין).

(אוקטובר – תשרי תרס"ז): הוועידה הראשונה של 'פועלי ציון' ביפו. אחריה התכנסה ועדת-מצע בת עשרה חברים ברמלה וניסחה את 'פלאטפורמת רמלה' של 'פועלי-ציון' בארץ-ישראל: ניסוח סוציאליסטי בלבד ציוני.

1907

- (אפריל — אייר תרס"ז): עליית יצחק בן-צבי.
 (מאי — ל"ג בעומר תרס"ז): הופעת הגיליון הראשון של 'הפועל הצעיר', ראשון עיתוני הפועלים בארץ.
 (אוגוסט — אלול תרס"ז): הקונגרס הציוני השמיני בהאג מחליט על אימוץ מדיניות של 'עבודה מעשית' בארץ-ישראל והקמת נציגות בשם המשרד הארץ-ישראלי ביפו. בראשו — ד"ר ארתור רופין.
 (29 בספטמבר — כ"א בתשרי תרס"ח): בחדרו של יצחק בן-צבי ביפו נוסד ארגון 'בר-גיורא', בהשתתפות שמונה חברים, ביניהם ישראל שוחט, צבי בקר ואלכסנדר זייד.
 (אוקטובר — חשוון תרס"ח): נוסד 'הקולקטיב' בסג'רה.

1908

- (ינואר — שבט תרס"ח): הקמת המשרד הארץ-ישראלי ביפו.
 (16 במארס — י"ג באדר ב' תרס"ח): התנגשות דמים ראשונה בין יהודים וערבים ביפו.
 (יוני — סיוון תרס"ח): הקמת החווה הלאומית הראשונה על-ידי המשרד הארץ-ישראלי — חוות כנרת.
 (קיץ): הקמת מושב הפועלים הראשון — עין-גנים ליד פתח-תקוה.

1909

- (פברואר — שבט תרס"ט): עליית י"ח ברנר.
 (11 באפריל — כ' בניסן תרס"ט): הגרלת המגרשים לשכונת 'אחוזת-בית'. יום ייסוד תל-אביב.
 (12 באפריל — כ"א בניסן תרס"ט): הקמת ארגון 'השומר' בכפר-תבור (מסחה).
 (דצמבר — כסלו תר"ע): הקמת קפא"י (קופת פועלי ארץ-ישראל) על-ידי הוועידה העולמית השנייה של 'פועלי ציון'. נועדה לסייע לפועלי הארץ.

1910

- (יולי — תמוז תר"ע): הופעת הגיליון הראשון של 'האחדות', בטאון 'פועלי ציון' בארץ-ישראל. חברי המערכת הראשונה: יצחק בן-צבי, רחל ינאית, דוד בן-גוריון, גיעקב זרובבל.
 (אוקטובר — תשרי תרע"א): 'הקומונה החדרתית' מקבלת לידה את אוס-ג'וני, ומכאן מתחיל מניין שנותיה של 'אם הקבוצות', דגניה. השם העברי אומץ לאחר פחות משנה.

1911

- (ינואר — טבת תרע"א): ייסוד מרחביה. יישוב יהודי ראשון בעמק יזרעאל. במקום זה קמה 'הקואופרציה', יישוב שיתופי לפי תוכניתו של פראנץ אופנהיימר.
 (אפריל — ניסן תרע"א): הקמת הסתדרות פועלי הגליל, באוס-ג'וני.

(יוני – סיוון תרע"א): הקמת ההסתדרות החקלאית ביהודה (דרום הארץ), בעין-גנים.
(דצמבר – כסלו תרע"ב): שמואל יבנאלי יוצא לתימן, כדי לעודד את יהודי ארץ זו לעלות לארץ.
בעקבות שליחותו מגיעות מתימן קבוצות גדולות של עולים.

1912

(אפריל – ניסן תרע"ב): הנחת אבן-הפינה לטכניון בחיפה.

1913

(ינואר – שבט תרע"ג): הקמת מושב הפועלים השני – נחלת-יהודה ליד ראשון-לציון.
(יוני – סיוון תרע"ג): ייסוד 'קופת חולים' על-ידי הסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה.
(דצמבר – כסלו תרע"ד): תחילת 'מלחמת השפות', המאבק על בכורתה של השפה העברית
בטכניון בפרט ובמוסדות הלימוד היהודיים בארץ בכלל. נסתיימה בנצחון העברית לאחר כמה
חודשים.

1914

(פברואר – שבט תרע"ד): ביקורו הרביעי של הפרוץ רוטשילד בארץ, לאחר 15 שנות היעדרות.
מתקבל בחמימות על-ידי כל חוגי היישוב.
(יוני – סיוון תרע"ד): ועידת הפועלות הראשונה במרחביה.
(1 באוגוסט – ט' באב תרע"ד): פרוץ מלחמת העולם הראשונה. על היישוב היהודי, המקיף כ-85
אלף נפש, מוטלות הגבלות וגזירות.

מושגים ואישים בעלייה השנייה

מיכאל גרינצוויג

תקופת העלייה השנייה נמשכה עשור אחד בלבד, אך היא העשירה את תולדות העם והארץ בתחומים רבים.

שנים אלה, שבין 1904 ל-1914, היו שנות יצירה וייסוד של מפלגות, ארגונים וקבוצות. ברשימת המושגים והאישים הבאה ניסינו לקבץ את העיקריים שביניהם. המושגים עוסקים הן ישירות בגופים ובאירועים המציינים את העלייה השנייה, והן בנושאים הקשורים למסגרת השנים האמורה. כן ימצא המעיין את שמותיהם של כמה מאנשי העלייה השנייה, שהתבלטו תוך כדי התקופה האמורה או בשנים הבאות.

יוסף אהרונוביץ' — נולד באוקראינה ב-1877. נפטר בתל-אביב ב-1937. היה ממייסדי מפלגת 'הפועל הצעיר' וערך את העיתון 'הפועל הצעיר'. עלה ארצה ב-1906. בתחילה היה פועל חקלאי. כעורך העיתון הטיף לעבודה עברית. מ-1922 עמד בראש בנק הפועלים. הישוב בית-יוסף שבעמק בית-שאן קרוי על שמו.

אחווה — קבוצת פועלים קבלנית, שעבדה בפרדסי פתח-תקוה משנת 1914. במלחמת העולם הראשונה התנדבו רוב חברי הקבוצה לגדודים העבריים. דגלה בהתיישבות קואופראטיבית, לפי תורת נחמן סירקין.

אחוזת-בית — אגודה שנוסדה ב-1906 כדי להקים שכונת גנים יהודית ליד יפו. בקיץ 1909 הוחל בהקמת המבנה הראשון בשכונה. השכונה נקראה בראשונה על-שם האגודה, אך ב-1910 הוסב שמה לתל-אביב.

יוסף בוסל — נולד ברוסיה ב-1891. עלה ארצה ב-1908, עבד תחילה ברחובות ופתח-תקוה, עבר אחר-כך לכנרת. היה ממייסדי קבוצת דגניה. הוגה רעיון הקבוצה. מצא מותו בכנרת ב-1919.

רחל בלובשטיין — ידועה בשמה הפרטי — רחל המשוררת. נולדה ברוסיה ב-1890. נפטרה בתל-אביב ב-1931.

עלתה ארצה ב-1909. עבדה בחקלאות ברחובות ואחר-כך בכנרת. סיימה לימודי אגרונומיה בצרפת. חזרה ארצה אחר מלחמת העולם הראשונה. כתבה מגיל צעיר ברוסית ואחר-כך, בהשפעת אחיה, עברה לעברית. נטמנה בבית-העלמין בכנרת.

הבלתי-מפלגתיים — עולי העלייה השנייה שלא רצו להצטרף לאחת משתי המפלגות — 'הפועל הצעיר'

ו'פועלי ציון', וקראו לאחד את כל פועלי הארץ בארגון פועלים ציוני-סוציאליסטי אחד. לקבוצת חברים זו, שהבולטים בה היו ב' כצנלסון, י' טפנקין, ש' יבנאלי וד' רמז, תפקיד חשוב בייסוד ההסתדרויות החקלאיות (ראה ערך).

דוד בן-גוריון (גריין) — נולד בפלונסק (רוסיה דאז) בשנת 1886. נפטר ב-1973. בנערותו הקים את תנועת 'עזרא' לחינוך ציוני ולימוד עברית. עלה ארצה ב-1906. עבד בחקלאות בארץ. בין היתר בפתח-תקוה ובסג'רה. בין מנסחי הפלטפורמה הרמלאית של מפלגת 'פועלי ציון'. נמנה עם המערכת הראשונה של 'האחדות', בטאון 'פועלי ציון'. למד משפטים בקושטא. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גורש מן הארץ, יצא לארה"ב וארגן את תנועת 'החלוץ'. היה מיוזמי ההתנדבות לצבא הבריטי והתגייס בעצמו. ממקימי מפלגת 'אחדות העבודה' וההסתדרות. כיהן כמזכיר ההסתדרות בשנים 1921-1935. מ-1935 יושב-ראש הסוכנות היהודית. עם פרסום הספר הלבן יצא בגלוי נגד ממשלת המנדאט. היה מיוזמי ועידת בילטימור. בה' באייר תש"ח הכריז על הקמת מדינת ישראל ועמד בראש הממשלה, עד 1953, עת פרש וירד לשדה-בוקר שבנגב. חזר לכהן כראש ממשלה בשנים 1955-1963. בעקבות 'הפרשה' פרש ממפא"י והקים את רפ"י. ב-1970 פרש מפעילות פוליטית והתרכז בכתיבת זכרונותיו.

יצחק בן-צבי — נולד באוקראינה ב-1884. נפטר בירושלים ב-1963. מראשי תנועת 'פועלי ציון', 'אחדות העבודה', מפלגת פועלי ארץ-ישראל וההסתדרות. עלה ארצה ב-1907. יסד עם כמה חברים את אגודת 'בר-גיורא' שהפכה אחר-כך ל'השומר'. ממייסדי 'החלוץ' בארה"ב. וכן ארגן בארץ זו את תנועת ההתנדבות לגדודים העבריים. בין השנים 1931-1944 היה יושב-ראש ואחר-כך נשיא הוועד הלאומי. נבחר ב-1952 לנשיאה השני של מדינת ישראל וכיהן במשרה זו עד יום מותו.

רחל ינאית בן-צבי (לישנסקי) — נולדה באוקראינה ב-1886. נפטרה בירושלים ב-1979. ממעצבי תנועת העבודה בישראל. עלתה ארצה ב-1908 והיתה מראשי 'פועלי ציון' בארץ. היתה בין מייסדי 'השומר' וממקימי 'האחדות' — הביטאון של 'פועלי-ציון'. בין מייסדי הגימנסיה העברית בירושלים. למדה הנדסה חקלאית בצרפת, ובמלחמת העולם הראשונה היתה בין מארגני ההתנדבות לצבא הבריטי. היתה בין מקימי 'אחדות העבודה' ופעילה בארגון 'ההגנה'. בין מקימי מועצת הפועלות. בעלה, יצחק בן צבי, היה נשיאה השני של מדינת ישראל.

בצלאל — בית-ספר לאמנות ואומנויות בירושלים. נוסד בידי בוריס שץ בשנת 1906. שץ שאף להקים מרכז לאמנות יהודית מקורית.

בר-גיורא — ארגון חשאי להגנה. נוסד בסוכות תרס"ח (1907). מייסדיו היו חברי 'פועלי ציון': י' שוחט, י' גלעד, י' בן-צבי, א' זייד, י' חנקין, י' ניסנוב וצ' בקר. שנה וחצי לאחר יסודו היוו חבריו את הבסיס ל'השומר'.

יוסף חיים ברנר — נולד באוקראינה ב-1881. נרצח כיפו ב-1921. סופר ופובליציסט. ערק מן הצבא הרוסי, יצא ללונדון, שם היה פעיל בחוגי תנועת העבודה. בין 1906-1907 ערך בלונדון את הירחון 'המעורר'. ב-1909 עלה ארצה והיה הבולט שבסופרי העלייה השנייה. בין סיפוריו: 'מכאן ומכאן', 'שכול וכישלון'. ב-1921 נרצח באבו-כביר בידי פורעים ערבים.

יוסף בריץ — נולד בפודוליה ב-1890. נפטר בדגניה ב-1968. ממייסדי דגניה. עלה ארצה ב-1906. היה חבר 'הקבוצה הרומנית' בכנרת ובחדרה, שהקימה את דגניה א'. יצא בשליחויות רבות מטעם 'הפועל הצעיר' וההסתדרות. יסד במלחמת העולם השנייה את הוועד למען החייל העברי.

גאולה — חברת מניות לקניית קרקעות בארץ-ישראל ומכירתן ליהודים. החברה נוסדה ב-1904, ובין יוזמיה היו מנחם אוסישקין ומאיר דיזנגוף.

גדעונים — אגודה חשאית של בני זכרון-יעקב. נוסדה בסוכות תרע"ד (1913). שמה לה למטרה 'לאחד ולסדר את בני המושבה, לבנותה כך שתהיה מושבה עברית ראויה לשמה'. עם גיוס הצעירים לצבא תורכיה והקמת ניל"י פסקה האגודה מלפעול.

אהרון דוד גורדון — נולד בפודוליה ב-1856. נפטר בדגניה ב-1922. עלה ארצה ב-1904. הוגה דעות ופובליציסט.

הרעיון לעסוק בעבודה חקלאית ופיסית ליווה אותו מאז עלייתו, והפך להיות יסוד בעולם המחשבה שלו. שימש דוגמה אישית לרעיון העבודה. השפעתו כמורה-דרך רוחני היתה רבה בקרב בני העלייה השנייה.

האיכר הצעיר — קבוצה בת 12 צעירים יהודים מניו-ג'רסי, אשר קיבלה לידיה את חוות כנרת בשנת תרע"ג (1913).

הומל (קבוצה) — קבוצה של חברי 'פועלי ציון' אשר עלתה ארצה מהעיר הומל שברוסיה בכסלו תרס"ד (סוף 1903). בראשה עמד יחזקאל חנקין. בקבוצה זו רואים את ראשית העלייה השנייה.

החורש — ארגון פועלים. הוקם בגליל ב-1907. מטרת הארגון 'לפתח אֶלְמֶנט של פועלים בריאים בגופם ונפשם'. כדי לקדם מטרה זו הוקמו לשכות עבודה, קופות מלווה, מטבחים, וכן לימדו את תורת ההגנה.

מיכאל הלפרין — נולד בוויילנה ב-1860. נפטר בצפת ב-1919. בן עשירים שהקים מפעלים לדלת-העם היהודית. השתמש בכספו למימוש תוכנית תנועת חיבת-ציון. ב-1885 עלה לארץ ורכש אדמות. היה הרוח החיה מאחורי המרד בפקידות הברון ב-1887. חזר לרוסיה והיה בין מייסדי 'פועלי ציון'. ב-1906 שב והשתקע בארץ. עבד בשמירה והיה קרוב ל'פועלי ציון' ולאגודת 'השומר'. איש-דמיונות נלהב. אביהם הרוחני של אנשי המגן בעלייה השנייה.

המגן — אגודת שומרים, נוסדה בידי יוסף לישנסקי, לאחר שזה פרש מ'השומר'.

ההסתדרויות החקלאיות — במהלך שנות העשר הוקמו שלוש ההסתדרויות חקלאיות אזוריות: בגליל, ביהודה (דרום הארץ) — ב-1911, ובשומרון (אזור חדרה-זכרון-יעקב) — ב-1916. הן פעלו במקביל למפלגות ולעתים התחרו בהן. ההבדלים בין ההסתדרויות למפלגות הפועלים לא היו ברורים לגמרי. עיקר פעילותן של ההסתדרויות היה בתחום העבודה, העזרה הרפואית, עזרה הדדית וכד'.

הפועל הצעיר — מפלגת פועלים, נוסדה ב-1905 בפתח-תקה. יעדי המפלגה — הגשמה חלוצית על-ידי כיבוש העבודה והחייאת התרבות העברית. מפלגה מתונה שהתרחקה מדוגמאטיות סוציאליסטית. מורה-הדרך של מפלגה זו היה א"ד גורדון. מ-1930 התאחדה המפלגה עם 'אחדות העבודה', והשתיים הקימו את מפא"י.

הרועה — קבוצה של רועים מחברי 'השומר'. קיבלה על עצמה עבודות מרעה בקבלנות.

השומר — ארגון לשמירה ולהגנה, נוסד בניסן תרס"ט (1909). מטרתו — כיבוש השמירה במושבות היהודיות. כן טיפחו חבריו את רעיון ההתיישבות בגבולות הארץ.

התאחדות המושבה ביהודה — ארגון האיכרים בעלי המשקים הפרטיים. ראשיתו ב-1913 בראשון-לציון. היווה את הבסיס להתאחדות האיכרים בארץ-ישראל, שהוקמה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

יצחק וולקני (אלעזרי) — נולד בליטא ב-1880. נפטר ברחובות ב-1955. אגרונום וסופר. עלה ב-1908 והיה ממתכנני החקלאות המודרנית והמשק המעורב בארץ. ניהל את החוות החקלאיות בבן-שמן וחולדה. היה בין האידיאולוגים של ימי העלייה השנייה. פעיל ב'הפועל הצעיר'. ב-1921 הקים תחנת נסיונות חקלאית של ההנהלה הציונית. שימש כפרופסור לכלכלת המשק החקלאי. על שמו מושב בית אלעזרי.

חברת הכשרת היישוב בארץ-ישראל — חברה לרכישת קרקעות בארץ-ישראל ולהכשרתן להתיישבות יהודית. הוקמה ב-1908.

יצחק טבנקין — נולד ברוסיה ב-1887. נפטר בעין-חרוד ב-1971. מראשי תנועת העבודה בארץ. עלה ב-1912. היה פועל חקלאי במרחביה ובכפר-אוריה, ובעת מלחמת העולם הראשונה עבד בחוות כנרת. בין מקימי 'אחדות העבודה', השתתף בהקמת ההסתדרות, ונחשב לאחד ממעצבי דרכה. חבר 'גדוד העבודה' וממקימי 'הקיבוץ המאוחד'. בין מקימי מפא"י ואחד ממנהיגיה. נחשב למנהיג 'הקיבוץ המאוחד'. ממנהיגי 'סיעה ב', שהתפלגה ב-1944 ממפא"י והקימה את מפלגת 'אחדות העבודה'. תמך בהקמת מפ"ם, וב-1954 הנהיג את הפלג שפרש ממפ"ם. ב-1968 היה בין מקימי מפלגת העבודה.

ניסן טורוב — נולד ברוסיה הלבנה ב-1877. נפטר בניו-יורק ב-1933. מחנך ומורה. עלה ארצה ב-1907. ניהל את בית-הספר לבנות ביפו ועמד בראש בית-המדרש למורות על-שם לוינסקי עם היווסדו. פרסם ותרגם מאמרים בתחום החינוך והספרות הפדאגוגית. ירד ב-1919 לארה"ב. נפטר בניו-יורק. עצמותיו הועלו ארצה ונטמנו בתל-אביב.

יוסף טרומפלדור — נולד בקאזאן ב-1880. נהרג בתל-חי ב-1920. ממייסדי 'גדוד נהגי הפרדות' ו'החלוץ'. שירת במלחמת רוסיה-יפאן בצבא רוסיה בדרגת קצין. במלחמה זו נקטעה ידו. עלה ב-1912, עבד במגדל ובדגניה. ב-1915 יצא לאלכסנדריה ויסד עם זאב ז'בוטינסקי את 'גדוד נהגי הפרדות'. שימש בו מ"פ וסמג"ד בחזית גליפולי. במהלך המלחמה חזר לרוסיה. ב-1917 הקים את 'החלוץ'. ב-1919 חזר לארץ וניסה לאחד את שתי מפלגות הפועלים. שימש מפקד ההגנה בגליל העליון ומפקד תל-חי. נפל בהתנפלות על תל-חי, כ"א אדר תר"ף.

שמואל יבנאלי — נולד ברוסיה ב-1884. נפטר בתל-אביב ב-1961. מראשי תנועת העבודה הארץ-ישראלית. עלה ב-1905 ועבד בגליל. ב-1911 יצא בשליחות המשרד הארץ-ישראלי לתימן ועורר את עליית התימנים משם. אחר מלחמת העולם היה בין מייסדי 'אחדות העבודה' ועמד בראש מחלקת התרבות של ההסתדרות בשנותיה הראשונות.

אליעזר יפה — נולד בקסרביה ב-1882. נפטר בנהלל ב-1942. הוגה הרעיון מושב העובדים, ממייסדי נהלל. עלה ב-1910 ועסק בפעילות ציבורית בקרב איכרי הגליל. חבר 'הפועל הצעיר'. היה מיוזמי 'תנובה'. על שמו המושב 'תלמי יפה'.

בן-ציון ישראלי (צ'רנומירסקי) — נולד ברוסיה ב-1887. נספה ב-1954 (עקב נפילת מטוס אל תוך קהל בשעת עצרת בקיבוץ מעגן). פעיל בארגוני הנוער הציוני בעיר מולדתו. עלה לארץ ב-1906. עבד בפתח-תקוה. עם חבריו נ' נפתולסקי ומ' רוטברג (ראה ערכים) היווה את 'שלישיית היחד'.

חזר לרוסיה כדי להתראות עם הוריו ולשרת בצבא הרוסי, כדי שהוריו לא יצטרכו לשלם קנס. כששב לארץ היה בין ראשוני הפועלים בחוות כנרת, אחר-כך עבר לסג'רה ולמושבות אחרות בגליל. יחד עם חבריו נפתולסקי ורוטברג קיבל עבודות בקבלנות וכן שטח שעבדו באריסות על שפך הירדן. ב-1912 קיבל לעיבוד יחד עם חבריו את אדמת הפלחה של החווה בסג'רה.

עבד בכפר-אוריה ובתום שנה נקרא לחזור לחוות כנרת. היה מראשוני מגדלי הכננות בעמק הירדן וכן עסק בטיפוחו של עץ התמר. סייר בארצות המזרח, בתורו אחר זני תמר חדשים. הביא ארצה אלפי חוטרים שנטעם ב'גן רחל'. נחשב ל'אבי גידול התמר' בהתיישבות. היה ממארגני ההתנדבות במלחמת העולם השנייה והתנדב לצבא הבריטי בגיל 54. חבר קבוצת כנרת מאז ייסודה.

כיבוש העבודה — כינוי למאבק על חדירת הפועל היהודי לענפי העבודה בארץ-ישראל, השגת עבודה אצל נותן העבודה היהודי, ויצירת מעמד פועלים עברי.

ברל פצנלסון — נולד ברוסיה ב-1887. נפטר בירושלים ב-1944. נקבר בכנרת. מהוגי-הדעות העיקריים של תנועת-הפועלים בארץ. עלה ארצה ב-1909. עבד בחקלאות. היה בין מייסדי ההסתדרות החקלאית. מראשי 'הבלתי מפלגתיים', 'אחדות העבודה' וההסתדרות. מ-1930 היה ממנהיגי הכולטים של מפלגת פועלי ארץ-ישראל. פובליציסט חשוב. הקים את העיתון 'דבר' והיה עורכו. הקים את הוצאת הספרים 'עם עובד'. על שמו המוסד 'אהלו', 'בית ברל' וקיבוץ בארי.

לגיון העבודה — ארגון שהקים 'השומר' (ראה ערך) בשנת 1909/10. תפקידו היה לסגל פועלים לחיי עבודה ושמירה.

חנה מייזל (שוחט) — נולדה ברוסיה ב-1890. נפטרה ב-1972. פעילה ב'פועלי ציון'. למדה חקלאות ומדעי-הטבע בשווייץ ובצרפת. עלתה ארצה ב-1909. ב-1911 יסדה את חוות הלימוד לצעירות בכנרת. בשנות העשרים הקימה את בית-הספר החקלאי בנהלל. ב-1912 נישאה לאליעזר שוחט (ראה ערך). ב-1919 יסדה את מטבח הפועלים בתל-אביב וכן הקימה את בית-הספר לכלכלת-בית של ויצ"ו בתל-אביב.

מכבי — אגודת ספורט. ראשיתה כאגודת 'ראשון לציון', שהוקמה ביפו בשנת 1906. ב-1913 הוקמה ההסתדרות הארצית של מכבי בארץ-ישראל.

מלחמת השפות — מאבק שהתנהל בארץ בשנים 1913-1914, עקב החלטת חברת 'עזרה' ללמד בשפה הגרמנית בטכניון ובבתי-הספר של האגודה. על רקע התביעה ששפת הלימוד תהיה עברית פרצה שביתת מורים ותלמידים. בסופו של דבר היתה יד העברית על העליונה.

שרה מלכין — נולדה ברוסיה ב-1885. נפטרה בדגניה ב-1949. עלתה ארצה ב-1905. מהפועלות הראשונות של העלייה השנייה. נאבקה על זכותה כאשה לעבוד. מראשונות דגניה ותנועת הפועלות. ייסדה וניהלה את משק-הפועלות בעפולה.

משקי-פועלות — חוות ובתי-ספר לפועלות, במטרה להכשירן לעבודה מקצועית בחקלאות. המשק הראשון הוקם בחוות כנרת בידי חנה מייזל.

המשרד הארץ-ישראלי — משרד שהיה ממונה על פעולותיה של ההסתדרות הציונית העולמית בארץ-ישראל. נפתח ביפו ב-1908 ונוהל בידי ד"ר א' רופין (ראה ערך). בין פעולותיו — הקמת חוות חקלאיות לצורך הכשרת צעירים לעבודה חקלאית ופיתוח חקלאות עברית מודרנית. החוות הוקמו בכך-שמך, כנרת וחולדה. המשרד סייע בהקמת יישובים חקלאיים ושכונות עירוניות וזם את הקמתה של חברת הכשרת היישוב (ראה שם).

ניל"י (נצח ישראל לא ישקר) — ארגון חשאי בימי מלחמת העולם הראשונה, שריגל לטובת הבריטים מתוך הנחה ששיתוף פעולה זה ירצה את הבריטים והללו ימסרו את ארץ-ישראל לעם-ישראל. היוזמים והפעילים באו מקרב חברי 'הגדעונים' (ראה ערך). ראשי הארגון — אהרן אהרונסון, אחיו אלכסנדר, אחותו שרה, אבשלום פיינברג, נעמן בלקינד, יוסף לישנסקי. רוב היישוב התנגד לניל"י, מתוך שראה בארגון סכנה לקיומו.

נח נפתולסקי — נולד ברוסיה ב-1883. נפטר בגבעתיים ב-1974. עלה לארץ ב-1905. עבד בפתח-תקוה וברחובות. היה חברם הקרוב של מאיר רוטברג ובן-ציון ישראלי (ראה ערכים). השלושה עבדו בסג'רה, בכפר-אוריה ובכנרת. ב-1913 היה ממייסדי קבוצת כנרת. עבד בתחנה הנסיונית החקלאית של ההנהלה הציונית, במחלקת ההדרכה. מ-1923 התישב בשכונת ברוכוב (אחר-כך גבעתיים). בחלקה שרכש שם פיתח משתלה לעצי פרי ונוי.

שמואל יוסף עגנון — סופר ישראלי בעל שם עולמי, חתן פרס נובל לספרות (1966). נולד בבוצ'אץ', גליציה המזרחית, ב-1888. נפטר בירושלים ב-1970. מדמויותיה הססגוניות של העלייה השנייה. עלה לארץ-ישראל ב-1909 והתגורר ביפו. עבד בפקידות והחל לפרסם את סיפוריו. התקרב ל"ח ברנר ולברל כצנלסון ונמנה עם חבורת סופרי העלייה השנייה. ספרו 'תמול שלשום' (1945) מתאר בהרחבה את יפו, תל-אביב בראשיתה וירושלים בימי העלייה השנייה.

עלייה שנייה — כינוי לכלל העולים שעלו בין השנים תרס"ד-תרע"ד (דצמבר 1903-1914). יש המצמצמים את המושג רק לאותו חלק בעלייה הנ"ל שהדגיש את הממד האידיאולוגי. כך עשה, לדוגמה, פרופ' יהודה סלוצקי ז"ל, שהבחין בין העלייה השנייה מן הבחינה הכרונולוגית (1904-1914) לבין הבחינה הסוציולוגית-אידיאולוגית, דהיינו העולים-החלוצים, מייסדי תנועת העבודה בארץ.

עלייה מתימן — בימי העלייה השנייה היה גם גל עלייה של יהודי תימן. ב-1911 יצא לתימן שמואל יבנאלי, ועודדם לעלות. רבים מעולי תימן בתקופה זו נקלטו בעבודה חקלאית במושבות הדרום ובגליל.

פועלי ציון — מפלגת פועלים ציונית סוציאליסטית, שהוקמה ברוסיה. ראשית ההתארגנות של חברי המפלגה בארץ היתה בשנת 1905. המפלגה היתה חלוקה ביחסה לתנועה הציונית. הפלג הרוסי שלל השתייכות להסתדרות הציונית אך לא שלל את מפעלם של הפועלים בארץ, ולכן הוקמה קופת פועלי ארץ-ישראל (ראה ערך).

החברים ברוסיה ראו בפעולות ההתיישבות הקואופרטיבית בארץ ביוזמת הפועלים סטייה מן העיקרון הסוציאליסטי, בעוד שחברי המפלגה בארץ הדגישו את חשיבות הפעולה היוצרת של הפועל בבניין החיים הציוניים-סוציאליסטיים בארץ.

פתקה אדומה — תעודה שניתנה ליהודים העולים מידי השלטונות התורכים, תמורת הפקדת דרכונייהם. תעודה זו הקנתה זכות ישיבה בארץ לשלושה חודשים בלבד. ב-1913 נתבטלה הגזירה רשמית.

שלמה צמח — נולד ברוסיה ב-1886. נפטר בירושלים ב-1974. עלה ארצה ב-1904. ממייסדי 'הפועל הצעיר'. עבד כפועל במושבות יהודה והגליל. ממייסדי 'החורש' (ראה ערך). ב-1909 יצא לצרפת לצורך לימודי חקלאות. שב ארצה ב-1921. עסק בהוראה במקוה-ישראל ואחר-כך שימש מנהל מחלקת ההדרכה בתחנת הנסיונות של הסוכנות. מנהלו הראשון של בית-הספר כדורי. עורך שבועון אגודת הסופרים 'מאזניים'. בעל פרס ישראל בספרות (1965).

קבוצה — צורת חיים שיתופית בהתיישבות העובדת. הקבוצה דגלה ברעיון העבודה העצמית, בחיים חברתיים אינטנסיביים במסגרת קטנה, ובבעלות הכלל על הקניין. הקבוצה הראשונה, דגניה, נוסדה ב-1910. המונח קבוצה, להבדיל מקיבוץ, ציין בתקופות מסוימות מסגרת חברתית ומשקית מצומצמת יותר.

קולקטיב סג'רה — קבוצה של פועלים חברי 'פועלי ציון', 'בר-גיורא' ו'השומר', שקיבלה לאחריותה את עיבוד המשק של חוות סג'רה. הקולקטיב התקיים שנה ומחצה (1908-1909).

הקומונה החדרתית — עולים מהעיר רומני שבאוקראינה, שדגלו בחיי שיתוף. לאחר שעבדו בחוות כנרת ונטלו חלק בשביתה שפרצה שם, עברו לחדרה. כאן ראו תחנה לגיבוש, ולאחר זמן עלו לאדמת אום-ג'וני (דגניה) והיוו את הגרעין המרכזי בבניית קבוצת דגניה.

קופת-חולים — מוסד לביטוח רפואי של הסתדרות העובדים הכללית. נוסד על-ידי הסתדרות הפועלים החקלאים ביהודה (דרום הארץ) בשנת 1913.

אברהם יצחק הכהן קוק — נולד ברוסיה ב-1865. נפטר בירושלים ב-1935. רבה הראשי של ארץ-ישראל. הושפע מרבו הנצי"ב (נפתלי צבי יהודה פרלין) בדרך הלימוד ובחיבת-ציון.

הוזמן על-ידי קהילת יפו לכהן ברכנות. עלה ב-1904 ושימש רב של יפו והמושבות. בחיבתו ליישוב ארץ-ישראל קירב את היישוב 'האפיקורסי'.

ב-1919 החל מכהן כרבה של ירושלים; מ-1921 שימש רבה הראשי האשכנזי של ארץ-ישראל. פרסם מאמרים וספרים רבים בענייני הלכה, פירושים, דברי קבלה וחסידות. על שמו כפר-הרא"ה.

קפא"י — קופת פועלי ארץ-ישראל. נוסדה ב-1910 בידי הברית העולמית של 'פועלי ציון'. הקופה סייעה למפעלים מרכזיים של ציבור הפועלים בארץ-ישראל.

מאיר רוטברג — נולד ברוסיה ב-1887. נפטר ב-1951. ממניחי היסוד למוסדות תנועת העבודה.

עלה ארצה ב-1905. עבד כפועל במושבות יהודה והגליל. מראשוני 'הפועל הצעיר'. מראשי קבוצת הכיבוש של קלנדיה וקרית-ענבים. ממקימי 'המשביר' ומנהלו הראשון. ממקימי ההסתדרות ופעיל ב'הגנה'.

יהושע רדלר-פלדמן — ידוע בכינוי 'ר' בנימין. נולד בגליציה ב-1880. נפטר בירושלים ב-1957. סופר ועסקן. למד חקלאות בברלין, שם החל בכתיבתו. עלה לארץ ב-1907. עבד בחוות כנרת. עשה רבות למען עליית התימנים. מראשוני תל-אביב, יוזם הקמת בית-גן (בתים) ושכונת בית-הכרם בירושלים. פובליציסט.

אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר) — נולד ברוסיה הלכנה ב-1854. נפטר בתל-אביב ב-1945. סופר ומתרגם. עלה ב-1906. נודע כאבי הסיפור הסוציאלי בעברית. תיאוריו את השכבות הדלות באים לידי ביטוי בסיפוריו 'בת העשיר', 'חטאת הציבור' ועוד. תרגם וכתב למעלה ממאה סיפורים. ערך את הקובץ 'יזכור' לזכר הנופלים בימי העלייה השנייה. על שמו כפר-אז"ר.

ארתור רופין — נולד בגרמניה ב-1876. נפטר בירושלים ב-1943. משפטן במקצועו. עסק גם בניהול משרד לסטאטיסטיקה ודמוגרפיה יהודית. ב-1907 נשלח ארצה על-ידי ההסתדרות הציונית לשם עריכת סקר על הניתן להיעשות בנושא ההתיישבות היהודית. עלה ארצה ב-1908 ועמד בראש המשרד הארץ-ישראלי (ראה ערך). משרד זה ניהל וכיוון את ההתיישבות היהודית.

פועלו בתחום ההתיישבות זיכה אותו בתואר 'אבי ההתיישבות הלאומית-ציונית'.

ישראל שוחט — נולד ברוסיה ב-1886. נפטר בתל-אביב ב-1961 ונקבר בכפר-גלעדי. הצטרף ל'פועלי ציון' וארגן את ההגנה העצמית בגרודנה. עלה ב-1904. עבד כפועל חקלאי בפתח-תקוה ובראשון-לציון. מראשוני 'פועלי ציון' בארץ. ב-1907 נמנה עם מייסדי 'בר-גיורא' (ראה ערך) והיה מפקדו הראשון של הארגון. הדמות המרכזית בגוף זה וכן ב'השומר' שבא אחריו.

ב-1912 יצא ללמוד משפטים בקושטא.

נשא לאשה את מניה וילבושביץ' (ראה ערך). במלחמת העולם הראשונה גירשוהו התורכים לאנאטוליה. אחרי המלחמה היה מראשי 'אחדות העבודה'. היה עורך-דין בתל-אביב. אחרי קום המדינה — הממונה על משרד המשטרה.

מניה שוחט (וילפושביץ) — נולדה ברוסיה הלבנה ב־1880. נפטרה בתל־אביב ב־1961. נקברה בכפר־גלערי.

עוד ברוסיה התמסרה לשיפור חייהם של הפועלים. ארגנה חוגים להקניית השכלה כללית לפועלים. עלתה לארץ־ישראל לראשונה ב־1904. החלה במחקר על התנאים ומצב ההתיישבות. יצאה לפאריס להמשיך מחקרה. בשובה ארצה תכננה תוכניות בדבר התיישבות על אדמות הברון בגולן. ייסדה את 'הקולקטיב' בסג'רה והיתה חברה פעילה ב'השומר'. נישאה לישראל שוחט. אחרי המלחמה היתה בתל־עדשים; ב־1921 היתה מראשי ההגנה בתל־אביב. ב־1929 פעלה בארגון בטחון היישוב בחיפה. היתה חברת משק כפר־גלעדי.

בֹּרִיס שֶׁץ — נולד בליטא ב־1866. נפטר בארה"ב ב־1932. פֶּסֶל. מייסד בית־הספר לאומנות 'בצלאל'. היה מנהל האקדמיה לאומנויות בסופיה, בולגריה, בהזמנת מלך בולגריה. עלה ארצה ב־1906 והקים את בית־הספר 'בצלאל'.

יוסף שפרינצק — נולד במוסקבה ב־1885. נפטר בירושלים ב־1959. מראשי 'הפועל הצעיר' ונציגה בקונגרסים הציוניים. למד רפואה בביירות, ובצו מפלגתו הפסיק לימודיו ועלה ארצה ב־1910. נתמנה למזכיר 'הפועל הצעיר' והיה מנהיגה הפוליטי של המפלגה. ממייסדי 'ההתאחדות' וההסתדרות הכללית. מראשי מפא"י. שימש מזכיר ההסתדרות בשנים 1945-1949. כיהן כיושב־ראש הוועד הפועל הציוני ושימש יושב־ראש הכנסת הראשון עד ליום מותו.

העלייה השנייה – ביבליוגרפיה מוערת

תקופת העלייה השנייה (1904-1914) וימי הבראשית של תנועת העבודה הארץ-ישראלית זכו למספר גדול של פרסומים, ספרים, קובצי-זכרונות ומחקרים. בעמודים הבאים נעשה ניסיון להביא לידיעת המתעניין בנושא זה חלק מפרסומים אלה – קרוב לוודאי שהמרכזיים ביניהם, שאת רובם אפשר למצוא בספריות. סייגנו עצמנו ל-130 כותרים, כשהרשימה, כמובן, ארוכה יותר. ליד חלק גדול משמות הספרים או הפרסומים הובאו מספר מלים או שורות, המתמצות את התוכן. על אף שכמה מהספרים והפרסומים עוסקים בתקופת השנים 1904-1914 ולא-דווקא בתופעות הקשורות למה שמכונה 'העלייה השנייה', החלטנו לכלול גם אותם, על-מנת להרחיב את היריעה ולספק למתעניין קנה-מידה נאות. הביבליוגרפיה הוכנה בידי גיורא בסין.

א. אהרונוביץ', יוסף. כתבי יוסף אהרונוביץ'. תל-אביב, עם עובד, תש"א. 2 כרכים.

יוסף אהרונוביץ'; תולדותיו. ד' זכאי. — קרקע ועבודה. — ארץ ובניין. — בתרבות ובחינוך. — יוסף ויתקין. — ראשונות. — בשעת חירום. — עם שינוי עתים. — לענייני השעה. — ימי דמים. — מעניין לעניין. — דברים. — מעבר למעשים. — מכתבים. — לקט. מראשי מפלגת הפועל הצעיר, עורך עיתונה ומעצב דמותו הספרותית-התרבותית.

אבנרי, יוסף. מסורת וחידוש; פעלו של הרא"ה קוק כרבה של יפו בשנים תרס"ד-תרע"ד (1904-1914). רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לתולדות עם ישראל, תשמ"א, 1980, ח, F, 234, ד'.

חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. מגריבה עד יפו. — רבה של יפו. — רבן של מושבות העלייה הראשונה. הרב קוק ובני העלייה השנייה. —

כשדה החינוך. — עמדת הרב בנושאי תרבות. עלה ארצה לכהן כרבה של יפו — מרכז היישוב החדש. בה נפתח בחסותו בית-הספר 'תחכמוני'. התוודע לאיכרי המושבות, ובשנת השמיטה (1910) הורה להם לנהוג היתר בחלק מעבודות הקרקע על-ידי מכירתה לנוכרי. ב-1921 השתתף בייסוד הרבנות הראשית ונבחר לרב ראשי אשכנזי ראשון.

האחדות, בטאון מפלגת 'פועלי ציון' בארץ-ישראל. הופיע בשנים 1910-1914 כשבועון. בסך הכל יצאו-לאור 204 גליונות, המתארים את החיים בארץ-ישראל ובקרב הפועלים.

בין הכותבים הקבועים בעיתון: יצחק בן-צבי, דוד בן-גוריון, רחל ינאית, שלמה קפלנסקי, ד"ר נחמן סירקין, ועוד.

אחוזה א' לונדון — כרכור תרע"ג-תשכ"ט (1913-1968). כרכור, אחוזה א' לונדון — כרכור, תשכ"ט. 210, [2], 19 עמ'. איורים. פורט'. פקס'.

אביב, המכון לחקר הציונות על שם חיים ויצמן, ירושלים, הספריה הציונית על-יד ההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ז. 450, V ע'. איורים. פורט'. פקס'.

המדיניות הציונית בתקופת כהונתו של הנשיא השני של ההסתדרות הציונית העולמית (1905-1911), והשתקפותה בארץ-ישראל.

הנ"ל. מאורעות יפו בפורים תרס"ח (1908). הציונות, ג, תשל"ד, עמ' 152-197.

גורמי אחת ההתנגשויות הראשונות בין יהודים לערבים.

אלסברג, אברהם. האוריינטציה של מדיניות ההנהלה הציונית ערב מלחמת העולם הראשונה 1911-1914. ציון, כב, תשי"ז, עמ' 149-176.

הנ"ל. מדיניות ההנהלה הציונית ממותו של הרצל ועד מלחמת העולם הראשונה. (ירושלים, המחבר, תשי"ח). 125 ד'.

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. התנועה הציונית בתקופת דוד וולפסון (1905-1911) ואוטו ורבורג (1911-1914), הקמת המשרד הארץ-ישראלי והתעצמות המדיניות המעשית בתקופת העלייה השנייה.

אלעזרי-וולקני, יצחק. בדרך. יפו, הוועד המרכזי של מפלגת 'הפועל הצעיר', תרע"ח. 466 ע'.

הציפייה לקפיטאליזם פרטיים. — המושבות. — חבורות ההתנחלות. — החוות. — מושבי הפועלים. — הכשרת הקרקע והתנאים. — הכשרת החומר האנושי. — מוסדי ההתנחלות. — אזורי הארץ הטבעיים. — תוספת. יועץ לענייני חקלאות של 'המשרד הארץ-ישראלי' (1909-1919), ממקימי תחנת הנסיונות בבן-שמן ומראשי מפלגת 'הפועל הצעיר'.

אמיר, יצחק. בני עלייה; מתולדותיהם, משנתם ופועלם של אישים בתנועת העבודה הארץ-ישראלית. (מהד' 2 ומורחבת. ירושלים, דפוס אחוה, תשכ"ג). 256 עמ'. פורט'.

המונוגרפיות פורסמו בשעתן בחוברות 'במועצה', בטאונה של מועצת פועלי ירושלים.

אנגל, שלמה. כפר-סבא; 70 שנה לייסוד כפר-סבא (תרס"ג — 1903), 80 שנה לגאולת אדמתה. (כפר-סבא, העירייה, תשל"ג). 431, [4] עמ'. איורים.

אחוזת-לונדון א' והמשרד הארץ-ישראלי. — מה עמד לה לאחוזת לונדון שתהא גדולה יותר מחברותיה. — רכישת כרכור קוימה והברון רוטשילד אינו רוצה בתודה. — יישוב זמני של פועלים-שומרים. — מחינו של המקום (סקר גיאוגרפי-היסטורי). עמ' 7-48. רכישת אדמות בשרון הצפוני ממזרח לפרדס-חנה על-ידי קבוצת ציונים מאנגליה, וימיה הראשונים של המושבה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בתקופת העלייה השנייה.

אטינגר, עקיבא יעקב. עם חקלאים עברים בארצנו. תל-אביב, עם עובד, תש"ה. 220 (3) עמ'. פורט'. (לדור).

תרס"ב. במחיצת האיכרים הראשונים. — תרע"ד. חליפות ותמורות. עמ' 7-67.

ב-1902 נשלח מטעם 'הוועד האודיסאי' לחקור את מצב המושבות, והציע תכניות לארגון מחדש של הסיוע לאיכרים פרטיים ולחלוקת תקציב 'חברת התמיכה' בין רכישות קרקע, תמיכה בהתיישבות הקיימת ומימון הוצאות ציבוריות ושירותים. ב-1914 עלה ארצה. ניהל את מחלקת ההתיישבות מטעם 'ועד הצירים', ואחר-כך מטעם ההנהלה הציונית עד שנת 1925.

אילן, צבי. הנסיונות לרכישת אדמה ולהתיישבות יהודית בעבר-הירדן המזרחי 1871-1947. רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לתולדות עם ישראל. י, 555, ד'.

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. החיבור עומד להופיע בתשמ"ה כספר בהוצאת יד יצחק בן צבי.

הנ"ל. יצחק אהרן בלום וחברת חלוצי עבר-הירדן 1903-1914. קתדרה, 24, תמוז תשמ"ב (יולי 1982), עמ' 139-152.

ב-1904 יסד את אגודת 'חלוצי עבר הירדן', ששאפה לרכוש אדמות בגולן, אך השלטונות התורכיים לא הכירו ברכישותיה.

אליאב, מרדכי. ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917. ירושלים, כתר, 1978. 526 עמ'. איורים. פורט'.

העלייה השנייה. — תנועת הפועלים. — ביטחון והגנה. — המערכה על החינוך. — במוצאי התקופה. עמ' 335-436.

הנ"ל. דוד וולפסון האיש וזמנו; התנועה הציונית בשנים 1905-1914. [תל-אביב], אוניברסיטת תל-

בן-גוריון, דוד. אגרות דוד בן-גוריון: כרך ראשון תרס"ד-תר"פ (1904-1919). כינס וליווה בהערות: יהודה ארז. (תל-אביב), עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב, (תשל"ב — 1971). 458 עמ'.

במחוז הנעורים. — בארץ-ישראל. — שנות הלימודים בסלונקי ובקושטא. עמ' 3-323. חייו ומעשיו של ד' בן-גוריון בארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה (עלה ב-1906). לימים ראש הממשלה הראשון של ישראל.

הנ"ל. זכרונות. כרך ראשון. (תל-אביב), עם עובד, (תשל"א). 765 עמ'.

ילדות ונעורים בפלונסק. — מות הרצל, עליית הנוער לארץ-ישראל; מות אבא. — עליית לארץ, מכתבים לאבא. — חיי בסג'רה, עבודה ושמירה עברית. — חללי סג'רה; עבודתי בזכרון-יעקב. — מחקלאות לעיתונות פועלים, מעיתונות לפוליטיקה ולאוניברסיטה התורכית. עמ' 1-65.

בן-צבי, יצחק. זכרונות ורשומות מהנעורים עד 1920. (ערכו: רחל ינאית בן-צבי ויהודה ארז). ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשכ"ו. 496 עמ'. איוורים. פורט'.

שחרות. — בארץ הנכספת. עמ' 25-210.

ממייסדי מפלגת 'פועלי ציון', 'בר גיורא', 'השומר' ו'האחדות'. ב-1912 נסע ללמוד משפטים בקושטא כדי להכשיר עצמו לפעילות פוליטית-פרלמנטרית באימפריה העות'מאנית שלאחר מהפכת 'התורכים הצעירים'. לימים נשיאה השני של מדינת ישראל.

הנ"ל. פועלי ציון בעלייה השנייה. (תל-אביב), מפלגת פועלי ארץ-ישראל ואיחוד עולמי פועלי-ציון (צ"ס) התאחדות, תשי"א, 1950. 269, (2) עמ'.

התארגנות פועלי ארץ-ישראל, ייסוד מפלגת 'פועלי ציון', ועידת יפו (סוכות תרס"ז) וניסוח מצע המפלגה — 'מצע רמלה'. המאבק על כיבוש העבודה והקמת כוח-מגן יהודי.

הנ"ל. רשמי דרך. (ליקטה וערכה: רחל ינאית בן-צבי). ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ב. 343 עמ'. בחלק מפרקיו הראשונים של הספר מתוארים מסעותיו של בן-צבי בארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה ופגישות עם יהודים, ערבים, חלוצים, שומרים וכו'.

בר-זוהר, מיכאל. בן-גוריון. (תל-אביב), עם עובד,

ללא יום הולדת. — ראשונים מספרים. — מאורוה ליישוב. עמ' 105-16. כפר-סבא בשנותיה הראשונות, שחפפו את שנות העלייה השנייה.

אנשי העלייה השנייה; פרקי זכרונות. ערכו: יעקב שרת ונחמן תמיר. (תל-אביב, תרבות וחינוך, תשל"א, 1970 — תשל"ד). 6 כרכים.

סיפור עלייתם לארץ-ישראל וחבלי קליטתם בה של רבים מאנשי העלייה השנייה העובדת.

ב. ביין, אלכס. תולדות ההתיישבות הציונית; מתקופת הרצל ועד ימינו. (כ"הד' 5). רמת-גן, מסדה, (1976). 470, (4) עמ'.

ההסתדרות הציונית לקראת עבודה מעשית. — הנחת יסודות ונסיונות (1908-1914). עמ' 9-114.

ביתן, אריה. תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי 1800-1978. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשמ"ב. 329 עמ'. איוורים.

הרקע הפיסי של הגליל התחתון המזרחי. — הגליל התחתון המזרחי במאה הי"ט ועד מלחמת העולם הראשונה. עמ' 4-96.

שימושי הקרקע, מושבות יק"א, נסיונות היישוב בחסות ההסתדרות הציונית, 'האחוזות' ודתפתחות האוכלוסיה היהודית בתקופה העות'מאנית.

בלום, שלומית. האשה בתנועת העבודה בתקופת העלייה השנייה. (ת"א), המחברת, תש"ס, 155 ד'.

חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.

בן-אלקנה, שלמה. מלחמת הערבים והשלטון העות'מאני בעלייה ובהתיישבות יהודים בארץ-ישראל 1882-1918; הרקע לעימות הערבי-יהודי בארץ-ישראל... רמת-גן, תשל"ל 1969 [4], 309 עמ'.

חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.

בן-ברוך, שלום. אוסישקין באיגרותיו; ממוסקבה ועד ירושלים. ירושלים, ר' מס, תש"י. רצט עמ'. איוורים.

התנגד לתוכנית אוגאנדה, והיה לאחד מראשי האופוזיציה של ציוני רוסיה — 'ציוני ציון'. ב-1906 נבחר לנשיא הוועד האודיסאי, שבהנהגתו פעל להגברת מפעל ההתיישבות בארץ-ישראל.

'כיבוש העבודה' היווה את אחד מנושאי המפתח של תנועת העבודה הארץ-ישראלית מאז ימי העלייה השנייה. הנ"ל. השינויים במבנה החברתי והפוליטי של העלייה השנייה בשנים 1904-1940. הציונות, א, תש"ל, עמ' 204-246.

הנ"ל. שורשיה של תודעת העימות הלאומי היהודי-ערבי והשתקפותה בעיתונות העברית בשנים 1900-1918. הציונות, ד, תשל"ו, עמ' 72-113.

גלעדי, דן. בין 'אזרחים' ו'תושבים' בראשון-לציון 1900-1914. קשת, סג, 1974, עמ' 148-163.

ד. דוכן-לנדוי, לאה. החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ-ישראל 1897-1914. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תש"ם. 287, XII עמ'. (ספרייה לתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל).

השלטון העות'מאני וחוקי הקרקע. — הקרן הקיימת לישראל. — חברת הכשרת היישוב. — החברות הציוניות ה'פרטיות' לרכישת קרקעות. — תנועת ה'אחוזות' וחברת קהיליית ציון האמריקנית.

דיין, שמואל. עם חצי יובל שנים של דגניה. תל-אביב, א"י שטיבל, תרצ"ה. 264, 4 עמ'.

זכרונות ותיקים מימיה הראשונים של הקבוצה, בתקופת העלייה השנייה.

דרויאן, ניצה. באין 'מרבד קסמים' — עולי תימן בארץ-ישראל — תרמ"ב-תרע"ד (1881-1914). מכון בן-צבי, ירושלים, תשמ"ב, 213 עמ'. איורים.

הנ"ל. החכם ד"ר משה גאסטר והקהילה התימנית בירושלים. קתדרה, 6, טבת תשל"ח (דצמבר 1977), עמ' 167-185.

דרורי, יגאל. השתקפותה של תנועת העבודה בעיתונות הכללית בא"י בשנים 1904-1914. (תל-אביב), 1972, ד, 219, B ד'.

חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. כיבוש העבודה העברית כמושבות. — כיבוש העבודה העברית בערים. — הפועלים התימנים. — עמדות האיכרים כלפי תנועת העבודה. — עמדות חוגים אחרים ביישוב כלפי תנועת העבודה.

דרכה של דגניה; סיפור חמישים שנות הקבוצה. תל-

(תשל"ה-תשל"ז). 3 כר'. איורים. פורט'.

בכרך הראשון, חלק א' — 'הציונות הרומאנטית' — ד' בן-גוריון כחלוץ בתקופת העלייה השנייה וכסטודנט למשפטים בקושטא. עמ' 19-133.

ברזילי, יהושע. מכתבים מארץ-ישראל. השלוח, כד, שבט-תמוז תרע"א, עמ' 270-276.

הנ"ל. מצב היישוב. השלוח, כז, אב תרע"ב-טבת תרע"ג, עמ' 85-96; 373-384.

הנ"ל. מצב היישוב; רחובות. השלוח, כח, שבט תרע"ג-סיוון תרע"ג, עמ' 273-283.

הנ"ל. מצב היישוב; גדרה. השלוח, כח, שבט תרע"ג-סיוון תרע"ג, עמ' 474-480; 548-557.

הנ"ל. מצב היישוב; נס ציונה. השלוח, לא, תמוז תרע"ד-כסלו תרע"ה, עמ' 60-70.

ברסלבסקי, משה. תנועת הפועלים הארץ-ישראלית; קורות ומקורות. כרך ראשון. (תל-אביב), הקיבוץ המאוחד, תשט"ו. 411 עמ'. איורים. פקס'. העלייה השנייה, עמ' 67-134.

ברץ, יוסף. דגניה א'. (תל-אביב), חבר הקבוצות, (תש"ח). 148 עמ'. איורים. פורט'.

דגניה הוקמה ב-1910 והיתה היישוב העברי הראשון בעברו המזרחי של הירדן. פעלה בה קומונה של פועלים-מתיישבים והונחו היסודות לקבוצה הראשונה בארץ-ישראל.

ברץ, יוסף. כפר על גדות הירדן. תל-אביב, משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תש"ך. 155 עמ'. איורים. פורט'.

סיפורה של דגניה א' מפי אחד ממייסדי הקבוצה. מראשוני 'צעירי ציון' בקישינוב, מפעילי 'הפועל הצעיר' וחבר 'הקומונה החדרתית', שעלתה על אדמת אום-ג'וני ב-1910.

ג. גורדון, אהרן דוד. כתבי א"ד גורדון. תל-אביב, הוועד המרכזי של מפלגת 'הפועל הצעיר', תרפ"ה-תרפ"ט. 5 כר'.

גורני, יוסף. האידיאולוגיה של 'כיבוש העבודה'. קשת, לח, חורף 1968, עמ' 66-79.

אביב, דבר, (תשכ"א). 338, (7) עמ'.

דיוקנאות של ראשונים, מאנשי אום-ג'וני.

ה. הורביץ, דליה. יחסם של החוגים הלא-פועליים ביישוב לעבודה העברית בתקופת העלייה השנייה (1914-1904). (תל-אביב), 1977, III, 237, XIII ד'.

חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.

העבודה העברית בתקופת העלייה הראשונה 1882-1904. — האיכרים והעבודה העברית בתקופת העלייה השנייה. — היישוב העירוני ויחסו לעבודה העברית בתקופת העלייה השנייה.

הנ"ל. ראשי המוסדות בארץ-ישראל ושאלת העבודה העברית בתקופת העלייה השנייה. הציונות, ז, תשמ"ב, עמ' 95-134.

הראובני, מאיר, עורך. כפר תבור (מסחה). (כפר תבור, המועצה המקומית, תשל"ו). 174 עמ'.

זכרונות ראשונים. — שמירה והגנה. — שותפים למשא. — מרוחה של תקופה. — מריחו של מקום. בספר לוקטו וכוונסו קטעי יומנים ופרקי זכרונות של איכרים, שומרים, חלוצים, פועלים, מורים ושכנים, שעשו כבדת דרך מחייהם במקום. כן מצורפים לוח אירועים ורשימה ביבליוגרפית.

ככפר-תבור (מסחה) הונחו כמה מהיסודות בימי העלייה השנייה, ביניהם הקמת 'השומר' ב-1909.

ספר השומר; דברי חברים. (מערכת הספר: יצחק בן צבי, ישראל שוחט ואחרים) תל-אביב, דביר, תשי"ז. י"ב, 478 עמ'. איורים.

שליחות ודרך. — מימים ראשונים. — בימי מלחמה ומצור. — בין הרשויות. — בגדוד העבודה. — רכישת נשק. — לכפר-גלעדי. — יחסי שכנים. — מבצעים אחרונים. — מתינו. המשך לקובץ 'השומר'. חלק ניכר מהספר מוקדש לפעולות 'השומר' בשנותיו הראשונות, החופפות את ימי העלייה השנייה.

ו. ועדת המפקד לעלייה השנייה. אנשי העלייה השנייה; אלבום. (תל-אביב), תרבות וחינוך, (1969). 365, (2) עמ'.

ז. זרובבל, יעקב. עלי חיים. תל-אביב, י"ל פרץ, 1960. 415, (1) עמ'. איורים. פורט'.

ימי ילדותו בבית הוריו בפולטאבה. ייסוד מפלגת פועלי

ציון (1906). — שבתו ככלא בוילנה. — עלייתו לארץ-ישראל ב-1910. — עבודתו ב'האחדות'. — שליחותו הראשונה לארצות הברית ב-3-1912.

ח. חבס, ברכה. דוד בן-גוריון ודורו. תל-אביב, מסדה, תשי"ב. 295 עמ'. איורים. פורט'.

העלייה השנייה. — עלייתו ב-1906 לארץ-ישראל, ייסוד מפלגת 'פועלי ציון', ניסוח 'הפלטפורמה של רמלה', המעבר לגליל והעבודה בסג'רה, הוצאת 'האחדות', היציאה לקושטא ללמוד משפטים כדי להכשיר עצמו לפעילות פוליטית באימפריה העות'מאנית, השיבה ארצה והגירוש ממנה בראשית מלחמת העולם הראשונה.

הנ"ל. החצר והגבעה; סיפורה של קבוצת כנרת. (תל-אביב), עם עובד, (תשכ"ט, 1968). 416 עמ'. איורים.

ימי החוה וראשית הקבוצה — ב' חבס; הרעיון והמעשה — ש' כנרתי; — הנפתולים עם האדמה — ש' סטולר; פגישות יובל — ב' חבס. חוות כנרת ואחר-כך קבוצת כנרת מהוות פרקים מרכזיים בקורות העלייה השנייה.

החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ-ישראל. חשבון ועד החברה... לשנות 1908, 1909, 1910, מחזור שלוש שנים השביעי. אדעססא, בדפוס נ' האלפערין, תרע"ב. 141; 266 עמ'.

חברת אנגליא-פלשתינה תרס"ג-תרע"ג; מחברת זכרון ליום מלאות עשר שנים לעבודת המוסד הזה בארץ-ישראל. יפו, תרע"ג. 43, [1] עמ'. איורים. פורט'.

פעילות אפ"ק, חברה-כת של 'אוצר התיישבות היהודים', בהנהלת ז"ד לבונטין בעשור הראשון לקיומה.

ט. טבת, שבת. קנאת דוד; חיי דוד בן-גוריון. כרך ראשון. ירושלים, שוקן, תשל"ז. 606, (2) עמ'. איורים. פורט'.

החלום. — הייעוד. — בדרך למטרה עמ' 7-255. תנועת העבודה בארץ-ישראל בשנים 1906-1914, התגבשות המסגרות המפלגתיות, המאבק על כיבוש-העבודה ונסיונות ההשתלבות הפוליטית באימפריה העות'מאנית לאחר מהפכת התורכים הצעירים ב-1908.

י. 'ילקוט 'האחדות'; מבחר הספרות העתית של מפלגת הפועלים העברים הסוציאלי-דמוקרטים

במלחמת העולם הראשונה, בנייה מחדש בתקופת המנדאט, עד להתיישבות ראשוני העולים לאחר הקמת המדינה.

כץ, יוסף. מפעל האחוזה בארץ-ישראל בין השנים 1908-1917. ירושלים, האוניברסיטה העברית, המחלקה לגיאוגרפיה, תשל"ט. 198 ד'.

חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.
רעיון האחוזה. — האחוזה האמריקאית והקנדית. — האחוזה הרוסית והמזרח-אירופאית. — האחוזה האנגלית והמערב-אירופאית.

כצנלסון, ברל. אגרות. כרך ראשון. (תל-אביב), עם עובד, (תשכ"א). 626 עמ'. איורים. פורט'.

אגרות תר"ס-תרע"ד (1900-1914). ברוסיה תר"ס-תרס"ט. — ימים ראשונים בארץ תרס"ט-תר"ע. — בחוות כנרת תרע"א. — בחוות בן-שמן תרע"ב-תרע"ג. — בעין-גנים תרע"ד.

מכתביו מימי נעוריו בגולה ומשנותיו הראשונות בארץ-ישראל, עד ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

הנ"ל. כתבי ב' כצנלסון, כרך י"א. תל-אביב, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תש"ט. 231 עמ'.

תעתיק הרצאתו של ב' כצנלסון על העלייה השנייה ומקומה בחיי הארץ, שהושמעה בסמינריון של 'המשמרת הצעירה' בקיץ 1944, זמן קצר לפני פטירתו.

כרמל, אלכס. תולדות חיפה בימי התורכים. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ז. 220 עמ'. איורים. פורט'. פקס'.

התבססות הקהילה היהודית, עמ' 140-149; האוכלוסיה, עמ' 169-186.

תקופת העלייה השנייה: פתיחת סניף אפ"ק, בניית בית-החולים הראשון בכספי רוטשילד, ייסוד שכונת 'הרצליה' בסיוע הלוואה של הקרן-הקיימת לישראל והנחת אבן הפינה לבניין הטכניון.

ל. לוי, אבנר, העלייה היהודית לארץ-ישראל לפי המסמכים של עלי אכרם, מתצורף ירושלים (1906-1908). קתדרה, 12, תמוז תשל"ט (יולי 1979), עמ' 164-174.

המאמר מתייחס להקופת העלייה השנייה.

ליבונטין, זלמן דוד. לארץ אבותינו. ספר שני, לתולדות עבודת ההסתדרות הציונית משנת 1901 עד

בארץ-ישראל (פועלי-ציון), תרס"ז-תרע"ט (1907-1919). תל-אביב, עם עובד, תשכ"ב. 621 עמ'. (ספריית עיינות). איורים.

הפועל העברי, התערותו וארגונו. — התיישבות. — לתיקונו של היישוב. — כלפי חוץ. — שאלות תרבות וחינוך. — בשורות המפלגה. — בין המצרים. — מלחמה, סוציאליזם והשאלה היהודית. — על הסף. — נספחים.

הישוב בעת החדשה; ציוני דרך בטרם מדינה. עורך: שמואל סטמפלר. (תל-אביב), משרד הביטחון — ההוצאה לאור, תשמ"ג. 330 עמ'. תקופת העלייה השנייה (1904-1914); מבט כללי — ד' גלעדי; היסוד החלוצי — י' עילם; שלילת הגולה; שתי דרכים, בין י"ח ברנר לא"ד גורדון — א' שבייד. — מ'בר גיורא' ל'השומר' — ע' לב. עמ' 96-151.

כ. כוכשים וכונים; חמישים שנה לפועל העברי בפתח-תקוה. ערכו: ז' יואלי, א"ש שטיין. פתח-תקוה, מועצת פועלי פתח-תקוה, תשט"ו, 1955. 522, (32) עמ'. איורים.

מימי העלייה השנייה — ג' קרסל; — זכרונות ועדויות. — הגות וספרות. עמ' 3-177.

כנעני, דוד. העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת. (תל-אביב), ספרית פועלים, תשל"ז, 1976. 128 עמ'. (מחברות מחקר/4).

ייחודה של העלייה השנייה העובדת. — מוצא חברתי ומקורות יניקה. — פרישה מהדת ורציפות היסטורית. — דת וראדיקאליות חברתית. — היחס אל הדת בימי העלייה השנייה. — א"ד גורדון ויחסו לדת. דת והגשמה ציונית. — 'פרשת ברנר'. — בין חילונים ודתיים בארץ-ישראל. — בינם לבין המזרחי'. — בינם לבין הרב קוק. ארחות-חיים, דת ומסורת. — 'קשר היסטורי'.

כפר-מל"ל; יובל פלוס. (ריכז וערך: יוסף מרגלית. כפר-מל"ל, ועד כפר-מל"ל, תשל"ב). 216 עמ'. איורים. פורט'.

ראשיתו בימי העלייה השנייה.

כפר-סבא תרס"ג-תשי"ג, 1903-1953. (כפר-סבא), המועצה המקומית — ועדת היובל, תשי"ג, 114, [2] עמ'. איורים. פורט'. פקס'.

מגילת כפר-סבא בתמונות מימיה הראשונים, חורבנה

1914. תל-אביב, א' איתן וס' שושני, תרפ"ד. 252, IV עמ'.
- ב-1903 הוטל עליו להקים סניף של 'בנק אנגלו-פלסטיין קומפני' (אפ"ק) ביפו, שהיה חברה-בת של 'אוצר התיישבות היהודים'. ניהל את המוסד עד לפרישתו ב-1924.
- ליודוויפול, א'. פועלי ציון בא"י. העולם, שנה ראשונה, 1907, עמ' 133-134; 162-163.
- לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל ולחידוש הדיבור העברי. ירושלים, האקדמיה ללשון העברית, תש"ל. 174 עמ'.
- מ. מיכאלי, בן-ציון. החוות החקלאיות; ראשית ההתיישבות הלאומית בארץ-ישראל (תרנ"ט-תרע"ד, 1899-1914). (תל-אביב), מלוא, (תשל"ז). 218 עמ'. איורים.
- חוות לאומיות. — האחוזות. — תחנות ניסויים חקלאיים.
- הנ"ל. סג'רה; תולדותיה ואישיה, שבעים וחמש שנים ליסודה, תרנ"ט-תשל"ג (1899-1973). (תל-אביב), עם עובד — תרבות וחינוך, (תשל"ג). 256 עמ'. איורים. פורט'.
- מקומה של סג'רה. — ראשיתה של סג'רה. — משתלת אישים. — ראשיתם של רעיונות. — אגודת נטעים. עמ' 15-204.
- אדמתה נרכשה על-ידי הברון אדמונד רוטשילד, ולאחר שנמסרה ליק"א הקימה זו במקום חוות הכשרה לפועלים חקלאיים.
- מימון, עדה. חמשים שנות תנועת הפועלות, 1904-1954. תל-אביב, עם עובד, תשי"ח. 274 עמ'. איורים. פורט' (ספריית עיינות).
- ימים ראשונים, עד מלחמת העולם הראשונה. עמ' 7-26.
- המניעים האידיאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה בימי העלייה השנייה. קתדרה, 18, טבת תשמ"א (ינואר 1981), עמ' 111-129.
- דיון בהשתתפות: רפאל פרנקל, ברוך בן-אברם, הנרי ניר.
- נ. נאור, מרדכי. יבנאל; מעשים ומראות
- תרס"ב/1901-תשמ"ב/1981. (יבנאל, המועצה המקומית, תשמ"ב). 166 עמ'. איורים. פקס'.
- הדור הראשון 1901-1931, עמ' 11-32.
- נוסדה על-ידי חברת יק"א, על אדמות הברון רוטשילד בגליל התחתון המזרחי.
- ס. סיון, ראובן. לפרשת מלחמת השפות. ירושלים, האקדמיה ללשון העברית, תשמ"ד. חוברת של 'לשוננו לעם', מחזור לה, קונטרס ד-ה, אדר א'.
- סלוצקי, יהודה. דיון בבעיות יחסי עבודה בראשית ימי העלייה השנייה. הציונות, ג, תשל"ד, עמ' 198-213.
- סמילנסקי דוד. עיר נולדת; סיפורן של תל-אביב וארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה, כפי שפורסמו בעיתונות ברוסיה. עורך: יוסף כץ [תל-אביב] משרד הביטחון, ההוצאה לאור, תשמ"א, 160 עמ'. פורט' (סנונית/2).
- סמילנסקי, זאב. לתולדות הפועלים במושבות א"י. העולם, שנה שלישית, טו, תרס"ט-תר"ע (1909), עמ' 3-4; טז, עמ' 4-6; יז, עמ' 7-9; יח, עמ' 9-10.
- הנ"ל. פועלים עברים או ערבים; מכתב מארץ-ישראל. השלוח, יט, אב תרס"ח-טבת תרס"ט, עמ' 71-79; 260-268; 462-469.
- סמילנסקי, משה. מכתבים מארץ-ישראל. השלוח, טז, שבט-תמוז תרס"ז, עמ' 469-475; 573-581.
- עלה לארץ-ישראל ב-1890 ונמנה עם מייסדי חדרה. התיישב ברחובות (1893) וחי בה עד סוף ימיו. נבחר לחבר משלחת המושבות לפאריס והשתתף בייסוד 'התאחדות המושבות' (1913). ידיד ויריב של פועלי העלייה השנייה.
- הנ"ל. ממושבותינו בארץ-ישראל. השלוח, כו, שבט-תמוז תרע"ב, עמ' 59-66; 172-181; 540-548.
- הנ"ל. פרקים בתולדות הישוב. (מהד' מחודשת). תל-אביב, דביר, (תשל"ט, 1978). 405 עמ'. תרס"ד-תרע"ד, עמ' 123-175.
- סנדלר, יצחק ברוך. ציונות האחווה באמריקה והגשמתה בארץ-ישראל, 1908-1934. קתדרה, 17, תשרי תשמ"א (אוקטובר 1980), עמ' 165-182.

המחבר, 1973. 183 עמ'.
חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.
יידיש וספרות יידיש עד מלחמת העולם הראשונה, עמ' 42-4.

פלג, עוזי. הפעילות העיונית והארגונית של יצחק בן-צבי בשנים 1903-1915. (ניו-יורק?), 1975. XVIII, 672 עמ'.

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור.

פלדמן, אהרן (עבר הדני). ההתיישבות בגליל התחתון; חמישים שנות קורותיה. (רמת-גן), מסדה — התאחדות האכרים בגליל התחתון, (1955). מח, 661 עמ'. איורים. פורט'.

פרקים טז-לא: תקופת העלייה השנייה. עמ' 141-346.

פרידמן, ישעיהו. חברת 'עזרה', משרד החוץ הגרמני והפולמוס עם הציונים 1901-1918. קתדרה, 20, תמוז תשמ"א (יולי 1981), עמ' 97-122.

ב-1901 הוקמה בברלין 'חברת עזרה של יהודי גרמניה' כדי להושיט עזרה וסעד ליהודי אירופה המזרחית, לפתח מוסדות-חינוך יהודיים באימפריה העות'מאנית, לשם שיקום היישוב ושחרורו מן התלות ב'חלוקה'. החברה הקימה רשת של בתי-ספר בא"י והפולמוס איתה הגיע לשיאו ב'מלחמת השפות' ערב מלחמת העולם הראשונה.

פרנקל, רפאל. יוסף בוסל, הקומונה החדרתית והיווצרות הקבוצה. הציונות, ד, תשל"ו, עמ' 44-71.
בוסל הצטרף ל'קבוצת רומני' שעבדה בחצר כנרת. עבר עמה לעבודה בחדרה. ב-1910 עלתה הקבוצה לאום-ג'וני והקימה את דגניה.

צ. צור, מוקי, ללא כתונת-פסים. תל-אביב, עם עובד, 1976. 225 עמ'.

צחור, זאב. המפגש בין האיכרים לפועלי העלייה השנייה בפתח-תקוה. קתדרה, 10, טבת תשל"ט (ינואר 1979), עמ' 142-150.

צמח, שלמה. שנה ראשונה. תל-אביב, עם עובד, (תשכ"ה). 231 עמ'. (ספריה לעם / 89).

סיפור אוטוביוגרפי. ממיסדי 'הפועל הצעיר'. ממתווי דרכה הרעיונית של המפלגה ומקימי אגודת הפועלים הראשונה בגליל — 'החורש' (תרס"ז).

אגודה לרכישת אדמות-מטעים בפיקוח המשרד הארץ-ישראלי, ששאפה להעסיק בעבודה פועלים יהודים כלכל, וכבוא המועד — לחלק את האדמה בין חברי האגודה שיעלו ארצה.

ספר העלייה השנייה. ערוך בידי ברכה חבס בהשתתפות אליעזר שוחט. תל-אביב, עם עובד, תש"ז. 788 עמ'. איורים. פורט'.

'עיקרו הם סיפורי זכרונות, שנרשמו ממקור ראשון. כל השאר לוקט מעיתונות תנועת הפועלים בארץ וספרותה'.

ע. עמית, עירית. מקומו של חיים מרגליות-קלווריסקי ביישוב הגליל התחתון 1898-1905, או 'האדון ח"מ קלווריסקי יוצר המושבות החדשות בגליל טבריה'. תל-אביב, (המחבר), ב, 145 ד'.
חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.

עפרת, גדעון. מושבת 'בצלאל' בבן-שמן 1910-1913. קתדרה, 20, תמוז תשמ"א (יולי 1981), עמ' 123-164.

פ. פוגרכינסקי, יוחנן. עורך. ספר 'גאולה', תרס"ד-תשי"ד. תל-אביב, חברת 'גאולה', תשט"ז. 248 עמ'. פורט'. פקס'.

חברה ציבורית שהוקמה ברוסיה ורכשה קרקעות בא"י מימי העלייה השנייה ואילך.

הפועל הצעיר, בטאון מפלגת 'הפועל הצעיר' בארץ-ישראל.

החל להופיע בשנת 1907 ונחשב לעיתון הפועלים הראשון בארץ. על הגליונות הראשונים נרשם, מטעמי עינא-בישא, כי הודפסו בקהיר. מגיליון 8, שהופיע בראשית 1909 ואילך הופיע העיתון. בגלוי — כשבועון — בירושלים. הופעתו נפסקה ב-1915 במצוות השלטונות התורכיים וחודשה ב-1919. הופיע ברציפות עד 1970 (מאז 1930 כבטאון מפא"י).

פורת, ראובן. החינוך בקבוצות ובקיבוצים מהעלייה השנייה עד העלייה הרביעית; היבט היסטורי חברתי. (תל-אביב), הקיבוץ המאוחד, תשל"ז. 215, (2) עמ'.
על תקופת העלייה השנייה, עמ' 9-46.

פילובסקי, אריה לייב. יידיש בארץ-ישראל (1907-1921); הפולמוס הפוליטי והחברתי-תרבותי במעמדן של היידיש וספרותה בארץ. ירושלים,

הנ"ל. הרואה למרחוק. פרקי עלילה מחיי שמואל יבנאלי. תל-אביב, עם עובד — תרבות וחינוך, 1972. 234 עמ'.

סיפור-חיי של אחד מאבות תנועת העבודה ושליח המשרד הארץ-ישראלי לחימן ב-1911.

קלעי, דוד. העלייה השנייה. תל-אביב, המרכז לתרבות, תש"ו. 223 עמ'. איורים.

קרסל, אליקים גצל. פראנץ אופנהיימר; פעלו הציוני ומרחביה, הקואופרציה בימי העלייה השנייה. (תל-אביב), יבנה, (תשל"ב). 174, 2 עמ'.

הקמת היישוב הראשון בעמק יזרעאל ואימוץ השיטה האגרארית-קואופרטיבית כאמצעי להרחבת ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל על-ידי ההסתדרות הציונית.

ר. ראשית; דגניה בעשור הראשון תרע"א-תרפ"א. (דגניה), תשל"א. 119 עמ'. איורים.

בטרם. — באום-ג'וני. — דגניה נקודת הקבע. — החקלאות במשק. עמ' 3-57.

רבינוביץ', יעקב. בארץ-ישראל; רשמי מסע. השלוח, טז, שבט-תמוז תרס"ז, עמ' 40-49; 442-453; 540-559.

רשמי ביקורו בארץ ב-1905.

הנ"ל. המוסד הראשי של הציונות המעשית; להאספה הכללית של הוועד ליישוב א"י באודיסא. השלוח, יט, אב תרס"ח-טבת תרס"ט, עמ' 178-183. פעילות 'חברת התמיכה לבני-ישראל עובדי-אדמה ובעלי-מלאכה בסוריה ובארץ-ישראל' בתקופת ח' חיסין, שנתמנה למורשה 'הוועד האודיסאי' ביפו ב-1905.

רואי, יעקב. העמדה הציונית כלפי הערבים 1908-1914. קשת, מב, חורף 1969, עמ' 153-169; מג, אביב 1969, עמ' 169-181.

רופין, ארתור. פרקי חיי. תל-אביב, עם עובד, (תשכ"ח). 3 כר'. איורים. פורט.

כרך שני: ראשית עבודתי בארץ 1907-1920.

ב-1908 נפתח ביפו המשרד הארץ-ישראלי (Palästina Amt) בהנהלתו של ד"ר רופין, ולידו הוקמה 'חברת הכשרת היישוב', שהפכו למכשיר ההתיישבותי המרכזי בארץ-ישראל.

הנ"ל. סיפור חיי. ירושלים, דביר, תשמ"ג, 1983. 191 עמ', פורט'. כפי שנרשם בידי עדה צמח.

ק. קובץ 'השומר'; תעודות, זכרונות ודברי הערכה כתובים בידי ותיקי 'השומר'. (מהד' 2). תל-אביב, ארכיון העבודה, תרצ"ח. XVI, 583, (1) עמ'. איורים. פורט'.

מכתבים ותעודות. — פרקי זכרונות. — יזכור. — עם נעילת הספר. — נספחות.

הקמת כוח מגן יהודי, ייסוד 'בר-גורא', הוועידה השלישית של 'פועלי-ציון', הנסיונות לשמירה במושבות והקמת ארגון 'השומר'.

קולת, ישראל. אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל 1905-1919. ירושלים, המחבר, תשכ"ד. 398 ד'.

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. היחס בין הרעיון למציאות בתולדות תנועת העבודה בעלייה השנייה.

הנ"ל. אבות ומייסדים. האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, הקיבוץ המאוחד, תשל"ו, 165 עמ'.

קוסטיצקי, אברהם. בטרם האיר הבוקר; מסיפורי ראשונים בגליל. (תל-אביב), משרד הביטחון, ההוצאה לאור, (1982). 413, (1) עמ'. איורים.

אוטוביוגרפיה של איכר ביבנאל בשנים 1901-1910.

קושניר, מרדכי, עורך. יוסף חיים ברנר: מבחר דברי זכרונות. [תל-אביב], הקיבוץ המאוחד, 1971. 336 עמ'. פורטרטים.

הנ"ל. על י"ח ברנר. תל-אביב, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הוועד הפועל, תש"ה. 23 עמ'.

החבורת באה 'לסמן ערכים ומידות הטבועים בחיבוריו, שיש להם ערך חיוני עבורנו לימים האלה ולזמן הזה'.

קושניר, שמעון. אנשי נבו; פרקי עלילה של אנשי העלייה השנייה. (תל-אביב), עם עובד, (תשכ"ח). 237 עמ'.

פרשיות מחייהם של אנשי העלייה השנייה כמו נח נפתולסקי, רחל המשוררת, ואחרים.

היישובית בתקופת העלייה השנייה. 1, 4, 130 עמ'.
חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.

פעילות אגודת בוגרי גימנסיית הרצליה (תרע"ג), שחבריה
קיבלו על עצמם להקדיש את כל חייהם לעבודת הלאום.

שורר, חיים. בעלייה השנייה. תל-אביב, דבר,
תשי"ב. 198 עמ'. איורים. פורט'.

שילה, מרגלית. התכניות להקמת חוות הלימוד
החקלאית הציונית הראשונה והביקורת עליהן.
קתדרה, 19, ניסן תשמ"א (אפריל 1981), עמ'
181-203.

הנ"ל. חוות הפועלות בכנרת 1911-1917 כפתרון
לבעיית הפועלת בעלייה השנייה. קתדרה, 14, טבת
תש"ם (ינואר 1980), עמ' 112-181.

הנ"ל. ניצני רעיון המושב; 'האיכר הצעיר', הקבוצה
האמריקנית בעלייה השנייה. קתדרה, 25, תשרי
תשמ"ג (ספטמבר 1982), עמ' 79-98.

שילה-כהן, נורית (עורכת). בצלאל של שץ
1906-1929, ירושלים, מוזיאון ישראל, 1983, 371
עמ'. צילומים.

סיפור תולדותיו של ביה"ס 'בצלאל' תחת הנהלתו של
בוריס שץ. פירוט האמנים שלמדו בו, התערוכות שערכו,
ותרומתו של המוסד בימי העלייה השנייה ואחריה.

שכטר, יוסף. משנתו של אהרן דוד גורדון. תל-
אביב, דביר, תשי"ז. 170 עמ'. (ספריית דביר לעם,
סידרה שלישית, מדע לעם).

שלהי התקופה העות'מאנית. 1799-1917. ערכו:
יהושע בן-אריה וישראל ברטל. ירושלים, יד יצחק
בן-צבי-כתר, (1983), 364 עמ'. איורים. פקס'.
כרך שמיני מתוך ההיסטוריה של ארץ-ישראל. כולל
ביבליוגרפיה עמ' 321-338.

היישוב החדש (1882-1917); המסגרת ההיסטורית וקווי
היסוד. — ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ
1882-1917. — העליות בשנים 1882-1917 ותרומתן
להתפתחות היישוב היהודי העירוני. — ארגון היישוב
מארגון עדתי ומקומי לראשיתה של התארגנות כלל
ארצית. — חינוך ותרבות ביישוב החדש; מצביון
מסורתי-חרדי ללאומיות עברית ארץ-ישראלית. עמ'
257-316.

הנ"ל. שלושים שנות בניין בארץ-ישראל. ירושלים,
שוקן, תרצ"ז. כט, 319 עמ'. פורט'.

א' רופין, אדריכל המעשה — א' ציוני; אבטונומיה
יהודית בארץ-ישראל — ארץ-ישראל בשנת 1907;
תפקידי האשראי החקלאי; ראשית ייסודה של דגניה;
שאלת הפועל החקלאי; דרכנו בהתיישבות. עמ' 1-62.

רינות, משה. הסתדרות המורים, התנועה הציונית
והמאבק על ההגמוניה בחינוך בארץ-ישראל
(1903-1918). הציונות, ד, תשל"ו, עמ' 114-145.

הנ"ל. פעולתה של חברת העזרה ליהודי גרמניה
בחינוך בארץ-ישראל 1901-1918. (ירושלים),
המחבר, תשכ"ט. 2 כר'.

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.
הקמתה של חברת העזרה ליהודי גרמניה ומגמות עבודתה
בא"י. — המפעל החינוכי במעשה. — יחסים, קשרים
ותגובות. — המשבר; 'מלחמת השפות'.

ש. שבא, שלמה. שבט הנועזים; קורות מניה
וישראל שוחט וחבריהם ב'השומר'. מרחביה, ספרית
פועלים, (תשכ"ט). 424 עמ'. איורים. פורט'.
(כתבים).

שביד, אליעזר. היחיד; עולמו של א"ד גורדון. תל-
אביב, עם עובד, תש"ל. 198 עמ'.

ניתוח היסטורי-פילוסופי מעמיק של כתבי אחד מאישיה
הבולטים ביותר של העלייה השנייה.

שביט, זהר. התגבשות המרכז הספרותי בארץ-
ישראל בתהליך ההתמסדות של החברה היישובית.
קתדרה, 16, תמוז תש"ם (יולי 1980), עמ' 207-233.

שוחט, אליעזר. בנתיבי עבודה; רשימות, דברים,
מכתבים. תל-אביב, תרבות וחינוך [1967]. 139 עמ'.
איורים. פורט'.

אליעזר שוחט, ש' צמח. — מאמרים ורשימות. —
דברים שבעל-פה. — מכתבים.

ממייסדי 'הפועל הצעיר', ממתווי דרכה ומחבר מצעה
הראשון ותקנותיה (עם ש' צמח). ב-1906 עבר לגליל
ונמנה עם מקימי 'החורש', והסתדרות הפועלים בגליל.
היה בין בוני מרחביה (1910-1911). נבחר לציר בקונגרס
השמיני (1907) ובקונגרס ה-11 (1913).

שור, שמעון. 'ההסתדרות המצומצמת' — קברצת
אינטליגנציה ארצישראלית צעירה בפוליטיקה

וביצור התנועה. — הקונגרסים הציוניים. — קשרים עם 'צעירי-ציון'. עמ' 13-155.

ת. תולדות ההגנה. כרך א: מהתגוננות להגנה. ערך: בן-ציון דינור. ח.מ.ד. הספריה הציונית — מערכות. 1002 עמ'. איורים. פורט'. פקס'.

העלייה השנייה. — ההתגוננות ברוסיה. — המהפכה התורכית והתנועה הערבית הלאומית. — ייסוד 'השומר'. — פעולותיו והישגיו של 'השומר'. — כעיות חברה וארגון ב'השומר'. — שמירה והתגוננות ביישוב מחוץ למסגרת 'השומר'. — מקומו של 'השומר' בתולדות היישוב והתנועה. עמ' 129-312.

ספר תל-אביב. כרך ראשון. ערוך בידי א' דרויאנוב. תל-אביב, ועדת ספר תל-אביב-העיריה, תרצ"ו. XV, 464, יב עמ'. איורים. פורט'. פקס'. אחוזת בית. — תל-אביב. עמ' 67-215.

תלמי, אפרים. מגן ושלח: מ'השומר' עד מלחמת ששת הימים. (תל-אביב), אותפז, (תשכ"ח). 144, (6) עמ'. איורים.

דמדומי גאולה: היישוב הישן והמושבות הראשונות. — הראשונים: 'בורגיורא' ו'השומר'. עמ' 7-24.

התקופות הגדולות בהיסטוריה של ארץ-ישראל. כרך שלישי: ארץ נושעת בעמל כפיים 1882-1914. מהד' 'ספרית מעריב'. (תל-אביב), רביבים, (1980). 231 עמ' איורים. פורט'. פקס'.

תיאורה של ארץ-ישראל, מזוויות שונות בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה.

שפירא, אניטה. ברל; כיוגראפיה. (תל-אביב). עם עובד — אוניברסיטת תל-אביב, בית-הספר למדעי היהדות, המכון לחקר הציונות, (תש"מ). 2 כר'. איורים. פורט'. פקס'.

דרכו לארץ 1887-1909. — גילוי והתגלות 1909-1914. עמ' 12-95.

התנגד להתארגנות מפלגתית ותבע הקמתה של הסתדרות פועלים אחת, שלא תעסוק באידיאולוגיה התלושה מן המציאות, אלא תאחד בתוכה את כל הכוחות הפועלים בארץ, על בסיס ציוני-סוציאליסטי. ב-1914 תמך בהקמת 'הוועד המאוחד לפועלי ארץ-ישראל', שהיה שלב נוסף להקמת ארגון כולל ובלתי-מפלגתי של הפועלים בארץ.

שפירא, יוסף, עורך. אגרות יוסף שפרינצק. כרך ראשון תר"ע-תרפ"א (1910-1920). תל-אביב, עיינות, (תשכ"ה). כב, 429, (2) עמ'.

ציוני דרך. — יוסף שפרינצק באגרותיו — ש"ה ברגמן. — המעורר — י' שפירא. — מכתבים מביירות. — שנים ראשונות עמ'. ה-כב; 1-48.

ממייסדי תנועת 'צעירי ציון' ברוסיה. ב-1910 עלה לארץ-ישראל ונתמנה למזכיר מרכז 'הפועל הצעיר'.

הנ"ל. אליעזר שוחט; עליו, בנתיבו, לזכרו. (תל-אביב), עם עובד — תרבות וחינוך, (תשל"ג). 239, (1) עמ'. איורים. פורט'.

הנ"ל. הפועל הצעיר; הרעיון והמעשה. מהד' 2. תל-אביב, עיינות, [תשכ"ח]. 520, טז עמ'. איורים. פורט'.

אסיפות ראשונות. — ראשונים ומניחי יסודות. — קול קורא לעלייה. — כיבוש עבודה. — גיבוש הרעיון

תודת בית ההוצאה נתונה למי שסייע באיורים ותמונות:
ארכיון העבודה; הארכיון הציוני המרכזי.
תצלומי הצבע באדיבות מוזיאון ישראל; הציור של שמואל לוי אופל — באדיבות שולמית צפרוני.
תצלום השער — באדיבות גב' צילי ברנדשטטר.

מהדורה ראשונה: תשמ"ה
הדפסה שנייה: תשמ"ו
הדפסה שלישית: תשמ"ו
הדפסה רביעית: תשמ"ח

כל הזכויות שמורות © ירושלים 1984

אין להעתיק מפות, מאמרים או קטעים מספר זה בשום צורה שהיא ובשום אמצעי, או לעבדם
בדרך כלשהי, לרבות צילום והקלטה, ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור

סדר-צילום: יד יצחק בן-צבי • עיצוב החוברת והעטיפה: רותי בית-אור
צילום ולוחות: טפשר בע"מ • הדפסה: דפוס אחווה
הדפסת תמונות הצבע: דפוס ש' מונזון בע"מ

- בסידרת 'עידן' הופיעו עד כה
- עידן 1 – עלייה ב'
- עידן 2 – ירושלים בתש"ח
- עידן 3 – תל-אביב בראשיתה, 1909-1934
- עידן 4 – העלייה השנייה, 1903-1914
- עידן 5 – המלך הורדוס ותקופתו
- עידן 6 – יישוב הנגב, 1900-1960
- עידן 7 – גוש-עציון מראשיתו עד תש"ח
- עידן 8 – עולים ומעברות, 1948-1952
- עידן 9 – ימי חומה ומגדל, 1936-1939
- עידן 10 – שנה ראשונה לעצמאות

תקופת העלייה השנייה (1903-1914) היא מן התקופות המכריעות בתולדות היישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל. בתקופה זו הונחו היסודות לרבים מהמוסדות והגופים שפעלו בעשרות השנים הבאות, עד ימינו אלה. כן צמחו בעלייה השנייה כמה מהמנהיגים הבולטים של היישוב היהודי בטרם מדינה ושל ישראל בדור הראשון שלה.

בכרך ארבע חטיבות: מחקרים וסיכומים; תעודות וזכרונות; ספרות תרבות ואמנות; חומר עזר. 23 המאמרים, הסיכומים והרשימות נוגעים לרוב ההיבטים של העלייה השנייה. המחברים הם מטובי החוקרים בנושא כלכלה, התיישבות, יחסי איכרים-פועלים, ביטחון, ספרות, תרבות ועוד.

עידן — סדרת ספרים בהוצאת מרכז רחל ינאית בן-צבי. כל כרך מתרכז כולו בתקופה נתונה בקורות הארץ ומטפל בה מהיבטים רבים ומזוויות שונות — התיישבות, חברה, כלכלה, תרבות, היסטוריה, מסורת, אמנות וכו'. כן מובא בכל כרך חומר-עזר, כגון תאריכון, מילון של מושגים ושמות וביבליוגרפיה מוערת של ספרים ופרסומים הקשורים ישירות לנושא.